

अनेकान्तजयपताका

भाग-३
अधिकार-४

द्रव्यास्तिकरथारूढः पर्यायोद्यतकार्मुकः ।
युक्तिसन्नाहवान्वादी, कुवादिभ्यो भवत्यलम् ॥ (स्थानाङ्गवृत्तिः)

✍ रचयिता ✍

याकिनीमहत्तरासूनुः

आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिः

✍ विवेचनप्रेरकः ✍

आचार्यविजयगुणरत्नसूरिः

आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरिः

हिमालय सा उत्तुंग है वो जिनशासन हमारा है
गंगा सा निर्मल और पावन जिनशासन हमारा है
पतितो को भी पावन करतां जिनशासन हमारा है
तारणहारा तारणहारा जिनशासन हमारा है

जैनम् जयति शासनम् की अलख जगाना जारी है
हे जिनशासन ! तुजको वंदन तेरा ध्वज जयकारी है
वंदे शासनम् ... जैनम् शासनम्...

પ્રસ્તુતગ્રંથની

વિશેષતાઓ:

- ➡ અનેકાંતવાદના અદ્ભુત પદાર્થોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ...
- ➡ કર્મ, કાયોપશમ, જ્ઞાનાદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોની તર્કશઃ સિદ્ધિ...
- ➡ સદસદ્વાદાદિ અનેકાંતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની અર્થગંભીર વ્યુક્તિઓથી અભાષિત સ્થાપના...
- ➡ એકાંતવાદીઓની માન્યતાથી જ એકાંતવાદીનું આમૂલચૂલ ખંડન...
- ➡ બૌદ્ધ-વૈશેષિકાદિ દર્શનોની સચોટ સમીક્ષા...
- ➡ જ્ઞાનાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, એકાંત નિર્વિકલ્પ આદિ મિથ્યામૂઢ કુમાન્યતાઓનું તર્કબદ્ધ ઉન્મૂલન...
- ➡ તપ કેવો હોવો જોઈએ ? કેવું ધ્યાન કલ્યાણકારી બને ? મોક્ષ, અનેકાંતવાદમાં જ થાય... એવા અનેક રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણોનું સુંદર સંકલન...
- ➡ પ્રમાણ અને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયની શૈલીને હૃદયસ્થ બનાવતો ગ્રંથ ...
- ➡ દષ્ટિને અનેકાંતમય બનાવી સામ્ય અને સમાધિનું અર્પણ કરતી એક અવ્વલ કૃતિ...

અવશ્ય વાંચો,

અનેકાંતના સિદ્ધાંતો પર ફિદા થયા વિના નહીં રહો.

મન, વીતરાગપરમાત્માની સ્યાદ્વાદશૈલી પર ઓવારી જશે !

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ तस्स भुवनेकगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥

॥ तपागच्छचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

१४४४-ग्रंथनिर्मातृ-सूरिपुरंदरश्रीहरिभद्रसूरिविजृम्भिता
श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितविवरणसंवलित-श्रीपूर्वमहर्षिविहितव्याख्याविभूषिता
नवनिर्मित-'अनेकान्तरश्मि'-आख्यया सुरम्यगुर्जरविवृत्या समलङ्कृता

अनेकान्तजयपताका

भाग-३

अधिकांश-४

※ प्रेरक ※

टीक्षादानेश्वरी, ભવોદધિતારક, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી

ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

પ્રવચનપ્રભાવક, ચરુદર્શનનિષ્ણાત, આ.ભ. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી

રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

※ સંશોધક ※

શાસનપ્રભાવક આ.ભ.વિ. રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્ય

વિદ્વદ્ગેષ્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.

※ પ્રકાશક ※

જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

❖ પરિમિત પરિચય ❖

- ★ કૃતિ : અનેકાંતજયપતાકા (દાર્શનિક ગ્રંથોમાં શિરમોર ગણાતી કૃતિ)
- ★ કર્તા : યાકિનીમહત્તરાસૂનુ-સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વ્યાખ્યા : પૂર્વમહર્ષિ ★ અપરનામ : ભાવાર્થમાત્રવેદની (અવચૂર્ણરૂપ)
- ★ વિવરણ : પૂજ્યમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિત
- ★ નામ : અનેકાંતજયપતાકા-ઉદ્યોતદીપિકા (વૃત્તિટિપ્પણરૂપ)
- ★ વિષય : (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષવાદ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ (૫) બાહ્યાર્થસિદ્ધિ, અને (૬) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ - આ પાંચ વિષયો પર તલસ્પર્શી નિરૂપણ અને અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા અનેકાંતવાદનું અબાધિત સ્વરૂપનિર્દેશ...
- ★ સંપાદન : ૧૮/૨૦ હસ્તપ્રતોના આધારે અનેક ત્રુટિઓનું પરિમાર્જન...
- ★ અનેકાંતરશ્મિ : મૂલગ્રંથ, વ્યાખ્યા અને વિવરણના ગહનતમ પદાર્થોને સુવિશદ શૈલીમાં રજુ કરતું (અનેક સુરમ્ય ટીપ્પણીઓથી સુશોભિત) ગુજરાતી વિવેચન...
- ★ દિવ્યાશીર્વાદ : સિદ્ધાંતમહોદધિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, ન્યાયવિશારદ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ, મેવાડદેશોદ્ધારક પ.પૂ.આ.ભ.શ્રીમદ્વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ શુભાશીર્વાદ : સુવિશાલગચ્છાધિપતિ પ.પૂ.આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ...
- ★ વિવેચનપ્રેરક : દીક્ષાદાનેશ્વરી, પરમોપકારી, પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી (માર્ગદર્શક :) મહારાજ તથા પ્રવચનપ્રભાવક, પરમોપકારી પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ.
- ★ સંશોધક : વિદ્વદર્થ પરમપૂજ્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મહારાજ...
- ★ સહાયક : વિદ્યાગુરુવર્ય પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મહારાજ... તથા મુનિરાજશ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મહારાજ...
- ★ વિવેચક-સંપાદક : મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી મ.સા.
- ★ વિવેચનનિમિત્ત : વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ.
- ★ પ્રકાશનનિમિત્ત : દીક્ષાદાનેશ્વરી પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજનું સૂરિપદ રજત વર્ષ.
- ★ પ્રકાશક : જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ... (મુંબઈ)
- ★ પ્રકાશનવર્ષ : વીર સં. ૨૫૩૯, વિ.સં. ૨૦૬૯, ઈ.સન્ ૨૦૧૩...
- ★ લાભાર્થી : શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ તથા ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ - સુરત.

- ★ આવૃત્તિ : પ્રથમા
- ★ પ્રતિ : ૫૦૦
- ★ મૂલ્ય : રૂ. ૪૦૦/-
- ★ પ્રિન્ટીંગ+ડીઝાઈનીંગ : નવરંગ પ્રિન્ટર્સ, અપૂર્વ શાહ, મો. ૯૪૨૮ ૫૦૦ ૪૦૧
- ★ કમ્પોઝીંગ+સેટીંગ : મૃગેન્દ્ર એસ. શાહ, મો. ૯૮૨૪૯ ૫૨૩૦૧ - અમદાવાદ.

શાસ્ત્રસાપેક્ષ, જીવનસંવ્યવહારકુશળ,
૩૨૦ દીક્ષાદાનેશ્વરી, ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણીગુરુમૈયા
પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ.

ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના

પવિત્ર હસ્તકમળોમાં
તેઓશ્રીની જ કૃપાથી સર્જન પામેલું
સટીક - સપિવરણ અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથ પરનું

ગુજરાતી વિવેચન

સાનંદ સમર્પિત કરું છું..

કૃપાઙ્કી

મુનિ યશરત્નવિજય

❁ સંક્ષિપ્ત વિષય-નિર્દેશ ❁

(૧) અનેકાંત : ઔચિત્યવાદ (પ્રાસ્તાવિક)	૧
(૩) અનેકાંતજયપાતાકા ચતુર્થ અધિકાર - અભિલાષ્ય - અનભિલાષ્ય
સુંદરપદાર્થ-રસાસ્વાદ	૪
(૪) વિષયાનુક્રમણિકા	૬
(૫) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ	૬૪૬-૮૫૪
(૬) પ્રમાણવાર્તિકના ઉપયોગી શ્લોકો (પરિશિષ્ટ-૧)	૧-૪
(૭) ધર્મસંગ્રહણીના ઉપયોગી પદાર્થો (પરિશિષ્ટ-૨)	૫-૨૫

અહો સુકૃતમ્

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ

અઠવાલાઘ્નસ જૈન સંઘ

તથા

ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી દ્રશ્ય

લાલભંગલા અઠવાલાઘ્નસ સુરતવાળાએ

પોતાની જ્ઞાનનિધિનો સુંદર ઉપયોગ કરીને લીધો છે...

સુકૃત-સત્કાર્યની શતશઃ અનુમોદના...

★ સૂચના : આ ગ્રંથનું પ્રકાશન, જ્ઞાનનિધિના સદ્દ્રવ્યથી થયું હોવાથી, ગૃહસ્થોએ માલિકી કરવી નહીં. (પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ)

❁ પ્રાપ્તિસ્થાન ❁

(૧) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી

C/O. સિદ્ધાયલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે,
હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી,
અમદાવાદ-૦૫.

ફોન- ૮૪૨૬૫ ૮૫૮૦૪

(૫) ભંવરભાઈ ચુનીલાલજી
C/O. ભૈરવ કોર્પોરેશન
ડા/૫૫, વૈભવલક્ષ્મી કોમ્પ્લેક્સ,
વીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.
(મો.) ૮૪૨૭૭ ૧૧૭૩૩.

(૨) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ

C/O. ૨૦૨/એ, ગ્રીનહીલ્સ એપા.,
સ્વામીનારાયણ મંદિર પાસે,
અડાજણ, સુરત-૩૮૫૦૦૮.

ફોન- (રહે.) ૦૨૬૧-૨૭૮૦૭૫૦
(મો.) ૮૬૦૧૧ ૧૩૩૪૪

(૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

C/O. શ્રી સીન્થેટીક્સ, ૧/૫

રાજદા ચાલ, અશોકનગર, જુના હનુમાન
કોસલેન, રજો માળ, રૂમ નં. ૧૧, મુંબઈ-૧.

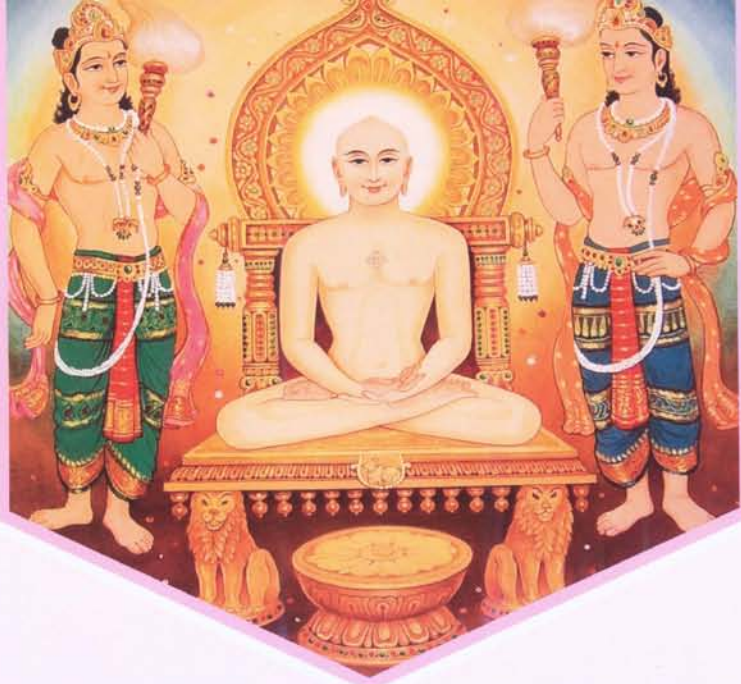
ફોન- ૮૮૨૦૪ ૫૧૦૭૩

(મો.) ૮૮૮૦૫ ૮૨૨૨૦

(૪) હેમંતભાઈ આર. ગાંધી

C/O. ૬૦૩, ૨૫/B, શિવકૃપા સો.
ભિવંડી, જિ. ઠાણા-૪૨૧૩૦૨
(મહારાષ્ટ્ર)

ફોન - (રહે.) ૦૨૫૨૨-૨૪૬૧૨૬

સુવિશુદ્ધ સ્થાલાદમાર્ગપ્રરૂપક, શ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ તીર્થસ્થાપક,
મારણાંતિક પરિષદોને પણ સમભાવથી સહન કરનાર
પરમ કૃપાળુ

પ્રભુવીર...

વીરાજ્ઞાનિર્વિકલ્પસ્વીકારક, અનંતાનંત લબ્ધિનીરધિ, આજીવન
પ્રભુવીર ચરણોપાસક, સ્વનામધન્ય પરમ પૂજ્ય ગૌતમસ્વામી મહારાજ...

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતમર્મજ્ઞ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, શિદ્ધાંતમહોદધિ,
સહસ્રાધિક શ્રમણસમુદાય ગુરુમૈયા,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતદેશનાદક્ષ, ન્યાયવિશારદ,
વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘ-એકતાશિલ્પી,
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અપ્રતીમપ્રયાગ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જયદોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતવ્યવહારકુશળ,
સિદ્ધાન્તદિવાકર, આગમહાર્મર્મજ્ઞ,
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જયદોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડદેશોદ્ધારક,
૪૦૦ અઠ્ઠમના ભીષ્મતપસ્વી
અપાર સામ્યસિન્ધુ
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજાગૃતિપ્રેરક,
ગીતાર્થતા-સંવિગ્નતા સંપન્ન
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી સમુદાયશિલ્પી
ભવોદધિતારક પ.પૂ.આ.ભ.

શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ણાત,
નિખાલસતાનીરધિ,
ગુરુપરિતોષૈકલક્ષી
પરમગુરુદેવ, આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

सकलमानससंशयहारिणी,
भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।
सकलसद्गुणसन्ततिधारिणी,
हस्तु मे दुरितानि सरस्वती ॥

॥ શ્રી શક્તેશ્વરપાર્થિભાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી-વૈમ-શ્રુવનશ્રાવણ-નયઘોષ-નિલેલ્લ-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિશદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઈં નમઃ ॥

અનેકાંત : ઔચિત્યવાદ

(પ્રાસ્તાવિક)

- ‘પરમાત્મન્ ! હું નાટક કરું ?’ દેવે ભક્તિસભર પ્રશ્ન પૂછ્યો.
પરમાત્મા તદ્દન મૌન રહ્યા.. એક શબ્દ પણ ન બોલ્યા..
- ‘પરમાત્મન્ ! હું પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરું ?’ ભવ્યાત્માએ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો..
પરમાત્માએ ઇચ્છાનુલોભ ભાષાથી અનુમતિ દર્શાવતાં જણાવ્યું કે ‘જહાસુકખં’..

પ્રશ્ન થાય કે, પરમાત્માનું પહેલામાં મૌન રહેવું ને બીજામાં અનુમતિ આપવી એવું જુદું જુદું વર્તન કરવાનું કારણ શું ?

સમાધાન એ કે, પહેલું વિધાન સાવધગર્ભિત છે, નાટક વગેરે દ્રવ્યસ્તવરૂપ હોવા છતાં તેમાં જીવહિંસા સંભવિત છે.. એટલે ત્યાં અનુમતિદર્શક આજ્ઞાપની ભાષાનો પ્રયોગ ન થઈ શકે.. જ્યારે બીજું વિધાન નિરવધ છે, એટલે ત્યાં આજ્ઞાપની ભાષાનો પ્રયોગ કરવામાં કોઈ જ દોષ નથી..

ઉપદેશરહસ્યમાં આવતી આ વાત, પરમાત્માનું વચન અનેકાંતમય છે - એવું સ્પષ્ટ જણાવે છે.. આજ્ઞાપની ભાષા પણ નિરવધ વિશે જ પ્રયોજાય, સાવધ વિશે નહીં.. એટલે એ ભાષાપ્રયોગ નિરવધ વિશે અભિલાષ્ય ! અને સાવધ વિશે અનભિલાષ્ય ! એમ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય સિદ્ધ થાય છે..

અનેકાંતજયપતાકા, ભાગ ત્રીજો ! અધિકાર ચોથો ! તર્કસમ્રાટ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મ. સા. એ, આ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદને વિસ્તૃત શૈલીથી સરસ રીતે સમજાવ્યો છે..

→ કઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ અભિલાષ્ય ?

→ કઈ અપેક્ષાએ વસ્તુ અનભિલાષ્ય ?

→ એકાંત અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય માનવામાં દોષ શું ?

આ બધી બાબતોનું સુવિશદ નિરૂપણ છે..

→ ‘કડવું કહેવું’ એ જૈનસિદ્ધાંત નથી..

→ ‘માત્ર સાચું કહેવું’ એ પણ જૈનસિદ્ધાંત નથી..

→ ‘હિત-મિત ને પથ્ય કહેવું’ એ જૈનસિદ્ધાંત છે..

અર્થાત્ બધું બોલવું એવું નહીં, પણ ઉચિત સ્થળે ઉચિત શબ્દોથી ઉચિત રીતે ઉચિત વ્યક્તિને શાસ્ત્રસાપેક્ષ રીતે કહેવું એવું હોવું જોઈએ..

આને જ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય કહેવાય.. અમુક શબ્દોથી અભિલાષ્ય પણ વસ્તુ, શબ્દાંતરથી અનભિલાષ્ય હોય છે.. અમુક અવસ્થામાં અભિલાષ્ય પણ વાત, અન્ય અવસ્થામાં અનભિલાષ્ય હોય છે.

આ વિષયમાં સાવધાચાર્યનું સર્વશ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાંત છે..

સાવધાચાર્ય, જેમનું પૂર્વનામ હતું કમલપ્રભાચાર્ય.. ખૂબ જ શાસનપ્રભાવક અને ગીતાર્થ - સંવિગ્ન આચાર્ય હતા એ ! એક વાર ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં પાર્શ્વસ્થભાવિત ક્ષેત્રમાં જવાનું થયું.. ત્યાં ચૈત્યવાસી-શિથિલાચારી સાધુઓનું ખૂબ જોર હતું..

બધા લોકોએ અને તે સાધુઓએ, પૂ. કમલપ્રભાચાર્યને આદરપૂર્વક વિનંતી કરી કે ‘જિનાલય વિશે ફરમાવો..’

પણ શાસનપ્રભાવક કમલપ્રભાચાર્ય અનેકાંતમય જિનશાસનને વરેલા હતા.. તેઓશ્રીએ વિચાર્યું કે - ‘જિનાલય વિશે કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી, પણ આ ક્ષેત્રમાં કહેવાથી, ચૈત્યવાસીઓના મિથ્યામતનું પોષણ થશે.. એટલે અભિલાષ્ય પણ વાત અહીં અનભિલાષ્ય છે..’

અને પછી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું : ‘જો કે આ વાત જિનાલય વિશે છે, તો પણ આ સાવધ છે, એટલે હું એક શબ્દ પણ અહીં બોલીશ નહીં..’ આ પ્રમાણે યથાર્થ - નિઃશંક - અવિપરીત કહેવા દ્વારા, તેમના વડે જિનનામકર્મનું ઉપાર્જન કરાયું !

અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યનો સંદેશ સ્પષ્ટ છે..

ખરેખર અનેકાંતથી વચન-ઔચિત્ય, વ્યવહાર-ઔચિત્ય, વ્યવસ્થા-ઔચિત્ય વગેરે અનેક પ્રકારનું ઔચિત્ય શીખવા મળે છે.. (ક્યાં બોલવું ? કેવું બોલવું ? કેવી રીતે બોલવું ? એ બધું અનેકાંતને પામેલો જ વિચારી શકે..)

આ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપેનો અનેકાંત, વ્યવહારમાં પણ અત્યંત ભળેલો છે..

→ ઘટ શબ્દથી અભિલાષ્ય પણ ઘડો, ‘કપડાં’ શબ્દથી અનભિલાષ્ય હોય છે..

- સાકર કેવી ? તો કહી શકાય કે ‘મધુર’, પણ મધુરતા કેવી ? તો તે વિશે કંઈ કહી શકાતું નથી..
- તીર્થંકરની અપ્રતીમ સમૃદ્ધિનું અમુક શબ્દોથી વર્ણન કર્યા પછી છેવટે તો કહેવું જ પડે કે ‘તદ્વક્તું નૈવ શક્યતે..’

પૂજ્ય ગ્રંથકારશ્રીએ આ અધિકારમાં એકાંત અનભિલાષ્યવાદી બૌદ્ધ વગેરેની અને એકાંત અભિલાષ્યવાદી ભર્તૃહરિ વગેરેની એકાંત કુમાન્યતાઓનો સચોટ તર્કોથી નિરાસ કરીને અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદને સુવિશદ શૈલીથી રજૂ કર્યો છે..

તેના અધ્યયન-અધ્યાપન દ્વારા માર્ગસ્થ ક્ષયોપશમ ઉજ્જવલ બનાવીએ, જિનવચન પરની શ્રદ્ધા અવિચલ બનાવીએ, પરંપરાએ મુક્તિસુખને પામીએ એ જ શુભાભિલાષા..

આ અધિકારમાં કયા પદાર્થો મહત્ત્વપૂર્ણ છે ? તેનો ઉલ્લેખ અમે ‘રસાસ્વાદ’ નામના એક સ્વતંત્ર નિબંધમાં કર્યો છે.. જિજ્ઞાસુઓને ત્યાંથી જોવાની ભલામણ..

આ અધિકારની જ શબ્દ-અપોહવાદની કેટલીક ચર્ચાઓ, પૂ. આ. ભ. શ્રી મલયગિરિસૂરિ મ. સા. એ નંદીસૂત્રની અને ધર્મસંગ્રહણીની ટીકામાં લીધેલ છે.. તે બંનેની ટીકા પણ અમે ફૂટનોટમાં અને પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે.. ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિ પરનો પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી વિ. અજિતશેખરસૂરિ મ. સા.નો ભાવાનુવાદ પણ સાથે પરિશિષ્ટમાં સંપાદિત કરેલ છે, તેને પણ જિજ્ઞાસુઓ ઉપયોગમાં લઈ શકે..

પ્રાંતે,

ગુરુભગવંત - સંશોધક - સહવર્તી - સહાયકોની કૃપાથી, આ અધિકાર પરનું ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર થયું છે.. અજ્ઞાનતાવશાત્ મારાથી જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કાંઈપણ લખાયું હોય, તો તેનું સાર્વજનિક મિથ્યા મિ દુક્કડમ્ ..

✽ વિવેચક ✽

પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જ્યદોષ-જિતેન્દ્ર-
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિચરણલવ
મુળિ ચશરત્નવિજય

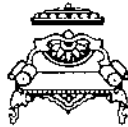
અનેકાંતજયપતાકા

ચતુર્થ અધિકાર - અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય

સુંદર પદાર્થ-સ્મારવાદ...

- શબ્દનો વિષય અપોહ નથી, પણ વસ્તુ છે - એની તર્કબદ્ધ સિદ્ધિ... (પૃ. ૬૫૪)
- શબ્દની 'અર્થવાચકતા' એટલે શું ? તેની સુસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા... (પૃ. ૬૬૩)
- ક્ષયોપશમને સાપેક્ષ રહીને જ, શબ્દ તે અર્થનો વાચક બને છે, એ વાતની ઉદાહરણ સાથે સાબિતી... (૬૬૫.)
- ક્ષયોપશમ શેનાથી થાય ? અને ક્ષયોપશમનો પ્રભાવ શું ? તેના સ્વરૂપનું સુંદર નિરૂપણ... (પૃ. ૬૬૬)
- શબ્દ-અર્થનો વાચ્ય-વાચક સ્વભાવ અનાદિ છે, એ વાતની સતર્ક સિદ્ધિ... (પૃ. ૬૬૭)
- વસ્તુસંલગ્ન શબ્દો અને વસ્તુવિકલ શબ્દો - તે બેના તફાવતની સતર્ક સ્થાપના... (પૃ. ૬૭૫)
- અપોહમાં શબ્દનો સંકેત ન થઈ શકે, એ વાતનું યુક્તિશઃ નિરૂપણ... (પૃ. ૬૮૭)
- બૌદ્ધમાન્ય ત્રણ પ્રકારનો અપોહ અને તેમાં સંકેતની અશક્યતાનું નિરૂપણ... (પૃ. ૬૮૮)
- બૌદ્ધમતે વિકલ્પજ્ઞાનમાં બહિર્મુખાવભાસિતા + અર્થગ્રહણઅભિમાન + પ્રવૃત્તિ વગેરેની અસંગતિ... (પૃ. ૭૦૩)
- જેવો વિકલ્પ વક્તાને હોય, તેવો જ વિકલ્પ શ્રોતાને હોય એવું જરૂરી નથી... (પૃ. ૭૦૮)
- સવિકલ્પ સંવેદનમાં અનુભવાતો સામાન્યાકાર અપારમાર્થિક જ છે, એવું નથી... (પૃ. ૭૨૮)
- વસ્તુને એકાનેકસ્વભાવી માનવામાં જ નીલોત્પલાદિ શબ્દવ્યવહાર સંગત થાય... (પૃ. ૭૪૫)
- નીલોત્પલાદિ વસ્તુ એકાંતે સદ્વસ્તુ જ છે, એ વાતનું નિરાકરણ... (પૃ. ૭૫૪)
- અનેકાકાર બુદ્ધિની જેમ પદાર્થ પણ ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી જ માનવા જોઈએ... (પૃ. ૭૬૨)
- શબ્દદ્વૈતવાદીની અનેક કુમાન્યતાઓનો ઉપન્યાસ અને નિરાકરણ.. (પૃ. ૭૬૫)
- ખોટી માન્યતાઓ, ખોટા સ્વીકારો, ઈહ-પરલોકમાં અનર્થના સર્જક બને છે... (પૃ. ૭૭૩)
- વિજ્ઞાતીય પરિવર્તન (=એક વસ્તુનું બીજી વિજ્ઞાતીય વસ્તુરૂપે પરિણમન) ન થઈ શકે... (પૃ. ૭૭૫)

- વૃક્ષત્વસામાન્ય અને શિંશપાદિ વૃક્ષવિશેષો બંનેનો ઉપયોગ જુદો જુદો હોવાથી, બંને કોઈક અપેક્ષાએ જુદા છે... (પૃ. ૭૮૧)
- સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં પરમાણુઓ, શક્તિરૂપે તો સ્થૂળ જ હોય છે... (પૃ. ૭૮૧)
- ઈન્દ્રિયાશ્રાહ્ય અને ઈન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતા - એ બે જેમાં હોય, તે જ 'શબ્દ' બનવાની પાત્રતા ધરાવે છે... (પૃ. ૮૦૪)
- અદ્વૈતવાદીને શબ્દસ્વરૂપની પૃચ્છા અને તેઓ દ્વારા બતાવાયેલ સ્ફોટવાદનું નિરૂપણ... (પૃ. ૮૦૫)
- અદ્વૈતવાદીઓ સ્ફોટની સાબિતી માટે જે તર્કો આપે છે, તેનો તર્કશઃ નિરાસ... (પૃ. ૮૧૪)
- સ્ફોટરૂપ શબ્દથી નહીં; પણ વર્ણાત્મક શબ્દથી જ વાચ્ય પદાર્થનો બોધ થાય છે, એ વાતની તર્કશઃ સાબિતી... (પૃ. ૮૧૮)
- જુદા જુદા વર્ણો એક-બીજાના આક્ષેપકસ્વભાવવાળા છે. એટલે અનેક વર્ણો ભેગા મળી એકાકાર બોધ કરાવે એમાં કોઈ બાધ નથી... (પૃ. ૮૨૨)
- એક જ શબ્દનું જ્ઞાન, યોગી-અયોગીને જુદા જુદા રૂપે થાય છે, તેનો નિર્દેશ... (પૃ. ૮૩૦)
- વસ્તુના અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય બે ધર્મોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ... (પૃ. ૮૩૧)
- અનભિલાષ્ય ધર્મો પણ કથંચિદ્ અભિલાષ્ય છે અને તેઓ કઈ અપેક્ષાએ અનભિલાષ્ય કહેવાય - તેનું તાત્પર્ય... (પૃ. ૮૩૨)
- એક જ વસ્તુ અનભિલાષ્યધર્મની પ્રધાનતાએ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય બને અને અભિલાષ્યધર્મની પ્રધાનતાએ શબ્દગ્રાહ્ય બને... (પૃ. ૮૩૬)
- કર્મ, તેનું સ્વરૂપ, તેનો ક્ષયોપશમ, અને તે ક્ષયોપશમથી થનારું અર્થાકાર સંવેદન - એ બધાનું સુંદર સ્વરૂપદર્શન... (પૃ. ૮૪૧)
- સંકેત ન કર્યો હોય, તો પણ ક્ષયોપશમથી અર્થાકાર સંવેદન થઈ શકે છે... (પૃ. ૮૪૨)
- શબ્દને અપોહવાચક માનવામાં અનેક દોષો આવે, તેનું સુંદર નિરૂપણ... (પૃ. ૮૪૫)
- વાચક અને વાચ્ય કોને કહેવા ? તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા... (પૃ. ૮૪૭)
- શબ્દ તે વિકલ્પાકારને વિષય કરે છે, વસ્તુને નહીં - એવી બૌદ્ધમાન્યતાનો નિરાસ... (પૃ. ૮૪૭)

॥ વિષયાનુક્રમણિકા ॥

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય અનેકાંતવાદ ૬૪૬		● શબ્દને અપોહવાચક માનવામાં પણ	
● મૂલ પૂર્વપક્ષીના કથનનો નિરાસ ૬૪૬		આપાદિત દોષોની તદવસ્થતા ૬૭૭	
● વસ્તુને એકાંતે અનભિલાષ્ય માનવામાં		● પ્રધાનાદિબુદ્ધિની વસ્તુસંબદ્ધતાનો	
દોષપરંપરા ૬૪૭		નિરાસ ૬૮૦	
● વસ્તુની અભિલાષ્યતા અંગે બૌદ્ધકૃત		● બંને શબ્દોના ઉપાદાનનો ભેદ ૬૮૩	
પૂર્વપક્ષ ૬૪૮		● બૌદ્ધ-જૈન સામ્યતાદર્શક કોઠો ૬૮૫	
● શબ્દ-અર્થના સંબંધનો નિરાસ ૬૪૯		● અતીત-અનાગતવિષયક શબ્દપ્રવૃત્તિની	
● અતીત-અનાગતવિષયક શબ્દપ્રવૃત્તિનો		સંગતિ ૬૮૫	
અભાવ ૬૫૨		● મૃષાવાણીનું પણ નિર્બાધ અસ્તિત્વ ... ૬૮૬	
● મૃષાવાણીની અસંગતતા ૬૫૨		● અપોહમાં સંકેતશક્યતાનો તનતોડ	
● અપોહમાં જ સંકેતની શક્યતા ૬૫૨		નિરાસ ૬૮૭	
● બૌદ્ધપૂર્વપક્ષનો આમૂલચૂલ નિરાસ ... ૬૫૩		● વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણમાં સંકેતની અઘટિતતા ૬૮૮	
● અપોહવાદનું વિકલ્પશઃ ઉન્મૂલન ૬૫૪		● અન્યવ્યવચ્છેદમાત્રમાં સંકેતની	
● આંતરધર્મીની શબ્દવાચ્યતાનો નિરાસ ૬૫૬		અઘટિતતા ૬૮૯	
● બૌદ્ધકૃત શબ્દવાચ્યતાનો નિરાસ ૬૫૮		● વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસમાં સંકેતની	
● વસ્તુ વિશે પ્રવર્તક તદધ્યવસાયનો		અઘટિતતા ૬૯૦	
નિરાસ ૬૬૦		● તૃતીયવિકલ્પમાં સંકેતસમંજસતાસાધક	
● વિશિષ્ટ વિકલ્પ માનવામાં		બૌદ્ધનો સચોટ નિરાસ ૬૯૧	
અર્થવાચકતાનું આપાદન ૬૬૨		● ત્રીજા અપોહમાં સંકેતનો વિકલ્પશઃ	
● શબ્દની વસ્તુવાચકતાની નિર્બાધ-		નિરાસ ૬૯૩	
સ્થાપના ૬૬૩		● ત્રીજા અપોહમાં સંકેતસમર્થક બૌદ્ધ-	
● શબ્દની ક્ષયોપશમસાપેક્ષ અર્થવાચકતા ૬૬૪		પૂર્વપક્ષ ૬૯૩	
● લૌકિક-લોકોત્તર નિયમનનો ઉચ્છેદ .. ૬૭૦		● બૌદ્ધમંતવ્યનું યુક્તિશઃ ઉન્મૂલન ૬૯૯	
● શબ્દ/અર્થમાં વિચિત્રશક્તિવશાત્		● તૈમિરિકદૃષ્ટાંત પ્રસ્તુતમાં અસંગત ૭૦૨	
વ્યવહારસંગતિ ૬૭૧		● શબ્દ/વિકલ્પની જન્ય-જનકતાગ્રાહી	
● ઘટશબ્દથી અન્યપદાર્થના અકથનનો		જ્ઞાનની અસંગતિ ૭૦૫	
નિરાસ ૬૭૨		● વક્તૃ-શ્રોતૃવિકલ્પની સમાનતાનો	
● પ્રધાનાદિશબ્દની નિર્નિમિત્તક પ્રવૃત્તિની		નિરાસ ૭૦૯	
નિર્બાધસિદ્ધિ ૬૭૪		● પૂર્વપક્ષગત અન્યકથનનો નિરાસ ૭૧૩	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● અવસ્તુમાં સંકેતની અસિદ્ધિ	૭૧૫	● એકાંત અભિલાષ્યવાદીનો વિસ્તૃત	
● વિકલ્પની વસ્તુરૂપતાનું સમર્થન	૭૧૭	● પૂર્વપક્ષ	૭૬૫
● વિકલ્પની અવસ્તુતાસાધક બૌદ્ધ- પૂર્વપક્ષ	૭૧૮	● નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં પણ શબ્દાનુવેધ	૭૬૭
● બુદ્ધિ દ્વારા સ્વલક્ષણાચ્છાદનનો નિરાસ	૭૨૮	● શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્ય અંગે બીજા	
● સામાન્યની અપારમાર્થિકતાનો નિરાસ	૭૨૯	● દોષોનું નિરાકરણ	૭૬૯
● વસ્તુમાં સંકેતની અવિરોધસંગતિ	૭૩૧	● શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્ય અંગે વદન-	
● શબ્દવાચ્યવસ્તુવાદીમતે દોષપરંપરા - પૂર્વપક્ષ	૭૩૨	● પાટનાદિ દોષોનો નિરાસ	૭૭૦
● શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં નિર્દોષતા	૭૩૬	● પરબ્રહ્મમાં પણ શબ્દતાદાત્મ્ય	૭૭૨
● બૌદ્ધકૃત પ્રલાપનો નિરાસ - ઉત્તરપક્ષ .	૭૩૮	● શબ્દાદ્વૈતવાદીનો આમૂલચૂલ નિરાસ ..	૭૭૩
● એકાનેકસ્વભાવતાની અત્યાવશ્યકતા .	૭૪૫	● વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વનો કથંચિદ્ ભેદ	૭૮૦
● વસ્તુમાં જ શબ્દસમાનાધિકરણતાનું સમર્થન	૭૫૧	● વ્યાવૃત્તિવિધયા દોષનિરાકરણની	
● બાહ્ય વસ્તુમાં નિરુપચરિતપણે શબ્દસમાનાધિકરણતા	૭૫૨	● અશક્યતા	૭૮૨
● સમાન-વિશેષપરિણામનો કથંચિદ્ અભેદ	૭૫૩	● બોધના અવિનાભાવની અપેક્ષાએ	
● સમાન-વિશેષપરિણામનો કથંચિદ્ ભેદ	૭૫૩	● શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્યનો નિરાસ	૭૮૩
● એકાંત સન્માત્રતાનું નિરાકરણ	૭૫૪	● શબ્દ-બોધની એકાંત અનુવેધતાનો	
● એકાનેકસ્વભાવતા વિશે સમાના- ધિકરણની સુસ્થિતતા	૭૫૫	● નિરાસ	૭૮૭
● એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે દોષોની નિરવકાશતા	૭૫૮	● ભર્તૃહરિના મતનો નિરાસ	૭૮૮
● અપોહપક્ષે નિર્દોષતાનો નિરાસ	૭૬૧	● અદ્વૈતવાદીનાં અન્ય મંતવ્યનો નિરાસ .	૭૮૯
● અપોહરૂપ વિકલ્પબુદ્ધિ વિશે વિકલ્પજાળ	૭૬૨	● એકાંતવાદીમતે સુભાદિબોધની સ્થૂલ-	
● ચિત્રવસ્તુમતે વિશેષ્ય-વિશેષણભાવની પણ સંગતિ	૭૬૩	● રૂપતાનો નિરાસ	૭૮૯
● વસ્તુને એકાંતે અભિલાષ્યરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા	૭૬૫	● અદ્વૈતમતે સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપતાની	
		● અસંગતિ	૭૯૦
		● સ્યાદ્વાદમતે સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપતાની	
		● સંગતિ	૭૯૧
		● અદ્વૈતવાદીમતે નિર્વિકલ્પની	
		● શબ્દાત્મકતાનો નિરાસ	૭૯૨
		● બે વિકલ્પ પ્રમાણે શબ્દાનુવેધની	
		● અઘટિતતા	૭૯૩
		● બોધમાં આલોકાનુવેધનું આપાદન પણ	
		● તદવસ્થ	૭૯૫
		● પૂર્વપક્ષીકૃત પ્રલાપની ઈષ્ટફલશૂન્યતા .	૭૯૫
		● બોધમાં શબ્દાનુવેધનો નિરાસ	૭૯૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
● જૈનમતે કુરિકા-પાટનાદિના અવસ્થા-ભેદની સંગતિ	૮૦૦	● વર્ણને પ્રસ્વેદકલ્પ માનવામાં સ્ફોટની અનિત્યતા	૮૨૭
● અદ્વૈતવાદીમતે અવસ્થાભેદની સંગતિ	૮૦૦	● વસ્તુની અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યતા-સિદ્ધિ	૮૩૧
● બ્રહ્મ વિશે પણ વાચ્ય-વાચકભાવનું સમર્થન	૮૦૧	● અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યતાનો અવિનાભાવ	૮૩૩
● બ્રહ્મ વિશે શબ્દનિવૃત્તિનો નિરાસ	૮૦૨	● અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યની ભિન્નાર્થતાનો નિરાસ	૮૩૪
● બ્રહ્મમાં પણ શબ્દાસ્તિત્વસાધક પૂર્વપક્ષની દલીલોનો નિરાસ	૮૦૩	● ઈન્દ્રિયથી પણ કથંચિદ્ અભિલાષ્ય ધર્મનું સંવેદન	૮૩૬
● શબ્દબ્રહ્મની વાચ્ય-વાચકભાવ-અતીતતાસાધક ઉદાહરણમાં વાચ્ય-વાચકતાનું સમર્થન	૮૦૪	● શબ્દથી પણ કથંચિદ્ અનભિલાષ્ય ધર્મનો બોધ	૮૩૭
● અદ્વૈતવાદીને શબ્દસ્વરૂપ પૃચ્છા	૮૦૫	● અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય અંગે અન્ય આશંકાનો નિરાસ	૮૪૧
● શબ્દસ્વરૂપ દર્શક અદ્વૈતવાદીનું મંતવ્ય .	૮૦૬	● કર્મબંધ-ક્ષયોપશમાદિનું સ્વરૂપ	૮૪૧
● વર્ણથી તાદૃશસંપ્રત્યયની અસંગતિ ...	૮૦૬	● ક્ષયોપશમથી જ અર્થાકાર સંવેદનની સિદ્ધિ	૮૪૨
● એકરૂપ શબ્દની સ્ફોટરૂપતા	૮૦૭	● શબ્દની અર્થવાચકતાસિદ્ધિ	૮૪૭
● સ્ફોટરૂપ શબ્દની અવિચલિત-નિત્ય-એકરૂપતા	૮૦૮	● શબ્દની વિકલ્પબુદ્ધિવિષયતાનો નિરાસ	૮૪૭
● સ્ફોટની અભિવ્યંજકતા અંગે વિકલ્પ-જાળ	૮૧૦	● શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં દોષ-પરંપરા	૮૪૮
● સ્ફોટની અભિવ્યંજકતાવિષયક વિકલ્પ-જાળનો નિરાસ	૮૧૨	● આત્મવચનની અયથાર્થતા	૮૪૮
● અદ્વૈતવાદીના સ્ફોટવાદનો વિસ્ફોટ - ઉત્તરપક્ષ	૮૧૪	● બુદ્ધસ્તવની નિરર્થકતા	૮૪૯
● અદ્વૈતવાદી સાથે sugar-coated વાર્તાલાપ	૮૧૪	● શિક્ષાપદની ગેયતુલ્યતા	૮૫૦
● સ્ફોટસ્વભાવોનું વિકલ્પોથી ગ્રસન ...	૮૧૬	● અશ્લીલવાદની અનર્થકતાની અસંગતિ	૮૫૧
● ધ્વનિમાં વર્ણાત્મકતાનું સમર્થન	૮૧૮	● ભિક્ષુસંવેદનની અઘટિતતા	૮૫૩
● વર્ણાત્મક શબ્દથી સંપ્રત્યયની સંગતિ .	૮૨૧	● પરિશિષ્ટ - ૧ (પ્રમાણવાર્તિકના ઉપયોગી શ્લોકો સટીક)	૮૫૩
● વર્ણાત્મક શબ્દ અંગેના અન્ય પ્રલાપનો નિરાસ	૮૨૨	● પરિશિષ્ટ (વાચ્ય-વાચકભાવની સાબિતી માટેનો, ચોથા અધિકારને સંલગ્ન, ધર્મસંગ્રહણી ટીકામાં રહેલો આંશિક અધિકાર)	
● સ્ફોટરૂપ શબ્દની નિત્યાત્મકતાનો નિરાસ	૮૨૩		
● સ્ફોટાભિવ્યક્તિનો નિરાસ	૮૨૫		
● ધ્વનિની વર્ણાત્મકતાનું સમર્થન	૮૨૫		

૧૪૪૪ ગ્રન્થરચયિતુશ્રીહરિભદ્રસૂરિસૂત્રિતા
વ્યાખ્યા+શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિપ્રણીતટિપ્પનસંવલિતા
'અનેકાન્તરશ્મિ' -આખ્યયા ગુર્જરવિવૃત્ત્યા સમલઙ્કૃતા

અનેકાન્તરશ્મિપતાકા

॥ અથ ચતુર્થોઽધિકારઃ ॥

(૧) તૈથા યચ્ચોક્તમ્ - 'એવમભિલાપ્યાનભિલાપ્યમપિ વિરોધબાધિતત્વાદેવા-
નુદ્ધોષ્યમ્' ઇત્યાદિ, તદપ્યયુક્તમ્, વિરોધાસિદ્ધેઃ અભિલાપ્યાનભિલાપ્યસ્યૈવ પ્રમાણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સામ્પ્રતં ચતુર્થ આરમ્ભ્યતે । તત્ર ચાદાવેવેદમાહ-તથા યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । તથા યચ્ચોક્તં
મૂલપૂર્વપક્ષગ્રન્થ-એવમભિલાપ્યાનભિલાપ્યમપિ વસ્તુ વિરોધબાધિતત્વાદેવાનુદ્ધોષ્યમિ-
ત્યાદિ । તત્ કિમિત્યાહ-તદપ્યયુક્તમ્ । કુત ઇતિ આહ-વિરોધાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ અભિ-

॥ શ્રીશંકરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઐ નમઃ ॥

❖ અનેકાન્તરશ્મિ ❖

દુઃસ્વપ્નસંનિવૃત્તિઃ કલ્યાણમુક્તિઃ ।

ગુર્જરાણાં નિબલ્લેયાં, વ્યાખ્યા રમ્યા વિતલ્યતે ॥

❖ અભિલાપ્યાનભિલાપ્ય અનેકાન્તવાદ ❖

દરેક વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષરૂપ છે - એમ સિદ્ધ કરી, હવે વસ્તુ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપ
શી રીતે - તે સિદ્ધ કરવા ગ્રંથકારશ્રી ચોથા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે -

❖ મૂલ પૂર્વપક્ષીના કથનનો નિરાસ ❖

(૧) પહેલા તમે જે કહ્યું હતું કે → “વસ્તુ તે અભિલાપ્ય (=શબ્દવાચ્ય) અનભિલાપ્ય
(=શબ્દથી અવાચ્ય) રૂપ છે, એવી ઉદ્ઘોષણા ન કરવી, કારણ કે એક જ વસ્તુ અભિલાપ્ય-
અનભિલાપ્યરૂપ માનવી વિરોધબાધિત છે” ← એ બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે એક જ
વસ્તુને અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપ માનવામાં કોઈ વિરોધ સિદ્ધ નથી...

પ્રશ્ન : પણ શી રીતે ?

૧. 'અથ ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. 'તથા ચ યથોક્તઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩-૪. ૫૧તમે પૃષ્ઠે ।

સિદ્ધત્વાત્, તથાવ્યવહારોપલબ્ધેઃ, અન્યથા વ્યવહારોચ્છેદપ્રસજ્ઞાત્ । (૨) તથાહિ-યદિ તદેકાન્તેનૈવાનભિલાપ્યમભ્યુપગમ્યતે કથં તર્હિ તથાવિધશબ્દાત્ તથાવિધાર્થપ્રતીત્યાદિ ? દૃશ્યતે ચાનલાદ્યાનયેત્યુક્તે તત્પ્રતીતિપુરસ્સરા કેષાઞ્ચિત્ ધૂમધ્વજાદૌ પ્રવૃત્તિઃ તત્સમા-સાદનં સમાસાદિતે તથાનિવેદનમિતિ કથઞ્ચિદભિલાપ્યસિદ્ધિઃ, અન્યથા તદનુપપત્તિઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લાપ્યાનભિલાપ્યસ્યૈવ વસ્તુનઃ પ્રમાણસિદ્ધત્વાત્ । પ્રમાણસિદ્ધત્વં ચ તથાવ્યવહારોપલબ્ધેઃ-અભિલાપ્યાનભિલાપ્યતયા અર્થક્રિયાસિદ્ધેઃ । અન્યથા-અભિલાપ્યાનભિલાપ્યતાં વિહાય વસ્તુનો વ્યવહારોચ્છેદપ્રસજ્ઞાત્ । એતત્પ્રદર્શનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । યદિ તત્-વસ્તુ એકાન્તેનૈવાનભિલાપ્યમિત્યભ્યુપગમ્યતે, કથં તર્હિ તથાવિધશબ્દાત્-સાંવ્યવહારિકા-દનલાદિરૂપાત્ તથાવિધાર્થપ્રતીત્યાદિ તથાવિધઃ-તદ્વાચ્યોઽનલાર્થસ્તત્પ્રતીત્યાદિ કથમ્ ? 'આદિ'શબ્દાત્ પ્રવૃત્તિ-તત્સમાસાદન-નિવેદનગ્રહઃ । દૃશ્યતે ચાનલાદ્યાનયેત્યુક્તે સતિ તત્પ્રતી-તિપુરસ્સરા-અનલપ્રતીત્યનુયાયિની કેષાઞ્ચિત્-પ્રમાતૃણાં તથાવિધક્ષયોપશમયુક્તાનાં ધૂમ-ધ્વજાદૌ અર્થે પ્રવૃત્તિસ્તદ્વિષયા । તથા તત્સમાસાદનં-ધૂમધ્વજસમાસાદનં સમાસાદિતે સતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : જુઓ, (૧) અભિલાપ્ય, અને (૨) અનભિલાપ્ય - એમ ઉભયરૂપ વસ્તુ જ પ્રમાણસિદ્ધ છે, કારણ કે વસ્તુનો તે રૂપે (=અભિલાપ્ય/અનભિલાપ્યરૂપે) જ અર્થક્રિયારૂપ વ્યવહાર થતો દેખાય છે... (અન્યથા=) જો વસ્તુને અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય ન માનો, તો તે વસ્તુના સમસ્તવ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે.

આ જ વાતને ગ્રંથકારશ્રી દાખલા-દલીલ સાથે જણાવે છે -

(સંદર્ભ : હવે ગ્રંથકારશ્રી, પહેલા વસ્તુને એકાંત અનભિલાપ્ય માનવામાં દોષ બતાવે છે, ત્યારબાદ અડધો અધિકાર થયે (૭૬૫ પાનાથી) વસ્તુને એકાંત અભિલાપ્ય માનવામાં દોષ બતાવશે... પછી છેલ્લે વસ્તુને અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપે ફલિત કરશે.)

❖ વસ્તુને એકાંતે અનભિલાપ્ય માનવામાં દોષપરંપરા ❖

(૨) જો વસ્તુ એકાંતે અનભિલાપ્ય જ હોય, અર્થાત્ શબ્દથી વાચ્ય ન જ હોય, તો વ્યવહારમાં પ્રયોજાતા 'અગ્નિ' વગેરે શબ્દથી અગ્નિ આદિ અર્થની પ્રતીતિ વગેરે (=પ્રવૃત્તિ, પ્રાપ્તિ, નિવેદન) શી રીતે થશે ? થાય તો છે જ... તે આ પ્રમાણે -

એક વ્યક્તિને કોઈ માણસે કહ્યું કે “અગ્નિ લઈ આવ” તો તે વ્યક્તિને (૧) પહેલા અગ્નિની પ્રતીતિ થાય, પછી (૨) વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા પ્રમાતાની તે અગ્નિ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય, ત્યારબાદ (૩) તે અગ્નિને લઈ આવે, અને લાવ્યા પછી (૪) તે વ્યક્તિ જણાવે છે કે - “તમારા વડે જે અગ્નિ

૧. 'લાપ્યમભ્યુપ૦' इति ङ-पाठः । २. 'प्रवृत्तिवत्समा०' इति ङ-पाठः । ३. 'दृश्यते अनला०' इति घ-पाठः ।

અતિપ્રસન્નાત્ ॥

(૩) સ્યાદેતત્ અન્યાપોહાભિધાયકાઃ શબ્દા ઇતિ તતસ્તં પ્રતિપદ્યતે, તતશ્ચ દૃશ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાનિવેદનમ્-‘અયમસૌ યસ્ત્વયોક્તોઽનલઃ સ આનીતઃ’ ઇત્યાદિ । ઇતિ-એવં કથચ્છિદ-
ભિલાપ્યસિદ્ધિઃ । અન્યથા-એવમનખ્યુપગમે તદનુપપત્તિઃ-તત્પ્રતીત્યાદ્યનુપપત્તિઃ । કુત ઇત્યાહ-
અતિપ્રસન્નાત્ ઉદકાદિવદનલસ્યાપિ તચ્છબ્દેનાનભિલાપ્યત્વાત્ । એતદવિશેષતસ્તત્રાપિ પ્રતીત્યા-
દ્યાપત્તેરતિપ્રસન્નઃ ॥

સ્યાદેતદિત્યાદિ । સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે-અન્યાપોહાભિધાયકાઃ શબ્દા ઇતિ કૃત્વા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કહેવાયો હતો, તે લવાયો છે.”

પણ હવે જો અગ્નિશબ્દથી અગ્નિવસ્તુ વાચ્ય જ ન બનતી હોય, તો તે માણસના કહેવાથી કોઈપણ વ્યક્તિને પ્રતીતિ-પ્રવૃત્તિ આદિ થઈ શકશે નહીં... તેથી વસ્તુને કથંચિદ્ અભિલાપ્ય (=શબ્દવાચ્ય) માનવી જ રહી, નહીંતર ઉપરોક્ત રીતે પ્રતીતિ આદિ અસંગત ઠરશે...

પ્રશ્ન : ‘અગ્નિ’ શબ્દથી, તે અગ્નિ વાચ્ય ન હોવા છતાં પણ, તેનાથી અગ્નિની પ્રતીતિ આદિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, અગ્નિશબ્દથી અભિલાપ્ય ન હોવા છતાં પણ, જેમ તમે અગ્નિની પ્રતીતિ આદિ માનો છો, તેમ તેનાથી ઉદકની પ્રતીતિ આદિ પણ માનવી પડશે... (પછી ભલે ને તે ઉદક પણ અગ્નિશબ્દથી અભિલાપ્ય ન બનતો હોય !) પણ તેવું તો કોઈને ઈષ્ટ નથી... તેથી દરેક વસ્તુને તે તે શબ્દોથી વાચ્ય માનવી જ જોઈએ...

(૩) હવે બૌદ્ધ પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજુ કરે છે, જેની એકેક વાતોનું આગળ સચોટ નિરાકરણ કરાશે.

❖ વસ્તુની અભિલાપ્યતા અંગે બૌદ્ધકૃત પૂર્વપક્ષ ❖

(બૌદ્ધ કહે છે કે, વસ્તુને અભિલાપ્ય ન મનાય, કારણ કે વસ્તુ અભિલાપ્ય ત્યારે બને, કે જ્યારે તે શબ્દથી વાચ્ય બનતી હોય... પણ વસ્તુ તે શબ્દનો વિષય જ નથી, કારણ કે શબ્દનો વિષય “અન્યાપોહ” મનાયો છે.

ભાવ એ કે, ‘અગ્નિ’ એવા શબ્દનો વિષય, કોઈ અગ્નિ પદાર્થ નથી, અગ્નિનો અપોહ (=અગ્નિ સિવાયના બધાનો વ્યવચ્છેદ) છે ← આવું બૌદ્ધ માને છે, એનું કારણ એ કે, શબ્દના વિષયરૂપે જો વાસ્તવિક પદાર્થ માને, તો શબ્દોને પ્રમાણ માનવા પડે, જે બૌદ્ધને ઈષ્ટ નથી.

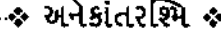
એટલે જ તેઓ શબ્દનો વિષય વસ્તુ નહીં, પણ અન્યાપોહ કહે છે (અર્થાત્ અગ્નિ નહીં, પણ અનગ્નિનો વ્યવચ્છેદ કહે છે.) આમ વસ્તુ, શબ્દનો વિષય ન હોવાથી, તે અભિલાપ્ય ન બને... આવો બૌદ્ધનો ગર્ભિત આશય છે. એ આશય સિદ્ધ કરવા જ, બૌદ્ધ પોતાની માન્યતા પૂર્વપક્ષરૂપે રજુ કરે છે-)

વિકલ્પ્યાવર્થાવેકીકૃત્ય તદ્બલાત્ પ્રવર્તતે, ન તુ શબ્દાદ્ વસ્ત્વેવ પ્રતિપદ્યેતિ, તસ્ય તતોઽનવગતેઃ, પ્રતિબન્ધાભાવાત્, (૪) તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ, અનેકદોષપ્રસજ્ઞાત્,

તતઃ-શબ્દાત્ તમ્-અન્યાપોહમન્યાભાવં પ્રતિપદ્યતે । તતશ્ચ દૃશ્યવિકલ્પ્યાવર્થૌ-સ્વસામાન્ય-લક્ષણરૂપૌ એકીકૃત્ય તદ્બલાત્-એકીકરણસામર્થ્યાત્ પ્રવર્તતે, ન તુ શબ્દાદ્ વસ્ત્વેવ પ્રતિપદ્ય પ્રવર્તતે ઇતિ । કુત્વ ઇત્યાહ-તસ્ય-વસ્તુનઃ તતઃ-શબ્દાદનવગતેઃ-અપરિચ્છેદાત્ । અનવગતિશ્ચ પ્રતિબન્ધાભાવાત્ વસ્તુ-શબ્દયોઃ । પ્રતિબન્ધાભાવશ્ચ તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ વસ્તુ-શબ્દયોરેવ । ઇયં ચ અનેકદોષપ્રસજ્ઞાત્ । તથાહિ-વસ્તુ-શબ્દયોસ્તાદાત્મ્યે ક્ષુરિકા-ઽનલા-

બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ : અગ્નિ વગેરે દરેક શબ્દો અન્યાપોહને કહેનારા છે તેથી અગ્નિ વગેરે શબ્દોથી પ્રમાતાને અન્યાપોહનો=અન્યાભાવનો=અગ્નિ સિવાયના પદાર્થના વ્યવચ્છેદનો બોધ થાય છે.

પ્રશ્ન : જો શબ્દથી અન્યાપોહ જ જણાતો હોય, તો તે પ્રમાતાની વસ્તુ વિશેની પ્રવૃત્તિ શી રીતે સંગત થાય ? (જેનું જ્ઞાન થયું હોય, તે વિશે જ પ્રવૃત્તિ થાય ને ?)

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! શબ્દ=વિકલ્પ, તેનો વિષય અન્યાપોહરૂપ સામાન્ય છે અને નિર્વિકલ્પદર્શનનો વિષય સ્વલક્ષણ છે ← અહીં ખરેખર તો શબ્દનો વિષય સામાન્ય જ છે. પણ (૧) દશ્ય=નિર્વિકલ્પનો વિષય સ્વલક્ષણ, અને (૨) વિકલ્પ=શબ્દવિકલ્પનો વિષય અન્યાપોહરૂપ સામાન્ય... એ બંને વિષયોનું એકીકરણ કરીને, શબ્દનો વિષય વિકલ્પ હોવા છતાં પણ, એકીકરણનાં સામર્થ્યથી, પ્રમાતા, દશ્યને પણ વિષય તરીકે માની લે છે અને એટલે જ તે દશ્ય=સ્વલક્ષણ વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ કરે છે...

આમ, એકીકરણનાં સામર્થ્યથી જ, શબ્દ દ્વારા વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય છે... બાકી શબ્દથી વાસ્તવિક સ્વલક્ષણ જણાયા પછી પ્રવૃત્તિ થાય એવું નથી, કારણ કે શબ્દ દ્વારા ખરેખર તો વસ્તુનો બોધ થતો જ નથી...

પ્રશ્ન : પણ તેનું કારણ ?

બૌદ્ધ : કારણ એ કે શબ્દ - વસ્તુનો ખરેખર તો પ્રતિબંધ=સંબંધ જ નથી. તે આ રીતે -

❖ શબ્દ-અર્થના સંબંધનો નિરાસ ❖

(૪) શબ્દ-અર્થ વચ્ચે (૧) તાદાત્મ્ય, કે (૨) તદુત્પત્તિ એકે સંબંધ ઘટતા નથી, કારણ કે તેવું માનવામાં અનેક દોષોની આપત્તિ આવશે. જુઓ -

❖ “ન ચ શબ્દસ્યાર્થેન સહ નિશ્ચિતાન્વયવ્યતિરેકતા, પ્રતિબન્ધાભાવાત્, તાદાત્મ્યતદુત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ ।” - નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૮ ।

૧. ‘પ્રતિપદ્ય પ્રવર્તતે તસ્ય’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘વિકલ્પાવર્થૌ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘સ્વલક્ષણસામાન્યરૂપૌ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

પ્રતિબન્ધમન્તરેણાપ્યન્યતોઽન્યાવગતાવપન્યાયઃ । (૫) પરમાર્થૈકતાનત્વે ચ શબ્દાનામ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઽચલાદિશબ્દોચ્ચારણે વદનપાટન-દાહ-પૂરણપ્રસન્નઃ । તદુત્પત્તૌ તુ-વસ્તુનઃ શબ્દોત્પત્તૌ વાહ્લીકસ્યાપિ પ્રથમપનસદર્શને તચ્છબ્દોચ્ચારણપ્રસન્નઃ । શબ્દાદ વા વસ્તુત્પત્તૌ વિશ્વાદરિદ્રતા, શબ્દાદેવ કંટકાદિભાવાદિત્યનેકદોષપ્રસન્નઃ । પ્રતિબન્ધમન્તરેણાપિ વસ્તુ-શબ્દયોરન્યતઃ-શબ્દાદન્યાવગતૌ-વસ્ત્વવગતૌ કિમિત્યાહ-અપન્યાયઃ, અતિપ્રસન્ન ઇત્યર્થઃ । દોષાન્તરમાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય માનો, તો અગ્નિશબ્દ અને અગ્નિ એક જ થઈ જતાં, અગ્નિશબ્દ પણ અગ્નિનું કાર્ય કરે અને તો અગ્નિ બોલવાથી જ મોઢું સળગી જવું જોઈએ... તેમ 'અચલ' શબ્દ અને પર્વત એક જ હોવાથી, 'અચલ' બોલવા માત્રથી મોઢામાં પર્વત આવી જવો જોઈએ... તેમ 'ક્ષુરિકા' બોલવા માત્રથી જ મોઢું ફાટી જવું જોઈએ... પણ તેવું તો કદી થતું નથી. એટલે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય નથી...

(૨) બંને વચ્ચે તદુત્પત્તિ સંબંધ પણ ત્યારે જ માની શકાય, કે જ્યારે (ક) અર્થમાંથી શબ્દની, કે (ખ) શબ્દમાંથી અર્થની ઉત્પત્તિ થતી હોય...

(ક) આપણને કોઈપણ વસ્તુ જોતાં તેનું નામ યાદ આવે છે, કારણ કે આપણને પૂર્વે કોઈએ તેનું નામ જણાવ્યું હોય છે... (સંકેત કર્યો હોય છે.) દા.ત. 'ક' આવો આકાર કમળના ક નો, એવું શીખવાડાયું હોવાથી જેવો 'ક' દેખાય કે આપણને ક જ યાદ આવે છે.... પણ જેને આવું શીખવાડાયું ન હોય, તે તેને ઓળખી શકે નહીં...

જો અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતા હોય, તો જેને પૂર્વે શીખવાડાયું નથી, તેવી વાહ્લીકદેશમાં રહેલ વ્યક્તિને, પહેલી જ વાર ફણસ જોવા છતાં પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોનું જ્ઞાન થઈ જાય અને તેથી તે વ્યક્તિ બોલતી જણાવી જોઈએ. (પરમાર્થ એ કે, જો અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતા હોય તો સંકેતની જરૂર નથી, સંકેત વિના પણ જ્ઞાન થઈ જાય...)

જેવું કદી બનતું નથી... માટે અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય, એવું માની શકાય નહીં...

(ખ) જો શબ્દમાંથી અર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો "મને કરોડ સોના મહોર મળો" એવું બોલવા માત્રથી જ, કરોડ સોનામહોર ઉત્પન્ન થઈ જશે અને ગરીબ માણસને પણ મળી જશે... એ રીતે તો બધા માણસોની કરોડાદિની ઈચ્છા બોલવા માત્રથી જ પૂરી થઈ જતાં - અધૂરી ઈચ્છાવાળો કોઈ જ ન રહેવાથી - સંપૂર્ણ વિશ્વ ધનવાન બની જશે. વળી, એ રીતે તો શબ્દથી જ કટક (આત્મપ્રણવિશેષ)

❖ "તથાહિ - ન બાહ્યોઽર્થો રૂપં શબ્દાનાં, નાપિ શબ્દો રૂપમર્થાનામ્, તથાપ્રતીતેરભાવાત્, તત્કથમેષાં તાદાત્મ્યમ્ ? येन व्यावृत्तिकृतव्यवस्थाभेदेऽपि नान्तरीयकता स्यात् कृतकत्वानित्यत्ववद् । अपि च - यदि तादात्म्यमेषां भवेत्, ततोऽनला-चलक्षुरिकादिशब्दोच्चारणे वदनदहनपूरणपाटनादिदोषः प्रसज्येत, न चैवमस्ति, तद् न तादात्म्यम् ।" - नन्दीमलय० टीकायाम् पृ. ८ ।

૧. 'વાર્ણીકસ્યાપિ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ડ-પાઠસ્તુ 'વાહ્લીકસ્યાપિ' ઇતિ । ૨. 'પ્રકટાદિભાવાં' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

નિમિત્તા ન સ્યાત્ પ્રવૃત્તિરર્થેષુ ચિત્રતન્ત્રાન્તરગતેષુ, પરસ્પરવિરોધિત્વેન સર્વેષાં તથા-
ઽભાવાત્, અતીતાઽજાતયોશ્ચાસત્ત્વાત્, (૬) ન ચ સ્યાદનૃતાર્થતા વાચઃ કસ્યાશ્ચિદપિ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરમાર્થૈકતાનત્વે ચ-પરમાર્થૈકનિષ્ઠત્વે ચ શબ્દાનામનિમિત્તા ન સ્યાત્ પ્રવૃત્તિરર્થેષુ । કિંવિશિ-
ષ્ટેષ્વિત્યાહ-ચિત્રતન્ત્રાન્તરગતેષુ પ્રધાનેશ્વરાદિષુ । કિમિત્યત આહ-પરસ્પરવિરોધિત્વેન હેતુના
સર્વેષામ્ અર્થાનાં તથા-જગદ્દેતુત્વેન અભાવાત્ । તથાહિ-યદિ પ્રધાનં જગદ્દેતુઃ, ન તર્હીશ્વર

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

આદિનું અસ્તિત્વ થઈ જશે !

જે કદી દેખાતું નથી. માટે શબ્દમાંથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય, એવું પણ ન મૈનાય.

સાર : આમ, તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ એકે સંબંધ ન ઘટવાથી, શબ્દ-અર્થ વચ્ચે પ્રતિબંધ (=નિયત-
સંબંધ) સંગત નથી... આમ, પ્રતિબંધ ન હોવા છતાં, શબ્દથી વસ્તુનો બોધ માનો, તો તો અતિપ્રસંગ
આવશે, અર્થાત્ પ્રતિબંધ વિનાના શબ્દથી વસ્તુજ્ઞાન થાય તો પ્રતિબંધ વિના ઘટ જોવાથી પટજ્ઞાન
પણ થઈ શકશે.

(૫) બીજી વાત, જો બધા શબ્દો, પરમાર્થથી વસ્તુનિષ્ઠ જ હોય, અર્થાત્ શબ્દનું વસ્તુ સાથે
વાસ્તવિક જોડાણ હોય, તો પદાર્થ વિશે પ્રધાન-ઈશ્વરાદિ એકે શબ્દોની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત વિના નહીં
થાય...

આશય એ કે, અલગ-અલગ શાસ્ત્રોમાં અલગ-અલગ માન્યતાઓ દેખાય છે → કોઈ કહે કે
“પ્રધાન=પ્રકૃતિ જ જગતનું કારણ છે” તો કોઈ કહે કે “ઈશ્વર જ જગતનું કારણ છે” ← આમ,
જુદા જુદા શાસ્ત્રોની જુદી જુદી માન્યતા છે. પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, જગતનું કારણ જો પ્રકૃતિ
હશે, તો ઈશ્વર નહીં હોય અને ઈશ્વર હશે, તો પ્રકૃતિ નહીં હોય.

આમ, પરસ્પર વિરોધી હોવાથી, પ્રકૃતિ-ઈશ્વરાદિ બધા તો જગતનું કારણ ન જ બની શકે...

તો પણ તે તે શાસ્ત્રોમાં પ્રકૃતિ-ઈશ્વરાદિને ‘જગતકારણ’ શબ્દથી નવાજ્યા છે... હવે જો વસ્તુ
વિના શબ્દની પ્રવૃત્તિ ન જ થતી હોય, તો તે શાસ્ત્રોમાં કરેલ, પ્રધાન-ઈશ્વરાદિ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કઈ
રીતે થયો ? કારણ કે ખરેખર તેવી પ્રધાનાદિ વસ્તુ જ નથી અને વસ્તુ ન હોવાથી તો તમારા મતે
શબ્દની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય (પણ થાય તો છે જ...)

સાર : પ્રધાનાદિ વાસ્તવિક વસ્તુ ન હોવા છતાં પણ, તે તે શાસ્ત્રોમાં તેનો શબ્દરૂપે ઉલ્લેખ

* “નાપિ તદુત્પત્તિઃ, તત્રાપિ વિકલ્પદ્વયપ્રસક્તે, તથાહિ - વસ્તુનઃ કિં શબ્દસ્યોત્પત્તિરુત શબ્દાદ્વસ્તુનઃ ? તત્ર
વસ્તુનઃ શબ્દોત્પત્તાવકૃતસંક્રેતસ્યાપિ પુંસઃ પ્રથમપનસદર્શને તચ્છબ્દોચ્ચારણપ્રસન્નઃ, શબ્દાદ્વસ્તૂત્પતૌ વિશ્વસ્યાદરિદ્રતાપ્રસક્તિઃ,
તત એવ કટકકુણ્ડલાદ્યુત્પત્તેઃ । તદેવં પ્રતિબન્ધાભાવાત્ ન શબ્દસ્યાર્થેન સહ નાન્તરીયકતાનિશ્ચયઃ ।” - નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્
પૃ. ૮ ।

૧. ‘તથા ચ ન સ્યાદ૦’ ઇતિ ક્ક-ક-પાઠઃ ।

સ્વવાચ્યનિષ્ઠત્વાત્, તદ્વ્યતિરેકેણ તદપ્રવૃત્તેઃ, (૭) સંક્લેતવશાચ્ચ શબ્દાત્ પ્રતીતિસ્તસ્ય
ચાપોહમન્તરેણાન્યત્ર કર્તુમશક્યત્વાત્, વસ્તૂનામાનન્ત્યાદ્ વ્યવહારાનુપયોગાદિતિ તદ્વાચ્યતૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાદિ ભાવનીયમ્ । તથા અતીતાઽજાતયોશ્ચાપિ વસ્તુનોઃ અસત્ત્વાત્ કારણાત્ ન સ્યાત્
પ્રવૃત્તિરિતિ । તથા ન ચ સ્યાદનૃતાર્થતા વાચઃ કસ્યાશ્ચિદપિ । કુત્ ઇત્યાહ-સ્વવાચ્યનિષ્ઠત્વાદ્
વાચઃ પ્રતિબન્ધભાવેન તદ્વ્યતિરેકેણ-સ્વવાચ્યવ્યતિરેકેણ તદપ્રવૃત્તેઃ-વાચોઽપ્રવૃત્તેરિતિ । તથા
સંક્લેતવશાચ્ચ શબ્દાત્ પ્રતીતિઃ, લોકે તથાદર્શનાત્ । તસ્ય ચ-સંક્લેતસ્ય અપોહમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કયો હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, શબ્દ તે વસ્તુનિષ્ઠ નથી... (જો વસ્તુનિષ્ઠ હોત, તો પ્રધાનાદિ શબ્દોની
પ્રવૃત્તિ જ ન થાત...)

❖ અતીત-અનાગતવિષયક શબ્દપ્રવૃત્તિનો અભાવ ❖

ત્રીજી વાત, (૧) “પહેલા રાજા થયો હતો” - એવા અતીત પદાર્થવિષયક શબ્દો, અને (૨)
“ભવિષ્યમાં રાજા થશે” એવા અનાગતપદાર્થવિષયક શબ્દો - આ બંને પ્રકારના શબ્દો વસ્તુ વિના
પણ પ્રવર્તે છે, કારણ કે અતીત-અનાગત પદાર્થો વર્તમાનમાં અસત્ છે, છતાં પણ તે શબ્દો તેને
વિષય કરે છે...

હવે જો, વસ્તુ વિના શબ્દોની પ્રવૃત્તિ ન માનો, તો - અતીત/અનાગત વસ્તુ અવિદ્યમાન
હોવાથી - અતીત/અનાગત વસ્તુવિષયક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ સંગત થૈંશે નહીં...

❖ મૃષાવાણીની અસંગતતા ❖

(૬) ચોથી વાત, તમારા મતે શઠાદિ કોઈની પણ વાણી ખોટી નહીં ગણાય, કારણ કે તમે તો
શબ્દ-વસ્તુનો પ્રતિબંધ (=સંબંધ) માન્યો છે.

ફલતઃ બધા જ શબ્દો વસ્તુની સાથે પ્રતિબદ્ધ જ હોવાથી, કોઈપણ શબ્દોની પ્રવૃત્તિ, ખોતાના
વિષયને છોડીને નહીં થાય અને એટલે તો શઠાદિના શબ્દો પણ વસ્તુવિષયક જ હોવાથી મૃષા નહીં
રહે ! પણ એવું તો કદી દેખાતું નથી...

❖ અપોહમાં જ સંકેતની શક્યતા ❖

(૭) પાંચમી વાત, કોઈપણ પદાર્થની તે શબ્દ દ્વારા ત્યારે જ પ્રતીતિ થઈ શકે, કે જ્યારે તેને
કોઈએ સંકેત કર્યો હોય કે - “આને ‘ઘટ’ શબ્દથી કહેવો” - આવું જ લોકમાં દેખાય છે, કારણ કે
સંકેત વિના કોઈને શબ્દથી પ્રતીતિ થતી નથી.

❖ “અપ્રવૃત્તિરસમ્બન્ધેઽપ્યર્થસમ્બન્ધવદ્ યદિ ।

અતીતાનાગતં વાચ્યં ન સ્યાદર્થે તત્ક્ષયાત્ ॥” પ્રમાણવાર્તિ૦ ૨/૧૮ ।

૧. ‘તથા ચ ન સ્યાદનૃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘બન્ધાભાવેન’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘વાચાઽપ્રવૃત્તે૦’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

इति । (८) एतदप्ययुक्तम्, भावार्थशून्यत्वेन वाङ्मात्रत्वात्, अन्यापोहाभिधायकत्वेऽपि वस्तुनि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तस्य ततो व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तविकल्पदोषप्रसङ्गात् । व्यति-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

ન્તરેણાન્યત્ર-વસ્તુનિ કર્તુમશક્યત્વાત્, અશક્યત્વં ચ વસ્તુનામાનન્ત્યાત્ પ્રતિવસ્તુ સમયા-
કરણેન વ્યવહારાનુપયોગાત્ સંકેતસ્ય ઇતિ-એવં તદ્વાચ્યતૈવ-અપોહવાચ્યતૈવ ઇતિ । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-એતદપ્યયુક્તં યદનન્તરમુક્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ભાવાર્થશૂન્યત્વેન હેતુના વાઙ્માત્રત્વાત્,
તસ્ય । વાઙ્માત્રત્વં ચાન્યાપોહાભિધાયકત્વેઽપિ શબ્દસ્ય, કિમિત્યાહ-વસ્તુનિ પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ ।
અનુપપત્તિશ્ચ તસ્ય-અપોહસ્ય તતઃ-વસ્તુનઃ વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તવિકલ્પાભ્યાં યો દોષ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હવે ‘ઘટ’ વગેરે શબ્દોનો સંકેત, વસ્તુમાં કરવો બિલકુલ શક્ય નથી, કારણ કે સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ તો અનંતી છે અને તે બધામાં સંકેત કરવો તો કોઈના દ્વારા સંભવિત નથી... અને જો દરેક વસ્તુમાં સંકેત ન થાય, તો તે સંકેત, વ્યવહારમાં ઉપયોગી બને નહીં...

આશય એ કે, ઘટ તો અનંત છે - દરેક ઘટમાં તો સંકેત કરવો શક્ય નથી. કેટલાક ઘટમાં સંકેત કરે તો તેનો વ્યવહારમાં કોઈ ઉપયોગ નથી, કારણ કે બધા ઘટ, ‘ઘટ’ પદથી વાચ્ય નહીં બને. એટલે અઘટાપોહમાં જ ‘ઘટ’ પદનો સંકેત થાય છે અને તેથી જ બધા જ ઘટ ‘ઘટ’ પદવાચ્ય બની જાય છે...

નિષ્કર્ષ : આમ, (૧) શબ્દ-અર્થ વચ્ચેના સંબંધનો અભાવ, (૨) અતીતાદિ વિષયક શબ્દ-પ્રવૃત્તિનો ઉચ્છેદ, (૩) મૃધાવાદની અસંગતિ... આ બધા કારણોથી શબ્દને વસ્તુપ્રતિબદ્ધ માનવા યોગ્ય નથી... એટલે શબ્દથી વાચ્ય માત્ર અપોહ બનશે, વસ્તુ નહીં... ફલતઃ વસ્તુ તો અનભિલાપ્ય જ સિદ્ધ થશે..

(આ બૌદ્ધપૂર્વપક્ષનું બરાબર અવધારણ કરી લેવું. હવે ગ્રંથકારશ્રી આ પૂર્વપક્ષની એકેક વાતોનું નખશીખ નિરાકરણ કરશે. આ ઉત્તરપક્ષ ઘણો વિસ્તૃત (પ્રાયઃ અડધા અધિકાર સુધી) ચાલશે...)

❖ બૌદ્ધપૂર્વપક્ષનો આમૂલચૂલ નિરાસ - સ્થાદ્વાદી ❖

(૮) ઉત્તરપક્ષ : તમારું આ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે આ સંપૂર્ણ કથન ભાવાર્થથી શૂન્ય હોઈ માત્ર બોલવા પૂરતું છે. તે આ પ્રમાણે -

જો શબ્દો અન્યાપોહના વાચક હોય, તો તે શબ્દો દ્વારા વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં.

બૌદ્ધ : પણ કેમ ?

સ્થાદ્વાદી : કારણ કે તેમાં વિકલ્પો દ્વારા દોષો આવે છે. તે આ પ્રમાણે - અપોહ (=ઈતર-વ્યવચ્છેદ) તે પદાર્થથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

૧. ‘સંકેતાકરણેન’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘દોષસ્તસ્ય પ્રસંગાત્’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

રિક્તત્વે, સ ચ વસ્તુ અવસ્તુ વા, વસ્તુત્વે, અપરનામા સામાન્યવાદસ્તથા ચ તદ્દ્વારાયાતા અનિવારિતપ્રસરા દોષાઃ । ન ચ તદભિધાનેઽપિ વસ્તુનિ પ્રવૃત્તિઃ । (૧) ન હિ કશ્ચિદ્ દણ્ડં છિન્દ્વિત્યુક્તો દણ્ડનં છિનત્યન્યત્ર શબ્દાર્થવ્યવહારાનભિજ્ઞાદિતિ । અવસ્તુત્વે તુ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્તત્પ્રસંગાત્ । એનમેવાહ-વ્યતિરિક્તત્વે વસ્તુનઃ અપોહસ્ય । કિમિત્યાહ-સઃ-અન્યાપોહઃ વસ્તુ અવસ્તુ વા । કિજ્ઞાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-વસ્તુત્વેઽપોહસ્ય વ્યતિરિક્તસ્ય અપરનામા સામાન્યવાદસ્તથા ચ-એવં ચ સતિ તદ્દ્વારાયાતાઃ-સામાન્યદ્વારાયાતાઃ અનિવારિતપ્રસરા દોષા વૃત્તિવિકલ્પાદિજનિતાઃ । ઉપચયમાહ ન ચેત્યાદિના । ન ચ તદભિધાનેઽપિ-અપોહાભિધાનેઽપિ શબ્દેન વસ્તુનિ પ્રવૃત્તિઃ, તસ્ય તતોઽન્યત્વાત્ । એતદેવ નિર્દર્શનેનાહ ન હૈત્યાદિના । ન હિ કશ્ચિત્-માણવકઃ દણ્ડં છિન્દ્વિત્યુક્તો વિશેષેણ દણ્ડનં છિનત્તિ તદુપલક્ષિતમ્, અન્યત્ર શબ્દાર્થવ્યવહારાનભિજ્ઞાત્-એકાન્તજડાદિતિ । એવમિહોપલક્ષણમપોહસ્તદભિધાને કથં તદુપલક્ષિતે વસ્તુનિ પ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અપોહવાદનું વિકલ્પશઃ ઉન્મૂલન ❖

(૧) જો અપોહને વસ્તુથી ભિન્ન કહેશો, તો તે અન્યાપોહ (ક) વસ્તુરૂપ માનશો, કે (ખ) અવસ્તુરૂપ ? આ બંને પક્ષે દોષ આવે છે. તે આ રીતે -

(ક) જો વસ્તુરૂપ માનશો, તો તો તમે વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યનું જ ‘અપોહ’ એવું એક અલગ નામ આપી, ખરેખર તો સામાન્યતત્ત્વનો જ સ્વીકાર કર્યો, કારણ કે વસ્તુથી અલગ અને અનેક વસ્તુઓમાં અનુગત એવો અપોહ ખરેખર તો સામાન્ય જ છે અને આવા સામાન્યરૂપ અપોહનો જ તમે સ્વીકાર કર્યો. એટલે તો સામાન્યપક્ષભાવી જે દોષો હતા કે - “અનેક વસ્તુમાં તે સામાન્ય સંપૂર્ણપણે રહેશે કે એકદેશથી ?... વગેરે” - તે બધા દોષો અહીં અવશ્ય આવશે...

બીજી વાત, આવા અપોહનું શબ્દ દ્વારા કથન થાય, તો પણ વસ્તુ વિશે તો પ્રવૃત્તિ ન જ થઈ શકે, કારણ કે વસ્તુથી તો આ અપોહ જુદો છે...

(૯) જેમ કોઈ વ્યક્તિને કહ્યું કે - “તું દંડને કાપ” તો તે વ્યક્તિ માત્ર દંડને જ કાપે છે, પણ દંડથી ઉપલક્ષિત દંડીને (=પુરુષને) નહીં... હા ! જે શબ્દ-અર્થના વ્યવહારનો બિલકુલ જાણકાર નથી, તેવો સાવ જડ વ્યક્તિ કદાચ તેવું કરી પણ લે, પરંતુ પ્રાજ્ઞ તો તેવું ન જ કરે ને ? અહીં દંડનું કથન થયે, જેમ દંડ વિશે જ કાપવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે, પુરુષ વિશે નહીં...

તેમ શબ્દથી જો અપોહનું કથન થતું હોય, તો અપોહ વિશે જ પ્રવૃત્તિ થાય, અપોહથી ઉપલક્ષિત વસ્તુ વિશે નહીં... આમ, શબ્દથી વસ્તુવ્યતિરિક્ત અપોહને વાચ્ય માનવામાં, વસ્તુ વિશેની પ્રવૃત્તિ અસંગત થશે...

તદભિધાને ન કિઞ્ચિદુક્તં સ્યાત્, કથમેવમવસ્તુત્વપ્રતિપત્તિપુરસ્સરા તત્પ્રવૃત્તિઃ ? (૧૦)
 ન ચ તત્પ્રતિપત્તાવર્થતો વસ્તુપ્રતિપત્તિઃ, તુચ્છત્વેન તસ્યૈવાપ્રતિપત્તેઃ, અન્યથાઽવસ્તુત્વ-
 વિરોધાત્, તસ્ય તેનાપ્રતિબંધાત્, સામર્થ્યાસિદ્ધેશ્ચ । અવ્યતિરિક્તત્વે વસ્તુન ઇવાપોહત્વાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અવસ્તુત્વે પુનરપોહસ્ય તદભિધાને-અવસ્ત્વભિધાને ।
 કિમિત્યાહ-ન કિઞ્ચિદુક્તં સ્યાત્-ભવેત્, કથમેવમવસ્તુપ્રતીતિપુરસ્સરા તત્પ્રવૃત્તિસ્તસ્મિન્-
 વસ્તુનિ પ્રવૃત્તિઃ ? ન ચ તત્પ્રતિપત્તૌ-અપોહપ્રતિપત્તૌ સત્યાં શબ્દેન અર્થતઃ-અર્થાપત્યા તત્પ્રતિ-
 બંધાન્યથાઽનુપપત્તિલક્ષણયા વસ્તુપ્રતિપત્તિઃ-સ્વલક્ષણપ્રતિપત્તિઃ । કુત્ત્વેન-તુચ્છત્વેન હેતુના
 તસ્યૈવ-અપોહસ્ય અપ્રતિપત્તેઃ શબ્દેન । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનમ્બુપ-
 ગમેઽવસ્તુત્વવિરોધાત્ પ્રક્રમાદપોહસ્ય, તથા તસ્ય-તુચ્છસ્યાપોહસ્ય તેન-વસ્તુના સહ અપ્રતિ-
 બંધાત્ તાદાત્મ્યાદ્યયોગેન, તથા સામર્થ્યાસિદ્ધેશ્ચ તસ્યૈવ તુચ્છસ્યાપોહસ્ય । અનેન તદ્વચિતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી વસ્તુવ્યતિરિક્ત અપોહને વસ્તુ માનવારૂપ પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી...

(ખ) જો વસ્તુવ્યતિરિક્ત અપોહને અવસ્તુ માનો, તો તેવા અસત્ને કહેવા દ્વારા ખરેખર તો શબ્દ દ્વારા કશું જ કહેવાય નહીં... આશય એ કે, સત્ વસ્તુને તો તમે શબ્દવાચ્ય માનતાં નથી અને અપોહરૂપ અસત્ વસ્તુને શબ્દવાચ્ય કહો છો... પણ અપોહ જો અસત્ હોય, તો તેને શબ્દ શી રીતે કહે ? ફલતઃ તે શબ્દ દ્વારા કોઈનું પણ કથન થાય નહીં.

વળી, શબ્દ દ્વારા અપોહરૂપ અવસ્તુની પ્રતીતિ થયે, વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ શી રીતે સંગત બને ? (શું પ્રતીતિ અસત્ પદાર્થની અને પ્રવૃત્તિ સત્ પદાર્થ વિશે - એવું કદી બને ?)

(૧૦) બૌદ્ધ : અપોહ તે વસ્તુ વિના હોઈ શકે જ નહીં - એમ અપોહ/વસ્તુ વચ્ચે પ્રતિબંધ (=સંબંધ) હોવાથી, શબ્દ દ્વારા અપોહનો બોધ થયે, અર્થાપિત્તિથી સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુનો પણ બોધ થાય... ફલતઃ વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ અસંગત નહીં રહે...

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે અપોહ તો તુચ્છ (=અવસ્તુરૂપ) હોવાથી, તે અપોહનો શબ્દ દ્વારા બોધ શક્ય જ નથી...

બૌદ્ધ : (અન્યથા=) અવસ્તુરૂપ હોવા છતાં પણ, તેનો બોધ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો તેને અવસ્તુ માનવું અસંગત ઠરશે, કારણ કે બોધ થાય તો તેને અવસ્તુ કેમ કહેવાય ? (અને અવસ્તુ હોય તો તેનો બોધ કેમ થાય ?) એટલે અપોહનો બોધ જ સંગત નથી, તો અર્થાપિત્તિ દ્વારા વસ્તુનો બોધ પણ શી રીતે સંગત બને ?

બીજી વાત, અપોહ તો તુચ્છરૂપ હોઈ, તેની સાથે પ્રતિબંધ (=સંબંધ) પણ સંભવિત નથી, કારણ કે વસ્તુ-અવસ્તુ વચ્ચે (૧) તાદાત્મ્ય સંબંધ પણ ન ધટે, અને (૨) તદ્વૃત્તિ સંબંધ પણ ન

તદભિધાયકત્વં શબ્દાનામિતિ વ્યર્થસ્તત્પ્રતિક્ષેપાભિનિવેશઃ ॥

(૧૧) આહ-ન વ્યર્થઃ, બાહ્યં સ્વલક્ષણં પુરોધાય વ્યાવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિમતો-સ્તત્ત્વાભિધાનાત્ । ન ચ તદ્વચ્ચલ્લક્ષ્યઃ સાક્ષાત્, અપિ તુ વિકલ્પપરિનિષ્ઠિત આન્તરઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રિક્તવિકલ્પદોષોઽવસેયઃ । યદાહ-અવ્યતિરિક્તત્ત્વ ઇત્યાદિ । અવ્યતિરિક્તત્ત્વે ‘તુચ્છપોહસ્ય વસ્તુનઃ અભ્યુપગમ્યમાને’ ઇતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-વસ્તુન એવાપોહત્વાત્ કારણાત્ તદભિ-ધાયકત્વં-વસ્ત્વભિધાયકત્વં શબ્દાનામિતિ-એવં વ્યર્થઃ-નિષ્ફલઃ તત્પ્રતિક્ષેપાભિનિવેશઃ-શબ્દાનાં વસ્ત્વભિધાયકત્વપ્રતિક્ષેપાભિનિવેશઃ ॥

આહેત્યાદિ । આહ પરઃ-ન વ્યર્થો યથોદિતોઽભિનિવેશઃ । કુત ઇત્યાહ-બાહ્યં સ્વલક્ષણં પુરોધાય-અગ્રતઃ કૃત્વા વ્યાવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિમતોસ્તત્ત્વાભિધાનાત્-એકત્વાભિધાનાદ્ ભવતા । ન ચ તદ્વચ્ચલ્લક્ષ્યઃ-બાહ્યં સ્વલક્ષણં સાક્ષાત્-અવ્યવધાનેન, અપિ તુ વિકલ્પપરિનિષ્ઠિત આન્તરઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

ઘટે... એમ એકે સંબંધ ન હોવામાં, અપોહનો બોધ થયે પ્રતિબંધવિધયા વસ્તુનો બોધ શી રીતે મનાય ? અને તુચ્છ અપોહમાં એવું સામર્થ્ય પણ સિદ્ધ નથી, કે જેથી પોતાનો બોધ થયે વસ્તુનો બોધ કરાવે...

તેથી વસ્તુવ્યતિરિક્ત અપોહને અવસ્તુ માનવારૂપ બીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી...

આમ, પુષ્કળ દોષો હોવાથી, અપોહને વસ્તુભિન્ન માનવો યોગ્ય નથી, એટલે પ્રથમવિકલ્પ તો અયુક્ત છે...

(૨) જો અપોહને વસ્તુથી અભિન્ન કહેશો, તો વસ્તુ-અપોહ બંને એક થઈ જશે, અર્થાત્ અપોહ પણ વસ્તુરૂપ બનશે... અને તેથી તો “શબ્દ તે અપોહનું=સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુનું કથન કરે છે” - એમ શબ્દોની વસ્તુવાચકતા જ માનવી રહી...

સાર : તેથી “શબ્દ તે વસ્તુવાચક બને” - એ વાતનો પ્રતિક્ષેપ કરવાનો કદાગ્રહ વ્યર્થ છે... એટલે વસ્તુ શબ્દથી વાચ્ય બને જ અને તેથી તે વસ્તુ અભિલાપ્ય પણ બને જ...

❖ આંતરધર્મીની શબ્દવાચ્યતાનો નિરાસ ❖

(૧૧) બૌદ્ધ : “શબ્દ તે વસ્તુવાચક બને” એ વાતનો પ્રતિક્ષેપ કરવાનો અમારો અભિનિવેશ વ્યર્થ નથી, કારણ કે ઉપર તમે બાહ્ય સ્વલક્ષણને આગળ કરીને કહ્યું હતું કે → “અન્યાપોહ (=અન્યવ્યાવૃત્તિ) અને તે વ્યાવૃત્તિવાળો પદાર્થ બંને એક છે અને તેથી અન્યાપોહ વાચ્ય બનતાં, તદભિન્ન વ્યાવૃત્તિવાળો પદાર્થ પણ વાચ્ય બને જ” ← તે વિશે અમારે એ કહેવું છે કે, શબ્દનો વિષય સાક્ષાત્=અવ્યવધાનરૂપે=સીધો જ બાહ્ય સ્વલક્ષણ નથી...

પ્રશ્ન : તો કોણ છે ?

૧. ‘પ્રતિષેધાભિનિવેશઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તસ્માચ્ચ ધર્મિણો વ્યાવૃત્તયસ્તત્ત્વાન્યત્વેનાનિર્વચનીયા इति न, इत्थमपि ततो वस्तुनि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तत्प्रतिपत्त्यभावात्, एवमपि प्रवृत्तावतिप्रसङ्गात्, आन्तरार्थ एव शब्दस्य

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દાર્થઃ । તસ્માચ્ચ ધર્મિણઃ-આન્તરાદ વિકલ્પપરિનિષ્ઠિતાત્ । કિમિત્યાહ-વ્યાવૃત્તય-સ્તત્ત્વાન્યત્વેનાનિર્વચનીયા इति કૃત્વા ન વ્યર્થસ્તત્પ્રતિક્ષેપાભિનિવેશ इति ક્રિયા । એતદા-શબ્દક્યાહ-ન, इत्थमपि તતઃ પ્રક્રમાચ્છબ્દાત્ । કિમિત્યાહ-વસ્તુનિ પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ તત્પ્રતિપત્ત્યભાવાત્-વસ્તુપ્રતિપત્ત્યભાવાત્ તતઃ શબ્દાદિતિ । એવમપિ-તતઃ પ્રતિપત્ત્યભાવેઽપિ પ્રવૃત્તૌ અભ્યુપગમ્યમાનાયાં કિમિત્યાહ-અતિપ્રસંગાત્ સર્વત્ર પ્રવૃત્ત્યાપત્યા ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જવાબ : વિકલ્પથી ઊભો થયેલ સામાન્યાકાર (=બુદ્ધિપ્રતિભાસિત આંતરાકાર) જ શબ્દનો વિષય છે... અને આવા વિકલ્પજન્ય સામાન્યાકારરૂપ આંતરાકારથી અન્યાપોહ (=અન્યવ્યાવૃત્તિ) 'ભિન્ન છે, કે અભિન્ન' એવું નિર્વચન થઈ શકે નહીં...

એટલે 'વસ્તુથી અપોહ ભિન્ન છે કે અભિન્ન' - એવા બધા દોષો પણ નહીં આવે અને તેથી વિકલ્પજન્ય આંતરાકાર જ શબ્દવાચ્ય બનશે, વસ્તુ નહીં... ફલતઃ અમારા ઈષ્ટની સિદ્ધિ હોવાથી, અમારો અભિનિવેશ વ્યર્થ નથી...

(આશય એ કે, બૌદ્ધ શબ્દવાચ્ય અન્યાપોહ માને છે અને તેનો અર્થ સાથે પ્રતિબંધ હોવાથી અર્થપ્રતિપત્તિ માને છે ત્યાં 'અર્થ' એટલે ઘટાદિ સ્વલક્ષણ લઈને જેને આપત્તિ આપી કે તે ભિન્ન/અભિન્ન? વગેરે... ત્યાં બૌદ્ધ કહે છે, 'અર્થ' એટલે સ્વલક્ષણ નથી, પણ અંદર ઊભો થતો વિકલ્પજન્ય આકાર એ જ અર્થ છે... અને તેની સાથે અપોહના ભિન્નાભિન્નત્વ વિકલ્પ થઈ શકે નહીં કે જેનાથી આપત્તિ અપાય...)

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે આવું કહેવામાં પણ વસ્તુ વિશેની પ્રવૃત્તિ તો અસંગત જ રહે... જુઓ, ઉપરોક્ત કથનમાં તમે, વિકલ્પજન્ય આંતરસામાન્યાકાર વિશે જ શબ્દને ચરિતાર્થ માન્યો, અર્થાત્ શબ્દથી માત્ર આંતરનો જ બોધ માન્યો, સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુનો નહીં... હવે જો શબ્દથી સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુનો બોધ જ ન થાય, તો તે શબ્દ દ્વારા વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ શી રીતે થાય ?

પ્રશ્ન : વસ્તુનો બોધ ન થવા છતાં પણ, તે શબ્દ દ્વારા વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ થવાનો અતિપ્રસંગ આવશે... ભાવ એ કે, ઘટનો બોધ થયા વિના પણ, 'ઘટ' શબ્દથી જેમ ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ પટાદિ તમામ પદાર્થ વિશે પણ

❖ "एतेन विकल्पप्रतिबिम्बकं शब्दवाच्यमिति यत्प्रतिपन्नं तदपि प्रतिक्लिप्तमवसेयम्, तत्रापि विकल्पप्रतिबिम्बके शब्देन प्रतिपन्ने वस्तुनि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।" - इति नन्दीमलय० टीकायाम् पृ० १२ ॥

ચરિતાર્થત્વાદિતિ । (૧૨) દૃશ્યવિકલ્પ્યાર્થેકીકરણાદ્ વસ્તુનિ પ્રવૃત્તિરિતિ ચેત્, ન, તદેકીકરણાસિદ્ધેઃ, દૃશ્યવિકલ્પ્યયોરત્યન્તભિન્નત્વાત્, સાધર્મ્યાયોગાત્, એકસ્યોભયા-
નુભવિતુરભાવાત્ તદા દ્વયદર્શનાદર્શનવિકલ્પાનુપપત્તેઃ । આદ્યપક્ષે ભેદેનૈવોભયપ્રતિપત્તેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આપત્તિશ્ચ સર્વત્ર પ્રતિપત્યભાવેન । પ્રતિપત્યભાવશ્ચ આન્તરાર્થ એવ શબ્દસ્ય ચરિતાર્થત્વાદિતિ
ભાવનીયમ્ । દૃશ્યેત્યાદિ । દૃશ્યવિકલ્પ્યાર્થેકીકરણાત્-સ્વ-સામાન્યલક્ષણૈકીકરણાત્ વસ્તુનિ-
બાહ્યે સ્વલક્ષણે પ્રવૃત્તિઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશ્લક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-
તયોઃ-દૃશ્યવિકલ્પ્યયોઃ એકીકરણાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ દૃશ્યવિકલ્પ્યયોઃ-સ્વસામાન્ય-
લક્ષણયોઃ અત્યન્તભિન્નત્વાત્ । અત્યન્તભિન્નત્વે સાધર્મ્યાયોગાત્, સાધર્મ્ય ચૈકીકરણનિમિત્ત-
મિત્યભિપ્રાયઃ । તથા એકસ્યેત્યાદિ । એકસ્ય-કસ્યચિદુભયાનુભવિતુઃ-સ્વસામાન્યલક્ષણા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રવૃત્તિ કેમ ન થાય ? (પછી ભલે ને પટાદિનો બોધ પણ ન થતો હોય)

તેથી શબ્દથી વસ્તુના બોધ વિના, વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ મોંનવી ન્યાયસંગત નથી...

❖ બૌદ્ધકૃત પ્રવૃત્તિસમંજસતાનો નિરાસ ❖

(૧૨) બૌદ્ધ : શબ્દ દ્વારા યદ્યપિ વિકલ્પ્યનું જ કથન થાય છે, પણ પ્રમાતા, (૧) દૃશ્ય=
સ્વલક્ષણ, અને (૨) વિકલ્પ્ય=સામાન્યાકાર... એ બંનેનું એકીકરણ કરી સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ વિશે
પ્રવર્તે છે... (આમ વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ સંગત જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : આ કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે પહેલી વાત તો એ જ કે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનું
એકીકરણ જ સિદ્ધ નથી...

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, એકીકરણ કરવા બેનું સાદૃશ્ય હોવું જરૂરી છે. (સમાનતા હોય તો જ
તેઓનું એકીકરણ સંભવિત છે, અન્યથા નહીં...) પણ સ્વલક્ષણ-સામાન્ય તો અત્યંતભિન્ન હોવાથી,
તેઓનું સાદૃશ્ય જ નથી, તો તેઓનું એકીકરણ શી રીતે સંભવે ?

બીજી વાત, બૌદ્ધમતમાં તો દૃશ્ય-વિકલ્પ્ય બંને પદાર્થનો અનુભવ કરનાર, કોઈ એક પ્રમાતા

❖ “અપિ ચ - અર્થક્રિયાર્થી પ્રેક્ષાવાન્ પ્રમાણમન્વેષયતિ, ન ચાભિપ્રાયવિષયં વિકલ્પપ્રતિબિમ્બં વિવક્ષિતાર્થક્રિયાસમર્થ,
કિન્તુ બાહ્યમેવ વસ્તુ, ન ચ વાચ્યમ્ - અભિપ્રાયવિષયં વિકલ્પપ્રતિબિમ્બં જાત્વા બાહ્યે વસ્તુનિ પ્રવર્તિષ્યતે તેનાયમદોષ ઇતિ,
અન્યસ્મિન્ જ્ઞાતે અન્યત્ર પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ ન હિ ષટે પરિચ્છિન્ને પટે પ્રવૃત્તિર્યુક્તા ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ૦ ૧૨ ।

❖ “દૃશ્યવિકલ્પ્યાર્થાવેકીકૃત્ય વસ્તુનિ પ્રવર્તતે ઇતિ ચેત્, તથાહિ તદેવ વિકલ્પપ્રતિબિમ્બકં બહીરૂપતયાઽધ્યવસ્યતિ
તતો બહિઃ પ્રવર્તતે તેનાયમદોષ ઇતિ, ન, તયોરેકીકરણાસિદ્ધેઃ, અત્યન્તવૈલક્ષણ્યેન સાધર્મ્યાયોગાત્, સાધર્મ્ય ચૈકીકરણનિમિત્તમ્,
અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧૨ ।

કિમેકીકરણેન ? ચરમપક્ષે તુ તદપ્રતિપત્તેઃ કથં તેનૈવૈકીકરણમ્ ? તદ્ભાવેઽપિ દૃશ્યસ્ય

❖ વ્યાખ્યા ❖

નુભવિતુઃ પ્રમાતુરભાવાત્ પરપક્ષે । તથા તદેત્યાદિ । તદા-તસ્મિન્નેકીકરણકાલે દ્વયં-દૃશ્ય-વિકલ્પ્યાસ્થ્યં તસ્ય દર્શનાદર્શને તે એવ વિકલ્પૌ એતાધ્યામનુપપત્તિઃ-અઘટમાનતા તતસ્તદેકી-કરણાસિદ્ધિઃ । એતદુક્તં ભવતિ-દૃશ્ય-વિકલ્પ્યાર્થેકીકરણકાલે તદ્દ્વયદર્શનમદર્શનં વા સ્યાત્ । તત્ર આદ્યપક્ષે-દ્વયદર્શનપક્ષે કિમિત્યાહ-ભેદેનૈવ-અસદ્ભૂર્ણત્વેનૈવ ઉભયપ્રતિપત્તેઃ, પ્રક્રમાત્ દૃશ્ય-વિકલ્પ્યપ્રતિપત્તેઃ, કિમેકીકરણેન પ્રયોજનાભાવાત્ ? ન કિઞ્ચિદિત્યર્થઃ । ચરમપક્ષે-તુ-દ્વયાદર્શનપક્ષે તુ કિમિત્યાહ-તદપ્રતિપત્તેઃ-સાધર્મ્યાદધિકૃતદૃશ્યાપ્રતિપત્તેઃ કારણાત્ કથં તેનૈવ-દૃશ્યેનૈવ એકીકરણમ્ ? અદર્શનાવિશેષે કિમિત્યનેન એવેતિ ભાવઃ । અધ્યુચ્ચયમાહ-તદ્ભાવેઽપીત્યાદિના । તદ્ભાવેઽપિ-દૃશ્ય-વિકલ્પ્યાર્થેકીકરણભાવેઽપિ । કિમિત્યાહ-દૃશ્યસ્ય-

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

ન હોવાથી તો, એકીકરણ કોણ કરે ? વળી, વક્ષ્યમાણ વિકલ્પની અસંગતિ જ થશે. તે આ રીતે → પ્રમાતા, જે વખતે દશ્ય-વિકલ્પનું એકીકરણ કરે છે, તે વખતે તે બેનું દર્શન (૧) છે, કે (૨) નહીં ?

(૧) જો દશ્ય-વિકલ્પ બંનેનું દર્શન હોય, તો તો બંનેનો અસંકીર્ણરૂપે (=જુદા જુદા રૂપે) જ બોધ માનવો પડે. (તો જ તે ‘બે’નું દર્શન કહેવાય) અને એ રીતે જો જુદા જુદા રૂપે જ દર્શન થાય તો તે પ્રમાતા તેઓનું એકીકરણ શા માટે કરે ? (એટલે કોઈ પ્રયોજન ન હોવાથી એકીકરણ થશે નહીં.)

આશય : પ્રયોજન એટલા માટે નથી કે માત્ર વિકલ્પનું દર્શન થતું હોય, દશ્યનું ન થતું હોય તો દશ્યમાં પ્રવૃત્તિની ઉપપત્તિ માટે દશ્યની પ્રતિપત્તિ અને તેના માટે વિકલ્પ સાથે એકીકરણ માનવું પડે. જો બંનેનું દર્શન થઈ જ જતું હોય તો તેનાથી જ પ્રવૃત્તિની ઉપપત્તિ થઈ જશે, એકીકરણની જરૂર જ નથી...

તેથી પ્રથમવિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

(૨) જો દશ્ય-વિકલ્પ બંનેનું દર્શન ન થાય (અર્થાત્ માત્ર વિકલ્પનો જ બોધ થાય), તો દશ્યનો (=સ્વલક્ષણનો) સાધર્મ્યરૂપે બોધ થાય જ નહીં અને તો માત્ર દશ્યની સાથે જ એકીકરણ કરવાનું કેમ કહો છો ? આશય એ કે, અદર્શન તો ઘણા પદાર્થનું છે, તો તે બધાને છોડીને માત્ર દશ્યની સાથે જ એકીકરણ કેમ ? (તાત્પર્ય : જો બેનું દર્શન નથી, તો સાધર્મ્યનું ગ્રહણ ન થાય અને તો તેના વિના દશ્યપ્રતિપત્તિ જ ન થાય અને તો પછી તેની સાથે એકીકરણ કઈ રીતે થાય ?) માટે, બીજો વિકલ્પ પણ યુક્ત નથી...

આમ, બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દશ્ય/વિકલ્પની એકીકરણતા અસંભવિત છે...

કદાચ તે બંનેની એકીકરણતા માની લો, તો પણ વસ્તુ વિશે તો પ્રવૃત્તિ ન જ ઘટે, કારણ કે

૧. ‘દૃશ્યસ્યાસ્વ૦’ ઇતિ ઙ્ઙ-પાઠઃ ।

વિકલ્પ્યેનૈકીકૃતત્વાદ્ વિકલ્પમાત્રતાપત્તેઃ, તદવગમાદ્ વસ્તુન્યપ્રવૃત્તિરેવ । (૧૩) ન વૈ સ્વવિભિન્નદૃશ્યસ્ય વિકલ્પ્યેનાત્મસાત્કરણમેકીકરણમ્, અપિ ત્વસ્યૈવાધ્યવસિત-તદ્ભાવતા । તથાહિ-વિકલ્પ્યમેવ દૃશ્યમિત્યધ્યવસ્ય પ્રવર્તત ઇતિ । એતદપ્યનાલોચિત-મનોહરમ્, તસ્યૈવાધ્યવસિતતદ્ભાવતાઽસિદ્ધેઃ, અતદાભેન તદ્ભાવાધ્યવસાયવિરોધાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વલક્ષણસ્ય વિકલ્પ્યેન-સામાન્યલક્ષણેન એકીકૃતત્વાત્ કારણાત્ વિકલ્પમાત્રતાપત્તેઃ હેતોઃ તદવગમાત્-વિકલ્પ્યાવગમાત્ કારણાદ્ વસ્તુનિ-સ્વલક્ષણે અપ્રવૃત્તિઃ એવ, તદનવગમાદિત્યર્થઃ । પરાકૂતમાહ ન વૈ ઇત્યાદિના । ન વૈ-નૈવ સ્વવિભિન્નદૃશ્યસ્ય, વિકલ્પ્યાપેક્ષયા વિકલ્પ્યા-ત્મનો વિભિન્નદૃશ્યસ્યેત્યર્થઃ । વિકલ્પ્યેનાત્મસાત્કરણમેકીકરણમિહ ગૃહ્યતે, અપિ ત્વસ્યૈવ-વિકલ્પ્યસ્ય અધ્યવસિતતદ્ભાવતા-વિનિશ્ચિતદૃશ્યભાવતા । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । વિકલ્પ્યમેવ દૃશ્યમિત્યધ્યવસ્ય-વિનિશ્ચિત્ય પ્રવર્તત ઇતિ । એતદા-શઙ્ક્યાહ-એતદપિ-અનન્તરોદિતમનાલોચિતમનોહરમ્ । કુત ઇત્યાહ-તસ્યૈવ-વિકલ્પ્યસ્ય અધ્યવસિતતદ્ભાવતાઽસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ અતદાભેન-અતદાકારેણ વિકલ્પ્યેન તદ્ભાવાધ્યવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દૃશ્યનું વિકલ્પ્યની સાથે એકીકરણ થવાથી તો - સ્વલક્ષણનો પણ સામાન્યરૂપે જ બોધ થવાથી - માત્ર સામાન્યાકારરૂપ વિકલ્પ્ય જ શેષ રહેશે. અને તેથી તો માત્ર વિકલ્પ્યનો (=સામાન્યાકારનો) જ બોધ થવાથી, સ્વલક્ષણ વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

❖ વસ્તુ વિશે પ્રવર્તક તદધ્યવસાયનો નિરાસ ❖

(૧૩) બૌદ્ધ : તમે અમારા ‘એકીકરણ’ કહેવાના આશયને સમજયા નહીં... “સામાન્યાકાર વિકલ્પ્યથી અત્યંતભિન્ન સ્વલક્ષણદૃશ્યનું, સામાન્યાકારની સાથે આત્મસાત્=અભિન્ન=એકમેક થવું” - તેને અમે એકીકરણ નથી કહેતાં.

પણ, “વિકલ્પ્યનો જ દૃશ્યરૂપે નિશ્ચય થવો, અર્થાત્, સામાન્યાકારનો જ સ્વલક્ષણરૂપે અધ્યવ-સાય થવો” - તેને જ અમે એકીકરણ કહીએ છીએ... આવા એકીકરણથી તો વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ પણ સંગત થશે, કારણકે શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય સામાન્યાકાર હોવા છતાં, તેમાં સ્વલક્ષણનો અધ્યવસાય (=નિશ્ચય) કરી (તે જ સ્વલક્ષણ છે તેવું માની) પ્રમાતાની સ્વલક્ષણ વિશે નિબંધિ પ્રવૃત્તિ થશે...

સ્યાદ્વાદી : આ કથન પણ ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ મનોહર લાગે એવું છે, કારણ કે પહેલી વાત તો એ જ કે, વિકલ્પ્યનો દૃશ્યરૂપે અધ્યવસાય થવો જ સિદ્ધ નથી... કારણ કે, વિકલ્પ્યમાં દૃશ્યનો આકાર નથી તેથી વિકલ્પ્યથી દૃશ્યનો અધ્યવસાય થઈ ન શકે.

પ્રશ્ન : (અન્યથા=) આકાર ન હોવા છતાં પણ, સામાન્યાકારમાં સ્વલક્ષણનો અધ્યવસાય

અતિપ્રસજ્ઞાત્, નીલાકારબોધેન પીતાધ્યવસાયાપત્તેઃ, इत्यसमञ्जसत्वेन व्यवहारोच्छेद-
પ્રસજ્ઞાત્ ॥

(૧૪) કિञ્ચ કઃ ખલુ વિકલ્પ્યમેવ દૃશ્યમિત્યધ્યવસ્યતિ ? વિકલ્પ એવેતિ
ચેત્, ન, તત્ર સામાન્યાવભાસનાત્, અન્યથા વિકલ્પત્વાયોગાત્ । અન્ય ઇતિ ચેત્, ન,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સાયવિરોધાત્-દૃશ્યભાવાધ્યવસાયવિરોધાત્ । વિરોધશ્ચ અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અતિપ્રસજ્ઞશ્ચ નીલા-
કારબોધેન પીતાધ્યવસાયાપત્તેઃ અધ્યવસિતતદ્વાવતયા । ઇતિ-એવમસમજ્ઞસત્વેન વ્યવહારો-
ચ્છેદપ્રસજ્ઞાત્ ‘એતદપ્યનાલોચિતમનોહરમ્’ ઇતિ ॥

દૂષણાન્તરમાહ કિञ્ચેત્યાદિના । કિञ્ચ કઃ ખલુ-પ્રમાતા વિકલ્પ્યમેવ દૃશ્યમિત્ય-
ધ્યવસ્યતિ ? વિકલ્પ એવેતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન, તત્ર-વિકલ્પે સામાન્યાવભાસનાત્,
અન્યથા-દૃશ્યાધ્યવસાયે સતિ વિકલ્પત્વાયોગાત્ । અન્ય ઇતિ ચેત્-વિકલ્પાદન્યો વિકલ્પ્યમેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(=નિશ્ચય) માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, નીલાકાર બોધથી પણ પીતનિશ્ચય થવા લાગશે !
કારણકે ઉપરોક્ત રીતે તો નીલપદાર્થમાં અસમાન પણ પીતપદાર્થનો નિશ્ચય થવો શક્ય છે... અને
એ રીતે તો - “નીલજ્ઞાનથી પીતનો નિશ્ચય, પીતજ્ઞાનથી રક્તનો નિશ્ચય, ઘટજ્ઞાનથી ગદ્દભનો
નિશ્ચય...” - એવી બધી અસમંજસતાઓ ઊભી થવાથી, સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે !

તેથી વિકલ્પમાં દૃશ્યનો અધ્યવસાય થવો બિલકુલ સંભવિત નથી, એટલે તમારું કથન
અનાલોચિત મનોહર જ છે.

(૧૪) બીજી વાત, એવો કયો પ્રમાતા છે, કે જે વિકલ્પને જ દૃશ્ય તરીકે નિશ્ચય કરે છે ?
આનો પહેલા તમે જવાબ આપો...

બૌદ્ધ : ‘વિકલ્પજ્ઞાન’... અર્થાત્ આ વિકલ્પ જ, વિકલ્પને દૃશ્ય તરીકે નિશ્ચય કરે છે..

સ્યાદ્વાદી : અરે ! વિકલ્પમાં તો માત્ર સામાન્યાકારરૂપ વિકલ્પનો જ બોધ થાય છે, બાકી જો
તેનાથી દૃશ્ય=સ્વલક્ષણનો બોધ માનો, તો તો તેની વિકલ્પરૂપતા જ નહીં રહે ! કારણ કે સ્વલક્ષણનો

❖ “અપિ ચ કશ્ચૈતાવેકીકરોતીતિ વાચ્યમ્, સ એવ વિકલ્પ ઇતિ ચેત્, તદ્ ન, તત્ર બાહ્યસ્વરૂપલક્ષણાનવભાસાત્,
અન્યથા વિકલ્પત્વાયોગાત્, અનવભાસિતેન ચૈવીકરણાસમ્ભવાત્, અતિપ્રસક્તેઃ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧૨ ।

* “અથ વિકલ્પાદન્ય એવ કશ્ચિદ્વિકલ્પ્યમેવાર્થ દૃશ્યમિત્યધ્યવસ્યતિ, હન્ત તર્હિ સ્વદર્શનપરિત્યાગપ્રસજ્ઞઃ, એવમભ્યુપગમે
સતિ બલાદાત્માસ્તિત્વપ્રસક્તેઃ, તથાહિ - નિર્વિકલ્પકં ન વિકલ્પ્યમર્થ સાક્ષાત્કરોતિ તદગોચરત્વાત્, તતો ન તત્ દૃશ્યમર્થ
વિકલ્પેન સહૈકીકર્તુમલ્, ન ચ દેશકાલસ્વભાવવ્યવહિતાર્થવિપયેષુ શબ્દવિકલ્પેષુ તદ્વિષયે નિર્વિકલ્પકસમ્ભવઃ, તત્કથં તત્ર
તેન દૃશ્યવિકલ્પાર્થૈકીકરણમ્, તતો વિકલ્પાદન્યઃ સર્વત્ર દૃશ્યવિકલ્પાવર્થાવેકીકર્તવ્યં બલાદાત્માવોપપદ્યતે, ન ચ સોઽભ્યુપગમ્યતે,
તસ્માચ્છબ્દો બાહ્યસ્યાર્થસ્ય વાચક ઇત્યકામેનાપિ પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧૨ ।

આત્મવાદાપત્તે: , તત્તથાઽધ્યવસાયનિમિત્તાભાવાચ્ચ । (૧૫) તથાવિધશબ્દાત્ તથાવિધ-
વિકલ્પજન્મૈવાધ્યવસિતતદ્ભાવતેતિ ચેત્ , અભ્યુપગતં તર્હિ શબ્દસ્યાર્થવાચકત્વમ્ । તથાહિ-
ઇદમેવાસ્ય તદ્વાચકત્વં યત્ તથા તદાકારવિકલ્પજનકત્વમ્ । તચ્ચેદિધ્યત એવ તથા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દૃશ્યમિત્યધ્યવસ્યતિ, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, આત્મવાદાપત્તે: સ એવ વિકલ્પાદન્યો બોધ આત્મે-
ત્યાપદ્યતે । દૂષણાન્તરમાહ-તત્તથાઽધ્યવસાયનિમિત્તાભાવાચ્ચ તસ્ય-વિકલ્પ્યસ્ય દૃશ્યા-
ધ્યવસાયનિમિત્તાભાવાચ્ચ । તથાવિધેત્યાદિ । તથાવિધશબ્દાત્-વિશિષ્ટવિકલ્પનિબન્ધનાત્ ।
તથાવિધવિકલ્પજન્મૈવ-વિશિષ્ટવિકલ્પોત્પાદ એવ અધ્યવસિતતદ્ભાવતા । ઇતિ ચેત્,
એતદાશઙ્ક્યાહ-અભ્યુપગતં તર્હિ શબ્દસ્ય અર્થવાચકત્વમ્ । એતદેવાભિધાતુમાહ તથાહી-
ત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શિતે । ઇદમેવાસ્ય-શબ્દસ્ય તદ્વાચકત્વમ્-અર્થવાચકત્વં યત્ તથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અધ્યવસાય કરનારને તો તમે ‘નિર્વિકલ્પ’ કહો છો..., તેથી વિકલ્પ્યનો દૃશ્ય કરીકે અધ્યવસાય વિકલ્પ
કરે છે, એવું તો ન માની શકાય...

બૌદ્ધ : વિકલ્પથી બીજો જ કોઈ પ્રમાતા, વિકલ્પ્યને દૃશ્ય તરીકે નિશ્ચય કરે છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! ઐ બીજા કોઈ પ્રમાતા તરીકે તો તમારે, વિકલ્પથી જુદો “જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા”
જ સ્વીકારવો રહ્યો... અને એટલે તો આત્મવાદની આપત્તિ આવશે.

ભાવ : બૌદ્ધો જુદું કોઈ આત્મતત્ત્વ નથી માનતાં, પણ જ્ઞાનસંતાનને જ આત્મા કહે છે...
પ્રસ્તુતમાં વિકલ્પ્યને દૃશ્ય તરીકે અધ્યવસાય કરનાર પ્રમાતા તરીકે, નિર્વિકલ્પ કે વિકલ્પ એકે
જ્ઞાનસંતાન ઘટતી નથી... હવે એ પ્રમાતા તરીકે જો કોઈ બીજાને માનો, તો એ ‘બીજા’ તરીકે આત્માની
જ સિદ્ધિ થશે... ફલતઃ બૌદ્ધને પણ આત્મા માનવો પડશે... (જે બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.)

ત્રીજી વાત, જો વિકલ્પ્યમાં, દૃશ્યના અધ્યવસાય થવાનું કોઈ નિમિત્ત હોય, તો કદાચ તેવું
માની પણ લેવાય.. પણ તેમાં તેવું કોઈ નિમિત્ત જ નથી, કે જેના આધારે તેમાં દૃશ્યનો અધ્યવસાય
થાય.. તો તમારું કથન શી રીતે વ્યાજબી ગણાય ?

❖ વિશિષ્ટ વિકલ્પ માનવામાં અર્થવાચકતાનું આપાદાન ❖

(૧૫) બૌદ્ધ : (વિકલ્પથી શબ્દની, શબ્દથી વિકલ્પની, પછી તે વિકલ્પથી શબ્દની ઉત્પત્તિ
થાય... એવો બૌદ્ધનો મત ધ્યાનમાં લેવો...) વિશિષ્ટ પ્રકારના વિકલ્પનું કારણ એવા શબ્દથી વિશિષ્ટ
વિકલ્પની ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો ?

આશય એ કે, વિકલ્પ્ય-દૃશ્યનું એકીકરણ કોઈ કરતું નથી, થતું નથી... એટલે પૂર્વોક્ત દોષોને
અવકાશ નથી. પણ શબ્દથી એવો વિકલ્પ જ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમાં વિકલ્પ્ય, દૃશ્યરૂપે ભાસે છે
અને તેથી દૃશ્યની પ્રતિપત્તિ-પ્રવૃત્તિ થાય છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે, વાહ ! આવું કહેવાથી તો તમે, શબ્દની અર્થવાચકતા જ સ્વીકારી લીધી,

❖ અથવા તો એમ કહેવું કે, વિકલ્પ તો તમે તેને જ કહો છો, કે જે સામાન્યાકારનો અધ્યવસાય કરતો હોય...

વિધાત્ તતસ્તથાવિધવિકલ્પોત્પત્યભ્યુપગમેનેતિ । एवं च तदेव अस्य निर्व्याजमस्तु, किमनेनाकाशकुसुमोद्गमसमानेन दृश्यविकल्प्यार्थैकीकरणव्याजेन ?

(૧૬) ‘તતશ્ચ દૃશ્યવિકલ્પ્યાવર્થાવેકીકૃત્ય તદ્બલાત્ પ્રવર્તેતે, ન તુ શબ્દાદ્ વસ્ત્વેવ પ્રતિપદ્ય તસ્ય તતોઽનવગતેઃ’ ઇતિ શબ્દગડુમાત્રમેવ, વસ્તુન એવ શબ્દેનાવગતેઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તન્નિમિત્તશબ્દારૂષિતાર્થપ્રવૃત્ત્યાદ્યજ્ઞત્વેન તદાકારવિકલ્પજનકત્વમ્-અર્થાકારવિકલ્પજનક-ત્વમ્ । તચ્ચેદિત્યાદિ । તચ્ચેત્-અર્થાકારવિકલ્પજનકત્વં યદ્ ઇષ્યતે એવ ભવતા તથાવિધાત્-વિશિષ્ટાત્ તતઃ-શબ્દાત્ તથાવિધવિકલ્પોત્પત્યભ્યુપગમેન-તન્નિમિત્તશબ્દારૂષિતાર્થપ્રવૃત્ત્યાદ્ય-જ્ઞભૂતવિશિષ્ટવિકલ્પોત્પત્યભ્યુપગમેન ઇતિ । एवं च कृत्वा तदेव-अर्थवाचकत्वमेव अस्य-शब्दस्योक्तनीत्या निर्व्याजम्-अपेतमायास्थानमस्तु-भवतु, किमनेनाकाशकुसुमोद्गम-समानेन ? निष्कलेनेत्यर्थः । दृश्य-विकल्प्यार्थैकीकरणव्याजेन-मायास्थानेन ॥

‘તતશ્ચ દૃશ્યવિકલ્પ્યાવર્થાવેકીકૃત્ય તદ્બલાત્ પ્રવર્તેતે, ન તુ શબ્દાદ્ વસ્ત્વેવ પ્રતિપદ્ય તસ્ય તતોઽનવગતેઃ’ ઇતિ શબ્દગડુમાત્રમેવ-પૂર્વપક્ષોદિતં વચઃ । કુત્તરિત્યેતદેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અર્થાત્ શબ્દ તે અર્થનો વાચક બને - એવું જ માની લીધું. તે આ રીતે -

પહેલા શબ્દની ‘અર્થવાચકતા’ એટલે શું ? તે સમજી લઈએ → શબ્દજન્ય જે શબ્દારૂષિત અર્થમાં પ્રવૃત્તિ, તેના કારણભૂત જે અર્થાકારવિકલ્પ તે જ અર્થવાચકતા છે.

ભાવાર્થ : ‘ઘટ લાવ’ એમ કહે તે સાંભળીને ઘડો લાવે. ‘ઘટ’ એ શબ્દ, તદારૂષિત અર્થ=ઘડો. તેને લાવવાની પ્રવૃત્તિ થઈ તે શબ્દનિમિત્તક છે. તે પ્રવૃત્તિ માટે, પહેલા શબ્દથી અર્થાકાર વિકલ્પ થવો જોઈએ, તે જ અર્થવાચકતા છે...

અને તેવું અર્થાકારવિકલ્પજનકત્વ તો તમે શબ્દમાં માન્યું જ, કારણ કે શબ્દથી તથાવિધવિકલ્પ માન્યો કે જે વિકલ્પમાં દૃશ્યનો અવભાસ કરે છે અને તેનાથી પ્રવૃત્તિ થાય છે... આમ વિકલ્પને, પ્રવૃત્તિના કારણભૂત માન્યો, શબ્દજન્ય માન્યો, તો એ જ તો અર્થવાચકતા છે !

ઉપદેશ : તેથી હે બૌદ્ધો ! નિષ્કપટપણે શબ્દની અર્થવાચકતા જ માની લો ને ! આકાશપુષ્પની ઉત્પત્તિસમાન સાવ નિષ્કળ એવી, દૃશ્ય અને વિકલ્પની એકીકરણરૂપ માયા શા માટે કરો છો ? ઊલટાનું તેવું માનવાથી તો, અર્થપ્રવૃત્તિ વગેરેની સ્પષ્ટ હાનિ થશે...

❖ શબ્દની વસ્તુવાચકતાની નિર્બાધસ્થાપના ❖

(૧૬) પ્રસ્તુત અધિકારગત, પ્રારંભપૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “તેથી દૃશ્ય/વિકલ્પ - બંને અર્થનું એકીકરણ કરીને, એકીકરણના બળે જ પ્રમાતા વસ્તુ વિશે પ્રવર્તે છે, બાકી શબ્દથી વસ્તુને જાણીને પ્રવર્તે એવું નથી, કારણ કે શબ્દથી તો વસ્તુનો બોધ થતો જ નથી” - તે કથન પણ માત્ર

પ્રતિબન્ધભાવાત્ । વાચ્યવાચકલક્ષણો હિ શબ્દાર્થયોઃ પ્રતિબન્ધઃ । તથાહિ-વાચ્યસ્વભાવા અર્થા વાચકસ્વભાવાશ્ચ શબ્દા ઇતિ તજ્ઞસિવાદઃ । (૧૭) યદ્યેવં કથં ન સંજ્ઞેતમન્તરેણૈવ તતસ્તદવગતિઃ ? ઉચ્યતે-તથાવિધક્ષયોપશમાભાવાત્ । ન હિ રૂપપ્રકાશનસ્વભાવોઽપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્રઢ્યન્નાહ-વસ્તુન એવ-બાહ્યસ્ય શબ્દેનાવગતેઃ કારણાત્ । અવગતિશ્ચ પ્રતિબન્ધભાવાત્ । વસ્તુશબ્દયોઃ પ્રતિબન્ધમાહ-વાચ્ય-વાચકલક્ષણો હિ શબ્દાર્થયોઃ પ્રતિબન્ધઃ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ વાચ્યસ્વભાવા અર્થાઃ-ઘટાદયો વાચકસ્વભાવાશ્ચ શબ્દાઃ-ઘટાદિશબ્દા ઇતિ તજ્ઞસિવાદઃ-શબ્દાર્થજ્ઞસિવચનમ્ । અતત્સ્વભાવત્ત્વે કથં શબ્દાર્થપ્રતીતિઃ કથં વા ન ઘટાત્ પટ ઇતિ પરિભાવનીયમ્ । આહ-યદ્યેવં વાચ્યવાચકલક્ષણઃ શબ્દાર્થયોઃ પ્રતિબન્ધઃ, કથં ન સંજ્ઞેતમન્તરેણૈવ તતઃ-શબ્દાત્ તદવગતિઃ-અર્થાવગતિઃ ? એતદાશંક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

નિરર્થક શબ્દરૂપ છે, કારણ કે શબ્દથી ખરેખર તો વસ્તુનો જ બોધ થાય છે..

પ્રશ્ન : પણ સંબંધ વિના, શબ્દથી વસ્તુનો બોધ શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ, સંબંધ પણ છે જ, કારણ કે શબ્દ/અર્થ વચ્ચે વાચ્ય-વાચકભાવરૂપ સંબંધ રહેલો જ છે. તે આ રીતે → (૧) અર્થનો ‘વાચ્યસ્વભાવ’ માનવો જોઈએ, બાકી જો તેવો સ્વભાવ જ ન હોય, તો શબ્દથી તે અર્થની પ્રતીતિ શી રીતે થાય ? અથવા ‘ઘટ’ શબ્દ, જો અવાચ્યસ્વભાવી હોય, તો અવાચ્યસ્વભાવી (ઘટ શબ્દથી અવાચ્ય રહેવાના સ્વભાવવાળા) એવા પટનો વાચક પણ કેમ ન બને ?

(૨) શબ્દનો પણ ‘વાચકસ્વભાવ’ માનવો જોઈએ, નહીંતર શબ્દ દ્વારા અર્થનું કથન શી રીતે થાય ? ‘ઘટ’ શબ્દમાં, જો ઘટવાચક સ્વભાવતા ન હોવા છતાં ઘટની પ્રતીતિ થાય તો ‘ઘટ’ શબ્દમાં પટવાચકસ્વભાવતા ન હોવા છતાં પટની પ્રતીતિ પણ કેમ ન થાય ? ← આ બધી વિચારણાઓથી, શબ્દ/અર્થ વચ્ચે વાચ્ય-વાચક સંબંધ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે... આ શબ્દાર્થજ્ઞપ્તિવચન છે. (શબ્દથી અર્થની પ્રતીતિ માનનારાની આ પ્રતિજ્ઞા છે.)

❖ શબ્દની ક્ષયોપશમસાપેક્ષ અર્થવાચકતા ❖

(૧૭) બૌદ્ધ : જો શબ્દ/અર્થ વચ્ચે વાચ્ય-વાચક સંબંધ હોય, તો સંકેત વિના પણ (નાળિયેરદ્વીપવાસી જેવા સાવ અજાણ વ્યક્તિને, પનસાદિ) તે શબ્દોથી તે અર્થોની પ્રતીતિ કેમ થતી

❖ “યત્પુનરુક્તં - ન શબ્દસ્યાર્થેન સહ નિશ્ચિતાન્વયવ્યતિરેકતા, પ્રતિબન્ધાભાવાદિતિ, તદસમીચીનં, વાચ્યવાચકભાવ-લક્ષણેન પ્રતિબન્ધાન્તરેણ નાન્તરીયકતાનિશ્ચયાત્, શબ્દો હિ બાહ્યવસ્તુવાચકસ્વભાવતયા તન્નાન્તરીયક, તતસ્તન્નાન્તરીયકતાયાં નિશ્ચિતાયાં શબ્દાદ નિશ્ચિતસ્યૈવાર્થસ્ય પ્રતિપતિર્ન વિકલ્પિતરૂપસ્ય, નિશ્ચિતં ચ પ્રાપ્યત્ વિષયવદેવ શાબ્દં જ્ઞાનમિતિ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧ ।

૧. ‘તદજ્ઞાતવાદઃ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

દીપોઽસતિ ચક્ષુષિ તત્ પ્રકાશયતિ, ચક્ષુષ્કલ્પશ્ચ ક્ષયોપશમઃ । (૧૮) સ ચ સંક્રેતતપ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઉચ્યતે-તથાવિધક્ષયોપશમાભાવાત્ ન સંક્રેતમન્તરેણૈવ તતસ્તદવગતિઃ । એતદેવ ભાવયતિ-
ન હિ રૂપપ્રકાશનસ્વભાવોઽપિ પ્રદીપોઽસતિ ચક્ષુષિ અન્ધસ્ય તત્-રૂપં પ્રકાશયતિ,
તદર્શનાભાવાત્ । ન ચ તસ્યાપિ પ્રકાશિતં તદિતિ ન્યાય્યં વચઃ । દર્શનનિમિત્તસ્વભાવસ્ય
પ્રકાશનત્વાભ્યુપગમાદતોઽનેકસ્વભાવ એવ તર્સ્મિશ્ચક્ષુષ્મદાદીનાં દર્શનાદર્શને નાન્યથેતિ પરિ-
ભાવનીયમિત્યત્લં પ્રસજ્ઞેન । પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ-ચક્ષુષ્કલ્પશ્ચ ક્ષયોપશમઃ । સ ચેત્યાદિ । સ ચ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી ? (જો શબ્દમાં જ વાયકસ્વભાવ હોય, તો સાવ અજાણને પણ તે શબ્દો સાંભળી અર્થપ્રતીતિ થવી જોઈએ ને ?)

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ ન હોવાથી, તે વ્યક્તિઓને, સંકેત વિના શબ્દથી અર્થપ્રતીતિ થતી નથી. આ જ વાતને ગ્રંથકારશ્રી દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવે છે -

ભાવાર્થ : જેમ દીવો, રૂપનો પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળો હોવા છતાં, અંધાદિને ચક્ષુના અભાવમાં, તેઓને રૂપનો પ્રકાશ કરાવી શકતો નથી, કારણ કે હજારો દીવાઓ ભેગા મળીને પણ અંધને રૂપનો પ્રકાશ ન કરાવે, એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(અહીં અવાંતર ચર્ચા જોઈએ -

પ્રશ્ન : તે પ્રદીપ, રૂપનો પ્રકાશ જેમ ચક્ષુવાળા વ્યક્તિને કરાવે, તેમ અંધને પણ કેમ ન કરાવે ? પ્રકાશનસ્વભાવ તો તેનો ત્યારે પણ છે જ ને ?

ઉત્તર : આવું વચન ઉચિત નથી, કારણ કે “દર્શનમાં નિમિત્ત બનનાર સ્વભાવ” તે જ ખરેખર પ્રકાશનસ્વભાવ છે, અને તેથી - (૧) ચક્ષુવાળા વ્યક્તિને આશ્રયીને, પ્રદીપનો પ્રકાશનસ્વભાવ છે, કારણ કે તે વ્યક્તિને થતાં દર્શનમાં તે જરૂર નિમિત્ત બને છે, અને (૨) અંધવ્યક્તિને આશ્રયીને અપ્રકાશનસ્વભાવ છે, કારણ કે તે વખતે તે દર્શનમાં નિમિત્ત બનતો નથી - આમ, પ્રદીપની અનેકસ્વભાવતા હોવાથી, જુદા જુદા વ્યક્તિને આશ્રયીને, તેની પ્રકાશન/અપ્રકાશનસ્વભાવતા બાધિત નથી....)

પ્રસ્તુતમાં (૧) પ્રદીપ=શબ્દ, (૨) રૂપ=પદાર્થ, અને (૩) ચક્ષુ=ક્ષયોપશમ... એટલે અજ્ઞાત વ્યક્તિ પાસે, જો ચક્ષુસમાન ક્ષયોપશમ ન હોય, તો તે વ્યક્તિને વાયકસ્વભાવી શબ્દથી પણ અર્થપ્રતીતિ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

અથાભિલાષ્યાનભિલાષ્યાધિકારે કિશ્ચિદ્ વ્યાખ્યાયતે । ૧. અતોઽનેકસ્વભાવ એવ તર્સ્મિશ્ચક્ષુષ્મદા-
દીનાં દર્શનાદર્શને ઇતિ । ચક્ષુષ્મતઃ પ્રતીત્ય પ્રકાશઃ એકસ્વભાવઃ પ્રદીપઃ તદિતરાંશપ્રકાશરૂપ ઇતિ
અનેકસ્વભાવતા પ્રદીપસ્ય ॥

શ્રરણભાવનાદિજન્યઃ, તથોપલબ્ધેઃ, સંક્રેતાદિભ્યઃ સમુપજાતક્ષયોપશમાદિભાવાનાં
લૌકિકકયતિમુનીનાં શબ્દાદર્થાચ્ચ સમ્યગ્વાચ્યવાચકભાવાવગમાત્ । (૧૧) તથાહિ-સર્વ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્ષયોપશમઃ સંક્રેત-તપશ્રરણભાવનાદિજન્યઃ । કુત્તરિત્યાહ-તથોપલબ્ધેઃ-સંક્રેતાદિ-
ભાવેઽર્થાવગત્યાઃ કાર્યતઃ ક્ષયોપશમોપલબ્ધેઃ । તથા ચાહ-સંક્રેતાદિભ્યઃ, 'આદિ'શબ્દાત્ તપ-
શ્રરણભાવનાદિગ્રહઃ, સમુપજાતક્ષયોપશમાદિભાવાનામ્, 'આદિ'શબ્દાત્ ક્ષાયિકભાવગ્રહઃ,
લૌકિકકયતિમુનીનાં મુનયો વીતરાગા એવ શબ્દાદર્થાચ્ચ સકાશાત્ કેવલાદેવ સમ્યક્-
અવૈપરીત્યેન વાચ્યવાચકભાવાવગમાત્ કારણાત્ તથોપલબ્ધેરિતિ સિદ્ધમ્ । તથાહિત્યાદિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થઈ શકે નહીં...

(૧૮) પ્રશ્ન : પણ આવો ક્ષયોપશમ શેનાથી થાય ?

ઉત્તર : (૧) સંકેત, (૨) તપ, (૩) ચારિત્ર, (૪) ભાવના... વગેરે કારણોથી તેવો કર્મ
ક્ષયોપશમ થાય છે, કારણ કે સંકેતાદિથી અવશ્ય વ્યક્તિઓમાં ક્ષયોપશમ થતો દેખાય છે... જો કે
આ ક્ષયોપશમ સ્પષ્ટ નથી દેખાતો, પણ અર્થબોધરૂપ કાર્યથી તેનું અનુમાન થાય છે, એટલે કે જે
વ્યક્તિને સંકેતાદિ થયા હોય, તે વ્યક્તિને શબ્દોથી અર્થબોધ થાય છે અને એ અર્થબોધરૂપ કાર્યથી
જ, તેઓમાં તેવો ક્ષયોપશમ થયાનું અનુમાન થાય છે...

સંકેતાદિથી થયેલા ક્ષયોપશમના પ્રભાવને કહે છે -

(૧) સંકેત, (૨) તપ, (૩) ચરણ, (૪) ભાવના આદિ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષયોપશમ
કે ક્ષાયિકભાવવાળા લૌકિકકયતિઓ અને સર્વજરૂપ મુનિવરોને, કેવળ શબ્દથી કે કેવળ અર્થથી પણ
અવિપરીતપણે વાચ્ય-વાચકભાવનો બોધ થાય છે...

(આશય એ કે સંકેત વિના (ક) કેવળ શબ્દને સાંભળીને પણ તેના વાચ્ય પદાર્થને, અને (ખ)

❖ “સ્યાદેતત્ - યદિ વાસ્તવસંબન્ધપરિકરતમૂર્તયઃ શબ્દાઃ, તર્હિ સમાશ્રયતુ નિર્થકતામિદાનીં સંકેતઃ, સ ખલુ
સંબન્ધો યતોઽર્થપ્રતીતિઃ, સ ચેદ્ વાસ્તવો નિર્થકઃ સંક્રેતઃ, તત્ત્વેવાર્થપ્રતીતિસિદ્ધેઃ, તદેતદત્યન્તપ્રમાણમાર્ગાનભિજ્ઞત્વસૂચકં,
યતો ન વિદ્યમાન ઇત્યેવ સંબન્ધોઽર્થપ્રતીતિનિબન્ધનં, કિન્તુ સ્વાત્મજ્ઞાનસહકારી, યથા પ્રદોષઃ, તથાહિ-પ્રદોષો રૂપપ્રકાશન-
સ્વભાવોઽપિ યદિ સ્વાત્મજ્ઞાનસહકારિકૃતસાહાય્યકઃ, તતો રૂપં પ્રકાશયતિ, નાન્યથા, જ્ઞાપકત્વાત્, ન ખલુ ધૂમાદિકમપિ લિઙ્ગં
વસ્તુવૃત્ત્યા વહન્યાદિપ્રતિબદ્ધમપિ સત્તામાત્રેણ વહન્યાદેર્ગમકમુપજાયતે, યદુક્તમન્યૈરપિ - 'જ્ઞાપકત્વાદિ સમ્બન્ધઃ, સ્વાત્મજ્ઞાનમપેક્ષતે ।
તેનાસૌ વિદ્યમાનોઽપિ, નાગૃહીતઃ પ્રકાશકઃ ॥' " - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧ ।

* “સમ્બન્ધસ્ય ચ પરિજ્ઞાનં તદાવરણકર્મ્મક્ષયક્ષયોપશમાભ્યાં, તૌ ચ સંક્રેતતપશ્રરણભાવનાદ્યનેકસાધનસાધ્યૌ ।” -
ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧ ।

* “તતઃ તપશ્રરણભાવનાસંક્રેતાદિભ્યઃ સમુત્પન્નતદાવરણકર્મ્મક્ષયક્ષયોપશમાનાં શબ્દાદર્થાચ્ચ કેવલાદપ્યવૈપરીત્યેન
વાચ્યવાચકભાવલક્ષણઃ સમ્બન્ધોઽવગમપથમુચ્છતિ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧ ।

૧. 'ભાવાનાં નો લૌકિકં' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. 'સિદ્ધઃ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

एव सर्वज्ञाः 'सुमेरु'प्रभृतीस्तच्छब्दवाच्यानेव प्रतिपद्यन्ते, तैरेव तथाप्ररूपणात् । अन्यैरेवं प्ररूपिता इति तथाप्ररूपणमिति चेत्, तेषामेव तथाप्ररूपणे को हेतुः ? अन्यप्ररूपणेति

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । સર્વ એવ સર્વજ્ઞાઃ-ભગવન્તો બુદ્ધાઃ શાક્યમુન્યાદયઃ 'સુમેરુ'પ્રભૃતીન્ પદાર્થાન્, પ્રભૃતિગ્રહણાત્ 'જમ્બૂદ્વીપા'દિગ્રહઃ, તત્ત્વશ્બ્દવાચ્યાનેવ-સુમેર્વાદિશ્બ્દવાચ્યાનેવ પ્રતિ- પદ્યન્તે । કુત્તરિત્યાહ-તૈરેવ-સુમેર્વાદિશ્બ્દઃ । તથા-વિશિષ્ટયૈવાનુપૂર્વ્યા 'સુમેરુ'-'જમ્બૂદ્વીપા'દિ- લક્ષણયા પ્રરૂપણાત્ । અન્યૈઃ-સર્વજ્ઞૈઃ કાલાન્તરવર્તિભિઃ વિપશ્યાદિભિરેવં-સુમેર્વાદિશ્બ્દ- વાચ્યતયા પ્રરૂપિતા ઇતિ કૃત્વા તથા-વિશિષ્ટયૈવાનુપૂર્વ્યા 'સુમેરુ'-'જમ્બૂદ્વીપા'દિલક્ષણયા પ્રરૂપણમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તેષામેવ-અન્યેષાં તથાપ્રરૂપણે કો હેતુઃ ? અન્ય- પ્રરૂપણેતિ ચેત્, અન્યે કલ્પાન્તરવર્તિનો ગૃહ્યન્તે । એતદાશઙ્ક્યાહ-અત્રાપિ-અન્યપ્રરૂપણાયાં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કેવળ અર્થને દેખીને પણ તેના વાચક શબ્દને તેઓ જાણી લે છે. આ પ્રભાવ ક્ષયોપશમનો જ છે...)

નિષ્કર્ષ : તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, દરેક શબ્દ/અર્થમાં વાચ્ય-વાચક સંબંધ રહેલો છે, પણ જેને ક્ષયોપશમ હોય, તેને જ તે શબ્દોથી અર્થબોધ થાય... અને જે નાણિયેર દ્વીપવાસીને સંકેતાદિ સામગ્રી ન મળ્યે તેવો ક્ષયોપશમ થયો નથી, તેને વાચકસ્વભાવી શબ્દથી પણ અર્થબોધ ન થાય, કારણ કે જેની પાસે ચક્ષુ જ ન હોય, તેને રૂપપ્રકાશી પ્રદીપ પણ શું કરે ?

(૧૮) પ્રશ્ન : ક્ષયોપશમ થયે, વાચ્ય-વાચકભાવનો બોધ શી રીતે થાય ? એ જરા બતાવશો ?

ઉત્તર : હા જરૂર... જુઓ → બધા જ સર્વજ્ઞ ભગવંતો વીતરાગ, બુદ્ધ, શાક્ય વગેરે મુનિઓ, (૧) સુમેરુ, (૨) જંબૂદ્વીપ વગેરે પદાર્થોને (૧) સુમેરુ, (૨) જંબૂદ્વીપ આદિ શબ્દોથી જ વાચ્ય કહે છે...

પ્રશ્ન : પણ એવી તમને શી રીતે ખબર પડી કે તેઓ આ રીતે જ કહે છે ?

ઉત્તર : કારણ કે તે બધાએ સુમેર-જંબૂદ્વીપાદિ શબ્દોથી જ તે પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરી છે...

પૂર્વપક્ષ : 'સુમેરુ આદિમાં વાચ્ય-વાચક સંબંધ હોવાથી જ, બધાએ તેવી પ્રરૂપણા કરી છે' - એવું તમે શી રીતે કહી શકો ? કારણ કે ઘણીવાર તો આવું પણ બની શકે કે → પૂર્વકાળમાં થયેલ 'વિપશ્યા' વગેરે સર્વજ્ઞો વડે સુમેરુ આદિરૂપે પ્રરૂપણા કરાઈ હોય, તો તેનું આલંબન લઈ બુદ્ધાદિએ પણ તેવી જ પ્રરૂપણા કરી હોય..

સ્વાદ્વાદી : અરે, ભલા ભાઈ ! પહેલા એ તો સંમજો કે, વિપશ્યા વગેરે સર્વજ્ઞોએ પણ, તે તે

❖ "તથાહિ - सर्वे एव सर्ववेदिनः सुमेरुजम्बूद्वीपादीनर्थानगृहीतसङ्केता अपि ततच्छब्दवाच्यानेव प्रतिपद्यन्ते, तैरेव तथाप्ररूपणात् ।" - इति नन्दीमल्ल० टीकायाम् पृ० ९ ।

❖ "कल्पान्तरवर्तिभिरन्यैरेवं प्ररूपिता इति तैरपि तथा प्ररूपिता इति चेत्, ननु तेषामपि कल्पान्तरवर्तिनां तथाप्ररूपणे को हेतुरिति वाच्यम्, तदन्यैरेवं प्ररूपणादिति चेत्, अत्रापि स एव प्रसङ्गः, समाधिरपि स एवेति चेत्, ननु तर्हि सिद्धः

૧. "વિપશ્યાદયઃ સર્વ બુદ્ધાઃ કણ્ઠે રેખાચ્ચાક્ષિતાઃ સર્વજ્ઞા દેવાઃ" - ષડ્દર્શનવૃત્ત્યામ્ કાં० ૪ ।

ચેત્, અત્રાપિ સમાનઃ પ્રસન્નઃ । (૨૦) સમાધિરપિ સમાન એવેતિ ચેત્, તત્સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ, સર્વૈરેવ તથા તજ્ઞાનાભિધાનાત્ । અનાદૌ સંસારે કદાચિત્ કૈશ્ચિદન્યથા સા કૃતેતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમાનઃ પ્રસન્નઃ । તેષામેવ તથાપ્રરૂપણે કો હેતુરિત્યયમ્ । સમાધિરપિ-પરિહારઃ અપિ સમાન એવેતિ ચેત્, અન્યપ્રરૂપણાહેતુરિત્યમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-તત્સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ તયોઃ-સુમેર્વાદિ-પદાર્થસુમેર્વાદિશબ્દયોઃ સમ્બન્ધસિદ્ધિઃ । કુત્તરિત્યાહ-સર્વૈરેવ-કલ્પાન્તરવર્તિભિરપિ સર્વજ્ઞૈ-સ્તથા-સુમેર્વાદિશબ્દવાચ્યત્વાદિના પ્રકારેણ તજ્ઞાનાભિધાનાત્-સુમેર્વાદિજ્ઞાનાભિધાનાત્ । અનાદૌ સંસારે કારણાભાવાત્ કાર્યાભાવેન કદાચિત્ કૈશ્ચિત્-સર્વજ્ઞૈઃ અન્યથા સા-પ્રરૂપણા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સુમેરુ આદિ શબ્દોથી જ તે પદાર્થોને કેમ કહ્યા ?

પૂર્વપક્ષ : કારણ કે તેમની પહેલા થયેલા સર્વજ્ઞોએ પણ તેવી જ પ્રરૂપણા કરી હશે...

સ્વાદ્વાદી : અરે ! અહીં પણ પ્રસંગ સમાન છે... (અર્થાત્ પહેલાના સર્વજ્ઞોએ પણ તેવી જ પ્રરૂપણા શા માટે કરી ?)

(૨૦) પૂર્વપક્ષ : અહીં પણ અમારું સમાધાન એ જ છે કે, તેમના પૂર્વજ્ઞોએ પણ તેવી જ પ્રરૂપણા કરી હશે...

સ્વાદ્વાદી : બસ, હવે તો વાચ્ય-વાચક સંબંધની સિદ્ધિ થઈ જ ગઈ ! કારણકે બધા કલ્પમાં જન્મેલા સર્વજ્ઞો વડે પણ “આ પદાર્થ સુમેરુ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય છે” - એ પ્રમાણે જ, સુમેરુ વગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન અને કથન થાય છે.

આમ, બધા સર્વજ્ઞોને એક સરખા જ શબ્દ/જ્ઞાન થવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, (૧) સુમેરુ આદિ પદાર્થો વાચ્ય, અને (૨) સુમેરુ આદિ શબ્દો વાચક - એમ શબ્દ/અર્થનો વાચ્ય-વાચક સંબંધ નિર્બાધ છે...

પૂર્વપક્ષ : પણ બધા સર્વજ્ઞોએ તે રૂપે જ તે પદાર્થનું જ્ઞાન/કથન કર્યું છે, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ? કારણ કે સંસાર અનાદિ હોવાથી તો, કોઈ સર્વજ્ઞએ કદાચ જુદી પણ પ્રરૂપણા કરી હોઈ શકે,

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

2. કારણાભાવાત્ કાર્યાભાવેનેતિ । સંસારાનાદિત્વે સાધ્યેઽયં હેતુસ્તતોઽયમર્થઃ-સંસારસ્ય સાદિત્વે સાધ્યે નાસ્તિ કિંચિત્ કારણમ્, સર્વવાદિસમ્મતત્વાત્ સંસારાનાદિતાયાઃ । અતઃ સંસારસાદિતા-કારણસ્ય કસ્યાપ્યભાવાત્ સંસારસાદિતાલક્ષણસ્ય કાર્યસ્યાપ્યભાવઃ, તેન કારણાભાવાત્ કાર્યાભાવેન અનાદિત્વં સંસારસ્યેતિ ॥

સુમેર્વાદ્યર્થાનાં તદભિદ્વાયકાનાં ચ વાસ્તવઃ સમ્બન્ધઃ, સર્વકલ્પવર્તિભિરપિ સર્વવેદિભિસ્તેષાં સુમેર્વાદિશબ્દવાચ્યતયા પ્રરૂપણાત્”

- ઇતિ નન્દીમલયં ટીકાયામ્ અક્ષરશઃ ભાસતે પ્રસ્તુતો ગ્રન્થઃ । પૃ ૧ ।

* પ્રશ્ન : સંસાર અનાદિ કેમ છે ? (ઉત્તર માટે પૃ. ૬૬૮ જુઓ.)

ન અત્ર પ્રમાણમ્, અતીન્દ્રિયત્વાત્ । (૨૧) વિપર્યયેઽપિ સમાનમેતદિતિ ચેત્, ન, ઇદાનીન્તનપ્રયોગતોઽસમાનત્વસિદ્ધેઃ, (૨૨) અન્યથા ધૂમ-ધૂમધ્વજાદિષુ અપિ સમાન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બિન્દુકાદિશબ્દપ્રયોગરૂપા કૃતા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન અત્ર પ્રમાણમન્યથા કૃતેતિ । કુત્તરિત્યાહ-અતીન્દ્રિયત્વાત્ અસ્ય વસ્તુનઃ । વિપર્યયેઽપિ-ન કૃતેત્યસ્મિન્ સમાનમેતન્નાત્ર પ્રમાણમિત્યાદિ યદુક્તમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવમિદાનીન્તનપ્રયોગતઃ શાક્યમુનેઃ સુમેર્વાદૌ સુમેર્વાદિશબ્દપ્રયોગતઃ કારણાત્ અસમાનત્વસિદ્ધેઃ અધિકૃતવિપર્યયે-ઽત્તત્સ્વભાવાત્ સકૃદપિ તથા તદ્વાવવિરોધ ઇત્યભિપ્રાયઃ । એતદુક્તં ભવતિ-સદ્ધેતદ્વારેણાપિ સુમે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અર્થાત્ સુમેરુ આદિ શબ્દપ્રયોગને બદલે કદાચ બિન્દુકાદિરૂપે પણ શબ્દપ્રયોગ કર્યો હોય... શું અનાદિ સંસારમાં તેવું ન બન્યું હોય ?

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ “બીજાએ જુદી પ્રરૂપણા કરી હશે” - એ વાતમાં કોઈ પ્રમાણ નથી, કારણ કે એ વાત તો અતીન્દ્રિય હોઈ, આપણી ઈન્દ્રિયના વિષયોથી અતીત છે... એટલે આપણે તો તેવું શી રીતે કહી શકીએ કે, તેઓએ જુદી પ્રરૂપણા પણ કરી હશે...

(૨૧) પૂર્વપક્ષ : પણ આ વાત તો તમારા મતે પણ સમાન છે, અર્થાત્ ‘બીજાએ તેવી પ્રરૂપણા નથી જ કરી’ - એ વાતમાં પણ ક્યાં કોઈ પ્રમાણ છે.

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! (અસમાનત્વસિદ્ધેઃ=) તમારી સમાન તર્ક, અમારા મતે (બીજાએ પ્રરૂપણા નથી જ કરી - એવા મતે) લાગતો નથી, કારણ કે વર્તમાનકાળે સુમેરુ વગેરે પ્રયોગ થતો હોય છે, બિન્દુકાદિ નહીં. એટલે પૂર્વકાલીન સુમેરુ વગેરે માટે વર્તમાનકાલીન સુમેરુ વગેરે પ્રયોગ પ્રમાણ છે...

ભાવાર્થ : જો સુમેરુ આદિ શબ્દનો પ્રતિનિયત પદાર્થને કહેવાનો સ્વભાવ ન હોય, તો તે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩. અતત્સ્વભાવાત્ સકૃદપિ તથા તદ્વાવવિરોધ ઇતિ । અતત્સ્વભાવાત્-પ્રતિનિયતપદાર્થવાચક-ત્વલક્ષણસ્વભાવવિકલાત્ સુમેર્વાદિધ્વનેઃ સકાશાત્ સકૃદપિ-એકામપિ ચેલાં તથાપ્રતિનિયતેન ધ્વનિના

ઉત્તર : જુઓ; ‘સંસાર સાદિ છે’ - એ વાત સિદ્ધ કરવા કોઈ કારણ જોઈએ, પણ તેવું કોઈ કારણ જ નથી, કારણ કે સર્વવાદીઓને સંસાર અનાદિરૂપે જ અભિપ્રેત છે... (જો સાદિતાનું કોઈ કારણ હોત, તો બધા વાદીને તેવું અભિપ્રેત ન જ હોત...) એટલે સંસારસાદિતાનું કોઈ કારણ ન હોવાથી, ‘સંસારસાદિતા’રૂપ કાર્યનો પણ અભાવ થાય છે... ફલતઃ સંસારની અનાદિતા જ સિદ્ધ થશે... (અલબત્ત વિવરણકારે આ જ અર્થ કર્યો છે, પણ આ વાતને જુદી રીતે પણ વિચારી શકાય. જુઓ, સંસાર આદિ માનો તો તેની ઉત્પત્તિમાં કારણ જોઈએ અને તે સંભવિત નથી, કારણ વિના તે પૂર્વે તો કંઈ હતું જ નહીં. એટલે સંસારોત્પત્તિરૂપ કાર્ય સંભવિત ન હોવાથી સંસાર અનાદિ છે...)

❖ “અનાદિત્વાત્સંસારસ્ય કદાચિત્કૌશિદન્યથાપિ સા પ્રરૂપણા કૃતા ભવિષ્યતીતિ ચેત્, ન અતીન્દ્રિયત્વેનાત્ર પ્રમાણ-ભાવાત્ ।” - ઇતિ નન્દીમલ્લયં ટીકાયામ્ પૃ૦ ૧ ।

મેતત્ । તથા ચ નૈરાત્મ્યાદિભાવનાયા અપિ સદા રાગાદિપ્રહાણનિબન્ધનત્વેઽનાશ્વાસ ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાદૌ સુમેર્વાદિશબ્દપ્રયોગો નાતત્સ્વભાવત્વે તયોર્ભવતિ । તત્સ્વભાવત્વે ચ સિદ્ધ એવ મદીયો-
ઽધ્યુપગમસ્તદાનીમપિ તયોસ્તત્સ્વભાવત્વાદિતિ । વિપક્ષે બાધામાહ-અન્યથેત્યાદિ । અન્યથા-
એવમનધ્યુપગમે ધૂમ-ધૂમધ્વજાદિષ્વપિ-હેતુફલસ્વભાવેષુ સમાનમેતદનાદૌ સંસારે વ્યભિ-
ચારચોદનમિતિ પરિભાવનીયમ્ । એવં લૌકિકાવિનાભાવનિયમાનિયમમભિધાય લોકોત્તર-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શબ્દોથી, એકવાર પણ સુમેરુ આદિ પદાર્થનું અભિધાન ન થાય... ભાવ એ કે, જો (૧) સુમેરુ આદિ
શબ્દમાં વાચકત્વસ્વભાવ, અને (૨) સુમેરુ આદિ પદાર્થમાં વાચ્યત્વસ્વભાવ ન હોય, તો સંકેત કરવાથી
પણ, તે તે શબ્દોથી તે બધા અર્થોનું પ્રતિપાદન ન થાય...

હવે જો શબ્દ/અર્થમાં વાચ્ય-વાચકસ્વભાવ માનશો, તો તો અમારા મતનો જ સ્વીકાર થયો,
કારણ કે અમે પણ એ જ કહીએ છીએ કે, (૧) શબ્દમાં સુમેરુ આદિનો વાચક બનવાનો સ્વભાવ,
અને (૨) પદાર્થમાં સુમેરુ આદિ શબ્દથી વાચ્ય બનવાનો સ્વભાવ... અને આવો સ્વભાવ તો,
વર્તમાનકાળની જેમ કાલાંતરમાં પણ હતો જ.... એટલે તો તેવા સ્વભાવને આશ્રયીને, તે કાળના
સર્વજ્ઞોએ પણ તેવી જ પ્રરૂપણા કરી હશે...

સાર : તેથી શબ્દ/અર્થનો નિયતપણે વાચ્ય-વાચકસ્વભાવ માનવો જ રહ્યો...

❖ લૌકિક-લોકોત્તર નિયમનનો ઉચ્છેદ ❖

(૨૨) જો શબ્દ/અર્થમાં વાચ્ય-વાચકસ્વભાવ ન માનો, તો તો તેવા તર્કથી તો તમારા મતે
(૧) લૌકિક, (૨) લોકોત્તર નિયમનનો ઉચ્છેદ થશે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) ‘અગ્નિમાં કારણતાસ્વભાવ અને ધૂમમાં કાર્યતાસ્વભાવ’ - એવું તમે શી રીતે કહો છો ?
જો કહેશો કે - “હંમેશાં તેવું જ દેખાય છે” - તો અમે પણ કહીશું કે - “કાલાંતરમાં કદાચ અન્યથા
(=અગ્નિ વિના બીજાથી ધૂમની ઉત્પત્તિ - એવું) પણ બન્યું હોય તો શી ખબર ?” - એનો જવાબ
તમે શી રીતે આપશો ? ફલતઃ લોકપ્રસિદ્ધ કાર્યકારણવ્યવસ્થાનો પણ વિલોપ થશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

યસ્તસ્ય-સુમેર્વાદિરભિધેયસ્ય સ્વભાવઃ-વાચ્યતાલક્ષણં સ્વરૂપં તસ્ય વિરોધઃ । ભાવિતં ચૈતત્ સ્વયમેવ વૃત્તિ-
કૃતા ॥

❖ “સર્વેરપિ તથૈવ સા પ્રરૂપણા કૃતેત્યત્રાપિ ન પ્રમાણમિતિ ચેત્, ન, અત્ર પ્રમાણોપપત્તેઃ, તથાહિ - શાક્યમુનિના
સમ્પ્રતિ સુમેર્વાદિકોઽર્થઃ સુમેર્વાદિશબ્દેન પ્રરૂપિતઃ, સ ચ સુમેર્વાદૌ સુમેર્વાદિશબ્દપ્રયોગઃ સંકેતદ્વારેણાપ્યતત્સ્વભાવતાયાં
તયોર્નોપપદ્યતે, તત્સ્વભાવત્વાધ્યુપગમે ચ સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્, અનાદાવપિ કાલે તયોઃ તત્સ્વભાવત્વાત્, તત્સમાનપરિણામસ્ય
પ્રવાહતો નિત્યત્વાત્ તત્ર સમ્બન્ધાધ્યુપગમાત્ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧ ।

૧. ‘નૈરાત્મ્યાદિ૦’ ઇતિ ક-પાઠશ્ચિન્ત્યઃ ।

યત્કિञ્ચિદેતત્ ॥

(૨૩) એવમપિ સંક્લેતતો વાચ્યાન્તરવાચકત્વં શબ્દસ્યાયુક્તમિતિ ચેત્, ન, તત્તંચિત્રશક્તિમત્ત્વેન યોગાત્ । તથા ચ સર્વે શબ્દાઃ પ્રાયઃ સર્વાર્થવાચકશક્તિમન્તઃ, સર્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મેનમધિકૃત્યાહ-તથા ચેત્યાદિ । તથા ચ-એવં ચ સતિ નૈરાત્મ્યાદિભાવનાયા અપિ સદા રાગાદિપ્રહાણનિબન્ધનત્વે કિમિત્યાહ-અનાશ્વાસઃ સુમેર્વાદિશબ્દસ્યેવ સુમેર્વાદિનિબન્ધનત્વે ઇતિ-એવં યત્કિञ્ચિત્-અસારમેતત્-વિપર્યયેઽપિ સમાનમેતદિત્યાદિ ॥

એવમપીત્યાદિ । એવમપિ સતિ સંક્લેતતઃ-સંક્લેતેન વાચ્યાન્તરવાચકત્વં શબ્દસ્ય-ઘટાદેઃ પટાદિવાચકત્વમિત્યર્થઃ, અયુક્તમ્-અન્યાય્યમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં તતઃ-સંક્લેતતઃ ચિત્રશક્તિમત્ત્વેન, શબ્દસ્યેતિ પ્રક્રમઃ, યોગાદ્ વાચ્યન્તરવાચકત્વસ્ય ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) બીજી વાત “નૈરાત્મ્ય (=આત્મા છે જ નહીં એવી) ભાવનાથી રાગાદિની હાનિ થાય” - એવું પણ તમે શી રીતે કહી શકો ? કારણ કે કાલાંતરમાં અન્યથા (=તેવી ભાવનાથી રાગાદિની વૃદ્ધિનો) પણ બનાવ બન્યો હોય તો શું ખબર ? અને એટલે તો, લોકોત્તર શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ વાત પર પણ વિશ્વાસ નહીં રહે..

જો એવું કહો કે - “વર્તમાનમાં તેવું દેખાવાથી, કાલાંતરમાં પણ માની લઈશું કે (૧) અગ્નિમાં ધૂમજનનસ્વભાવ અને ધૂમમાં અગ્નિજન્યત્વસ્વભાવ... (૨) ભાવનામાં રાગાદિપ્રહાણજનનસ્વભાવ અને રાગાદિપ્રહાણમાં ભાવનાજન્યત્વસ્વભાવ...” તો અમારી વાત પણ આવી જ છે કે - “વર્તમાનમાં તેવું દેખાવાથી, કાલાંતરમાં પણ શબ્દ-અર્થમાં સુમેરુ આદિરૂપે જ વાચ્ય-વાચકસ્વભાવ મૌનવો જોઈએ...”

❖ શબ્દ/અર્થમાં વિચિત્રશક્તિવશાત્ વ્યવહારસંગતિ ❖

(૨૩) બૌદ્ધ : જો (૧) ઘટશબ્દમાં ઘટપદાર્થવાચકત્વસ્વભાવ, અને (૨) ઘટમાં ઘટશબ્દ-વાચ્યત્વસ્વભાવ હોય, તો તે ઘટશબ્દથી, સંકેતવશાત્ પણ પટની પ્રતીતિ તો નહીં જ થાય ને ?

આશય એ કે, કોઈ વ્યક્તિને એવો સંકેત કયો હોય કે કપડાને “ઘટ” કહેવો, તો તે વ્યક્તિને ઘટશબ્દથી કપડાની પ્રતીતિ થાય છે. પણ પૂર્વોક્ત રીતે જો ઘટશબ્દમાં માત્ર ઘટવાચકત્વ સ્વભાવ જ હોય, તો તે ઘટશબ્દથી ઘટનું જ કથન થયે, પટની પ્રતીતિ શી રીતે સંગત થાય ?

સ્યાદ્વાદી : તમારી આશંકા યુક્ત નથી, કારણ કે શબ્દ તો અનેકસ્વભાવી હોવાથી અલગ-અલગ શક્તિવાળો છે અને તેથી તે શબ્દનો, જુદા જુદા સંકેત પ્રમાણે, પટાદિ જુદા જુદા વાચ્યોને

❖ “इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमन्यथाऽनादित्वात्संसारस्य कदाचिदन्यतोऽपि धूमादेर्भावो भविष्यतीत्येवं व्यभिचारशङ्का धूम-धूमध्वजादिषु प्रसरन्ती दुर्निवारेत्यलं दुर्मतिविस्पन्दितेषु प्रयासेन ।” - इति नन्दीमलय० टीकायाम् पृ. ९ ।

૧. ‘તતસ્તચ્ચિત્રશક્તિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ચાર્તાઃ સર્વશબ્દવાચ્યશક્તિયુક્તા ઇતિ વિચિત્રક્ષયોપશમાદિસહકારિયોગસ્તથા તથા પ્રવર્તન્ત ઇતિ ન કાચિદ્ બાધા । (૨૪) એતેન 'ન રૂપપ્રકાશનસ્વભાવો દીપોઽરૂપં પ્રકાશયતિ, તદ્વદેવ ઘટાદિવાચકસ્વભાવઃ શબ્દઃ પ્રયોગાદપિ નાઘટં પ્રકાશયેત્' ઇત્યપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદ્ભાવનાયાહ-તથા ચેત્યાદિ । તથા ચ સર્વે શબ્દાઃ-ઘટાદયઃ પ્રાયઃ-બાહુલ્યેન સ્વભાવતો વન્ધ્યશબ્દાન્ મુક્ત્વા પ્રધાનાદીન્ સર્વાર્થવાચકશક્તિમન્તઃ, તથાફલદર્શનાત્; સર્વે ચાર્તાઃ-ઘટાદયઃ સર્વશબ્દવાચ્યશક્તિયુક્તા ઉક્તાદેવ હેતોરિતિ-એવં વિચિત્રક્ષયોપશમાદિસહકારિયોગતઃ, 'આદિ'શબ્દાત્ તત્તત્પ્રયોજન-દેશ-કાલાદિગ્રહઃ । તથા તથા-તેન તેન પ્રકારેણ પ્રવર્તન્ત ઇતિ-એવં ન કાચિદ્ બાધા સંકલેતતો વાચ્યાન્તરવાચકત્વે શબ્દસ્ય । એતેન-અનન્તરો-દિતેન ન રૂપપ્રકાશનસ્વભાવો દીપઃ અરૂપં પ્રકાશયતિ રસાદિ તદ્વદેવ-એવમેવ ઘટાદિ-વાચકસ્વભાવઃ શબ્દઃ પ્રયોગાદપિ-સંકલેતેન નાઘટં પ્રકાશયેત્-અભિદધ્યાદિત્યાદ્યપિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કહેવાનો સ્વભાવ પણ છે જ...

આ જ વાતનો ભાવ કહે છે -

(૧) સ્વભાવથી વન્ધ્ય એવા પ્રધાનાદિ શબ્દોને (=જેનો કોઈ વાચ્યાર્થ વિદ્યમાન નથી એવા શબ્દોને) છોડીને બધા શબ્દો બધા અર્થવાચક શક્તિવાળા છે... કારણ એ જ કે તેવું ફળ સ્પષ્ટ દેખાય છે... જુઓ; કોઈને તેવો સંકેત કરવામાં આવે, તો તે વ્યક્તિની ઘટશબ્દથી ગર્હભ વિશે પણ પ્રવૃત્તિ-પ્રાપ્તિ થાય છે...

(૨) અને ઘટાદિ બધા જ પદાર્થો, પટાદિ બધા જ શબ્દોથી વાચ્ય થવાની શક્તિવાળા છે અને એટલે જ તો, તેવા સંકેતવાળો વ્યક્તિ, ઘટ વિશે પણ ગર્હભશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે...

આવું હોવા છતાં પણ, અલગ-અલગ પ્રકારના (૧) ક્ષયોપશમ, (૨) તેવું પ્રયોજન, (૩) તેવો દેશ, (૪) તેવો કાળ... વગેરે જુદા જુદા સહકારીના યોગે, તે તે પદાર્થો વિશે તે તે શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે...

એટલે તેવા સંકેતાદિને કારણે, ઘટશબ્દ તે કપડાદિનો વાચક બને, એવું અમારા મતે અસંગત નથી...

❖ ઘટશબ્દથી અન્યપદાર્થના અકથનનો નિરાસ ❖

(૨૪) ઉપરોક્ત કથનથી, જે લોકો એમ કહે છે કે → “જેમ રૂપને પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળો પ્રદીપ, માત્ર રૂપને જ પ્રકાશે છે, બીજા રસ-ગંધાદિસ્વભાવને નહીં, તેમ ઘટને કહેવાના સ્વભાવવાળો ઘટશબ્દ પણ, માત્ર ઘટને જ પ્રકાશે, તેવો સંકેત કરી દો તો પણ તે પટાદિને પ્રકાશે નહીં” ← તે

૧. 'સ્વવાચ્યે વન્ધ્ય' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'પ્રકાશયતિ સ્વભાવરસાદિ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ઘ-પાઠઃ ।

પ્રત્યુક્તમ્, વિચિત્રરૂપપ્રકાશનસ્વભાવદીપવદેવ ચિત્રવાચ્યવાચકસ્વભાવત્વાત્ શબ્દસ્ય, અશેષાભિધાનેઽપિ તુ સહકારિક્ષયોપશમભેદતોઽર્થિતાદિભેદેન પ્રદીપાત્ પ્રકાશ્યે વાચ્યે પ્રતિપત્તિઃ । (૨૫) ન ચ દીપપ્રકાશિતા અપિ સર્વે નિમ્નોન્નતાદયઃ સર્વૈરેવ પ્રતીયન્તે, ચક્ષુઃસામર્થ્યાનુરૂપં પ્રતીતિભેદોપલબ્ધેઃ । ઇતિ શબ્દાર્થયોર્વાચ્યવાચકલક્ષણપ્રતિબન્ધ-સિદ્ધિઃ તાદાત્મ્યાદિવિચારવિષયાસ્તુ દોષા અનભ્યુપગમાદેવ ન નો બાધાયૈ ભવન્તિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રત્યુક્તમ્ । કથમિત્યાહ-ચિત્રરૂપપ્રકાશનસ્વભાવદીપવદેવ સિતેતરાદ્યપેક્ષયા ચિત્રવાચ્ય-વાચકસ્વભાવત્વાત્ શબ્દસ્ય, અશેષાભિધાનેઽપિ તત્ત્વેન પુનઃ સહકારિક્ષયોપશમભેદતઃ અર્થિતાદિભેદેન એવ, પ્રદીપાદિતિ નિદર્શનં પ્રકાશ્યે-સિતાદૌ વાચ્યે પ્રતિપત્તિર્ઘટાદૌ । ચિત્રા-સ્તરણે દીપાત્ સમં સિતાદિપ્રતિપત્તિર્નૈવં શબ્દાદ્ વાચ્યેષ્વિત્યેતન્નિરાસાયાહ-ન ચ દીપપ્રકા-શિતા અપિ સર્વે નિમ્નોન્નતાદયઃ સર્વૈરેવ પ્રતીયન્તે પ્રમાતૃભિઃ । કુત્ત્વિત્યાહ-ચક્ષુઃસામર્થ્યા-નુરૂપં પ્રતીતિભેદોપલબ્ધેઃ । ઇતિ-એવં શબ્દાર્થયોર્વાચ્યવાચકલક્ષણપ્રતિબન્ધસિદ્ધિઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

લોકોના આ કથનનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે જેમ શ્વેત-કૃષ્ણાદિ જુદા જુદા રૂપોને પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળો દીપક, જુદા જુદા રૂપોને પ્રકાશે છે... તેમ શબ્દ પણ (માત્ર ઘટને કહેવાના સ્વભાવવાળો નહીં, પણ) જુદા જુદા અનેક પદાર્થોને કહેવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી, તેના દ્વારા પટાદિ બીજા પદાર્થો પણ વાચ્ય બનવા સમુચિત જ છે...

પૂર્વપક્ષ : જો ઘટશબ્દ પટાદિ બધાને કહેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તો તેનાથી, બધાને પટાદિની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, ભાઈ ! યદ્યપિ તે શબ્દો બધા પદાર્થને કહેવાના સ્વભાવવાળા છે, પણ તે શબ્દોથી, તે તે પદાર્થને જાણવામાં, (૧) ક્ષયોપશમ, (૨) પ્રયોજન આદિ સહકારી છે... એટલે જે વ્યક્તિને જેવા ક્ષયોપશમ-પ્રયોજનાદિ હોય, તે વ્યક્તિને, તે પ્રમાણે તે શબ્દોથી તે તે અર્થનો બોધ થાય...

(૨૫) જેમ કે પ્રદીપથી પ્રકાશ્ય તો ઘણા પદાર્થો છે, પણ વ્યક્તિને ક્ષયોપશમાદિ સહકારીના યોગે, જુદા જુદા પ્રયોજનને આશ્રયીને તે તે પ્રકાશ્યનો જ બોધ થાય છે...

પ્રશ્ન : ચિત્રપટમાં દીપકથી એક સાથે શ્વેતકૃષ્ણાદિની પ્રતિપત્તિ થાય છે... જ્યારે શબ્દથી એક સાથે બધા વાચ્યોની પ્રતિપત્તિ થતી નથી...

ઉત્તર : ના, એવું નથી, કારણ કે પ્રદીપ પ્રકાશિત તો નીચાણ-ઊંચાણાદિ ઘણા પદાર્થો હોય છે, પણ બધાને બધા જ પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય એવું નથી, પરંતુ ચક્ષુના સામર્થ્યને અનુસારે જુદી જુદી પ્રતીતિઓ થતી દેખાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્ શબ્દોથી બધા જ પદાર્થો કથિત થવા છતાં પણ, ક્ષયોપશમના સામર્થ્યને અનુસારે, તે તે પદાર્થોની જ પ્રતીતિ થાય છે...)

૧. 'વાચ્યેષ્વતન્નિરાસા' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'સમ્બન્ધ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

(૨૬) યચ્ચોક્તં^૧ - 'પરમાર્થૈકતાનત્વે ચ શબ્દાનામનિમિત્તા ન સ્યાત્ પ્રવૃત્તિરર્થેષુ ચિત્રતન્ત્રાન્તરગતેષુ પરસ્પરવિરોધિત્વેન સર્વેષાં તથાઽભાવાત્' इत्येतदप्ययुक्तम्, मृषा-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તાદાત્મ્યાદિવિચારવિષયાસ્તુ દોષાઃ-કુરિકાદિશબ્દોચ્ચારણે વદનપાટનાદયઃ અનભ્યુપગમાદેવ તાદાત્મ્યાદેઃ । કિમિત્યાહ-ન નો બાધાયૈ ભવન્તિ ॥

યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં^૨ પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-પરમાર્થૈકતાનત્વે ચ શબ્દાનામનિમિત્તા ન સ્યાત્ પ્રવૃત્તિરર્થેષુ ચિત્રતન્ત્રાન્તરગતેષુ પ્રધાનાદિષુ પરસ્પરવિરોધિત્વેન હેતુના સર્વેષાં તથા-ઽભાવાત્-કેવલપ્રધાનાદિત્વેનાભાવાત્ इत्येतदप्ययुक्तं પૂર્વપક્ષોક્તમ્ । કુત્વેત્યાહ-મૃષાભાષા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેથી (૧) શબ્દમાં વાચકત્વસ્વભાવ, અને (૨) અર્થમાં વાચ્યત્વસ્વભાવ - આમ બંનેનો નિયતસંબંધ સિદ્ધ થાય છે.... અને તેથી તમે પૂર્વપક્ષમાં જે કહ્યું હતું કે → “શબ્દ-અર્થનો (૧) તાદાત્મ્યસંબંધ માનો, તો કુરિકાશબ્દ બોલતાં જ મોઢું ફાટવાદિ રૂપ દોષ આવશે, અને (૨) તદુત્પત્તિસંબંધ માનો, તો સંપૂર્ણ વિશ્વ ધનવાન બની જવાદિરૂપ દોષ આવશે...” ← તે દોષ પણ અમને બાધાકારક નથી, કારણ કે અમે તેવું (શબ્દ-અર્થની તાદાત્મ્ય/તદુત્પત્તિ) માનતાં જ નથી.

સાર : આમ, બંનેનો વાચ્ય-વાચકસંબંધ હોવાથી, શબ્દથી વસ્તુનું કથન નિર્બાધ થઈ શકે અને તેથી તે વસ્તુ અભિલાષ્ય હોવામાં કોઈ વિરોધ ન રહે...

❖ પ્રધાનાદિશબ્દની નિર્મિત્તક પ્રવૃત્તિની નિર્બાધસિદ્ધિ ❖

(૨૬) પૂર્વપક્ષમાં બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “જો દરેક શબ્દો પરમાર્થથી વસ્તુનિષ્ઠ જ હોય, તો એકે શબ્દોની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત વિના ન થાય, પણ થાય તો છે જ, કારણ કે સાંખ્યાદિના શાસ્ત્રોમાં વણવિલ પ્રધાનાદિ કેટલાક શબ્દો તો વસ્તુ વિના પણ દેખાય છે... પણ શું ખરેખર તેવી કોઈ વસ્તુ છે ? ના, કારણ કે પરસ્પર વિરોધી હોવાથી (=જગતનું કારણ જો પ્રધાન હોય તો ઈશ્વર શી રીતે ? એમ શબ્દોનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી) શબ્દો વસ્તુરહિત જ જણાય છે...” ← તે કથન પણ યુક્ત નથી...

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, અમે બધા જ શબ્દોને વસ્તુસંબદ્ધ નથી માનતાં... પ્રધાનાદિ કેટલાક

❖ “નनु यदि पारमार्थिकसम्बन्धनिबद्धस्वरूपत्वादिमे शब्दाः तात्त्विकार्थाभिधानप्रभविष्णवः तर्हि दर्शनान्तर-निवेशिपुरुषपरिकल्पितेषु वाच्येष्वेतेषां प्रवृत्तिर्नोपपद्येत, परस्परविरुद्धत्वेन तेषामर्थानां स्वरूपतोऽभावात्, यदपि च विनष्टमनुत्पन्नं वा तदपि स्वरूपेण न समस्तीति तत्रापि वाचो न प्रवर्तेरन्, अपि च - यदि वाचां सद्भूतार्थमन्तरेण न प्रवृत्तिः, तर्हि न कस्याश्चिदपि वाचोऽलीकता भवेत्, न चैतत् दृश्यते, तस्मात् सर्वमपि पूर्वोक्तं मिथ्या ।” - इति नन्दीमलय० टीकायाम् पृ० ९-१० ।

❖ “તદપ્યયુક્તમ્, इह द्विधा शब्दाः - मृषाभाषावर्गणोपादानाः सत्यभाषावर्गणोपादानाश्च, तत्र ये मृषाभाषावर्गणोपादानास्ते

१-२. ६५०-६५१तमे पृष्ठे ।

ભાષાવર્ગણોપાદાનશબ્દાનાં નિમિત્તભેદવૈચિત્ર્યેણ બહુભેદાનામનર્થકત્વાભ્યુપગમાત્ । (૨૭) તે હિ તદર્થપ્રાપ્ત્યાદિપ્રસવવિકલા વન્ધ્યાબલા ઇવ કેવલં તથાવિધસંવેદન-સમ્ભોગમાત્રફલા એવ, સ્વરૂપાલોચનાદિભ્યસ્તુ પ્રમાણાદિવૈતરસ્ય અર્થવચ્છેદેભ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વર્ગણોપાદાનશબ્દાનાં-પ્રધાનાદીનાં નિમિત્તભેદવૈચિત્ર્યેણ-તદારમ્ભકપુદ્ગલાદિવૈચિત્ર્યેણ હેતુના બહુભેદાનામ્ । કિમિત્યાહ-અનર્થકત્વાભ્યુપગમાત્ એતદપ્યયુક્તમિતિ । તે હીત્યાદિ । તે યસ્માત્ પ્રધાનાદિશબ્દાઃ તદર્થપ્રાપ્ત્યાદિપ્રસવવિકલાઃ પ્રધાનાદ્યર્થપ્રાપ્ત્યાદ્યેવ પ્રસવસ્તદ્વિકલાઃ, 'આદિ'શબ્દાદર્થક્રિયાદિગ્રહઃ, વન્ધ્યાબલા ઇવ નિર્દર્શનમ્, કેવલં તથાવિધસંવેદનમેવ-સમારોપતો નિર્વિષયસંવેદનમેવ સમ્ભોગમાત્રમિતિ વિગ્રહસ્તદેવ ફલં યેષાં તે તથાવિધા ઇતિ । ન હિ વન્ધ્યાયાઃ સમ્ભોગેઽપ્યપત્યમુત્પદ્યતે, ન ચાસૌ ન સમ્ભોગઃ । એવં ન તત્ સંવેદનમર્થ-પ્રાપ્ત્યાદિમત્, ન ચ ન સંવેદનમિતિ ભાવનીયમ્ । કથમિતરેભ્યસ્તદ્વિશેષાવસાય ઇત્યાહ-સ્વરૂપા-લોચનાદિભ્યઃ પુનઃ, 'આદિ'શબ્દાત્ તદ્વિષયપૂર્વાપરવિરોધાદિગ્રહઃ, પ્રમાણાદિવૈતરસ્ય-પ્રમાણા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શબ્દોને તો અમે નિર્નિમિત્તક=અનર્થક=વસ્તુવિનાના પણ માનીએ છીએ. તે આ રીતે → પ્રધાનાદિ શબ્દોનું ઉપાદાનકારણ મૃષાવર્ગણાના પુદ્ગલો છે... આવા પુદ્ગલોથી તે શબ્દો બને છે અને તે શબ્દોનાં આરંભક (=કારણસામગ્રીભૂત) પુદ્ગલાદિની વિચિત્રતાને લીધે, તે શબ્દોના ઘણા ભેદો પડે છે ← આવા શબ્દોને અમે નિર્નર્થક (=વસ્તુનિમિત્ત વિનાના) માનીએ છીએ...

(૨૭) પ્રશ્ન : જો આ શબ્દો વસ્તુને વિષય ન કરે, તો બીજું કરે શું ?

ઉત્તર : *જુઓ; (૧) જેમ વાંઝણી સ્ત્રી પુત્રને ઉત્પન્ન ન કરે, તેમ પ્રધાનાદિ શબ્દો પણ, અર્થપ્રાપ્તિ-અર્થક્રિયાદિ કશું જ કરતાં નથી, અને (૨) જેમ વાંઝણી સ્ત્રી માત્ર વિષયાસેવનરૂપ ફળ આપે છે, પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવતી નથી, તેમ પ્રધાનાદિ શબ્દો પણ, તે પદાર્થનાં તેવાં આત્માસિક સંવેદનરૂપ ફળ આપે છે... (એટલે, પ્રધાનાદિ શબ્દો માત્ર તેઓનું આત્માસિક સંવેદન જ કરાવે છે, પ્રાપ્તિ આદિ નહીં. છતાં તે સંવેદન નથી તેવું તો નથી...)

પ્રશ્ન : વસ્તુસંબદ્ધ શબ્દો કરતાં, આવા શબ્દોનો ભેદ શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : (૧) સ્વરૂપની વિચારણા, (૨) તેના વિષયમાં દેખાતો પૂર્વાપરવિરોધ... આદિની વિચારણાથી, પ્રમાણથી પ્રમાણાભાસની જેમ, વસ્તુસંબદ્ધ જીવાદિ શબ્દોથી મૃષાવર્ગણાથી બનેલા

તુ તીર્થાન્તરીયપરિકલ્પિતાઃ કુશાલસમ્પર્કવશસમુત્થવાસનાસમ્પાદિતસત્તાકાઃ પ્રધાનરૂપં જગત્ ईશ્વરકૃતં વિશ્વમ્ ઇત્યેવમાકારાઃ, તેઽનર્થકા એવાભ્યુપગમ્યન્તે ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧૦ ।

* “તે હિ વન્ધ્યાબલા ઇવ તદર્થપ્રાપ્ત્યાદિપ્રસવવિકલાઃ, કેવલં તથાવિધસંવેદનભોગફલા ઇતિ ન તૈર્વ્યભિચારઃ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્ પૃ. ૧૦ ।

૧. 'ચેતર૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'દિ ચેતર૦' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સ્તદ્વિશેષાવસાય: । તથાહિ-દૃશ્યન્ત એવ કેચિદ્ વિમલમતય: શ્રવણમાત્રાદેવાનૃતત્વા-
દિયથાત્મ્યમવધારયન્તો ધ્વને: , (૨૮) અપોહમાત્રાભિધાયકત્વેઽપિ ચૈષાં સમાન એવાયં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાસસ્ય અર્થવચ્છબ્દેભ્ય: -જીવાદિવાચકેભ્ય: સકાશાત્ । કિમિત્યાહ- 'તદ્વિશેષાવસાય:' તેષાં-
મૃષાભાષાવર્ગણોપાદાનાનામનર્થકપ્રધાનાદિશબ્દાનાં વિશેષાવસાય ઇતિ । ન ચૈતદલૌકિકમિત્યાહ-
તથાહી-ત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । દૃશ્યન્ત એવ કેચિદ્ વિમલમતય: -શ્રોતાર: શ્રવણમાત્રાદેવ
સકાશાદનૃતત્વાદિયાથાત્મ્યમવધારયન્તો ધ્વને: -શબ્દસ્ય । દોષાન્તરમાહ-અપોહાભિધાયક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિરર્થક એવા પ્રધાનાદિ શબ્દોનો ભેદ પણ ગેંમ્ય જ છે...

દા.ત. ઘટશબ્દ તે જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરે, તે વિષયનું સ્પષ્ટદર્શન, તેના અસ્તિત્વમાં
અવિરોધ, તેની પ્રાપ્તિ આદિ થાય છે અને એટલે જ તેની વસ્તુસંબદ્ધતા જણાઈ આવે છે... પણ
પ્રધાનાદિ શબ્દો તો મૃષા ભાષાવર્ગણાથી બનેલા છે, તેઓ જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરે, તે વિષયમાં
પૂર્વાપરવિરોધ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને એટલે જ જણાય છે કે, તેઓ વસ્તુસંબદ્ધ નથી...

આમ, બંનેનો ભેદ પારખવો અસંભવિત નથી, કારણ કે નિર્મલબુદ્ધિવાળા તેવા ઘણા શ્રોતાઓ
દેખાય છે કે, જેઓ શબ્દશ્રવણમાત્રથી જ તે શબ્દોની યથાર્થ-અયથાર્થતાનો નિશ્ચય કરી લે છે...

સાર : તેથી પ્રધાનાદિ શબ્દોની નિરર્થકતા, અમારા મતે પણ અસંભવિત નથી... એટલે ઘટાદિ
શબ્દોની વસ્તુવાચકતા નિબંધિ સિદ્ધ થાય છે...

❖ “અથ તેઽપિ સત્યાભિમતશબ્દા ઇવ પ્રતિભાસન્તે તત્કથમયં સત્યાસત્યવિવેકો નિર્દારણીય: ? , નનુ પ્રત્યક્ષાભાસમપિ
પ્રત્યક્ષમિવાભાસતે તત: તત્રાપિ કથં સત્યાસત્યવિવેકનિર્દારણમ્ ? , સ્વરૂપવિષયપર્યાલોચનયેતિ ચેત્, તથાહિ-અભ્યાસદશામાપના:
સ્વરૂપદર્શનમાત્રાદેવ પ્રત્યક્ષસ્ય સત્યાસત્યત્વમવધારયન્તિ, યથા મણિપરીક્ષકા: મળે: , અનભ્યાસદશામાપનાસ્તુ વિષયપર્યાલોચનયા,
યથા-કિમયં વિષય: , સત્ય ઉતાહો નેતિ, તત્રાર્થક્રિયાસંવાદદર્શનત: તદ્ગતસ્વભાવલિઙ્ગદર્શનતો વા સત્યત્વમવગચ્છન્તિ, અન્યથા
ત્વસત્યત્વમિતિ, તદેતત્સ્વરૂપવિષયપર્યાલોચનયા સત્યાસત્યત્વવિવેકનિર્દારણમિહાપિ સમાનમ્, તથાહિ-દૃશ્યન્ત એવ કેચિત્
પ્રજ્ઞાતિશયસમન્વિતા: શબ્દશ્રવણમાત્રાદેવ પુરુષાણાં મિથ્યાભાષિત્વમિથ્યાભાષિત્વં વા સમ્યગવધારયન્ત: , વિષયસત્યાસત્યત્વ-
પર્યાલોચનાયાં તુ કિમેષ વક્ષા યથાવદાપ્ત ઉત નેતિ ? તત્ર યદિ યથાવદાપ્ત ઇતિ નિશ્ચિતં તતો વિષયસત્યત્વમિતરથા ત્વસત્યત્વમ્,
આમેતરવિવેકોઽપિ પરિશીલનેન લિઙ્ગતો વા કુતશ્ચિદવસેયા, નિપુણેન હિ પ્રતિપત્તિ ભવિતવ્યમ્ ।” - ઇતિ નન્દીમલય૦ ટીકાયામ્
પૃ. ૧૦ ।

જે બોદ કહેતો હતો કે, શબ્દોને વસ્તુસંબદ્ધ માનશો, તો પ્રધાનાદિ શબ્દો પણ વસ્તુસંબદ્ધ માનવા પડશે, જે
તમને કે અમને કોઈને ઈષ્ટ નથી... તે દોષને દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે કે, શબ્દોને વસ્તુસંબદ્ધ ન માનવા....
(અર્થાત્ શબ્દોને વસ્તુવાચક નહીં, પણ અપોહવાચક માનવા...) એટલે તે પ્રધાનાદિ શબ્દોની વસ્તુસંબદ્ધતા નહીં
રહે... પણ ગ્રંથકારશ્રીએ, તે બંને શબ્દોનો ભેદ બતાવી, ઉપરોક્ત દોષનો નિરાસ કર્યો... અને કહે છે કે, અપોહવાચક
શબ્દમતે પણ બંને શબ્દોનો ભેદ માનવો જ રહ્યો, નહીંતર તો તેને અપોહવાચક માનવાથી પણ છુટકારો થાય નહીં...
આમ, શબ્દોને અપોહવાચક માનવામાં કોઈ લાઘવ ન હોવાથી, તેઓને વસ્તુવાચક જ માનવા જોઈએ...

પ્રસન્નઃ, તથાવિધાપોહસ્યાપિ સર્વત્રાભાવાત્, અપ્રધાનાદ્યપોહસ્ય ક્વચિદનુપપત્તેઃ, સર્વ-

❖ વ્યાખ્યા ❖

ત્વેઽપિ ચૈષાં, શબ્દાનામિતિ પ્રક્રમઃ । કિમિત્યાહ-સમાન એવાયમ્-અનન્તરોદિતઃ પ્રસન્નઃ ।
કુત ઇત્યાહ-તથાવિધાપોહસ્યાપિ-અપોહ્યાપોહાશ્રયસ્ય સર્વત્રાભાવાત્ । અભાવશ્ચ અપ્રધાનાદ્ય-

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

❖ શબ્દને અપોહવાચક માનવામાં પણ આપાદિત દોષોની તદવસ્થતા ❖

(જેમ અમે ઘટાદિશબ્દને વસ્તુસંબદ્ધ અને પ્રધાનાદિશબ્દને વસ્તુ અસંબદ્ધ માનીએ છીએ, તેમ તમે પણ બંનેમાં વિશેષતા માનો જ છો - કઈ રીતે માનો છો તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -)

(૨૮) શબ્દને જો અપોહવાચક માનશો, તો તમારા મતે પણ પૂર્વોક્ત દોષ આવશે જ...

ભાવાર્થ : (૧) અમે શબ્દને વસ્તુવાચક માનતાં હતાં, તો પ્રધાનાદિશબ્દને પણ વસ્તુવાચક માનવા પડવાથી, તે શબ્દોની નિર્નિમિત્ત પ્રવૃત્તિ ઘટતી ન હતી... તેમ તમારે પણ દોષ આવશે → ઘટશબ્દ, તે તેવા અપોહનો વાચક છે કે જે અપોહ અપોહ્યઅપોહરૂપ આશ્રયમાં રહે છે, એટલે કે અપોહ્ય=જેને જુદું પાડવાનું છે તે=પટાદિ, તેનાથી અપોહ=વ્યાવૃત્ત=ઘટ, આ ઘટ જેનો આશ્રય છે એવો ઘટાપોહ... (=પટાદિથી વ્યાવૃત્ત ઘટરૂપ આશ્રયમાં રહેલ અપોહ...) આ રીતે ઘટશબ્દથી વાચ્ય ઘટાપોહ, જેમ અપોહ્યઅપોહ એવાં ઘટરૂપ આશ્રયમાં રહે છે, તેમ પ્રધાનશબ્દથી વાચ્ય પ્રધાનાપોહ પણ, અપોહ્યઅપોહ એવા પ્રધાનરૂપ આશ્રયમાં માનવો પડશે... (અર્થાત્ અપોહ્ય=અપ્રધાનાદિ, તેનાથી અપોહ=વ્યાવૃત્ત=પ્રધાન, તે જેનો આશ્રય છે એવો અપોહ, એટલે પ્રધાનાપોહ...) ← આ રીતે તો, જેમ ઘટશબ્દ વસ્તુમૂલક છે (કારણ કે તે જે અપોહનું કથન કરે છે, તે અપોહનો આશ્રય ઘટાદિ વસ્તુ છે...), તેમ પ્રધાનાદિ શબ્દ પણ વસ્તુમૂલક ઠરશે, તો તમારા મતે પણ તેઓની નિર્નિમિત્તકતા ક્યાં રહી ?

(૨) તે દોષને દૂર કરવા, જેમ અમે મૃષાભાષાવર્ગજ્ઞારૂપ ઉપાદાનને લઈને, ઘટ-પ્રધાનશબ્દનો ભેદ બતાવ્યો, તેમ તમે પણ નીચે પ્રમાણે જ બંનેનો ભેદ સાબિત કરો છો કે -

ઘટશબ્દથી વાચ્ય ઘટાપોહ તે અપોહ્યઅપોહરૂપ (અપોહ્ય=પટાદિ, તેનાથી અપોહ=ઘટ, તદ્દરૂપ) આશ્રયમાં રહ્યો છે... પણ તેની જેમ બધા જ અપોહ અપોહ્યઅપોહરૂપ આશ્રયમાં નથી રહ્યા... દા.ત. પ્રધાનાપોહ - ઈશ્વરાપોહ આદિ... (તેઓ અપોહ્યઅપોહરૂપ આશ્રયમાં નથી રહ્યા...)

❖ વિવરણમ્ ❖

4. અપોહ્યાપોહાશ્રયસ્યેતિ । અપોહ્યન્તે-પૃથક્ ક્રિયન્તેઽપોહ્યાઃ-ઘટાદ્યન્યતરપદાર્થાપેક્ષયા પટાદયઃ પદાર્થાસ્તેભ્યોઽપોહઃ-વિલક્ષણો ઘટાદિઃ પદાર્થઃ, સ આશ્રયઃ પરમ્પરયા यस્ય ઘટાદ્યુલ્લેખિનોઽપોહસ્ય સ

❖ વસ્તુમૂલક એટલે વસ્તુવિષયક ન સમજવું, કારણ કે વિષય તો અપોહ જ છે... પણ તે શબ્દ પરંપરાએ વસ્તુસંબદ્ધ છે - એમ અર્થ કરવો...

૧. 'સ્યાપિ ચ સર્વત્રાં' ઇતિ ક્-પાઠઃ ।

ભાવાનામેવ તત્ત્વતોઽપ્રધાનાદિરૂપત્વાત્, (૨૧) બુદ્ધિપરિકલ્પિતતદપોહાભ્યુપગમે ચ તદન્યતો વિશેષાત્, રૂપાદિવિજ્ઞાનાદ્યપોહસ્યાતથાભૂતત્વાત્, વસ્તુબલપ્રવૃત્તેઃ રૂપાદીનાં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પોહસ્ય ક્વચિદપિ-પ્રધાનાદૌ અનુપપત્તેઃ । કથમિત્યાહ-સર્વભાવાનામેવ તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ અપ્રધાનાદિરૂપત્વાત્ । બુદ્ધિપરિકલ્પિતતદપોહાભ્યુપગમે ચ-પ્રધાનાદ્યપોહાઙ્ગીકરણે ચ । કિમિત્યાહ-તદન્યતઃ-અપોહાદ્ વિશેષાત્ । વિશેષમેવાહ રૂપાદીત્યાદિના । રૂપાદિવિજ્ઞાના-દ્યપોહસ્ય બુદ્ધિપરિકલ્પિતસ્યાપિ અરૂપવિજ્ઞાનં ન ભવતીતિ રૂપવિજ્ઞાનમિત્યેવમ્ભૂતસ્ય અતથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : શું પ્રધાનાપોહાદિનો તેવો કોઈ આશ્રય નથી ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે અપોહ્ય=અપ્રધાન, તેનાથી અપોહ=પ્રધાન... પ્રધાનાપોહનો આશ્રય આ પ્રધાન બને. પણ, તે પ્રધાન જેવા કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ નથી (કે જે પ્રધાનાપોહનો આશ્રય બને અને તેનું અસ્તિત્વ ન હોવાનું) કારણ એ કે પરમાર્થથી બધા જ પદાર્થો અપ્રધાનરૂપ છે, પ્રધાનરૂપ નહીં. (એટલે જ તેવા કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ નથી...)

આમ તમે, (૧) ઘટશબ્દથી વાચ્ય ઘટાપોહને અપોહ્યઅપોહ આશ્રયગત (વસ્તુસંલગ્ન) માન્યો, અને (૨) પ્રધાનશબ્દથી વાચ્ય પ્રધાનાપોહને અપોહ્યઅપોહ આશ્રયગત ન માન્યો... એટલે તો બૌદ્ધને પણ બંનેને જુદા પાડવારૂપ સ્યાદ્વાદશૈલી અપનાવવી જ મડી...

(૨૯) બૌદ્ધ : પ્રધાન-ઈશ્વરાદિ શબ્દથી વાચ્ય, પ્રધાનાપોહ-ઈશ્વરાપોહાદિને અમે બુદ્ધિકલ્પિત માની લઈશું... (ભાવ : પ્રધાનાદિ બધા અપોહ - ઘટાદિ અપોહ પણ - તે અપોહ્યાપોહાશ્રય નથી, કલ્પિત જ છે. એટલે તેવો ભેદ છે જ નહીં...)

સ્યાદ્વાદી : તો પણ બીજા અપોહથી તો તેઓ વિલક્ષણ જ ઠરશે, કારણ કે બુદ્ધિપરિકલ્પિત એવા પણ (૧) રૂપવિજ્ઞાનાપોહ (જે અરૂપવિજ્ઞાન નથી, તે 'રૂપવિજ્ઞાન' આવી કલ્પના તે જ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તથા તસ્ય । અયમત્રાશયઃ-બૌદ્ધમતેઽપિ યોઽયં ઘટાદ્યપોહઃ સ પરમ્પરયા ઘટાદિપદાર્થાશ્રયઃ । યસ્તુ પ્રધાનાદ્યપોહઃ સ નૈવંવિદ્યઃ, પ્રધાનાદીનામભાવાત્ ॥

5. રૂપાદિવિજ્ઞાનાદ્યપોહસ્યેતિ । અત્ર પ્રથમેનાદિશબ્દેન રસાદિજ્ઞાનાપોહપરિગ્રહઃ, દ્વિતીયેન તુ ઘટપટાદિજ્ઞેયપદાર્થપ્રતિબદ્ધાપોહસ્યેતિ ॥

❖ બૌદ્ધનો આશય એ લાગે છે કે, તેની જેમ ઘટાપોહાદિ પણ બુદ્ધિકલ્પિત છે... અને એટલે પ્રધાનાદિ શબ્દોની નિર્નિમિત્તપ્રવૃત્તિ પણ ઘટી જશે અને પ્રધાનાપોહ-ઘટાપોહ આદિના વાચક શબ્દોમાં ભેદ પણ નહીં માનવો પડે, જે લાઘવભૂત ઉપાય છે...

રસાદિભ્યો ભેદાત્ તથાવિધતદ્બુદ્ધીનામપિ પારમ્પર્યેણ તન્નિમિત્તત્વાભ્યુપગમાત્, (૩૦)
“વસ્તુભેદો વાસનાપ્રકૃતિશ્ચ તસ્યા આશ્રયઃ” ઇત્યાદિવચનપ્રામાણ્યાત્, પ્રધાનાદિબુદ્ધિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભૂતત્વાત્, પ્રધાનાદ્યપોહરૂપેણાભૂતત્વાદિત્યર્થઃ । કથમિત્યાહ-વસ્તુબલપ્રવૃત્તેઃ ઇયં ચ રૂપાદીનાં
વસ્તુસતાં રસાદિભ્યો ભેદાત્ તથાવિધતદ્બુદ્ધીનામપિ-વિકલ્પિકાનાં પારમ્પર્યેણ
તન્નિમિત્તત્વાભ્યુપગમાત્-રૂપાદિનિમિત્તત્વાભ્યુપગમાત્ । એનમેવાહ-વસ્તુભેદઃ સ્વલક્ષણરૂપો
વાસનાપ્રકૃતિશ્ચ બોધનિબન્ધના તસ્યાઃ-રૂપાદિસામાન્યબુદ્ધેરાશ્રય ઇત્યાદિવચનપ્રામાણ્યાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રૂપવિજ્ઞાનાપોહ કહેવાય...) તેમ (૨) રસવિજ્ઞાનાપોહ, (૩) ઘટાપોહ-પટાપોહાદિ... આ બધા
અપોહો પ્રધાનાપોહ જેવા નથી, પણ તેનાથી વિલક્ષણ છે...

પ્રશ્ન : પણ તેમાં કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, પ્રધાનાપોહ તો વસ્તુ વિના માત્ર બુદ્ધિકલ્પિત છે... જ્યારે
રૂપવિજ્ઞાનાપોહાદિ તો બુદ્ધિકલ્પિત હોવા છતાં પણ, વસ્તુબળે જ પ્રવર્તે છે.

બૌદ્ધ : વસ્તુબળે શી રીતે પ્રવર્તે, એ જરા બતાવશો ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ; રૂપ-રસાદિ સ્વલક્ષણ વસ્તુઓ જુદી જુદી છે અને એ સ્વલક્ષણરૂપ નિમિત્તને
લઈને જ, રૂપ-રસાદિ સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય છે, આવી રૂપાદિવિજ્ઞાનની વસ્તુનિમિત્તકતા તો તમે પણ
માનો છો...

(૩૦) તમે જ કહ્યું છે કે -

“(૧) નિમિત્તકારણરૂપ સ્વલક્ષણ, અને (૨) ઉપાદાનકારણ રૂપ વાસનાપ્રકૃતિ (=વાસનાનો
સ્વભાવ)... આ બંને રૂપાદિસામાન્યબુદ્ધિનો આશ્રય છે...”

(પરમાર્થ : રૂપવિજ્ઞાનાપોહ તે “અરૂપવિજ્ઞાન નથી તેથી રૂપવિજ્ઞાન છે” એવી બુદ્ધિરૂપ છે...
પ્રધાનાપોહ તે “અપ્રધાન નથી તેથી પ્રધાન છે” એવી બુદ્ધિરૂપ છે... હવે આ બંને બુદ્ધિઓમાં ભેદ
છે, કારણ કે ‘રૂપવિજ્ઞાન’ એવી બુદ્ધિ એ વસ્તુબળે પ્રવૃત્ત થઈ છે અને ‘પ્રધાન’ એવી બુદ્ધિ વસ્તુ
વિના પ્રવૃત્ત થઈ છે... હવે ઉદાહરણ તરીકે ‘રૂપવિજ્ઞાન’ એવી બુદ્ધિના બદલે ‘રૂપ’ એવી બુદ્ધિ
લીધી છે. તેનો ભાવ એ કે, રૂપ-સ્વલક્ષણનો રસાદિ સ્વલક્ષણથી ભેદ છે તેથી રૂપસ્વલક્ષણથી ‘રૂપ’
એવી જ બુદ્ધિ થાય, ‘રસ’ એવી નહીં. માટે ‘રૂપ’ બુદ્ધિમાં રૂપસ્વલક્ષણ નિમિત્ત છે...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

6. વાસનાપ્રકૃતિશ્ચેતિ । વાસનાયાઃ સમ્બન્ધી સ્વભાવ ઇત્યર્થઃ ॥

૧. ‘વિકલ્પિકાનાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ભેદસિદ્ધેરિતિ ॥

(૩૧) ન ચાસામપ્યધિકૃતભેદ એવાશ્રયઃ અતત્પ્રતિભાસત્વાત્ તદ્રૂપાચ્ચ તતસ્તદ-
તત્પ્રતિભાસત્વાનુપપત્તેઃ અતિપ્રસજ્ઞાદ્ રૂપાદ્યન્યતમભેદાદેવ બુદ્ધીનાં રસાદિપ્રતિભાસ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-પ્રધાનાદિબુદ્ધિભેદસિદ્ધેઃ તસ્યા એવ । ‘આદિ’શબ્દાદીશ્વરાદિબુદ્ધિગ્રહઃ । इति
‘અપોહમાત્રાભિધાયકત્વેઽપિ ચૈષાં સમાન એવાયં પ્રસજ્ઞઃ’ इति सर्वत्र क्रियायोगः ॥

ન ચાસામપિ-પ્રધાનાદિબુદ્ધીનામધિકૃતભેદ એવ રૂપાદિસ્વલક્ષણરૂપ આશ્રયઃ । કુત
इत्याह-अतत्प्रतिभासत्वात्-अरूपादिप्रतिभासत्वात् प्रधानादिबुद्धीनां । तद्रूपाच्च-रूपादि-
रूपाच्च ततः-अधिकृतभेदात् किमित्याह-तदतत्प्रतिभासत्वात्-तासां-प्रधानादिबुद्धी-
नामतत्प्रतिभासत्वात्-अरूपादिप्रतिभासत्वात्-अनुपपत्तिश्च अतिप्रसज्ज्ञात् ।
एनमेवाह-रूपाद्यन्यतमभेदादेव सकाशाद् बुद्धीनां रसादिप्रतिभासत्वात्-प्रधानादिप्रति-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આમ, રૂપવિજ્ઞાનાદિ તો વસ્તુનિમિત્તક છે, જ્યારે પ્રધાનબુદ્ધિ-ઈશ્વરબુદ્ધિ વગેરે તો વસ્તુ-
નિમિત્તક પણ નથી... એટલે રૂપબુદ્ધિ અને પ્રધાનબુદ્ધિ - બંને બુદ્ધિનો ભેદ અવશ્ય સિદ્ધ થશે અને
તેથી તેઓના અપોહમાં પણ, વસ્તુસંલગ્નતા/અસંલગ્નતાને લઈને ભેદ માનવો જ પડશે...

સારાંશ : આમ, શબ્દને અપોહવાચક માનો તો પણ બે અપોહને જુદા જુદા તો માનવા જ
પડે, અમે વસ્તુનિમિત્ત માનવા છતાં ભેદ પાડીએ છીએ. એટલે બંનેને સમાનતા જ છે...

❖ પ્રધાનાદિબુદ્ધિની વસ્તુસંબંધતાનો નિરાસ ❖

(૩૧) બૌદ્ધ : રૂપાદિબુદ્ધિનો જે રૂપસ્વલક્ષણાદિ આશ્રય છે, તે જ સ્વલક્ષણરૂપ આશ્રય
પ્રધાનાદિબુદ્ધિનો પણ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે પ્રધાનાદિબુદ્ધિ તો અરૂપનો પ્રતિભાસ કરે છે... જો
પ્રધાનબુદ્ધિ રૂપસ્વલક્ષણથી જ થાય, તો તેના દ્વારા અરૂપનો પ્રતિભાસ થઈ શકે જ નહીં...

બૌદ્ધ : રૂપસ્વલક્ષણજન્ય હોવા છતાં પણ, તેનાથી અરૂપનો પ્રતિભાસ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, રૂપસ્વલક્ષણજન્ય પ્રધાનબુદ્ધિ, જેમ અરૂપનો
પ્રતિભાસ કરાવે છે, તેમ રૂપસ્વલક્ષણજન્ય રૂપાદિબુદ્ધિ પણ અરૂપનો=રસાદિનો પ્રતિભાસ કરાવશે

← આમ રૂપસ્વલક્ષણથી જ, રસપ્રતિભાસી આદિ બુદ્ધિની સંગતિ થઈ જતાં, રસાદિ સ્વલક્ષણોને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

7. તસ્યા એવેતિ । રૂપાદિસામાન્યબુદ્ધેઃ ॥

❖ અહીં આશ્રય વિષયતાસંબંધથી જાણવો... રૂપવિજ્ઞાન વિષયતાસંબંધથી રૂપસ્વલક્ષણમાં રહે છે...

૧. દ્રષ્ટવ્યે ૬૭૬-૬૭૭તમે પૃષ્ઠે ।

ત્વાપત્તેઃ તદસત્ત્વપ્રસજ્ઞાદિત્યુક્તમ્ । (૩૨) ન ચ વાસનાપ્રકૃત્યુપાદાનભેદતસ્તત્ એવા-
સામતત્પ્રતિભાસતા, તસ્ય તત્ત્વતો નિરંશત્વાત્, અનેકસહકારિત્વાભાવાત્ યથાકથ-
ચ્છિદેકસહકારિસ્વભાવત્વે તદન્યસહકારિસ્વભાવત્ત્વવિરોધાત્ સ્વભાવભેદાનુપપત્તેઃ,
તમન્તરેણ ફલભેદાયોગાદિતિ । (૩૩) કેવલવાસનાપ્રકૃતિનિબન્ધનત્વે તુ પ્રધાનાદિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાસવત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-તદસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્-રસાદ્યસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ ઇત્યુક્તં પ્રાક્ । ન ચેત્યાદિ ।
ન ચ વાસનાપ્રકૃત્યુપાદાનભેદતઃ-પ્રધાનાદિવાસનાપ્રકૃત્યુપાદાનભેદેન તત્ એવ-વસ્તુભેદાદ્
રૂપાદેરાસાં-પ્રધાનાદિબુદ્ધીનામતત્પ્રતિભાસતા-અરૂપાદિપ્રતિભાસતા । કુતો ન ચેત્યાહ-તસ્ય-
વસ્તુભેદસ્ય તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ નિરંશત્વાત્-એકસ્વભાવત્વાત્, અનેકસહકારિત્વાભાવાત્ ।
અભાવશ્ચ યથાકથચ્છિદેકસહકારિસ્વભાવત્વે-રૂપાદિબુદ્ધિસહકારિસ્વભાવત્વે તદન્યસહ-
કારિસ્વભાવત્ત્વવિરોધાત્-પ્રધાનાદિબુદ્ધિસહકારિસ્વભાવત્ત્વવિરોધાત્ । વિરોધશ્ચ સ્વભાવભેદા-
નુપપત્તેઃ । ન ચ યદેવ રૂપાદિબુદ્ધિસહકારિસ્વભાવત્ત્વં તદેવ પ્રધાનાદિબુદ્ધિસહકારિસ્વભાવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માનવાની કોઈ જરૂર નહીં રહે... (અર્થાત્ રસાદિનો અભાવ થઈ જશે...) આ બધું અમે પહેલાં જ
કહી ગયા.

તેથી રૂપસ્વલક્ષણથી, માત્ર રૂપપ્રતિભાસી બુદ્ધિ જ માનવી યોગ્ય છે, અરૂપપ્રતિભાસી
પ્રધાનબુદ્ધિ નહીં...

(૩૨) બૌદ્ધ : રૂપબુદ્ધિની જેમ, પ્રધાનબુદ્ધિ પણ રૂપસ્વલક્ષણથી જ જન્ય છે, પણ (૧) રૂપબુદ્ધિનું
ઉપાદાનકારણ વાસનાસ્વભાવ, અને (૨) પ્રધાનબુદ્ધિનું ઉપાદાનકારણ વાસનાસ્વભાવ... બંને જુદા
જુદા છે અને એટલે જ, નિમિત્ત એક હોવા છતાં પણ, પ્રધાનબુદ્ધિ તે રૂપનો પ્રતિભાસ નથી કરતી,
અર્થાત્ અરૂપનો પ્રતિભાસ કરે છે... (એટલે આવું માનવાથી પ્રધાનબુદ્ધિની અરૂપપ્રતિભાસિતા પણ
ઘટશે અને આશ્રય તરીકે રૂપસ્વલક્ષણ પણ માની શકાશે...)

સ્યાદ્વાદી : આવું માનવું ઉચિત નથી, કારણ કે ખરેખર તો તે રૂપસ્વલક્ષણ નિરંશ=સર્વથા
એકસ્વભાવી છે, તો તે રૂપબુદ્ધિ-પ્રધાનબુદ્ધિ આદિ જુદી જુદી અનેક બુદ્ધિનો સહકારી શી રીતે બને ?
ન જ બને...

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ કે રૂપસ્વલક્ષણનો જો (૧) રૂપબુદ્ધિને સહકાર કરવાનો સ્વભાવ માનો, તો તેનો
(૨) પ્રધાનબુદ્ધિને સહકાર કરવાનો સ્વભાવ ન ઘટે, કારણ કે એકાંત એકસ્વભાવીમાં બે જુદા જુદા
સ્વભાવ અસંગત છે...

* (૧) રૂપબુદ્ધિને સહકાર કરવાનો સ્વભાવ, (૨) પ્રધાનબુદ્ધિને સહકાર કરવાનો સ્વભાવ... આ બધા સ્વભાવ
એક નથી, પણ જુદા જુદા છે...

બુદ્ધીનામાગત એવ મદીયોઽધ્યુપગમઃ, તદન્યાપોહબુદ્ધીનામતથાવિધત્વાત્, તથાવિધા-
પોહસ્યાપિ સર્વત્રાભાવ એવેતિ યુક્તિસિદ્ધેઃ । (૩૪) તદ્વિષયશબ્દાનાં ચોપાદાનભેદાત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્વમિતિ સ્વભાવભેદઃ, તમન્તરેણ-સ્વભાવભેદં વિના ફલભેદાયોગાત્-રૂપાદિપ્રધાનાદિબુદ્ધિ-
ફલભેદાયોગાત્ । ‘ન ચ વાસનાપ્રકૃત્યુપાદાનભેદતસ્તત્ એવાસામતત્પ્રતિભાસતા’ ઈતિ સર્વત્ર
ક્રિયાયોગઃ । કેવલવાસનાપ્રકૃતિનિબન્ધનત્વે પુનઃ પ્રધાનાદિબુદ્ધીનાં કિમિત્યાહ-આગત
એવ મદીયોઽધ્યુપગમઃ । કથમિત્યાહ-તદન્યેત્યાદિ । તદન્યાપોહબુદ્ધીનામ્-અરૂપાદ્યપોહ-
બુદ્ધીનામતથાવિધત્વાત્ અપ્રધાનાદ્યપોહબુદ્ધિસદૃશાસ્તથાવિધા ન તથાવિધા અતથાવિધાઃ
તદ્ભાવસ્તસ્માત્, અપ્રધાનાદ્યપોહબુદ્ધિવિલક્ષણત્વાદિત્યર્થઃ । તથાવિધાપોહસ્યાપિ-પ્રક્રમાદ-
પોહ્યાપોહાશ્રયસ્ય વસ્તુબલપ્રવૃત્તસ્ય સર્વત્ર-પ્રધાનાદૌ અભાવ એવેતિ યુક્તિસિદ્ધેઃ । તદ્વિષય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : રૂપસ્વલક્ષણમાં જુદા જુદા સ્વભાવો વિના, કોઈ એક સ્વભાવથી જ તેના દ્વારા રૂપ-
પ્રધાનાદિ બુદ્ધિને સહકાર કરવાનું માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો ફળભેદ જ નહીં રહે... આશય એ કે, જો તેને એકસ્વભાવે જ બંને બુદ્ધિનો
સહકારી માનશો, તો તો બંને બુદ્ધિઓ એકસરખા સહકારીથી જન્ય હોઈ, બે વચ્ચે કોઈ વિલક્ષણતા
જ નહીં રહે, અર્થાત્ બંને એક થઈ જશે... ફલતઃ રૂપસ્વલક્ષણથી રૂપબુદ્ધિ-પ્રધાનબુદ્ધિ આદિરૂપ
જુદા જુદા કાર્યો સંગત નહીં થાય..

સાર : તેથી પ્રધાનબુદ્ધિને રૂપસ્વલક્ષણનિમિત્તક ન મનાય, તો તમે શી રીતે કહી શકો કે -
“વસ્તુરૂપ નિમિત્ત બંનેનું એક હોવા છતાં, બે જુદા જુદા વાસનાસ્વભાવરૂપ ઉપાદાનભેદથી તેનો
રૂપ/અરૂપ-પ્રતિભાસિતરૂપે ભેદ પડે છે...”

(૩૩) બૌદ્ધ : તો સ્વલક્ષણથી નહીં, પણ માત્ર વાસનાસ્વભાવ રૂપ ઉપાદાનથી જ, પ્રધાનબુદ્ધિ
આદિની ઉત્પત્તિ માનીશું, તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અમારા મતનો જ સ્વીકાર થશે, કારણ કે આ રીતે તો તમે બંને બુદ્ધિને
વિલક્ષણ માની : (૧) રૂપબુદ્ધિ=અરૂપઅપોહબુદ્ધિ તે વસ્તુ + વાસનાથી જન્ય, અને (૨) પ્રધાનબુદ્ધિ
અપ્રધાનાપોહબુદ્ધિ તે માત્ર વાસનાથી જન્ય ← આમ, રૂપબુદ્ધિ કરતાં પ્રધાનબુદ્ધિને વિલક્ષણ માની,
એટલે તમે બંને બુદ્ધિનો વિષય (=અપોહ) અલગ-અલગ માન્યો.

નિષ્કર્ષ : તેથી વસ્તુબલે પ્રવર્તનાર અપોહઅપોહરૂપ આશ્રયવાળો અપોહ પ્રધાનાદિ બધે જ
ઠેકાણે નથી, એવું યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે... એટલે (૧) ઘટશબ્દથી વાચ્ય ઘટાપોહ તે અપોહઅપોહ
(પટાદિથી વ્યાવૃત્ત) એવા ઘટરૂપ આશ્રયમાં રહ્યો છે અને એટલે તે વસ્તુમૂલક છે, જ્યારે (૨)
પ્રધાનશબ્દથી વાચ્ય પ્રધાનાપોહનો તો અપોહઅપોહ (અપ્રધાનાદિથી વ્યાવૃત્ત) એવો પ્રધાનરૂપ આશ્રય

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૬૮૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘સદૃશ્યસ્તથા’ ઈતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૩. ‘તદ્વિષયે શબ્દાનાં’
ઈતિ ઘ-ઙ-પાઠઃ ।

અન્યથા વિષયભેદાભાવાત્ તત્તત્સ્વભાવત્વેન તદ્વાચકત્વાપત્તેરિતિ સૂક્ષ્મધિયા ભાવનીય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દાનાં ચ પ્રધાનાદિરૂપાણાં કિમિત્યાહ-ઉપાદાનભેદાત્, અન્યથા-ઉપાદાનભેદમન્તરેણ વિષય-
ભેદાભાવાત્-અપોહ્યાપોઢાશ્રયેતરાપોહવિષયભેદાભાવાત્ । એનમેવ વિષયભેદાભાવમાહ-તત્તત્સ્વ-
ભાવત્વેન તેષાં-વિવક્ષિતાપોહાભિધાયકોપાદાનસ્વભાવત્વેન હેતુના તદ્વાચકત્વાપત્તેઃ-વિવક્ષિતા-
પોહવાચકત્વાપત્તેઃ, આગત એવ મદીયોઽભ્યુપગમ ઇતિ સર્વત્ર ક્રિયાયોગ ઇતિ । એતત્ સૂક્ષ્મધિયા
ભાવનીયમ્-ન હ્યભિન્નાભિધાયકોપાદાનસ્વભાવાનાં શબ્દાનામપોહ્યાપોઢાશ્રયેતરાપોહવાચકત્વં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જ નથી, એટલે તે વસ્તુમૂલક પણ નથી... આમ અમારી જેમ, તમારે પણ વસ્તુસંબદ્ધતા - અસંબદ્ધતાને
લઈને ઘટ/પ્રધાનશબ્દનો ભેદ પાડવો જ પડશે...

❖ બંને શબ્દોના ઉપાદાનનો ભેદ ❖

(૩૪) (૧) ઘટાદિ શબ્દો, અને (૨) પ્રધાનાદિ શબ્દો - બંને પ્રકારના શબ્દોનું વર્ગણારૂપ
ઉપાદાન પણ ભિન્ન-ભિન્ન જ માનવું જોઈએ. (પ્રધાનાદિ શબ્દોનું ઉપાદાન મૃષાભાષાવર્ગણ છે
અને ઘટાદિ શબ્દોનું ઉપાદાન સત્યભાષાવર્ગણ છે...)

બૌદ્ધ : જો ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો બંને શબ્દોનો વિષય, જુદો જુદો સિદ્ધ નહીં થાય.. આશય એ કે, બંને શબ્દના
વિષય જુદા જુદા છે : (૧) ઘટાદિ શબ્દો અપોહ્યઅપોઢ એવા ઘટાદિ આશ્રયગત ઘટાપોહાદિને કહે
છે, જ્યારે (૨) પ્રધાનાદિ શબ્દો માત્ર પ્રધાનાપોહને કહે છે. (જે અપોહ્યઅપોઢરૂપ આશ્રયગત નથી...)

પણ જો બંનેનું ઉપાદાન એક માનવામાં આવે, તો તો ઘટ-પ્રધાનાદિ બંને પ્રકારના શબ્દો
એકસ્વભાવી સાબિત થાય અને એટલે તો ઘટશબ્દની જેમ પ્રધાનશબ્દ પણ વિવક્ષિત અપોહનો
અભિધાયકસ્વભાવી બનવાથી, તે શબ્દ પણ વિવક્ષિત અપોહનો વાયક બનશે...

અર્થાત્, જેમ (૧) ઘટશબ્દ અપોહ્યઅપોઢગત અપોહનો જ અભિધાયક છે, તેમ (૨)
પ્રધાનશબ્દ પણ અપોહ્યઅપોઢગત અપોહનો જ અભિધાયક બનશે ! જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી...
આ પદાર્થ ઘણો ગહન છે, સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવો...

ભાવાર્થ : ત્રણ ભુવનની અંદર રહેલા પુરુષોમાંથી (૧) ભિક્ષુપાસકાદિ કેટલાક પુરુષો
દેવપૂજનાદિ સારા કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે, જ્યારે (૨) માછીમારાદિ કેટલાક પુરુષો માછલી પકડવાદિરૂપ
ખરાબ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે... હવે આ બંને પુરુષોનું ઉપાદાન જો એક સરખું હોય, તો તેઓની જુદી

❖ ઈષ્ટ એટલા માટે નથી, કારણ કે પ્રધાનશબ્દ જો તેના અપોહનો અભિધાયક હોય, તો તે અપોહના આશ્રય
તરીકે ઘટાદિની જેમ પ્રધાનનું પણ અસ્તિત્વ માનવું પડે, જે તમારે મતે અસ્વીકૃત છે...

૧. 'ભેદમાહ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

મિત્યલં પ્રપञ્ચેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન્યાય્યમિત્યલં પ્રસજ્ઞેન । નાભિન્નોપાદાનસ્વભાવાઃ પુરુષા અપિ કૃત્યેતરભાવે તયોઃ પ્રવર્તન્તે, તત્પ્રવૃત્તૌ ચ તદ્વિન્નોપાદાનસ્વભાવતેતિ ભાવના ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુદી પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે, પણ તેવી પ્રવૃત્તિના બળે માનવું જ રહ્યું કે, બંનેનું ઉપાદાન ભિન્ન ભિન્ન છે.

(૧) તેમ (૧) ઘટાદિશબ્દોમાં અપોહઅપોહગત અપોહની વાચકતા, અને (૨) પ્રધાનાદિ-શબ્દોમાં માત્ર અપોહની વાચકતા... હવે જો બંનેનું ઉપાદાન એક હોય, તો તેઓ જુદા જુદા અપોહના વાચક ન બને. પણ બને તો છે જ..

એટલે જો ઉપાદાનભેદ માનો, તો તો અમારા મતનો જ સ્વીકાર થશે, કારણ કે અમે જ તો બેના ઉપાદાનનો ભેદ બતાવ્યો છે... (ઘટશબ્દનું ઉપાદાન સત્યભાષાવર્ગણના પુદ્ગલો અને પ્રધાનશબ્દનું ઉપાદાન મૃષાભાષાવર્ગણના પુદ્ગલો છે...)

ફલિતાર્થઃ આ રીતે શબ્દને અપોહવાચક માનવામાં પણ, પ્રધાનાદિની નિર્નિમિત્તકતાનો અભાવ જ થાય... એ દોષ દૂર કરવા (૧) વસ્તુસંલગ્નતા/અસંલગ્નતા, (૨) ભિન્ન ભિન્ન ઉપાદાનતા... એ બધાનો આશ્રય જો તમને પણ કરવો પડે, તો તમારા મતમાં નવાઈ શું ? એટલે શબ્દને વસ્તુવાચક માનવો જ યુક્તિસંગત છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

8. નાભિન્નોપાદાનસ્વભાવાઃ પુરુષા અપિ કૃત્યેતરભાવે તયોઃ પ્રવર્તન્તે, તત્પ્રવૃત્તૌ ચ તદ્વિન્નોપાદાનસ્વભાવતેતિ । ન-નૈવાભિન્નોપાદાનસ્વભાવાઃ સન્તઃ પુરુષા અપિ, આસતાં તાવદપોહ્યાપોહાશ્રયેતરાપોહ-વાચકા ધ્વનયો ભેદેન પ્રવર્તન્તે इत्यपि शब्दार्थः । किमित्याह-तयोः कृत्येतरयोः पदार्थयोः प्रवर्तन्ते, केचित् कृत्येषु प्रवर्तन्ते, केचिच्चाकृत्येष्वित्यर्थः । कस्मिन् सतीत्याह-कृत्येतरभावे कृत्येतरयोर्भावः-सत्ता कृत्येतरभावः, केषाञ्चित् कृत्यत्वं केषाञ्चिदकृत्यत्वमित्यर्थः, तस्मिन् सति । अथ प्रवर्तन्ते तर्हि तत्प्रवृत्तौ च-कृत्येतरभाव-योर्भेदेन प्रवृत्तौ पुनः सत्यां किमित्याह-तद्विन्नोपादानस्वभावता तेषां-पुरुषाणां भिन्नोपादानस्वभावाः स्वरूपलाभो येषां पुरुषाणां ते तथा तद्भावस्तत्ता, भिन्नोपादानजन्यता इत्यर्थः । अयमस्य वाक्यस्य परमार्थः-येऽमी त्रिभुवनोदरान्तर्वर्तिनः पुरुषास्तेषां मध्यात् केचिद् भिक्षूपासकप्रभृतयः कृत्येषु-देवपूजनादिषु प्रवर्तन्ते । अन्ये तु धीवरादयो मत्स्यबन्धनादिष्वकृत्येषु । न चैतदेकोपादानतायां तेषां युज्यते युक्त्यभावात्, अतोऽभ्युपगन्तव्य एव तेषामुपादाने भेदः, यथा च तेषामुपादाने भेद एवं ध्वनीनामप्यपोह्यापोह्याश्रयेतरा-पोहवाचकानामिति ॥

૧. 'તરેઽપોહ૦' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૨. 'રયોર્ભેદનપ્રવૃત્તૌ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

દોષ: । (૩૬) ન ચ ન સ્યાદનૃતાર્થતા વાચ: કસ્યાશ્ચિદપિ, મૃષાભાષાવર્ગણોપાદાના-
યાસ્તથાત્વાવિરોધાત્, તસ્યા હ્યર્થાભાવેઽપિ ભાવાત્, પરપક્ષેઽપિ તદ્વિવક્ષાભેદોપપત્તે:,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રકૃતસમર્થનાયૈવાહ-અસતશ્ચ સત્તાવિરોધાત્ પ્રતિનિયતશક્ત્યાઽભાવેન અતિપ્રસંગાત્ । અસકૃદ્
ભાવિતમેતત્ । ઇતિ-એવં તત્તથાઽભિધાને તયો:-અતીતાજાતયોસ્તથા-તેન પ્રકારેણાભિધાને ન
કશ્ચિદ્ દોષ: । દૂષણાન્તરમેવ પરિહરન્નાહ-ન ચ ન સ્યાદનૃતાર્થતા વાચ: કસ્યાશ્ચિદપિ, કિન્તુ
સ્યાદેવ । કુત્તરિત્યાહ-મૃષાભાષાવર્ગણોપાદાનાયા અસ્યા: તથાત્વાવિરોધાત્-અનૃતાર્થત્વા-
વિરોધાત્ । તસ્યાં હિ-મૃષાભાષાવર્ગણોપાદાનાયા વાચ: અર્થાભાવેઽપિ ભાવાત્ । એવં સ્વ-
પક્ષમધિકૃત્ય દોષાભાવમભિધાય પરપક્ષેઽપિ તુલ્યતામાહ-પરપક્ષેઽપિ-બૌદ્ધમતે તદ્વિવક્ષા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો હમણાં પણ અસ્તિત્વ છે જ...

અને જે અસત્ હોય તે કદી સત્ ન બને, કારણ કે અસત્પદાર્થમાં એવી કોઈ પ્રતિનિયત શક્તિ
નથી કે જેથી તે સત્ બની શકે, નહીંતર તો શશશૃંગ જેવા અસત્પદાર્થનું પણ સત્ત્વ માનવાનો અતિપ્રસંગ
આવે... આ બધું અમે અનેકવાર કહી ગયા છીએ...

તેથી ભવિષ્યકાલીન પદાર્થ, જો હમણાં સર્વથા અસત્ હોય, તો શશશૃંગની જેમ તેનું ભવિષ્યમાં
પણ સત્ત્વ અસંભવિત થાય... એટલે તેનું, કોઈક અપેક્ષાએ તો હમણાં પણ અસ્તિત્વ માનવું જ રહ્યું...

ફલિતાર્થ : અતીત/અનાગત વસ્તુનું હમણાં પણ અસ્તિત્વ હોવાથી, તેઓનું તે તે પ્રકારે કથન
થવામાં કોઈ દોષ નથી...

✽ મૃષાવાણીનું પણ નિર્બાધ અસ્તિત્વ ✽

(૩૬) બીજું, તમે જે કહ્યું હતું કે - “જો શબ્દો વસ્તુસંબદ્ધ જ હોય, તો તો કોઈ શબ્દો મૃષા
રહેશે જ નહીં... વગેરે” - તે કથનનું પણ ઉન્મૂલન થાય છે, કારણ કે કેટલીક વાણીઓની મૃષાર્થતા
તો અમારા મતે પણ સંગત જ છે...

પ્રશ્ન : કઈ રીતે ?

ઉત્તર : કારણ કે ‘મૃષાભાષાવર્ગણા’રૂપ ઉપાદાનથી થયેલ વાણી તે નિર્વિષયક હોવામાં કોઈ
વિરોધ નથી... કારણ એ કે, તે (=મૃષાભાષાવર્ગણારૂપ ઉપાદાનથી થયેલ) વાણી તો પદાર્થ વિના
પણ થાય છે... આમ, ઉપાદાનભેદથી વાણીની મૃષાર્થતા તો અમારા મતે પણ સંગત જ છે...

આમ, ગ્રંથકારશ્રીએ પોતાના મતને આશ્રયીને કહ્યું. હવે બૌદ્ધમતને આશ્રયીને પણ, ઉપરોક્ત
વાત સ્વીકારવા માટે કહે છે -

✽ ‘મૃષાભાષાવર્ગણા’ એટલે ભાષાવર્ગણાના તેવા પુદ્ગલો, કે જેઓ અભિધેયશૂન્ય શબ્દને ઉત્પન્ન કરનાર
છે...

અન્યથા તત્સત્યત્વપ્રસંગાત્, વાચ્યાભેદાત્, તદ્ભેદે ચ સમાનતાપત્તેરિતિ ॥

(૩૭) યચ્ચોક્તમ્-‘સંકેતવશાચ્ચ શબ્દાત્ પ્રતીતિસ્તસ્ય ચાપોહમન્તરેણાન્યત્ર કર્તુમશક્યત્વાત્’ इत्यादि तदप्यसारम्, अपोहेऽपि संकેतस्य કર્તુમશક્યત્વાત્ । ત્રિવિધો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભેદોપપત્તેઃ તસ્યાઃ-અનૃતવાચઃ વિવક્ષાભેદોપપત્તેઃ । અન્યથા-વિવક્ષાભેદમન્તરેણ તત્સત્યત્વ-પ્રસંગાત્ તસ્યાઃ-અનૃતવાચઃ સત્યત્વપ્રસંગાત્ । પ્રસંગશ્ચ વાચ્યાભેદાત્, ઉપાદાનહેત્વભેદેન, તદ્ભેદે ચ-વાચ્યભેદે ચ સમાનતાપત્તેઃ ‘મૃષાભાષાવર્ગણોપાદાનાયાસ્તથાત્વાવિરોધાત્’ इत्यनेन ‘न च न स्यादनृतार्थता वाचः कस्याश्चिदपि’ इति क्रिया ॥

પૂર્વપક્ષાન્તરપરિહારાયાહ-યચ્ચોક્તમિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષે-સંકેતવશાચ્ચ શબ્દાત્ પ્રતીતિસ્તસ્ય ચ-સંકેતસ્ય અપોહમન્તરેણાન્યત્ર-વસ્તુનિ કર્તુમશક્યત્વાદિત્યાદિ, તદપ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધમતે પણ, મૃષાવાણીનો વિવક્ષાભેદ માનવો જ રહ્યો... (શબ્દનું કારણ બૌદ્ધો ‘વિકલ્પ’ કહે છે... કહેવાની ઈચ્છા=વિવક્ષા તે પણ એક પ્રકારનો વિકલ્પ જ છે. આ વિકલ્પરૂપ વિવક્ષા શબ્દ પ્રત્યે કારણ છે, પણ ગ્રંથકારશ્રી એવી સલાહ આપે છે કે, સત્ય/અસત્ય બંને પ્રકારનાં શબ્દની કારણભૂત વિવક્ષા જુદી જુદી માનવી જોઈએ...)

બૌદ્ધ : (અન્યથા=) જો વિવક્ષાભેદ ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો સત્ય/અસત્ય બંને શબ્દો એક જ વિવક્ષાએ થવાથી, સત્યવાણીની જેમ, અસત્યવાણી પણ સત્યરૂપ બનશે ! કારણ કે ઉપાદાનરૂપ વિવક્ષા એક હોવાથી - બંને પ્રકારની વાણી એકસરખી થતાં - તે બંને વાણીનો વિષય એક સાબિત થશે... (ફલતઃ જેમ સત્યવાણી વિષયનું અવલંબન લઈ સત્યરૂપ છે, તેમ અસત્યવાણી પણ વિષયનું અવલંબન લઈ સત્યરૂપ સાબિત થશે...)

હવે બંને વાણીના વિષયના (=વાચ્યના) ભેદ માટે, જો બંને વાણીની વિવક્ષા પણ જુદી જુદી માનો, અર્થાત્ ઉપાદાનભેદ માનો, તો તો અમારા જેવી જ તમારી માન્યતા થઈ, કારણ કે અમે સત્ય/મૃષા ભાષાવર્ગણના ભેદથી ઉપાદાનભેદ માન્યો, જ્યારે તમે વિવક્ષાભેદથી ઉપાદાનભેદ માન્યો... એટલે, તમારા મતે કોઈ વિશેષ લાઘવ નથી...

નિષ્કર્ષ : આમ, ઉપાદાનભેદથી, કોઈક વાણીની અસત્યાર્થતા પણ સંગત જ છે. એટલે શબ્દને વસ્તુવાચક માનવામાં તે દોષ પણ રહેતો નથી...

❖ અપોહમાં સંકેતશક્યતાનો તળતોડ નિરાસ ❖

(૩૭) તમે જે કહ્યું હતું કે - “શબ્દથી અર્થની પ્રતીતિ સંકેતના બળે થાય અને તે સંકેત અપોહ વિના બીજે ક્યાંય (=સ્વલક્ષણાદિમાં) કરવો શક્ય નથી” - તે વાત પણ સારવિહીન છે, કારણ કે

હિ વોડપોહઃ-એકસ્તાવદ્ વ્યાવૃત્તં સ્વલક્ષણમેવ, અન્યોડપોહ્યતેડસ્મિન્નિતિ કૃત્વા, યદધિકૃત્યાહ-

(૩૮) “સ્વ^{PP} ભાવપરભાવાભ્યાં યસ્માદ્ વ્યાવૃત્તિભાગિનઃ” ઇતિ ।

અયં ચ શબ્દલિઙ્ગાશ્રયસ્ય વ્યવહારસ્યાશ્રયત્વેન વ્યવસ્થાપ્યતે, ન તુ શબ્દવાચ્યતયેતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સારમ્ । કથમિત્યાહ-અપોહેડપિ સંકેતસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્, તુલ્યદોષત્વાદિત્યર્થઃ । એતદેવાહ ત્રિવિધો હિ વોડપોહ ઇત્યાદિના, ત્રિવિધો યુષ્માકં યસ્માદપોહઃ । એકસ્તાવદ્ વ્યાવૃત્તં સ્વ-લક્ષણમેવ । કથમિહ શબ્દાર્થ ઇત્યાહ-અન્યઃ-પદાર્થઃ અપોહ્યતે-નિષિધ્યતેડસ્મિન્નિતિ કૃત્વા યદધિકૃત્યાહ ન્યાયવાદી-સ્વભાવપરભાવાભ્યાં યસ્માત્ કારણાદ્ વ્યાવૃત્તિભાગિનો વ્યાવૃત્તિ ભજન્તે તચ્છીલાશ્ચ । અયં ચ-એવમ્ભૂતોડપોહો વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણરૂપઃ શબ્દલિઙ્ગાશ્રયસ્ય વ્યવહારસ્ય-પ્રવૃત્ત્યાદેઃ આશ્રયત્વેન વ્યવસ્થાપ્યતે પરમ્પરામૂલતયા; ન તુ-પુનઃ શબ્દ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અપોહમાં પણ સંકેત કરવો બિલકુલ શક્ય નથી.

બૌદ્ધ : પણ શા માટે ?

સ્યાદાદી : જુઓ તમે ત્રણ પ્રકારનો “અપોહ” માનો છો : (૧) વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણરૂપ, (૨) અન્યવ્યવસ્થેદમાત્રક, અને (૩) વિકલ્પબુદ્ધિ-પ્રતિભાસ... આ ત્રણે અપોહમાં સંકેત ઘટતો નથી. તે આ પ્રમાણે -

❖ વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણમાં સંકેતની અઘટિતતા ❖

પહેલો અપોહ એટલે વ્યાવૃત્ત એવા સ્વલક્ષણરૂપ અપોહ. અહીં અપોહનો શબ્દાર્થ આ રીતે ઘટે → અન્યઃ અપોહ્યતે અસ્મિન્=એટલે કે પટાદિ બીજા પદાર્થો જેમાં પૃથક્ કરાય/જુદા કરાય તે સ્વલક્ષણ પદાર્થ ← આ શબ્દાર્થ પ્રમાણે ઘટાદિ વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણો અપોહરૂપ બનશે, કારણ કે તે ઘટાદિમાં પટાદિ વસ્તુઓ જુદી પડાય છે...

(૩૮) આ જ વાત ધર્મકીર્તિએ કહી છે -

“(૧) સ્વભાવ=સજ્ઞાતીય પદાર્થો, અને (૨) પરભાવ=વિજ્ઞાતીય પદાર્થો - બંનેથી, જે કારણે ઘટાદિ સ્વલક્ષણો વ્યાવૃત્તિને ભજનારા છે... (તે કારણથી તેઓ અપોહરૂપ છે...)”

આ વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણરૂપ અપોહને તો તમે વ્યવહારના આશ્રય તરીકે જ સ્વીકારો છો, શબ્દથી વાચ્યરૂપે નહીં, તો તેવા અપોહમાં સંકેત શી રીતે થાય ? (કારણ કે જો શબ્દવાચ્ય સ્વલક્ષણ માનો, તો વસ્તુ જ વાચ્ય બની જવાથી અપસિદ્ધાંત થાય..)

ભાવાર્થ : (૧) ‘ઘડો લાવ’ એવા શબ્દો સાંભળીને વ્યક્તિ ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ કરે છે... યદ્યપિ ઘટશબ્દથી વાચ્ય અપોહ જ છે, પરંતુ અપોહ પણ વસ્તુસંબદ્ધ હોવાથી, તે શબ્દથી થનાર

❖ બૌદ્ધે જે દોષ આપ્યો હતો, તે જ દોષ, ગ્રંથકારશ્રી બૌદ્ધના અપોહવાદમાં આપે છે...

નાત્ર સંકેતઃ । (૩૧) અન્યવ્યવચ્છેદમાત્રં દ્વિતીયઃ, અન્યાપોહનમન્યાપોહ ઇતિ કૃત્વા યઃ સર્વત્રાભેદેન વઃ પૂર્વાચાર્યૈર્વ્યવસ્થાપ્યતે, પ્રતિષેધમાત્રસ્ય સર્વત્રાવિશેષાત્, અત્રાપિ ન સંકેતો નિઃસ્વભાવત્વાત્ । આહ ચ ન્યાયવાદી-

“^{PP}અર્થાનાં યચ્ચ સામાન્યમન્યવ્યાવૃત્તિલક્ષણમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વાચ્યતયેતિ કૃત્વા નાત્ર-અપોહે સંકેતઃ । અન્યવ્યવચ્છેદમાત્રં-તુચ્છં દ્વિતીયઃ । ઇહાપિ શબ્દાર્થમાહ-અન્યાપોહનમન્યાપોહ ઇતિ કૃત્વા યઃ સર્વત્રાભેદેન વઃ-યુષ્માકં પૂર્વાચાર્યૈઃ-ભદન્તદિન્નપ્રભૃતિભિર્વ્યવસ્થાપ્યતે “અયમપ્યઘટો ન ભવત્યયમપ્યઘટો ન ભવતિ” ઇત્યાદિના । અતઃ એવાહ-પ્રતિષેધમાત્રસ્ય સર્વત્રાવિશેષાત્, અત્રાપિ-અપોહે ન સંકેતો નિઃસ્વભાવત્વા-દસ્ય । આહ ચ ન્યાયવાદી-ધર્મકીર્તિઃ-અર્થાનાં-ઘટાદીનાં યચ્ચ સામાન્યમન્યવ્યાવૃત્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રવૃત્તિઆદિરૂપ વ્યવહાર પરંપરાએ વસ્તુમૂલક છે... (આમ, શબ્દથી પ્રવૃત્તિનો આશ્રય પરંપરાએ વસ્તુ છે....)

(૨) અનુમાનમાં, ધૂમલિંગથી યદ્યપિ સામાન્યાકારનો બોધ થાય છે, પણ મણિપ્રભામાં મણિબુદ્ધિની જેમ, સામાન્યાકારમાં પણ સ્વલક્ષણનો અધ્યવસાય કરી, તે વ્યક્તિ વશિ લેવા દોડે છે... (અહીં પણ લિંગથી થનારી પ્રવૃત્તિનો આશ્રય પરંપરાએ સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ છે...)

સાર : આમ, વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણોને તમે, પ્રવૃત્તિ વગેરે રૂપ વ્યવહારના આશ્રય તરીકે સ્વીકારો છો, પણ શબ્દથી વાચ્યરૂપે નહીં અને જો તે શબ્દવાચ્ય ન જ હોય, તો તેમાં “આ વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણને આ શબ્દથી કહેવો” - એ પ્રમાણે સંકેત શી રીતે કરાય ? એટલે, પ્રથમ અપોહ પ્રમાણે તો સંકેત અશક્ય છે...

❖ (૨) અન્યવ્યવચ્છેદમાત્રમાં સંકેતની અઘટિતતા ❖

(૩૯) બીજો અપોહ એટલે માત્ર અન્યવ્યવચ્છેદ... અહીં અપોહનો શબ્દાર્થ આ રીતે ઘટે → અન્યાપોહનમ્ એટલે બીજા પદાર્થનું અપોહન=વિભાગીકરણ તે અન્યાપોહ ← આ શબ્દાર્થ પ્રમાણે ઘટાપોહાદિ અપોહરૂપ બનશે, કારણ કે આ અપોહ પટાદિ બીજા પદાર્થોનું વિભાગીકરણ કરે છે...

આવો અપોહ તે ભદન્તદિન્ન આદિ બૌદ્ધના પૂર્વાચાર્યો વડે “આ પણ અઘટ નથી - આ પણ અઘટ નથી” - એ પ્રમાણે અનેક ઘડાઓમાં અભેદપણે=એકપણે=અનુગતપણે વ્યવસ્થિત કરાયેલ છે...

અને એટલે જ, આ પ્રતિષેધમાત્રરૂપ અપોહનું સર્વત્ર=બધા જ ઘડાઓમાં સમાનપણે અસ્તિત્વ છે... પરંતુ, ઘટાપોહાદિરૂપ આ અપોહ તો નિઃસ્વભાવ=સ્વભાવરહિત=તુચ્છ હોવાથી, તેમાં પણ સંકેત થઈ શકે નહીં... (કારણ કે સંકેત તો કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ વિશે જ થાય...)

બૌદ્ધ : આ અપોહ નિઃસ્વભાવ શી રીતે ?

૧. ‘અન્યથા વ્યવચ્છેદ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ । ૨. ‘અપોહસંકેતઃ’ ઇતિ ઘ-ક-પાઠઃ ।

યત્રિષ્ટાસ્ત ઇમે શબ્દા ન રૂપં તસ્ય કિઞ્ચન ॥”^૧ ઇતિ ।

(૪૦) વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્તુ તૃતીયઃ, અન્યોઽપોહ્યતેઽનેનેતિ કૃત્વા, અયં ચ શબ્દસ્ય નિબન્ધનતયાઽભ્યુપગમ્યતે, યદધિકૃત્યાહ-

“વિકલ્પયોનયઃ શબ્દા વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ”^૨ ઇતિ ।

અયમપ્યુપપ્લવત્વાન્નાસ્ત્યેવેતિ કથમત્ર સંકેતઃ ? ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

લક્ષણં યત્રિષ્ટાસ્ત ઇમે શબ્દાઃ-ઘટાદયઃ તસ્ય રૂપં ન કિઞ્ચનેતિ નિઃસ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ । વિકલ્પબુદ્ધેઃ પ્રતિભાસો વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસઃ, વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્તુ સ્થૂલાકારઃ તૃતીયો-ઽપોહઃ । શબ્દાર્થમિહાહ-અન્યોઽપોહ્યતેઽનેનેતિ કૃત્વા । અયં ચ-અપોહઃ શબ્દસ્ય નિબન્ધન-તયાઽભ્યુપગમ્યતે પરૈઃ યદધિકૃત્યાહાચાર્યઃ-વિકલ્પયોનયઃ-વિકલ્પકારણાઃ શબ્દાઃ, વિકલ્પાઃ શબ્દયોનય ઇતિ । અયમપિ-અપોહ ઉપપ્લવત્વાત્ કારણાન્નાસ્ત્યેવ ઇતિ-एवं કથમત્ર સંકેતઃ ? ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદીઃ કારણ કે ન્યાયવાદી ધર્મકીર્તિ જ કહે છે કે “ઘટાદિ પદાર્થોનું, જે અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપ=અન્યાપોહરૂપ સામાન્ય છે, કે જેને આશ્રયીને ઘટાદિ શબ્દો રહેલા છે, તેનું (=અન્યાપોહરૂપ સામાન્યનું) કોઈ જ રૂપ નથી, અર્થાત્ તે નીરૂપ=નિઃસ્વભાવી છે...” (પ્રમાણવાર્તિક ૩/૩૦)

તેથી બીજા અપોહ વિશે પણ સંકેત શક્ય નથી...

❖ (૩) વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસમાં સંકેતની અઘટિતતા ❖

(૪૦) ત્રીજો અપોહ એટલે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ... અહીં અપોહનો શબ્દાર્થ આ રીતે ઘટે → અન્યઃ અપોહ્યતે અનેન એટલે કે જેના વડે બીજા પદાર્થનો અપોહ=વિભાગ કરાય છે ← આ શબ્દાર્થ પ્રમાણે, સ્થૂલાકારે ભાસતો ઘટવિકલ્પબુદ્ધિનો પ્રતિભાસ જ અપોહરૂપ બનશે, કારણ કે આ વિકલ્પબુદ્ધિના પ્રતિભાસ વડે ઘટથી પટાદિનો વિભાગ કરાય છે..

ભદન્તદિન્ને વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપ અપોહને, શબ્દનાં કારણ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તેનું વચન છે કે -

“શબ્દ તે વિકલ્પયોનિવાળા છે, અર્થાત્ વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકલ્પ તે શબ્દયોનિવાળા છે, અર્થાત્ શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે...”

પરંતુ આ સ્થૂળાકાર વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ પણ ઉપપ્લવરૂપે (=કલ્પિતરૂપે) સ્વીકૃત હોવાથી, ખરેખર તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી, તો તે વિશે સંકેત શી રીતે થાય ? એટલે, ત્રીજા અપોહ વિશે પણ સંકેત શક્ય નથી...

(ઉપરોક્ત ત્રણ અપોહ વિશે સ્પષ્ટીકરણ : (૧) પહેલામાં સ્વલક્ષણને જ અપોહ માન્યો. તેને

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. इदं भदन्तदिनस्य वचनम् । प्रेक्ष्यतां ६९६तमं पृष्ठम् । ૩. ‘વાઽપોહઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

(૪૧) બહિરયં નાસ્તિ વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ત્વસ્યેવ, તંત્ર સંકેતેતિ ચેત્, કોઽયં વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસઃ ? એતે વૃક્ષાદય ઇતિ તદેકાકારતૈવેતિ ચેત્, કિમિયં તત્સ્વસંવિત્તેભિન્નાઽભિન્નેતિ વાચ્યમ્ । અનિર્વચનીયેતિ ચેત્, કથં તત્ર સંકેતઃ ? તદ્વેદાભેદા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બહિરયં નાસ્તિ અર્થે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્તુ સ્વરૂપેણ અસ્યેવ । તત્ર સંકેતઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કોઽયં વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસઃ ? એતે વૃક્ષાદય ઇતિ-એવં તદેકાકારતૈવ-વિકલ્પબુદ્ધ્યેકાકારતૈવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમિયમ્-અધિકૃતૈ-કાકારતા તત્સ્વસંવિત્તેઃ-અધિકૃતવિકલ્પબુદ્ધિસ્વસંવિત્તેઃ ભિન્નાઽભિન્નેતિ વાચ્યમ્ । ભેદે બહિસ્તદ્વાવોઽભેદે સ્વલક્ષણવાચ્યતેતિ । ઉભયપરિહારેણાહ-અનિર્વચનીયા । ઇતિ ચેત્, એતદા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શબ્દવાચ્ય માનવામાં વસ્તુ વાચ્ય બને - અપસિદ્ધાંત થાય, (૨) બીજામાં ઘટસ્વરૂપ સામાન્યને અપોહ માન્યો - તે તેમના મતે તુચ્છ છે, તેમાં સંકેત ન થાય, (૩) ત્રીજામાં સવિકલ્પમાં ભાસતા ઘટાકારને અપોહ માન્યો, તે કલ્પિત છે (તેવો આકાર જ નથી) એટલે તેમાંય સંકેત ન થાય...

❖ તૃતીયવિકલ્પમાં સંકેતસમંજસતાસાધક બૌદ્ધનો સચોટ નિરાસ ❖

(૪૧) બૌદ્ધ : વિકલ્પબુદ્ધિનો પ્રતિભાસ બાહ્ય પદાર્થમાં જ નથી, બાકી સ્વરૂપથી તો તેનું અસ્તિત્વ છે જ... (આશય એ કે, વિકલ્પબુદ્ધિમાં ભાસતો સામાન્યાકાર બાહ્ય પદાર્થમાં જ નથી, બાકી સ્વરૂપથી તો તેનું પણ અસ્તિત્વ છે જ...) એટલે સ્વરૂપ અંશે તો તે ઉપપ્લવરૂપ ન હોવાથી, તેમાં સંકેત કરવો શક્ય જ છે...

સ્યાદ્વાદી : (૧) પહેલા તો તમે એ કહો કે, આ “વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ” એટલે શું ?

બૌદ્ધ : “આ બધા વૃક્ષાદિ છે” - એમ વિકલ્પબુદ્ધિમાં ભાસતી પદાર્થોની એકાકારતાને જ અમે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ કહીએ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : પણ આ વાતમાં વિકલ્પો ઘટતાં નથી, કારણ કે તે એકાકારતા વિકલ્પબુદ્ધિગત સ્વસંવેદનથી (ક) ભિન્ન છે, કે (ખ) અભિન્ન ?

(ક) જો ભિન્ન માનો, તો તે એકાકારતાનું જ્ઞાનથી અલગરૂપે અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે... (આશય એ કે, વૈશેષિક આદિની જેમ તમારા મતે પણ, જ્ઞાનથી અલગ એવા સામાન્યરૂપ એકાકારતાનું બહાર અસ્તિત્વ માનવું પડશે...) જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી. તેથી પ્રથમ વિકલ્પ તો ન મનાય...

(ખ) વિકલ્પબુદ્ધિગત સ્વસંવેદનથી, જો તે એકાકારતાને અભિન્ન માનશો, તો શબ્દવાચ્ય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૭. ભેદે બહિસ્તદ્વાવોઽભેદે સ્વલક્ષણવાચ્યતેતિ । યદિ હ્યેકાકારતા વિકલ્પબુદ્ધિસંવિત્તેઃ સકાશાદ્ ભિન્નાઽભ્યુપગમ્યતે તદા ભેદે સતિ બહિસ્તસ્યાઃ-એકાકારતાયા ભાવઃ પ્રાપ્નોતિ । સામાન્યં વસ્તુસદ્ બહિઃ

૧. ‘તતઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘બુદ્ધિસ્તુ સંવિત્તેઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

ભ્યામનિર્વચનીયા, નાન્યથેતિ ચેત્, કિમિદમન્યથાત્વં નામ ? । સંવૃત્ત્યા ભાવ ઇતિ ચેત્, ન તર્હિ પરમાર્થેનાયમિતિ ન તત્ર સંકેતઃ । (૪૨) અવસ્તુન્યેવાયમિતિ ચેત્, ન, વસ્તુપ્રતીતેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શઙ્ક્યાહ-કથં તત્ર-અનિર્વચનીયાયાં સંકેતઃ ? તદ્ભેદાભેદાભ્યાં તસ્યા:-તત્સ્વસંવિત્તેર્ભેદા-ભેદાભ્યામનિર્વચનીયા તદેકાકારતા, નાન્યથા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમિદમન્યથાત્વં નામ યદધિકૃત્યોચ્યતે નાન્યથેતિ ? સંવૃત્ત્યા-અપરમાર્થેન ભાવ ઇતિ ચેત્, અન્યથાત્વં એતદા-શઙ્ક્યાહ-ન તર્હિ પરમાર્થેનાયં-ભાવ ઇતિ । ન તત્ર-સાંવૃતે ભાવે સંકેતઃ, અવસ્તુત્વાત્ તસ્યેતિ ભાવઃ । અવસ્તુન્યેવાયં-સંકેતઃ ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, વસ્તુપ્રતીતેઃ, અર્થક્રિયાકારિણિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અપોહ=એકાકારતા હોવાથી શબ્દવાચ્ય સ્વસંવિત્ થાય અને સ્વસંવિત્ સ્વલક્ષણ છે, તો શબ્દવાચ્ય સ્વલક્ષણ થાય, શબ્દવાચ્ય વસ્તુ થાય, જે અપસિદ્ધાંત છે...

બૌદ્ધ : અરે ભાઈ ! એકાકારતા તો અનિર્વચનીય છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ કહી શકાય તેવું જ નથી (તો તેના વિશે ભિન્ન-અભિન્નતાનું પ્રતિપાદન શી રીતે કરાય ?)

સ્યાદ્વાદી : જો તે એકાકારતા અનિર્વચનીય હોય, તો તેના વિશે સંકેત પણ શી રીતે થાય ? (સંકેત એટલે જ તો નિર્વચન છે...)

બૌદ્ધ : એકાકારતા ભેદ-અભેદથી (ભિન્નત્વેન/અભિન્નત્વેન) જ અનિર્વચનીય છે, બીજા બધા ધર્મોથી નહીં.

જૈન : એ બીજા કયા ધર્મો છે ?

બૌદ્ધ : સંવૃત્તિથી (અપારમાર્થિક) અસ્તિત્વ...

જૈન : તો પછી તે વસ્તુ જ નથી, તેમાં સંકેત શું ? (પરમાર્થથી અસ્તિત્વ કહે તો ભિન્ના-ભિન્નત્વની નિર્વચનીયતા આવી જ જાય, તેથી તમે તો તેનું અસ્તિત્વ અપરમાર્થથી માન્યું, તો એનો મતલબ એ કે તે વસ્તુ જ નથી. તો તેમાં સંકેત શું ?)

(૪૨) બૌદ્ધ : ખરેખર તો એકાકારતારૂપ અવસ્તુમાં જ આ સંકેત કરાય છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે “ઘટ લાવ” - એમ કોઈ બોલે, તો ઘટશબ્દથી અર્થક્રિયાકારી (પાણી ભરવામાં ઉપયોગી) વસ્તુની જ પ્રતીતિ થાય છે... (હવે એ ઘટશબ્દથી વસ્તુની પ્રતીતિ ત્યારે જ થાય કે, જ્યારે તે શબ્દનો સંકેત વસ્તુમાં કરાયો હોય..)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । અથાભેદપક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે તર્હ્યભેદે સત્યેકાકારતાયા વિકલ્પબુદ્ધેઃ સ્વસંવિદા સહ સ્વલક્ષણવાચ્યતા સ્યાત્, સ્વસંવિદો વાચ્યત્વાત્ તસ્યાશ્ચ સ્વલક્ષણત્વાત્ ॥

ભ્રાન્તા ચ્ચલ્વિયમિતિ ચેત્, ન અત્ર પ્રમાણમ્ । ઇતરત્રાપિ સમાનમિતિ ચેત્, ન, તદનુભવ-
ફલસિદ્ધેઃ । (૪૩) ઇતશ્ચ ન વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસે સદ્ધેતઃ, સ્થિતાસ્થિતવિકલ્પા-
યોગાત્ । ન સ્થિતે, અક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્, નાસ્થિતે, કર્તુમશક્યત્વાત્ । (૪૪) તથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અધ્યવસાયાદિત્યર્થઃ । ભ્રાન્તા ચ્ચલ્વિયમિતિ ચેત્ વસ્તુપ્રતીતિઃ, એતદાશઙ્ક્યાહ-નાત્ર-ભ્રાન્તતાયાં
પ્રમાણમધિકૃતપ્રતીતેઃ, ઇતરત્રાપિ-તદભ્રાન્તતાયામપિ સમાનમેતદ્ યદુત નાત્ર પ્રમાણમ્ । ઇતિ
ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નેત્યાદિ । ન-નૈતદેવં તદનુભવફલસિદ્ધેઃ તસ્યાઃ-પ્રક્રમાચ્છબ્દ-
નિમિત્તવસ્તુપ્રતીતેરનુભવશ્ચાર્થાધ્યવસાયલક્ષણઃ, ફલં ચ-તત્ત્રવૃત્ત્યાદીતિ વિગ્રહઃ, તાભ્યાં સિદ્ધિ-
સ્તતઃ । દૂષણાન્તરમાહ-ઇતશ્ચેત્યાદિના । ઇતશ્ચ-અસ્માચ્ચ કારણાત્ ન વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસે
સદ્ધેતઃ । કુત ઇત્યાહ-સ્થિતાસ્થિતવિકલ્પાયોગાત્ । એનમેવાહ-ન સ્થિતે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસે
સદ્ધેતઃ । કુત ઇત્યાહ-અક્ષણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ ઉત્પન્નસ્ય સ્થિતિરિતિ કૃત્વા । નાસ્થિતે । કુત
ઇત્યાહ-કર્તુમશક્યત્વાત્ । તથાહિ-અસ્થિતો ન કિञ્ચિત્ કથં તત્ર સદ્ધેતઃ ? ઉપપત્યન્તરમાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : ભલા; ઘટશબ્દથી થનારી વસ્તુપ્રતીતિ તો બ્રાન્ત છે...

સ્યાદ્વાદી : પણ તે બ્રાન્ત હોય, તેમાં પ્રમાણ શું ?

બૌદ્ધ : પણ તે અબ્રાન્ત હોય, તેમાં પણ પ્રમાણ શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તે તો અનુભવ-ફળથી પ્રમાણસિદ્ધ છે. તે આ રીતે - (ક) ઘટશબ્દ સાંભળીને,
ઘટરૂપ વસ્તુપ્રતીતિનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે, અને (ખ) વસ્તુ જાણ્યા બાદ, તે પદાર્થ વિશે પ્રવૃત્તિ-
પ્રાપ્તિ આદિરૂપ વસ્તુપ્રતીતિનું ફળ પણ દેખાય છે - આમ અનુભવથી + ફળથી વસ્તુપ્રતીતિની
અબ્રાન્તતા જણાય છે... (બાકી બ્રાન્તપ્રતીતિનો સ્પષ્ટ અનુભવ કે તેના ફળાદિની ઉપલબ્ધિ અશક્ય
છે...)

સાર : તેથી જો એકાકારતાને કલ્પનાસત્ માનો, તો તે અવસ્તુરૂપ હોઈ, તેમાં સંકેત કરવો
અશક્ય બને...

※ ત્રીજા અપોહમાં સંકેતનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ※

(૪૩) (હવે કહેવાતાં કારણોથી પણ, વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસમાં સંકેત થવો અશક્ય છે. તે આ
પ્રમાણે-)

(૨) બીજી વાત, જેમાં સંકેત કરાય છે, તે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ (ક) સ્થિત છે, કે (ખ)
અસ્થિત ? (ક) જો તેને સ્થિત=સ્થાયી માનો, તો તો - તમે ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થની સ્થિરતા માની
લીધી હોવાથી - પદાર્થને અક્ષણિક માનવાનો પ્રસંગ આવશે, (ખ) હવે જો તેને અસ્થિત માનો, તો

૧. 'તત્ત્રવૃત્ત્યાદિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

ગૃહીતેતરવિકલ્પાનુપપત્તે: । ન ગૃહીતે, સન્તાનાન્તરવર્તિનોઽસ્ય ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્ । નાગૃહીતે, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । (૪૫) તથા વ્યવહારસમર્થાસમર્થાલોચનાયોગાચ્ચ । વ્યવહારસમર્થત્વે તસ્યાર્થક્રિયાસમર્થત્વેન વસ્તુત્વાદ્ બાહ્યોઽનિમિત્તો દ્વેષ: । તદસમર્થત્વે તુ સંકેતવૈયર્થ્યમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથા ગૃહીતેતરવિકલ્પાનુપપત્તે: ન વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસે સંકેત ઇતિ । એતદેવાહ ન ગૃહીતે બુદ્ધિવિકલ્પપ્રતિભાસે સંકેત: । કુત ઇત્યાહ-સન્તાનાન્તરવર્તિનોઽસ્ય-વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ય ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્ । નાગૃહીતે । કુત ઇત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ અગૃહીતત્વાવિશેષેણ યત્ર ક્વચિત્ કસ્યચિચ્છબ્દસ્ય સંકેતાપત્તે: । ઉપપત્યન્તરમાહ-તથા વ્યવહારસમર્થાસમર્થાલોચનાયોગાચ્ચ ન વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસે સંકેત: । આદ્યં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-વ્યવહારસમર્થત્વે તસ્ય-વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ય અર્થક્રિયાસમર્થત્વેન હેતુના વસ્તુત્વાત્ કારણાદ્ બાહ્યો-વસ્તુનિ અનિમિત્તો દ્વેષ:, સ્વસંવિદન્યત્વેન તસ્યૈવ બાહ્યત્વાદિત્યર્થ: । તદસમર્થત્વે તુ-વ્યવહારાસમર્થત્વે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો તેનું પછી અસ્તિત્વ જ ન રહેવાથી, તેમાં સંકેત શી રીતે થાય ?

(૪૪) (૩) ત્રીજી વાત, તે વિકલ્પપ્રતિભાસમાં ગૃહીત-અગૃહીત વિકલ્પો પણ ઘટતાં નથી. તે આ રીતે - જેમાં સંકેત કરાય છે, તે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ (ક) ગૃહીત છે, કે (ખ) અગૃહીત ?

(ક) જો ગૃહીતમાં જ સંકેત માનો, તો સામેવાળી વ્યક્તિને સંકેત થઈ શકશે નહીં, કારણ કે તેનો વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ તો આપણને અગૃહીત છે, તો આપણે તેમાં શી રીતે સંકેત કરી શકાય કે - “આને (=તારામાં રહેલ આ વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસને) આ કહેવાય.”

(ખ) જો અગૃહીતમાં સંકેત માનો, તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, ઘટશબ્દનો સંકેત, જેમ અગૃહીત ઘટવિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસમાં કરાય છે, તેમ અગૃહીત પટવિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસમાં પણ કરાશે... પછી ભલે ને એ પણ ઘટપ્રતિભાસની જેમ અગૃહીત જ હોય !

(૪૫) (૪) ચોથી વાત, જેમાં સંકેત કરાય છે, તે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ વ્યવહારમાં (ક) સમર્થ છે, કે (ખ) અસમર્થ ?

(ક) જો સમર્થ છે, તો તો તે સ્વસાધ્ય અર્થક્રિયા પણ કરતો હોવાથી વસ્તુરૂપ જ સાબિત થશે અને એટલે તો તમારો બાહ્યાર્થવિષયક દ્વેષ (=બાહ્ય પદાર્થમાં સંકેત ન જ કરાય એવો દ્વેષ) નિષ્કારણ જ થાય, કારણ કે સ્વસંવેદનથી અન્યરૂપ હોઈ આ વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ જ બાહ્યવસ્તુરૂપ છે અને

❖ વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ વખતે જ સંકેત થતો નથી, પણ પાછળથી થાય છે. (કારણ કે સંકેત શબ્દથી થાય અને શબ્દ તે વિકલ્પનું કાર્ય હોઈ વિકલ્પની ઉત્તરક્ષણે જ ઉત્પન્ન થાય, વિકલ્પક્ષણે નહીં...) હવે જ્યારે સંકેતનો વખત આવે, ત્યારે તો - તે વિકલ્પપ્રતિભાસ ક્ષણિક હોવાથી - તેનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી, તો તેમાં સંકેત શી રીતે થાય ?

તદ્વાચ્યાવાચ્યસ્વભાવત્વચિન્તાઽસિદ્ધેશ્ચ । તચ્છબ્દવાચ્યસ્વભાવત્વે, તસ્ય શબ્દસ્યાપિ તદ્વાચકસ્વભાવત્વમિતિ વાસ્તવસમ્બન્ધસિદ્ધિઃ; અન્યથા સંકેતાભાવઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પુનઃ, પ્રક્રમાદ્ વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ય । કિમિત્યાહ-સંકેતવૈયર્થ્યં વ્યવહારાર્થમસ્ય કરણા-દિતિ । દોષાન્તરમાહ-તદ્વાચ્યાવાચ્યસ્વભાવત્વચિન્તાઽસિદ્ધેશ્ચ ન વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસે સંકેતઃ આદ્યં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-તચ્છબ્દવાચ્યસ્વભાવત્વે તસ્ય-વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ય શબ્દસ્યાપિ તદ્વાચકસ્વભાવત્વમિતિ કૃત્વા । કિમિત્યાહ-વાસ્તવસમ્બન્ધસિદ્ધિઃ । અન્યથા-તચ્છબ્દવાચ્યસ્વભાવત્વે તસ્ય કિમિત્યાહ-સંકેતાભાવઃ । કથમિત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્ । ન હિ ઘટઃ પટાવાચ્યસ્વભાવઃ સન્ પટેન સંકેત્યતે इत्यતિપ્રસજ્ઞ इति ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તેમાં તો તમે સંકેત માનો છો જ.

(ખ) જો તે અસમર્થ છે, તો તો તેમાં સંકેત કરવો વ્યર્થ છે, કારણ કે સંકેત તો વ્યવહાર માટે કરાય છે... (જો આને સંકેત કરવામાં આવે, તો આ 'ઘટ' શબ્દ સાંભળી ઘડો લાવવાદિરૂપ અને ઘડાથી પાણી ભરવાદિરૂપ વ્યવહાર કરશે...) પણ જો વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ વ્યવહારમાં અસમર્થ હોય, તો તેમાં સંકેત કરવાથી કોઈ લાભ નથી...

આમ, સમર્થ-અસમર્થ વિકલ્પો ન ઘટવાથી પણ, વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસમાં સંકેત થાય નહીં...

(પ) પાંચમી વાત, તે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ શબ્દથી (ક) વાચ્યસ્વભાવવાળો છે, કે (ખ) અવાચ્યસ્વભાવવાળો ?

(ક) જો તેને વાચ્યસ્વભાવવાળો માનો, તો તેના વાચક શબ્દમાં વાચકસ્વભાવ માનવો પડે અને એ રીતે તો શબ્દ/પ્રતિભાસમાં વાચ્ય-વાચકરૂપ વાસ્તવિક સંબંધની સિદ્ધિ થશે. જે બૌદ્ધને ઈષ્ટ નથી...

(ખ) જો (અન્યથા=) અવાચ્યસ્વભાવવાળો માનશો, તો તેમાં ઘટાદિશબ્દનો સંકેત શી રીતે થાય ? નહીં તો પટશબ્દથી અવાચ્યસ્વભાવવાળા ઘટમાં પટશબ્દનો પણ સંકેત કરવાનો અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે ઘટશબ્દથી અવાચ્યસ્વભાવવાળા ઘટમાં જેમ તમે ઘટશબ્દનો સંકેત કરો છો, તેમ પટશબ્દનો સંકેત પણ કેમ ન થાય ?

સાર : તેથી વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપ ત્રીજા અપોહમાં પણ સંકેત શક્ય નથી..

(હવે બૌદ્ધ, તેમાં સંકેતની પ્રક્રિયા સાબિત કરવા, પોતાનો અવાંતર પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે. આનો ઉત્તરપક્ષ (મૂળ ઉત્તરપક્ષની અપેક્ષાએ અવાંતર ઉત્તરપક્ષ) પણ વિસ્તૃત ચાલશે. તેથી પૂર્વપક્ષની એકેક વાતો ધ્યાનથી સમજવી...)

૧. 'દોષાન્તરમેવાહ' इति क-पाठः ।

(૪૬) સ્યાદેતચ્છબ્દો હિ વિકલ્પજન્મા વિકલ્પહેતુશ્ચ વર્તતે । યથોક્તમ્-

“વિકલ્પયોનયઃ શબ્દા વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ” ઇતિ ।

તતશ્ચાસૌ શબ્દો યથાભૂતાદેવ વક્તૃવિકલ્પાદુત્પદ્યતે-તથાભૂતસ્યૈવ શ્રોતૃવિકલ્પસ્ય જનક ઇતિ એતાવતાંશેન તત્ર સંકેત ઇતિ પ્રતિપાદ્યતે, ન પુનઃ શૃંગ્ગ્રાહિકયા ક્રિયતે । તથા ચ ‘તૈમિરિકદ્વયદ્વિચન્દ્રપ્રતિપાદન’ન્યાય એવેહાવિતથશબ્દાર્થવ્યવહારજૈરનલ્પધીધનૈઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાદેતત્-અથૈવં મન્યસે શબ્દો હિ વિકલ્પજન્મા વિકલ્પહેતુશ્ચ વર્તતે, વિકલ્પજનક ઇત્યર્થઃ । યથોક્તં ભદન્તદિન્નેન-વિકલ્પયોનયઃ શબ્દા વિકલ્પાઃ-શબ્દવિકલ્પાઃ શબ્દયોનય ઇત્યાદિ । તતશ્ચેત્યાદિ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ અસૌ શબ્દો યથાભૂતાદેવ વક્તૃવિકલ્પાત્-અઘટાદ્યપોહપ્રતિભાસિનઃ સ્વકાશાદુત્પદ્યતે, તથાભૂતસ્યૈવ શ્રોતૃવિકલ્પસ્ય જનકો બીજાઙ્કુર-નીત્યા । એતાવતાંશેન તત્ર સંકેત ઇતિ પ્રતિપાદ્યતે, ન પુનઃ શૃંગ્ગ્રાહિકયા ક્રિયતે સંકેતઃ । તથા ચેત્યાદિ । તથા ચ ‘તૈમિરિકદ્વયદ્વિચન્દ્રપ્રતિપાદન’ન્યાય એવેહ-અધિકારે અવિતથ-

❖.....❖ અનૈકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ત્રીજા અપોહમાં સંકેતસમર્થક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૪૬) બૌદ્ધ : શબ્દ તે (૧) વિકલ્પથી જન્ય છે, અને (૨) વિકલ્પનું કારણ છે. આપું જ ભદન્તદિન્ને કહ્યું છે -

“વિકલ્પયોનિવાળા શબ્દો છે (અર્થાત્ શબ્દો વિકલ્પથી થનાર છે) અને શબ્દયોનિવાળા વિકલ્પો છે (અર્થાત્ વિકલ્પો શબ્દથી થનાર છે...)”

આ વાતને લઈને પ્રસ્તુતમાં અમારે એ કહેવું છે કે, ઘટશબ્દ તે જેવા વક્તૃવિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય, તેવા જ શ્રોતૃવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરશે.

ભાવાર્થ : “આ અઘટ નથી - આ અઘટ નથી” - એમ વક્તાને જો અઘટના અપોહનો (=વ્યવસ્થેદનો) વિકલ્પ હશે, તો તે વિકલ્પને કારણે, વક્તા ‘ઘટ’ શબ્દનો જ ઉચ્ચાર કરશે... હવે આ શબ્દ પણ પોતાનાં કારણ જેવાં જ કાર્યરૂપ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરશે, અર્થાત્ આ શબ્દ શ્રોતામાં પણ તેવો જ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરશે, કે જેથી શ્રોતાને પણ “આ અઘટ નથી - આ અઘટ નથી” - એમ અઘટના અપોહનો જ પ્રતિભાસ થાય.. જેમ બીજની સમાન જ અંકુરાની ઉત્પત્તિ થાય, તેમ શબ્દથી પણ વક્તૃવિકલ્પ જેવો જ શ્રોતૃવિકલ્પ થાય...

આવા વક્તા-શ્રોતાની પ્રક્રિયા વિશે, અવિતથ શબ્દાર્થના વ્યવહારને જાણનારા, અનલ્પ (=વિપુલ) બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પૂર્વાચાર્યોએ ‘તૈમિરિકદ્વયના દ્વિચન્દ્રપ્રતિપાદનનો ન્યાય’ બતાવેલ છે...

૧. ‘તથા ચોક્તં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘વક્તૃવિકલ્પાઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘જન્મ ઇતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘એત(ર)દાશઙ્ક્યાહ (એતા)વતાંંશેન’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

પ્રતિપાદિતઃ । (૪૭) યથોક્તમ્--

“રૂપાન્તરં વિકલ્પે યદુભયોઃ પ્રતિભાસતે ।

સત્યર્થે તત્ર સંકેત એકત્વાધ્યવસાયતઃ ॥૧॥

યાદૃશાદ્ યઃ સમુત્પન્નઃ સ ભવત્યેવ કારણમ્ ।

તાદૃગ્વિધવિકલ્પસ્ય ધ્વનિઃ સંકેતસંસ્થિતિઃ ॥૨॥

કિમેતદિતિ સંકેત્ય ઇતરોઽપ્યેવમિત્યદઃ ।

ન કલ્પયતિ યાવદ્ધિ તાવન્ન સમયોદ્ભવઃ ॥૩॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દાર્થવ્યવહારજ્ઞૈઃ-પૂર્વાચાર્યૈરનલ્પધીધનૈઃ પ્રતિપાદિતઃ । યથોક્તં વાર્તિકાનુસારિણા શુભગુણેન-રૂપાન્તરં-સ્વલક્ષણાદન્યત્ વિકલ્પે યત્-સામાન્યલક્ષણાખ્યં ઉભયોઃ-વક્તૃ-શ્રોત્રોઃ પ્રતિભાસતે-સ્ફુરતીવ સત્યર્થે અપોહાશ્રયે તત્ર-રૂપાન્તરે એકત્વાધ્યવસાયતઃ, અર્થેન રૂપાન્તરસ્યૈકત્વાધ્યવસાયેનેત્યર્થઃ । ૧। તથા યાદૃશાદિત્યાદિ । યાદૃશાદ્ વિકલ્પાદ્ યઃ સમુત્પન્નઃ-જાતઃ સ ભવત્યેવ કારણં-નિમિત્તં શ્રોતારમધિકૃત્ય તાદૃગ્વિધવિકલ્પસ્ય ધ્વનિઃ-શબ્દઃ સંકેતસંસ્થિતિરિયમેવ । ૨। કિમેતદ્ બૌદ્ધં રૂપમધિકૃત્યાહ-ઇતિ-એવં સંકેત્યઃ પુમાન્ ઇતરોઽપિ સંકેતક એવમિત્યદઃ-એવમેતત્ । ન કલ્પયતિ યાવદ્ યસ્માત્ તાવન્ન સમયોદ્ભવઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ષિ ❖.....❖

તિભિરરોગવાળા બે વ્યક્તિ ભેગા થયા... એક કહે કે, “જુઓ-જુઓ; આકાશમાં બે ચન્દ્ર દેખાય છે !” પણ વાસ્તવમાં બે ચન્દ્રો હોતા નથી, માત્ર બુદ્ધિમાં તેઓને તેવો પ્રતિભાસ થાય છે...

તેમ વક્તા-શ્રોતાને ખરેખર તો પોતપોતાનાં અવભાસનું જ સંવેદન થાય છે, પણ તિભિરરોગરૂપ બ્રાન્તિબીજની જેમ, અનાદિવાસના-પ્રબોધરૂપ બ્રાન્તિબીજ બંનેમાં તુલ્ય હોવાથી, બંનેને બાહ્યાર્થનો માત્ર અધ્યવસાય થાય છે...

(૪૭) આ જ વાત, પ્રમાણવાર્તિકને અનુસરી શુભગુણે કહી છે -

“(૧) શ્રોતા/વક્તા બંનેને વિકલ્પજ્ઞાનમાં સ્વલક્ષણથી ભિન્ન સામાન્યાકાર ભાસે છે... જો તે વખતે ઘટાદિ સ્વલક્ષણ પદાર્થ વિદ્યમાન હોય, તો - વાસનાને કારણે - સ્વલક્ષણ સાથે સામાન્યાકારનાં એકત્વનો અધ્યવસાય થવાથી, સ્વલક્ષણને બદલે સામાન્યાકારમાં સંકેત થાય છે...

(૨) તે ધ્વનિ (શબ્દ) જેવા વક્તૃવિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તેવા જ શ્રોતૃવિકલ્પનું કારણ બને છે... અને આટલા અંશે જ તેઓની સંકેતવ્યવસ્થા મનાય છે...

(૩) સંકેત્ય (જેને સંકેત કરવાનો છે તે) પુરુષ “આ શું છે ? (આ પદાર્થ શું કહેવાય ?)” - એવો વિકલ્પ અને સંકેતક (સંકેત કરનાર) પુરુષ “આ આ પ્રમાણે (આ પદાર્થ આ નામથી કહેવાય)” -

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. ‘તથા’ इत्यधिकः क-पाठः । ૩. અનુષ્ટુપ્ । ૪. અનુષ્ટુપ્ । ૫. ‘બૌદ્ધઃ’ इति ङ-पाठः ।

વક્તુઃ શ્રોતુશ્ચ તુલ્યાભે બુદ્ધી તેનૈકગોચરે ।

તત્ત્વેન બહિરર્થોઽસ્તિ ન કશ્ચિચ્છબ્દગોચરઃ ॥૪॥

સ્વબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ય સંવિત્તાવપિ જાયતે ।

બહિરર્થગ્રહે માનસ્તુલ્યતૈમિરબુદ્ધિવત્ ॥૫॥”^૧ ઇતિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન સંકેતજન્મ ।૩। યત એવં વક્તુઃ શ્રોતુશ્ચ દ્વયોરપિ તુલ્યાભે-સમાનાકારે બુદ્ધી તેન કારણેન એકગોચરે અપોહ્યાર્થપેક્ષયા । તત્ત્વેન-પરમાર્થેન બહિરર્થોઽસ્તિ ન કશ્ચિચ્છબ્દગોચરઃ ।૪। કથં બાહ્યે અભિમાન ઇત્યાહ-સ્વબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ય-સ્વબુદ્ધ્યાકારસ્ય અપિ સંવિત્તૌ જાયતે, બહિરર્થગ્રહે માનસ્તુલ્યતૈમિરબુદ્ધિવત્ । તૈમિરિકો હિ તૈમિરિકસ્ય ચન્દ્રદ્વયં પ્રતિપાદયતિ સ સ્વબુદ્ધિપ્રતિભાસમિતરોઽપિ સ્વબુદ્ધિપ્રતિભાસમેવ પ્રતિપદ્યતે બાહ્યસ્ય ચન્દ્રદ્વયસ્યાભાવાદિતિ ભાવના ઇતિ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

એવો વિકલ્પ જ્યાં સુધી ન કરે, ત્યાં સુધી સંકેતનો જન્મ થવો, અર્થાત્ સંકેત થવો અશક્ય છે.

(પરમાર્થ : અહીં એવું તાત્પર્ય લાગે છે કે, શબ્દથી વક્તા-શ્રોતાને સમાનવિકલ્પોત્પત્તિ તે સંકેત છે. હવે નાણિયેરદ્વીપવાસીને પનસાદિ શબ્દથી સમાનવિકલ્પોત્તિ થતી નથી; તેથી કહે છે કે એ સંકેત ક્યારે ઉત્પન્ન થાય ? તો સંકેત્યને પ્રશ્ન થાય - આ શું છે ? અને સંકેતક જવાબ આપે - આ ‘પનસ’ છે... પછી જ સંકેતનો જન્મ થાય છે... (સમાનવિકલ્પોત્તિ થાય) આ જ વાત આગળના શ્લોકમાં જણાવે છે - તેન - કારણેન (સંકેતેન) સમાનબુદ્ધિ થાય છે...)

(૪) તેન=સંકેતથી, વક્તૃ-શ્રોતૃ બંનેને અપોહ્યાર્થની અપેક્ષાએ એકવિષયક - સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય છે... (અઘટવ્યાવૃત્તિ તે સમાનાકાર અને ઘટ તેનો વિષય...) બાકી શબ્દનો વિષય બાહ્ય અર્થ નથી જ... વાસ્તવમાં શબ્દથી વસ્તુ વાચ્ય નથી, વિકલ્પ જ છે...)

(૫) પ્રશ્ન : જો શબ્દનો વિષય બાહ્યાર્થ ન હોય, તો બંને બુદ્ધિમાં બાહ્યાર્થનું અભિમાન કેમ થાય છે ?

ઉત્તર : જો કે તે વખતે પોતાના બુદ્ધિઆકારનો જ પ્રતિભાસ થાય છે, પણ તે પ્રતિભાસ-સંવેદનમાં, જે બાહ્યાર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તે તો તિમિરરોગવાળા બે સરખા વ્યક્તિને થનારી બુદ્ધિ જેવું છે... (જેમ એક તૈમિરિક બીજા તૈમિરિકને બે ચન્દ્ર કહે છે, તે વખતે, ખરેખર તો તેઓ પોતાના બુદ્ધિ-પ્રતિભાસને જ કહે છે... તેમ વક્તા-શ્રોતા પણ પોતાના માત્ર બુદ્ધિપ્રતિભાસને જ કહે છે કે - “આને (=બુદ્ધિમાં ભાસતા ઘડાને) ઘટ કહેવાય.” બાકી ઘટશબ્દથી વાચ્ય ખરેખર તેવો કોઈ બાહ્યાર્થ નથી..

(હવે બૌદ્ધમંતવ્યનું નિરાકરણ કરાય છે -)

૧-૨. અનુષ્ટુપ્ । ૩. ‘અપોહ્યાર્થોઽપેક્ષયા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘તૈમિરિકબુદ્ધિઃ’ ઇતિ ઘ-ક-પાઠઃ । ૫. ‘બાહ્ય-ચન્દ્રઃ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

(૪૮) એતદપિ ચત્કિઞ્ચિત્, અવિચારિતરમણીયત્વાત્, શબ્દસ્ય વિકલ્પમાત્રતો જન્માસિદ્ધેઃ, તદ્ભાવેઽપિ મૂકાદિષુ તદદર્શનાત્, સમગ્રકારણસ્ય ચ કાર્યાવ્યભિચારાત્, અન્યથા સમગ્રત્વાનુપપત્તેઃ, (૪૯) નિમિત્તમાત્રત્વે ચાસ્ય તદ્વત્તિમિત્તાન્તરાવગમનિમિત્તત્વે

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં પૂર્વપક્ષમધિકૃત્યાહ-એતદપિ ચત્કિઞ્ચિત્-અસારમ્ । કુત્ત્વેત્યાહ-અવિચારિત-રમણીયત્વાત્ । એતદેવાહ-શબ્દસ્ય વિકલ્પમાત્રતઃ સકાશાત્ જન્માસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તદ્ભાવેઽપિ-વિકલ્પમાત્રભાવેઽપિ મૂકાદિષુ-વક્તૃષુ, ‘આદિ’શબ્દાદવકૃત્વિકલ્પવદ્ગ્રહઃ, તદ-દર્શનાત્-શબ્દાશ્રુતેઃ । નાવશ્યં કારણાનિ કાર્યવન્તિ ભવન્તીત્યાશઙ્ક્યાહ-સમગ્રકારણસ્ય ચ કાર્યાવ્યભિચારાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે સમગ્રત્વા-નુપપત્તેઃ, નિમિત્તમાત્રત્વે ચાસ્ય-વિકલ્પસ્ય તદ્વદિતિ નિદર્શનં વિકલ્પવત્, નિમિત્તાન્તરા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ બૌદ્ધમંતવ્યનું યુક્તિશઃ ઉન્મૂલન - ઉત્તરપક્ષ ❖

(૪૮) સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ અસાર છે, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગે એવું છે...

બૌદ્ધ : આટલું સરસ તો અમે પ્રતિપાદન કર્યું, એમાં ખોટું શું ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, ભાઈ ! માત્ર વિકલ્પથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય એવું સિદ્ધ નથી, કારણ કે (૧) મૂળો વક્તા (બોલવાની ઈચ્છા રાખતો), (૨) ન બોલનાર વ્યક્તિ... વગેરે ઘણા વ્યક્તિઓમાં વિકલ્પ હોવા છતાં પણ, શબ્દરૂપ કાર્ય સંભળાતું નથી... હવે જો વિકલ્પથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય, તો મૂકાદિ દ્વારા પણ શબ્દપ્રયોગ થવો જોઈએ ને ?

બૌદ્ધ : પણ કારણ હોય, ત્યાં અવશ્ય કાર્ય હોવું થોડી જરૂરી છે, કારણ કે અયોગોલકાદિ સ્થળે અગ્નિ હોવા છતાં ધૂમરૂપ કાર્ય નથી પણ દેખાતું...

સ્યાદ્વાદી : એક વાત સાંભળી લો → જો સમગ્ર કારણો હાજર હોય, તો અવ્યભિચરિતપણે પોતાનું કાર્ય અવશ્ય થાય જ ← આવું માનવું જ જોઈએ, નહીંતર તો તે કારણોની સમગ્રતા જ ન ઘટે, કારણ કે તેઓની સમગ્રતા ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે તેઓ ભેગા મળી કોઈ એક કાર્ય કરે...

અયોગોલકમાં ધૂમપ્રાયોગ્ય સમગ્ર કારણો નથી અને એટલે જ ત્યાં અગ્નિ હોવા છતાં ધૂમ થતો નથી... હવે જો શબ્દનું કારણ માત્ર વિકલ્પ જ હોય, તો તેવો વિકલ્પ તો મૂકાદિમાં પણ રહેલો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

10. નિમિત્તાન્તરાવગમનિમિત્તત્વે ન વિરોધ ઇતિ । તથાહિ-ઘટાદેઃ શબ્દસ્ય નિમિત્તમાત્રભૂત-

❖ અહીં “કારણસત્ત્વેઽપિ કાર્યત્વાસત્ત્વમ્” - એવો વ્યતિરેક વ્યભિચાર છે... માટે વિકલ્પની કારણતા વ્યભિચરિત છે...

ન વિરોધ इत्यस्तु विषयेऽपि सङ्केतः, विषयविकल्पविवक्षाप्रयत्नभाषाद्रव्यादि-
विशेषेभ्यस्तज्जन्मोपपत्तेः । घटोऽयमानय चैनमित्यादौ तथादर्शनात्, (५०) इत्थ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

वगमनिमित्तत्वे न विरोध इति कृत्वा । किमित्याह-अस्तु विषयेऽपि सङ्केतः । कस्मादित्याह-
विषयविकल्पविवक्षाप्रयत्नभाषाद्रव्यादिविशेषेभ्यः सकाशात् तज्जन्मोपपत्तेः-शब्दोत्प-
त्त्युपपत्तेः । उपपत्तिश्चेयमित्याह-घटोऽयमानय चैनमित्यादौ तथादर्शनात्-विषये सङ्केतदर्शनात्
प्रतीतिप्रवृत्त्यादेरिति गर्भः । विषयमन्तरेणापि डित्थादिशब्दानां जन्म दृश्यत इत्यारेकापोहायाह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે અને એટલે તો - સમગ્ર કારણ વિઘ્નમાન જ હોવાથી - મૂકાદિને પણ શબ્દપ્રયોગ થવો જોઈએ ને ?

(૪૯) બૌદ્ધ : વિકલ્પ તો માત્ર નિમિત્ત છે, સમગ્રકારણરૂપ નહીં (અને એટલે જ, વિકલ્પ હોવા છતાં મૂકાદિને શબ્દોચ્ચાર થતો નથી...)

સ્થાદ્વાદી : બસ, આ જ વાત અમારે સમજાવી છે કે, શબ્દ જેમ વિકલ્પરૂપ નિમિત્તને જણાવે છે (=વિકલ્પરૂપ નિમિત્તના અવગમનો હેતુ છે) તેમ તે વિષયાદિરૂપ બીજા નિમિત્તોને જણાવે (=વિષયાદિ નિમિત્તના અવગમનો હેતુ બને) એમાં પણ કોઈ વિરોધ નથી... એટલે નિમિત્ત તો વિષયભૂત પદાર્થાદિ પણ હોવાથી, શબ્દ તે વિષયને પણ જણાવે જ... અને તેથી તો વિકલ્પની જેમ, વિષયભૂત વસ્તુમાં પણ સંકેત થશે જ. (કારણકે સંકેત થાય તો જ તે શબ્દ વિષયનો જાપક બને ને ?)

બૌદ્ધ : વિકલ્પની જેમ, વિષયભૂત વસ્તુમાં પણ શબ્દનું નિમિત્ત છે, એવું તમે શી રીતે કહો છો ?

સ્થાદ્વાદી : કારણ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ (૧) વિષયભૂત ઘટાદિ પદાર્થ, (૨) વિકલ્પ, (૩) વિવક્ષા=કહેવાની ઇચ્છા, (૪) બોલવાનો પ્રયત્ન, (૫) ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો... આ બધા વિશેષ કારણોથી થાય છે... દા.ત. આ બધી સામગ્રી ભેગી થયે ‘આ ઘડો છે, એને લાવ’ એવો થનારો શબ્દપ્રયોગ...

આમ અહીં વિષય પણ શબ્દનું નિમિત્ત છે જ અને એટલે તેમાં પણ સંકેત થવો યોગ્ય જ છે... વળી “આને ઘડો કહેવાય, આ ઘડાને લાવ” - એવા સ્થળે વિષયમાં પણ સંકેત થતો સ્પષ્ટ દેખાય છે અને એટલે જ તો, ઘટશબ્દથી ઘટપદાર્થની પ્રતીતિ-પ્રવૃત્તિ-પ્રાપ્તિ આદિ થાય છે... (બાકી સંકેત વિના તે બધું શક્ય નથી...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

वक्तृगतविकल्पावगमनिमित्तत्वे न कश्चिद् विरोधः । एवमेव निमित्तान्तराणां-शब्दकारणानां विषयादी-
नामवगमस्य-बोधस्य निमित्तत्वे न कश्चिद् विरोधः । एवमेव ध्वनेर्न कश्चिद् विरोधो वर्तते । अतो यथा
ध्वनेः सकाशाद् विकल्पावगमो भवत्येवं विषयावगमोऽपीत्यर्थः ॥

મ્ભૂતસ્યાન્યતરવૈકલ્યેઽપ્યભાવાત્, ભાવિનશ્ચેત્થમ્ભૂતત્વાનુપપત્તેઃ, તેન વ્યભિચારાયોગાત્, તાદૃશસ્ય વિકલ્પમાત્રાભિધાયિત્વેઽપ્યદોષાત્, પ્રમાણાભાસવત્ તદાકારત્વેઽપિ વિશિષ્ટ-કાર્યાસાધનત્વાત્ । ઇતિ યુક્તિયુક્તં સચ્છબ્દાદાવિદ્વદજ્ઞનાદિપ્રતીતં વિષયપ્રવૃત્ત્યાદિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્થમ્ભૂતસ્ય વિશિષ્ટસ્ય શબ્દસ્ય ઘટોઽયમિત્યાદેરન્યતરવૈકલ્યેઽપિ-વિષયાદ્યભાવેઽપિ અભાવાત્, ભાવિનશ્ચ અન્યતરવૈકલ્યે ઇત્થમ્ભૂતત્વાનુપપત્તેઃ-વિષયાદિવિશેષજન્મત્વાનુપપત્તેઃ, તેન-અન્યતરવૈકલ્યભાવિના શબ્દેન વ્યભિચારાયોગાત્ । તાદૃશસ્ય-અન્યતરવૈકલ્યભાવિનઃ કિમિત્યાહ-વિકલ્પમાત્રાભિધાયિત્વેઽપ્યદોષાત્ । કથમદોષ ઇત્યાહ-પ્રમાણાભાસવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । તદાકારત્વેઽપિ-શબ્દાકારત્વેઽપિ વિશિષ્ટકાર્યાસાધનત્વાત્ વિકલ્પમાત્રા-ભિધાયિનઃ શબ્દાન્તરસ્ય પ્રમાણાભાસમપિ ચ પ્રમાણાકારમેવેતિ ભાવનીયમ્ । ઇતિ-એવં યુક્તિયુક્તં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૫૦) બૌદ્ધ : પરંતુ ડિત્થ-ડવિત્થ આદિ કેટલાક શબ્દો તો, વિષયભૂત વસ્તુ વિના પણ દેખાય છે, તો શબ્દના કારણ તરીકે વિષયને શી રીતે માની શકાય ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, ભાઈ ! (૧) જે ઘટ વગેરે વિશિષ્ટ શબ્દો છે, તે તો કારણસામગ્રીગત બધા કારણો હોય તો જ થાય છે, વિષયાદિ કોઈ એક કારણ વિના પણ તેઓનું અસ્તિત્વ નથી... એટલે આવા શબ્દો તો વિષયપૂર્વક જ હોય છે...

(૨) હવે જે ડિત્થ-ડવિત્થાદિ શબ્દો વિષયાદિ કોઈ એક કારણ વિના પણ થાય છે, તે શબ્દોને તો અમે આવા (=૧) વિષય, (૨) વિકલ્પ... વગેરે બધી કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળા) માનતાં જ નથી. એટલે તેવા શબ્દોને લઈને વ્યભિચાર આપવો યોગ્ય નથી. (અર્થાત્ તેવા શબ્દો વસ્તુ વિના થાય, એમાં અમને કોઈ બાધ નથી.)

અરે ! તેવા શબ્દોને તો તમે માત્ર વિકલ્પવાચક માનો, તો પણ કોઈ દોષ નથી...

બૌદ્ધ : પણ તમે તો કહો છો ને, કે શબ્દો તો વસ્તુસંબદ્ધ જ હોય...

સ્યાદ્વાદી : હા, અમે તેવું જરૂર કહીએ છીએ... પણ ડિત્થાદિ શબ્દો તો શબ્દ નહીં, પણ શબ્દાભાસ (=શબ્દનાં યથાર્થલક્ષણથી શૂન્ય) છે... આવા શબ્દો તો શબ્દાકારે હોવા છતાં પણ, પ્રવૃત્તિ-પ્રતીતિ આદિ વિશિષ્ટ કાર્યના સાધક નથી... જેમ પ્રમાણાભાસ, પ્રમાણ જેવા લાગવા છતાં પણ ખરેખર પ્રમાણ નથી, તેમ ડિત્થાદિ શબ્દો શબ્દરૂપ લાગવા છતાં પણ શબ્દરૂપ નથી...

એટલે તેવા શબ્દો વસ્તુ વિના પણ થાય, તો પણ અમને વ્યભિચાર નથી, કારણ કે અમે તો યથાર્થ શબ્દોને આશ્રયીને જ વસ્તુસંબદ્ધતા કહી છે.

નિષ્કર્ષ : ઘટાદિ શબ્દથી ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ-પ્રાપ્તિ આદિ વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના બધા

૧. 'તરવૈકલ્યેઽપિ' ઇતિ ક-ઙ-પાઠઃ । ૨. 'વૈકલ્યે' ઇતિ ક-ઙ-પાઠઃ । ૩. 'વૈકલ્યભાવિતા' ઇતિ ક-ઙ-પાઠઃ ।

(૫૧) ‘તૈમિરિકદ્વયદ્વિચન્દ્રપ્રતિપાદન’ન્યાયે તુ નિર્વિષયવિજ્ઞાનવિષયત્વાત્ સર્વ-
શબ્દાનાં તન્માત્રાભિધાનાત્ પ્રતીત્યન્તરાભાવાદ્ બહિરર્થગ્રહેડભિમાનાનુપપત્તેઃ તદેકસ્વભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સચ્છબ્દાદ્ વિષયાદિવિશેષજન્મન આવિદ્વદ્જ્ઞનાદિપ્રતીતં વિષયપ્રવૃત્ત્યાદિ । ‘આદિ’શબ્દાત્
પ્રાપ્ત્યાદિગ્રહઃ ॥

‘તૈમિરિકદ્વયદ્વિચન્દ્રપ્રતિપાદન’ન્યાયે તુ પૂર્વપક્ષોન્યસ્તે કિમિત્યાહ-‘ન યુક્તિયુક્તં વિષય-
પ્રવૃત્ત્યાદિ’ ઇતિ મહાસમ્બન્ધઃ । કુત્ત્વમિત્યાહ-નિર્વિષયવિજ્ઞાનવિષયત્વાત્ કારણાત્ સર્વ-
શબ્દાનાં-ઘટોડયમિત્યાદીનાં તન્માત્રાભિધાનાત્-નિર્વિષયવિજ્ઞાનમાત્રાભિધાનાત્ પ્રતીત્યન્તરા-
ભાવાત્ શબ્દાત્ । કિમિત્યાહ-બહિરર્થગ્રહેડભિમાનાનુપપત્તેઃ । એતત્સમર્થનાયૈવાહ-તદેક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જીવોને પ્રતીતિસિદ્ધ છે... આવી વિષયપ્રવૃત્તિ વગેરે, વિષય-વિકલ્પાદિ સમગ્ર કારણોથી જન્મ એવા
ઘટાદિ યથાર્થ શબ્દોથી થવી જ યુક્તિયુક્ત છે અને આ ઘટાદિ શબ્દો તો વસ્તુનિમિત્તક જ છે. એટલે,
વિકલ્પરૂપ નિમિત્તની જેમ વિષયરૂપ નિમિત્તમાં પણ સંકેત માનવો જ રહ્યો... ફલતઃ શબ્દ તે અવશ્ય
વસ્તુવાચક બનશે...

❖ તૈમિરિકદૃષ્ટાંત પ્રસ્તુતમાં અસંગત ❖

(૫૧) તમે જેમ માનો છો કે → “જેમ તિમિરરોગવાળા બે વ્યક્તિને બે ચન્દ્રો દેખાય, પણ
પરમાર્થથી તેવા બે ચન્દ્રો નથી, તેમ વક્તા/શ્રોતાને શબ્દવાચ્ય તરીકે વસ્તુ જણાય છે, પણ પરમાર્થથી
વસ્તુ શબ્દવાચ્ય નથી” ← તેવું માનવામાં તો, શબ્દથી પદાર્થવિષયક પ્રવૃત્તિ-પ્રાપ્તિ આદિ કશું જ
નહીં ઘટે...

બૌદ્ધ : પણ કારણ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે, શબ્દના વિષય તરીકે તો તમે નિર્વિષયક (=સ્વલક્ષણને વિષય ન કરનાર
એવું) વિકલ્પવિજ્ઞાન માનો છો અને એટલે “આ ઘડો છે” - એવા શબ્દોથી માત્ર નિર્વિષયક વિકલ્પનું
જ અભિધાન થશે.

બૌદ્ધ : તો વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો શબ્દથી માત્ર વિકલ્પની જ પ્રતીતિ થાય, તે સિવાય ઘટાદિ બીજા કોઈની
પ્રતીતિ નહીં અને એટલે તો પદાર્થાદિની પ્રતીતિ પણ ન થવાથી, શબ્દશ્રવણ બાદ જે બાહ્યાર્થગ્રહણનું
અભિમાન થાય છે, તે અસંગત ઠરશે... કારણ કે એવું અભિમાન આપણને ત્યારે જ થાય કે, જ્યારે
શબ્દથી વસ્તુનું કથન અને વસ્તુની પ્રતીતિ થતી હોય...

બૌદ્ધ : વિકલ્પમાં બહિર્મુખાવભાસ (=પદાર્થનાં આકારની તરફેણનો પ્રકાશ) પણ છે અને
આ બહિર્મુખાવભાસને કારણે જ, શબ્દથી વાચ્ય વિકલ્પ હોવા છતાં પણ, બાહ્ય પદાર્થનાં ગ્રહણનું
અભિમાન થાય છે...

ત્વાભ્યુપગમાત્ સ્વસંવેદનમાત્રસ્વભાવત્વેનાસ્યાન્તર્મુખાવભાસિત્વતો બહિર્મુખાવભાસિત્વ-
વિરોધાત્ (૫૨) લોકે તુ તૈમિરકજ્ઞાનસ્યાનેકસ્વભાવતયા તિમિરૈકચન્દ્રાદિહેતુ-
સામર્થ્યતસ્તથાત્વાવિરોધાત્ એકચન્દ્રસ્યાપિ તદ્વિષયત્વાત્ તદભાવેઽભાવાત્ તથાપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્ તસ્ય-શબ્દાભિધેયસ્ય નિર્વિષયવિજ્ઞાનસ્ય એકસ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્
પરેણ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-સ્વસંવેદનમાત્રસ્વભાવત્વેન અસ્ય-નિર્વિષયવિજ્ઞાનસ્ય
અન્તર્મુખાવભાસિત્વતઃ કારણાદ્ બહિર્મુખાવભાસિત્વવિરોધાત્ । ન હિ દૃષ્ટેઽનુપપન્નં નામ
બહિર્મુખાવભાસમપિ નિર્વિષયમેવ લોકે જ્ઞાનમુપલભ્યત્ इति કૃત્વા । એતદાશઙ્કાપોહાયાહ-લોકે
ત્વિત્યાદિ । લોકે પુનસ્તૈમિરિકજ્ઞાનસ્ય, પ્રક્રમાત્ દ્વિચન્દ્રપ્રતિભાસિનઃ, અનેકસ્વભાવતયા
કારણેન તિમિરૈકચન્દ્રાદિહેતુસામર્થ્યતઃ કારણાત્, 'આદિ'શબ્દાન્મિથ્યાજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમ-
ગ્રહઃ । કિમિત્યાહ-તથાત્વાવિરોધાત્-બહિર્મુખાવભાસિત્વાવિરોધાત્ । કથમિત્યાહ-એક-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ આવું પણ તમારા મતે સંગત નથી, કારણ કે તમે તો વિકલ્પને એકાંત
એકસ્વભાવી માનો છો, એટલે તો તેનો માત્ર સ્વસંવેદનરૂપ એક જ સ્વભાવ સાબિત થશે, અર્થાત્ તે
વિકલ્પ માત્ર પોતાના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવામાં જ વ્યાપ્ત રહેશે...

ફલતઃ તેમાં તો માત્ર અંતર્મુખાવભાસ (=સ્વસ્વરૂપનું સંવેદન) જ હોવાથી, તેમાં
બહિર્મુખાવભાસ (=પદાર્થ વિશેનો જ્ઞાનવ્યાપાર) ન જ ઘટે. (કારણ કે તે સર્વથા એકસ્વભાવી છે.)
આ રીતે તો, વિકલ્પમાં જ્યારે બહિર્મુખાવભાસ જ નથી, તો તે વિકલ્પ, શબ્દથી વાચ્ય હોવા છતાં
પણ તેના આધારે બાહ્યાર્થગ્રહણનું અભિમાન શી રીતે સંગત થાય ?

(૫૨) બૌદ્ધ : જુઓ ભાઈ ! લોકમાં જે સ્પષ્ટપણે દેખાતું હોય, તેમાં અસંગતિ ન બતાવાય...
લોકમાં તિમિરરોગવાળા વ્યક્તિને થતું જ્ઞાન, નિર્વિષયક હોવા છતાં પણ બહિર્મુખાવભાસી તો મનાય
જ છે... એટલે તેની જેમ નિર્વિષયક પણ આ વિકલ્પ, બહિર્મુખાવભાસી હોય તો શું વાંધો ?

સ્યાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધ ! લોકની વાત તો સાવ જુદી છે, કારણ કે લોકમાં તો...

(૧) અનેકસ્વભાવ → તિમિરરોગવાળા વ્યક્તિને થતું દ્વિચન્દ્રવિષયક જ્ઞાન “અનેકસ્વભાવી”
મનાય છે અને એટલે જ (ક) તિમિરરોગ, (ખ) એકચન્દ્રરૂપ વિષય, (ગ) મિથ્યાજ્ઞાનાવરણનો
ક્ષયોપશમ... વગેરે કારણોનાં સામર્થ્યથી - તે જ્ઞાનમાં વિવિધ સ્વભાવો આવતાં - જ્ઞાનની
અંતર્મુખાવભાસિતા સાથે બહિર્મુખાવભાસિતા હોવામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી...

(જ્યારે તમે તો વિકલ્પજ્ઞાનને એકાંત એકસ્વભાવી માનો છો, તો તેમાં વિવિધ સ્વભાવો શી
રીતે ઘટે ? એટલે જો તે અંતર્મુખાવભાસી હોય, તો તેમાં બહિર્મુખાવભાસિતા તો અસંગત જ થાય.)

(૨) નિમિત્ત → પ્રશ્ન : પણ ચન્દ્ર તો એક છે, અને તિમિરરોગવાળાને એક ચન્દ્ર તો દેખાતો

તદહેતુત્વકલ્પનેઽતિપ્રસંગાદિતિ પરમત એવ બહિરર્થગ્રહેઽભિમાનાનુપપત્તિરિતિ ન યુક્તિયુક્તં

વ્યાખ્યા

ચન્દ્રસ્યાપિ તદ્વિષયત્વાત્-પ્રક્રાન્તતૈમિરિકજ્ઞાનવિષયત્વાત્, વિષયત્વં ચ તદભાવેઽભાવાત્-
 એકચન્દ્રાભાવેઽભાવાત્ તૈમિરિકદ્વિચન્દ્રજ્ઞાનસ્ય, તથાપિ-તદભાવાભાવેઽપિ તદહેતુત્વકલ્પને-
 એકચન્દ્રમસઃ અહેતુત્વકલ્પનેઽધિકૃતતૈમિરિકજ્ઞાનં પ્રતિ અતિપ્રસંગાત્ અતૈમિરિકચન્દ્રજ્ઞાનસ્યાપિ
 તદ્વિષયત્વાયોગાત્ ઇતિ-એવં પરમત એવ-એકાન્તૈકસ્વભાવવાદિમત એવ, નં તુ લોકે કિમિત્યાહ-
 બહિરર્થગ્રહેઽભિમાનાનુપપત્તિરિતિ કૃત્વા ન યુક્તિયુક્તં વિષયપ્રવૃત્ત્યાદિ । ‘આદિ’શબ્દાત્
 પ્રાપ્ત્યાદિગ્રહઃ ॥

અનેકાંતરશ્મિ

નથી, તો તે જ્ઞાનને બહિર્મુખાવભાસી શી રીતે કહેવાય ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! આકાશમાં રહેલ એક ચન્દ્ર પણ તેના (=તિમિરરોગવાળાના) જ્ઞાનનો
 વિષય છે જ, કારણ કે આકાશમાં એક ચન્દ્ર હોય તો જ તે વ્યક્તિને બે ચન્દ્રનું જ્ઞાન થાય છે, તે વિના
 નહીં ← આમ, અન્વય-વ્યતિરેક હોવાથી એક ચન્દ્ર પણ તૈમિરિક જ્ઞાનનું કારણ છે જ... અને કારણ
 હોવાથી એકચન્દ્ર પણ તૈમિરિક જ્ઞાનનો વિષય બનશે જ...

પ્રશ્ન : તૈમિરિકજ્ઞાન યદ્યપિ એકચન્દ્ર વિના નથી થતું, તો પણ તેના પ્રત્યે એકચન્દ્રને કારણ ન
 માનીએ તો ? (અને તેથી તે એકચન્દ્રને વિષય તરીકે પણ ન માનીએ તો ?)

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, તે એક ચન્દ્ર, નીરોગી (=તિમિરરોગરહિત)
 વ્યક્તિને થતાં ચન્દ્રજ્ઞાનમાં પણ કારણ નહીં બને, કારણ કે અન્વય-વ્યતિરેક હોવા છતાં પણ, એક
 ચન્દ્રને જેમ તમે તૈમિરિકજ્ઞાન પ્રત્યે કારણ માનતાં નથી, તેમ તો અતૈમિરિકજ્ઞાન પ્રત્યે પણ કારણ
 નહીં મનાય !

એટલે એકચન્દ્ર, તૈમિરિકજ્ઞાનના વિષય તરીકે પણ માનવો જ રહ્યો અને એટલે તે
 તૈમિરિકજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી, તે જ્ઞાનની બહિર્મુખાવભાસિતા પણ સંગત જ છે...

(જ્યારે બૌદ્ધ તો, ઘટાદિ કોઈપણ સ્વલક્ષણોને વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય માનતો નથી, તો તે
 વિકલ્પજ્ઞાન બહિર્મુખાવભાસી શી રીતે બને ?)

સાર : આમ, લોકમાં તો બહિર્મુખાવભાસ સંગત જ છે, પણ એકાંત એકસ્વભાવવાદી બૌદ્ધમતે
 જ તે સંગત નથી... આમ શબ્દથી વાચ્ય વિકલ્પમાં જ્યારે બહિર્મુખાવભાસ જ નથી, તો તે શબ્દનાં
 શ્રવણ બાદ, બાહ્યાર્થગ્રહણનું અભિમાન શી રીતે સંગત થાય ?

અને બાહ્યાર્થગ્રહણના અભિમાન વિના, તે શબ્દથી, ઘટાદિ પદાર્થવિષયક પ્રવૃત્તિ-પ્રાપ્તિ વગેરે
 પણ શી રીતે સંગત થાય ? તેથી તૈમિરિકનું દૃષ્ટાંત લઈને, જો શબ્દનાં વાચ્ય તરીકે વિકલ્પને

૧. ‘હેતુકલ્પ’ ઇતિ પાઠઃ ક્વચિત્’ ઇતિ ક-પ્રતૌ ટિપ્પણકમ્ । ૨. ‘ગ્રહાભિમાન’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘નનુ
 લોકે’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

વિષયપ્રવૃત્ત્યાદિ ॥ (૫૩) ન ચૈકચન્દ્રવદર્થોઽપિ કથચ્છિદસ્ય વિષય ઇષ્યતે, અભ્યુપગમે
ચાપદ્યતે બલાત્ કથચ્છિદ્ધવિષયોઽર્થ ઇતિ યત્કિચ્છિદેતત્ । ન 'ચાસૌ શબ્દો
યથાભૂતાદેવ વક્તૃવિકલ્પાદુત્પદ્યતે, તથાભૂતસ્યૈવ શ્રોતૃવિકલ્પસ્ય જનકઃ' ઇતિ એતદપ્યા-
લોચિતાભિધાનમ્, (૫૪) તજ્જન્યજનકતાગ્રાહિણઃ પરમાર્થસતસ્તથાવિધવિજ્ઞાનસ્યા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચેત્યાદિ । ન ચ એકચન્દ્રવદિતિ નિદર્શનં વ્યતિરેકેણ, અર્થોઽપિ કથચ્છિત્-કેનચિત્
પ્રકારેણ અસ્ય-અધિકૃતવિકલ્પસ્ય વિષય ઇષ્યતે પરૈઃ, અભ્યુપગમે ચ અર્થસ્યાધિકૃત-
વિકલ્પવિષયતયા કિમિત્યાહ-આપદ્યતે બલાત્ કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ કિમિત્યાહ-
શબ્દવિષયોઽર્થ ઇતિ-એવં યત્કિચ્છિદેતત્-અસારમ્ । ન ચાસૌ શબ્દઃ પ્રસ્તુતઃ યથાભૂતાદેવ-
અનન્તરોદિતાદ્ વક્તૃવિકલ્પાદુત્પદ્યતે તથાભૂતસ્યૈવ શ્રોતૃવિકલ્પસ્ય જનક ઇત્યેતદપિ-
પૂર્વપક્ષવચનમાલોચિતાભિધાનમ્ । કુતો ન ચેત્યાહ-તજ્જન્યજનકતાગ્રાહિણઃ તયોઃ-શબ્દ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વ્યવસ્થાપિત કરશો, તો તે શબ્દથી પ્રવૃત્તિ-પ્રાપ્તિ આદિ ઘટશે નહીં...

(૫૩) (૩) વિષય → વળી, તૈમિરજ્ઞાનના વિષય તરીકે તો લોકો એકચન્દ્રને પણ માને છે.
(કારણ કે એકચન્દ્ર હોય તો જ તેવું જ્ઞાન થાય છે...) જ્યારે તમે તો એકચન્દ્ર જેવા કોઈ જ અર્થને
વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય માનતાં નથી...

બૌદ્ધ : તો અમે વિકલ્પના વિષય તરીકે પદાર્થને પણ માની લઈશું... (પછી તો બહિર્મુખા-
વભાસિતા + અર્થગ્રહણઅભિમાન + પ્રવૃત્તિ આદિ ઘટી જશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : તો તો શબ્દનાં વિષય તરીકે, કથંચિદ્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) તો પદાર્થને તમે માની
જ લીધો, કારણ કે શબ્દનો વિષય જે વિકલ્પ છે, તે પદાર્થને વિષય કરે છે... અહીં શબ્દનો વિષય
પરંપરાએ તો પદાર્થ જ બનશે... (શબ્દનો વિષય=વિકલ્પ, તેનો વિષય=પદાર્થ...)

એટલે પદાર્થને વિષય ન માની, વિકલ્પને શબ્દના વિષય તરીકે સાબિત કરવું સાવ સારવિહીન
વાત છે... (અર્થાત્ તેવા કથનથી કોઈ વિશેષ લાભ નથી...)

❖ શબ્દ/વિકલ્પની જન્ય-જનકતાગ્રાહી જ્ઞાનની અસંગતિ ❖

બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “શબ્દ તે જેવા (=અઘટાપોહપ્રતિભાસી) વક્તાના વિકલ્પથી
ઉત્પન્ન થાય તેવા (=અઘટાપોહપ્રતિભાસી) જ શ્રોતાના વિકલ્પનો જનક બને” ← આ કથન પણ
વિચારપૂર્વકનું નથી, કારણ કે “વિકલ્પની (વક્તૃવિકલ્પની) જનકતા અને શબ્દની જન્યતા... અથવા
શબ્દની જનકતા અને વિકલ્પની (શ્રોતૃવિકલ્પની) જન્યતા” - એમ શબ્દ/વિકલ્પની જન્ય-જનકતાનું
ગ્રહણ કરનાર, પરમાર્થસત્ (=અપરિકલ્પિત) એવું કોઈ જ્ઞાન નથી કે જે શબ્દ-વિકલ્પની જન્ય-
જનકતાનો નિશ્ચય કરે...

ભાવાત્, ક્ષણિકત્વેન ઉભયોર્ગ્રહણાસિદ્ધેઃ, તદગ્રહે ચ તથાનિશ્ચયાયોગઃ, તત્તત્સ્વભાવ-
તયા ક્ષણિકેનાપિ તત્તત્સ્વભાવાવગતેઃ, અન્યથા તદગ્રહણપ્રસજ્ઞાન્નિશ્ચય ઇતિ ચેત્, ન,
તત્તત્સ્વભાવાવગત્યસિદ્ધેઃ, ઇતરેતરગ્રહણમન્તરેણ તદયોગાત્, તસ્ય ચ ક્ષણિકવાદેઽભાવાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પયોર્જન્યજનકતાગ્રાહિણઃ પરમાર્થસતઃ-અપરિકલ્પિતસ્ય તથાવિધવિજ્ઞાનસ્ય-અધિકૃત-
નિશ્ચયહેતોરભાવાત્ । અભાવશ્ચ ક્ષણિકત્વેન હેતુના ઉભયોઃ-શબ્દવિકલ્પયોર્ગ્રહણાસિદ્ધેઃ,
સાકલ્યેનેત્યભિપ્રાયઃ । તદગ્રહે ચ-સાકલ્યેન શબ્દવિકલ્પાગ્રહે ચ તથા-તેન પ્રકારેણાસૌ શબ્દો
યથાભૂતાદેવેત્યાદિના નિશ્ચયાયોગઃ । તત્તત્સ્વભાવતયા તયોઃ-શબ્દ-વિકલ્પયોર-
ધિકૃતજન્યજનકસ્વભાવતયા કારણેન ક્ષણિકેનાપિ વિજ્ઞાનેન તત્તત્સ્વભાવાવગતેઃ-શબ્દવિકલ્પ-
સ્વભાવાવગતેઃ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીર્તર્કવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-તત્તત્સ્વભાવાવગતિમન્તરેણ
તદગ્રહણપ્રસજ્ઞાત્-પ્રસ્તુતશબ્દવિકલ્પાગ્રહણપ્રસજ્ઞાત્ કારણાત્ નિશ્ચય ઇતિ ચેત્, તથા નિશ્ચયઃ ।
એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તત્તત્સ્વભાવાવગત્યસિદ્ધેઃ-પ્રસ્તુતશબ્દવિકલ્પસ્વભાવાવગત્યસિદ્ધેઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૫૪) બૌદ્ધ : પણ તેવું જ્ઞાન ન હોવાનું કારણ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે તમારા મતે તે જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તેના દ્વારા એકી સાથે શબ્દ-વિકલ્પનું
ગ્રહણ સિદ્ધ નથી, કારણ કે શબ્દ-વિકલ્પ બંને ભિન્ન-ભિન્ન ક્ષણગત હોવાથી, ક્ષણિકમતે કોઈ એક
જ્ઞાન, બે ક્ષણ રહી તે ક્ષણગત શબ્દ-વિકલ્પને ગ્રહણ કરે એવું બની શકે નહીં.

અને શબ્દ-વિકલ્પનાં એકીસાથે ગ્રહણ વિના “આ શબ્દ આવા વિકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયો
છે...” એવો નિશ્ચય થઈ શકે નહીં...

બૌદ્ધ : વિજ્ઞાન ભલે ક્ષણિક હોય, તો પણ શબ્દ/વિકલ્પનો જન્ય-જનકસ્વભાવ હોવાથી, તે
ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી પણ, શબ્દ/વિકલ્પના સ્વભાવનો બોધ થઈ જશે... (એટલે કે તે ક્ષણિક વિજ્ઞાન બે
ક્ષણમાં ન રહીને પણ, બે ક્ષણગત શબ્દ/વિકલ્પના સ્વભાવનો જ્ઞાયક બનશે...)

(આશય : ક્ષણિક વિજ્ઞાન સમાનકાળભાવી શબ્દ/વિકલ્પ એકને જ ગ્રહણ કરે, પણ જેને ગ્રહણ
કરે તેનો જન્યજનકસ્વભાવ પણ ગ્રહણ કરે અને એટલે જન્ય-જનકતાનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય...)

જો તે ક્ષણિક વિજ્ઞાન દ્વારા, શબ્દ/વિકલ્પના સ્વભાવનો બોધ ન માનો, તો - સ્વભાવબોધ
વિના તો - શબ્દ/વિકલ્પના અગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે ! (એટલે, ક્ષણિકવિજ્ઞાનથી પણ બંનેના
સ્વભાવનો બોધ તો માનવો જ રહ્યો... ! અને એ રીતે સ્વભાવબોધ થવાથી તો, “આ શબ્દ આવા
વિકલ્પથી જન્ય છે” - એવો નિશ્ચય થાય જ...)

સ્યાદ્વાદી : તમારું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી, શબ્દ-વિકલ્પના સ્વભાવનો
બોધ થવો પણ બિલકુલ સિદ્ધ નથી. કારણ કે, શબ્દ-વિકલ્પના ગ્રહણ વિના, તેઓના સ્વભાવનું

(५५) तथापि तदभ्युपगमे दृष्टेष्टविरोधः, धूमादिमात्रग्रहणादेव तस्य बह्यादिजन्य-
स्वभावतया तथैवावगतेः । (५६) अविनाभावग्रहणमन्तरेण 'नालिकेर' द्वीपवासिनो-
ऽपि धूमध्वजादिप्रतिपत्त्यापत्तेः । न चेयमेवमिति न तत्स्वभावावगतिरिति न तज्जन्य-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

असिद्धिश्च इतरेतरग्रहणमन्तरेण संवलितं तदयोगात्-तत्स्वभावावगत्ययोगात् । तस्य च-
इतरेतरग्रहणस्य क्षणिकत्वादेऽभावात् । तथापि-एवमितरेतरग्रहणमन्तरेणापि तदभ्युपगमे-
तत्स्वभावावगत्यभ्युपगमे । किमित्याह-दृष्टेष्टविरोधः । एनमेवोपदर्शयति धूमादीत्यादिना ।
धूमादिमात्रग्रहणादेव सकाशात् तस्य-धूमादेर्वह्न्यादिजन्यस्वभावतया कारणात् तथैव-
वह्न्यादिजन्यस्वभावतयैव अवगतेर्हेतोः । किमित्याह-अविनाभावग्रहणमन्तरेण 'नालिकेर'-
द्वीपवासिनोऽपि प्रमातुः धूमध्वजादिप्रतिपत्त्यापत्तेः । धूमध्वजः-अग्निः । 'आदि'शब्दा¹¹दुभयत्र

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....

ગ્રહણ પણ અઘટિત છે અને ક્ષણિકવાદમાં શબ્દ-વિકલ્પ બંનેનું ગ્રહણ તો અશક્ય છે... (કારણ કે ક્ષણિક વિજ્ઞાન દ્વારા જુદી જુદી ક્ષણગત તે બેનું ગ્રહણ થાય એવું અસંભવિત છે...)

(પપ) બૌદ્ધ : શબ્દ/વિકલ્પના ગ્રહણ વિના પણ, તેઓના જન્ય-જનકતારૂપ સ્વભાવનો બોધ માની લઈએ તો ?

(આશય એ કે, ક્ષણિક વિજ્ઞાન એકક્ષણસ્થાયી છે... ધારો કે તે વિકલ્પક્ષણ વખતે હોય, તો તે વિજ્ઞાન વિકલ્પગત ‘શબ્દજનકત્વસ્વભાવ’ને ગ્રહણ કરી લેશે અને આ સ્વભાવ અંતર્ગત શબ્દનું ગ્રહણ થઈ જશે... અર્થાત્ વિકલ્પ જનક છે, તો કોનો જનક ? તો કે શબ્દનો... આમ, શબ્દનાં ગ્રહણ વિના પણ, વિકલ્પનાં ગ્રહણથી જ તે વિકલ્પસ્વભાવ અંતર્ગત શબ્દનું ગ્રહણ થઈ જશે અને એટલે તે બંનેના જન્ય-જનકભાવનો પણ નિશ્ચય થઈ જશે...

અથવા તો, ધારો કે તે વિજ્ઞાન શબ્દક્ષણે હોય, તો તે શબ્દગત ‘વિકલ્પજન્યસ્વભાવ’ને ગ્રહણ કરી લેશે, અર્થાત્ શબ્દ જન્ય છે, તો કોનાથી જન્ય છે ? તો કે વિકલ્પથી... આમ, વિકલ્પનાં ગ્રહણ વિના પણ, શબ્દનાં ગ્રહણથી જ તે શબ્દસ્વભાવ અંતર્ગત વિકલ્પનું ગ્રહણ થઈ જશે અને એટલે પણ બંનેની જન્ય-જનકતાનો નિશ્ચય થઈ જશે... હવે તો વાંધો નહીં ને ?)

(૫૬) સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો દૃષ્ટ-ઈષ્ટનો વિરોધ થશે ! કારણ કે એ રીતે તો ધૂમ પણ વક્તિજન્ય-સ્વભાવી હોવાથી, માત્ર ધૂમના ગ્રહણથી પણ, ધૂમનો વક્તિજન્યસ્વભાવરૂપે બોધ થશે અને તેથી તો નાણિયેર દ્વીપવાસી જેવા સાવ અજાણને પણ, અવિનાભાવના (વ્યાપ્તિના) ગ્રહણ વિના

❖.....❖ विवरणम्❖

11. उभयत्र कार्यकारणान्तरपरिग्रह इति । उभयत्र-केवलकारणग्रहणे केवलकार्यग्रहणे च सति

१. 'एवमेवेतरेतर०' इति ड-पाठः । २. 'कारणेन' इति ड-पाठः ।

જનકતાગ્રાહિ પરમાર્થસત્ તથાવિધજ્ઞાનમસ્તિ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાર્યકારણાન્તરપરિગ્રહઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ઇયં-ધૂમધ્વજાદિપ્રતિપત્તિઃ એવં-ધૂમમાત્રગ્રહણાદેવ
ઇતિ-એવં ન તત્સ્વભાવાવગતિરિતિ કૃત્વા ન તજ્જન્યજનકતાગ્રાહિ-ન શબ્દવિકલ્પ-
જન્યજનકતાગ્રાહિ પરમાર્થસત્-અવિકલ્પકમધિકૃતનિશ્ચયનિબન્ધનં જ્ઞાનમસ્તીતિ નિગમનમ્ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સીધો વહ્નિ વગેરેનો બોધ થવા લાગશે !

ભાવાર્થ : નાબિયેર દ્વીપવાસી વ્યક્તિને, ધૂમ-વહ્નિના અવિનાભાવનું (=નિયતસંબંધનું) ગ્રહણ
ન થવાથી, તેને ધૂમ જોવા માત્રથી વહ્નિનો બોધ થતો નથી... પણ તમે કહેલ પદ્ધતિ, જો અહીં પણ
અપનાવવામાં આવે, તો તો તેવા વ્યક્તિને પણ ધૂમ દેખી વહ્નિનો બોધ થઈ જશે. તે આ રીતે -

ધૂમ તે લાકડા-વહ્નિ વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ધૂમમાં “વહ્નિ + કાષ્ઠાદિ જન્યત્વસ્વભાવ”
છે... હવે વ્યક્તિ જ્યારે ધૂમનું આ સ્વભાવરૂપે ગ્રહણ કરશે, ત્યારે તે સ્વભાવ અંતર્ગત વહ્નિ +
કાષ્ઠાદિ બધા જ કારણોનો બોધ થશે... કારણ કે ધૂમ જન્ય છે, તો કોનાથી જન્ય ? તો કે અગ્નિ-
કાષ્ઠાદિથી ← એમ સાવ અજાણ વ્યક્તિને પણ, ધૂમ દેખવા માત્રથી જ તેના અગ્નિ-કાષ્ઠાદિ બધા
કારણોનો બોધ થઈ જશે !

એ જ રીતે, અગ્નિ તે ધૂમ-દાહાદિ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એટલે અગ્નિમાં “ધૂમ
+ દાહાદિ જનકત્વસ્વભાવ” છે... હવે વ્યક્તિ જ્યારે અગ્નિનું આ સ્વભાવરૂપે ગ્રહણ કરશે, ત્યારે
તે સ્વભાવ અંતર્ગત ધૂમ-દાહાદિ બધા કાર્યોનો બોધ થશે... કારણ કે અગ્નિ જનક છે, તો કોનો
જનક ? તો કે ધૂમ-દાહાદિનો... આમ, સાવ અજાણ વ્યક્તિને પણ, અગ્નિ દેખવા માત્રથી જ તેના
ધૂમ-દાહાદિ બધા જ કાર્યોનો બોધ થઈ જશે !

પરંતુ આવું તો કોઈને દેષ-ઈષ નથી, કારણ કે ધૂમને દેખવા માત્રથી જ અગ્નિનો બોધ થતો
નથી. (પણ સાથે અવિનાભાવગ્રહણ પણ જરૂરી છે...)

સાર : તેથી શબ્દ કે વિકલ્પને દેખવા માત્રથી જ, તે બેના જન્ય-જનકતારૂપ સ્વભાવનો અવગમ
થઈ જાય એવું નથી... પણ જન્ય-જનકતાના ગ્રહણ માટે, પહેલા બંનેનું ગ્રહણ પણ જરૂરી છે, જે
ક્ષણિકમતે અસંભવિત છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

કાર્યાન્તરસ્ય-ધૂમવ્યતિરિક્તસ્યાગ્નિસમ્બન્ધિનો દાહાદેઃ કારણાન્તરસ્ય ચ-અગ્નિવ્યતિરિક્તસ્ય ધૂમસમ્બન્ધિનઃ
કાષ્ઠાદેઃ પરિગ્રહઃ । અયમભિપ્રાયઃ-કેવલં પાવકં સમાલોક્ય તદુત્પદધૂમાદિસર્વકાર્યાવગમઃ પ્રમાતુઃ પ્રાપ્નોતિ,
તજ્જનકસ્વભાવત્વાત્ તસ્ય; તથા ધૂમાદિકં કાર્યં દૃષ્ટ્વા તજ્જનકાનાં પાવકાદીનાં સર્વેષામપ્યવગમઃ પ્રસજ્યતે,
તજ્જન્યત્વાત્ તસ્ય ॥

૧. ‘માર્થસતસ્તથા’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘કાર્યકરણા’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘પ્રસજ્યતે તાવજ્જન્ય’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

(૫૭) કિञ્ચ 'તથાભૂતસ્યૈવ શ્રોતૃવિકલ્પસ્ય જનકઃ' ^૧ઇત્યેતદપ્યયુક્તમ્, ક્વચિદ-સમ્ભવાત્, ગમ્ભીરશાસ્ત્રશ્રવણાદૌ તથોપલબ્ધેઃ, અન્યથા તદનવગમાભાવાત્, અભ્યુપગમે ચ પ્રતીતિવિરોધઃ, (૫૮) ક્વચિત્ સમ્ભવે અપિ તદવગમાસમ્ભવાચ્ચ, પરચેતસો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અભ્યુચ્ચયમાહ કિञ્ચેત્યાદિના । કિञ્ચ તથાભૂતસ્યૈવ શ્રોતૃવિકલ્પસ્ય જનકઃ શબ્દ ઇત્યેતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્ ઇત્યાહ-ક્વચિદસમ્ભવાત્ તથાભૂતસ્યૈવ શ્રોતૃવિકલ્પસ્ય, અસમ્ભવશ્ચ ગમ્ભીરશાસ્ત્રશ્રવણાદૌ ગમ્ભીરશાસ્ત્રમતિગહનમ્ । 'આદિ'શબ્દાન્નિપુણાભિધાનગ્રહઃ । તથોપ-લબ્ધેઃ-વકૃત્વિકલ્પસદૃશશ્રોતૃવિકલ્પાસમ્ભવોપલબ્ધેઃ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે તદનવગમાભાવાત્ તસ્ય-શ્રોતુરનવગમાભાવો વકૃત્વિકલ્પસદૃશવિકલ્પોત્પાદે । અભ્યુપગમે ચ અનવગમાભાવસ્ય પ્રતીતિવિરોધઃ, ક્વચિદનવગમપ્રતીતેઃ । દૂષણાન્તરમાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નિષ્કર્ષ : એટલે શબ્દ/વિકલ્પની જન્ય-જનકતાનું ગ્રહણ કરનાર, પરમાર્થસત્ કોઈ જ્ઞાન જ નથી કે જે બંનેની જન્ય-જનકતાનો નિશ્ચય કરે... ફલતઃ “આ શબ્દ આવા વિકલ્પથી જન્ય છે” - એવું કથન અસંગત જ સાબિત થાય..

❖ વક્તૃ/શ્રોતૃવિકલ્પની સમાનતાનો નિરાસ ❖

(૫૭) બીજું તમે તેમાં જે કહ્યું હતું કે → “શબ્દ તે વક્તાના વિકલ્પ જેવો જ શ્રોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે...” ← તે વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે કેટલેક ઠેકાણે તેવું નથી પણ બનતું...

બૌદ્ધ : પણ એવું ક્યાં નથી બનતું ? બતાવો તો ખરા...

સ્યાદ્વાદી : જુઓ - ગંભીર શાસ્ત્રશ્રવણાદિ વખતે તેવું સ્પષ્ટપણે દેખાય છે... આશય એ કે, ગંભીર શાસ્ત્ર એકદમ ગહન હોય છે અને કોઈક કથન તો વળી સૂક્ષ્મ યુક્તિઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે... હવે પાઠક, જ્યારે ગંભીરશાસ્ત્ર કે કોઈ સૂક્ષ્મયુક્તિપરિપૂર્ણ કથન કરતાં હોય, ત્યારે તે કથન સાંભળી, શ્રોતાને પણ વક્તા જેવો જ વિકલ્પ થાય એવું ઘણું ઓછું બને છે (કારણ કે આવા ગંભીર શાસ્ત્રના શ્રવણ વખતે, વક્તાનો આશય સમજવો અઘરો પડે એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે...)

જો શબ્દથી વક્તાના વિકલ્પ જેવો જ, શ્રોતૃવિકલ્પ થઈ જતો હોય, તો આવા ગંભીરશાસ્ત્રશ્રવણ વખતે પણ, શ્રોતાને અનવગમ=અબોધ=અસમજણ નહીં રહે, વક્તાની જેમ શ્રોતાને પણ તે પદાર્થનો સ્પષ્ટ બોધ થઈ જશે...

બૌદ્ધ : તો ભલે ને અનવગમ=અસમજણ ન રહે (અર્થાત્, વક્તાની જેમ સ્પષ્ટબોધ થઈ જાય) તેમાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તેમાં તો પ્રતીતિવિરોધ છે, કારણ કે તેવા ગંભીરશાસ્ત્રશ્રવણ વખતે, બધા શ્રોતાને વક્તાની જેમ જ તે દરેક પદાર્થ યથાવસ્થિતપણે સમજાઈ જાય એવી પ્રતીતિ કદી થતી નથી...

ઽપ્રત્યક્ષત્વાત્ તદાકારોઽતદાકાર ઇતિ સન્દેહાત્ । સ્વાત્મનિ તતસ્તદાકારવિકલ્પોત્પત્ત્યા તત્તજ્જનનસ્વભાવત્વાવગતેર્ન સન્દેહ ઇતિ ચેત્, ન, ક્વચિદસમ્ભવાદિત્યુક્તમ્ । (૫૯) ન ચ યાદૃશાદ્ યઃ સમુત્પન્નઃ સં તાદૃશસ્યૈવ હેતુરિત્યસન્દેહે નિમિત્તમ્, વ્યભિચારભાવાદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્વચિત્ સમ્ભવેઽપિ વક્તૃવિકલ્પસદૃશશ્રોતૃવિકલ્પસ્ય તદવગમાસમ્ભવાચ્ચ । અસમ્ભવશ્ચ પરચેતસઃ અપ્રત્યક્ષત્વાત્ । અપ્રત્યક્ષત્વે ચ તદાકારોઽતદાકાર ઇતિ સન્દેહાત્ । સ્વાત્મનિ તતઃ-શબ્દાત્ તદાકારવિકલ્પોત્પત્ત્યા કરણભૂતયા તત્તજ્જનનસ્વભાવત્વાવગતેઃ તસ્ય-શબ્દ-સ્યાધિકૃતવિકલ્પજનનસ્વભાવત્વાવગતેઃ કારણાત્ ન સન્દેહ ઇતિ ચેત્ તજ્જનનસ્વભાવો હિ તદેવ જનયતીતિ કૃત્વા । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, ક્વચિદસમ્ભવાત્ ઇત્યુક્તમધઃ ન ચ યાદૃશાદ્ વિકલ્પાદ્ યઃ સમુત્પન્નઃ શબ્દઃ સ તાદૃશસ્યૈવ વિકલ્પસ્ય હેતુરિત્યસન્દેહે નિમિત્તં સામાન્યેન ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૫૮) હા ! કેટલાક શ્રોતાને વક્તાના વિકલ્પ જેવો જ વિકલ્પ થતો હોય છે (કારણ કે તેઓ યથાવસ્થિત પણે વક્તાનો આશય સમજી લેતા હોય છે...) તો પણ “આ શ્રોતાનો વિકલ્પ વક્તૃવિકલ્પ જેવો જ છે” - એવો બોધ આપણને તો ન જ થઈ શકે, કારણ કે સીધી વાત છે કે, બીજાનું મન આપણા માટે અપ્રત્યક્ષ છે અને એટલે આપણને “આ શ્રોતાનો વિકલ્પ, વક્તૃવિકલ્પ આકારવાળો છે - કે કોઈ અલગ પ્રકારનો !?” - એવો સંશય તો રહે જ.. એટલે આપણે સ્પષ્ટ તો ન જ કહી શકીએ કે, આનો વિકલ્પ વક્તૃવિકલ્પ જેવો જ છે...

બૌદ્ધ : વક્તાના શબ્દોથી, પોતાના આત્મામાં (=શ્રોતામાં) જ્યારે વક્તૃવિકલ્પ જેવો જ વિકલ્પ થતો હોય, ત્યારે તે વિકલ્પથી તો એવો નિશ્ચય થઈ શકે ને ? કે, શબ્દ તે વક્તૃવિકલ્પ જેવા જ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે... (બાકી જો તેવો સ્વભાવ ન હોય, તો તે શબ્દથી મને વક્તા જેવો જ વિકલ્પ કેમ થાય ?)

અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે → શબ્દઃ, વક્તૃસદૃશશ્રોતૃવિકલ્પજનનસ્વભાવી, સ્વાત્મનિ તદાકારોત્પત્તિકારકત્વાત્ (તદાકારઃ=વક્તૃવિકલ્પાકારઃ) ← આવા અનુમાનપ્રયોગથી સંદેહ નહીં રહે, પણ નિશ્ચય જ થઈ જશે કે, શ્રોતાનો વિકલ્પ વક્તૃવિકલ્પ જેવો જ હોય છે. તો તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : તમારું અનુમાન બરાબર નથી, કારણ કે શબ્દનો જો તદાકાર વિકલ્પને જ ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હોય, તો ગંભીરશ્રવણ વખતે પણ, દરેક શ્રોતાને વક્તા જેવો જ વિકલ્પ થવો જોઈએ ને ? પણ થતો તો નથી... એ બધું અમે હમણાં જ કહી ગયા...

એટલે આપણને તદાકાર વિકલ્પ થાય, તેટલા માત્રથી શબ્દ તે તદાકાર (વક્તૃવિકલ્પાકાર) જ શ્રોતૃવિકલ્પનો જનક બને, એવું ન કહી શકાય..

(૫૯) બૌદ્ધ : જુઓ → જેવા પદાર્થથી જે ઉત્પન્ન થયો હોય, તે તેવા જ પદાર્થનો હેતુ બને

ગોમય-ગોલોમાદિપ્રભવેભ્યઃ શાલૂક-દૂર્વાદિભ્યઃ પુનસ્તદનુત્પત્તેઃ । તથાવિધસામગ્ર્ય-ભાવતો ન તદુત્પત્તિરિતિ ચેત્, તત્રાપિ ન તદભાવ ઇતિ ન પ્રમાણમ્ । (૬૦) શ્રોતૃતદુપ-લબ્ધિરેવ પ્રમાણમિતિ ચેત્, ન, ક્વચિદસમ્ભવાદિત્યુક્તમ્ । (૬૧) તૈલપ્રભવદીપાચ્ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત ઇત્યાહ-વ્યભિચારભાવાત્ । ભાવશ્ચ ગોમય-ગોલોમાદિપ્રભવેભ્યઃ શાલૂકદૂર્વાદિભ્યઃ પુનસ્તદનુત્પત્તેઃ-ગોમય-ગોલોમાદ્યનુત્પત્તેઃ । તથાવિધસામગ્ર્યભાવતઃ કારણાત્ ન તદુત્પત્તિઃ-ગોમયગોલોમાદ્યુત્પત્તિઃ ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-તત્રાપિ-શબ્દવિકલ્પચિન્તાયાં ન તદભાવ ઇતિ ન-તથાવિધ સામગ્ર્યભાવ ઇતિ ન પ્રમાણમ્ । શ્રોતુસ્તદુપલબ્ધિસ્તથાવિધવિકલ્પોત્પાદેન શ્રોતૃતદુપલબ્ધિઃ અસાવેવ પ્રમાણં નાત્રાપિ તદભાવઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

← આ નિયમ પ્રમાણે, (૧) માટીથી કપાલ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે કપાલ, માટી જેવા જ (ઘટ) પદાર્થનો હેતુ બને, તેમ (૨) જેવા વક્તૃવિકલ્પથી શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે શબ્દ, તેવા જ શ્રોતૃવિકલ્પનો હેતુ બને... હવે તો બંને વિકલ્પની સમાનતામાં સંદેહ નહીં રહે ને ?

સ્યાદ્વાદી : પણ તમારા નિયમમાં વ્યભિચાર છે, કારણ કે (૧) ગોમયથી (=છાણથી) શાલૂક (=વીંછી) ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ તે શાલૂક, ગોમયને જ ઉત્પન્ન કરે એવું તો દેખાતું નથી, અને (૨) ગોલોમથી (=ગાયના શરીરનાં રૂવાટાથી) દૂર્વા (=એક પ્રકારનું ઘાસ) ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ તે દૂર્વા, ગોલોમને જ ઉત્પન્ન કરે એવું તો કદી નથી બનતું... એટલે “જેવા પદાર્થથી જે ઉત્પન્ન થાય, તે પદાર્થ તેવા જ પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે” - એવો નિયમ બાંધી શકાય નહીં... તેથી તેના આધારે, શબ્દ દ્વારા વક્તૃવિકલ્પ જેવો જ શ્રોતૃવિકલ્પ થાય એવું જરૂરી નથી...

બૌદ્ધ : પણ શાલૂક/દૂર્વા પાસે એવી સામગ્રી જ નથી, કે જેથી તેઓ પોતાના ઉત્પાદક જેવું જ કાર્ય કરે, અર્થાત્ ગોમય/ગોલોમને જ ઉત્પન્ન કરે...

સ્યાદ્વાદી : તો અહીં શબ્દમાં પણ “(સામગ્રી અભાવ નથી=) સામગ્રી છે” - એ વાતમાં કોઈ પ્રમાણ નથી, કે જેથી તે સામગ્રીના આધારે શબ્દ તે વક્તૃવિકલ્પ જેવો જ શ્રોતૃવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે... (આશય એ કે, અહીં પણ તેવું કહી શકાય કે, શબ્દમાં એવી પરિપૂર્ણ સામગ્રી ન હોવાથી, તે તદાકાર વિકલ્પ ન પણ કરે...)

(૬૦) બૌદ્ધ : પણ શ્રોતાને તદાકાર ઉપલબ્ધિ થાય છે, એ જ તો સામગ્રીના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ છે..

તાત્પર્ય એ કે, શબ્દથી શ્રોતાને વક્તા જેવો જ વિકલ્પ થાય છે... હવે જો શબ્દમાં તેવી સામગ્રી ન હોત, તો શ્રોતાને તદાકાર વિકલ્પ જ ન થાત... પણ થાય તો છે જ... એટલે માનવું જ રહ્યું કે, શબ્દમાં તેવી સામગ્રી અવશ્ય હાજર છે કે જેથી તે વક્તૃવિકલ્પ જેવા જ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે...

સ્યાદ્વાદી : પરંતુ આ કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે કોઈક ઠેકાણે તદાકાર વિકલ્પ નથી પણ થતો... એ અમે પહેલા જ કહી ગયા...

તાત્પર્ય એ કે, જો શબ્દમાં સામગ્રી હોય તો ગંભીર શાસ્ત્રગ્રવણ વખતે પણ, તે તદાકાર વિકલ્પને

તૈલાનુત્પત્તેરિતિ વ્યભિચાર એવ । ન ચ ગૃહીતસ્તે વચનતોઽભિપ્રાય ઇતિ લોકપ્રતીતિ-
સ્તદસન્દેહે નિમિત્તમ્, અભ્યુપગમવિચારાત્ તેન ચોક્તવત્ તદસિદ્ધેરિત્યતિતુચ્છમેતત્ ।
(૬૨) યચ્ચોક્તમ્-‘વસ્તૂનામાનન્ત્યાદ્ વ્યવહારાનુપયોગાત્’ ઇતિ તદપિ ન દોષકૃત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ક્વચિદસમ્ભવાદિત્યુક્તં પ્રાક્ । ઉપચયાન્તરમાહ-તૈલપ્રભવદીપાચ્ચ તૈલાનુત્પત્તેઃ કારણાત્
ઇતિ-એવં વ્યભિચાર એવ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ગૃહીતસ્તે-તવ પરમાહ-વચનતોઽભિપ્રાય
ઇતિ-એવં લોકપ્રતીતિસ્તદસન્દેહે-તદાકારાદિવિકલ્પાસન્દેહે નિમિત્તમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-
અભ્યુપગમવિચારાત્ તેન ચ-અભ્યુપગમેન ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા તદસિદ્ધેઃ-પ્રસ્તુતા-
સન્દેહાસિદ્ધેરિતિ-એવમતિતુચ્છમેતત્ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થૈ એવ । યદુક્તં તદાહ-‘વસ્તૂનામા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કેમ કરતો નથી ? અર્થાત્, તે વખતે પણ વક્તા જેવો વિકલ્પ કેમ થતો નથી ? એટલે માનવું જ રહ્યું
કે, શબ્દમાં પણ તેવી સામગ્રી નથી અને એટલે જ તે અમુક ઠેકાણે તદાકાર વિકલ્પને કરતો નથી...

સાર : તેથી “જે પદાર્થ જેવા પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય, તે પદાર્થ તેવા જ પદાર્થનો જનક બને” -
એવો નિયમ ન બંધાય... ફલતઃ વક્તૃવિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ, વક્તૃવિકલ્પ જેવા જ શ્રોતૃ-
વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે એવું સિદ્ધ થાય નહીં...

(૬૧) ઉપરોક્ત નિયમની જ અસિદ્ધિ બતાવવા બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે -

સ્યાદ્વાદી : જેમ દીપક તેલથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે તેલને ઉત્પન્ન કરતો નથી... હવે જો
ઉપરોક્ત નિયમ હોય, તો તે દીપકથી તેલની પણ ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, જે બનતું નથી... એટલે
ઉપરોક્ત નિયમ વ્યભિચારપ્રસિત્ત હોવાથી, તે નિયમના બળે, શબ્દ તે વક્તૃવિકલ્પ જેવા જ શ્રોતૃ-
વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે, એવું ન કલ્પી શકાય...

બૌદ્ધ : અરે સ્યાદ્વાદી ! લોકમાં પણ એવી પ્રતીતિ થાય છે કે “તારા વચનથી તારો અભિપ્રાય
જણાઈ ગયો” - આ પ્રતીતિ જ અસંદેહનું - તેવા નિશ્ચયનું કારણ છે...

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, લોકપ્રતીતિ સાથે હમણાં કોઈ નિસ્ખત નથી, હમણાં તો તમારા
અભ્યુપગમનો (=માન્યતાનો) વિચાર ચાલે છે... અર્થાત્ “આવી માન્યતા રાખવાથી, આ આ વાતો
ઘટે કે નહીં” - એની જ વિચારણા ચાલે છે...

અને તમારી માન્યતા પ્રમાણે તો, ઉપરોક્ત રીતે “શબ્દ તે વક્તૃવિકલ્પ જેવા જ શ્રોતૃવિકલ્પને
ઉત્પન્ન કરે” - એનો અસંદેહ=નિશ્ચય સિદ્ધ નથી, કારણ કે ક્ષણિકવાદમાં તે બધું ઘટતું નથી... તેથી
“યથાભૂતા...” - ઈત્યાદિ બધું કથન તુચ્છ-અસાર જણાઈ આવે છે...

✽ બૌદ્ધ, સામાન્યથી લોકવ્યવહારને સામે રાખીને આ કથન કરે છે - એમ સમજવું... બાકી
ગંભીરશાસ્ત્રશ્રવણાદિ વખતે, વક્તૃવિકલ્પ જેવા શ્રોતૃવિકલ્પની ઉત્પત્તિ તો લોકમાં પણ દેખાતી નથી...

૧. ૬૫૨તમે પૃષ્ઠે । ૨. ૭૦૧તમે પૃષ્ઠે । ૩. ૬૫૨તમે પૃષ્ઠે ।

તુલ્યત્વાત્ । તથાહિ-ન વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસોઽન્ય એવ વિકલ્પેભ્યોઽપિ તુ વિકલ્પા એવ । તે ચ ભૂયાંસસ્તત્ત્વતો બોધમાત્રવિશેષા ઇતિ, સર્વેષુ વા દેશકાલસ્વભાવવિપ્રકર્ષ-વત્સુ વિકલ્પેષુ વાચકત્વનિયોગો ધ્વનીનાં પરિદૃષ્ટેષુ વા ? ન તાવત્ સર્વેષુ, આનન્ત્યા-દનુપલબ્ધેઃ । ઇહ યે નોપલબ્ધ્યન્તે ન તેષુ ધ્વનીનાં સમયવિધિઃ, યથા વિનષ્ટાનુપત્ત્રેષુ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નન્ત્યાદ્ વ્યવહારાનુપયોગાદિત્યેતત્ તદપિ ન દોષકૃત્-દોષકરણશીલમ્ । કુત ઇત્યાહ-તુલ્યત્વાત્ । યશ્ચોભયોર્દોષો ન તત્રૈકશ્ચોદ્યો ભવતિ । તુલ્યત્વમેવાહ-તથાહિ-ન વિકલ્પ-બુદ્ધિપ્રતિભાસોઽન્ય એવ । વિકલ્પેભ્યઃ સકાશાત્, અપિ તુ વિકલ્પા એવ । તે ચ-વિકલ્પા ભૂયાંસસ્તત્ત્વતો બોધમાત્રવિશેષા ઇતિ કૃત્વા સર્વેષુ વા દેશકાલસ્વભાવવિપ્રકર્ષવત્સુ વિકલ્પેષુ વાચકત્વનિયોગો ધ્વનીનાં પરિદૃષ્ટેષુ વા કતિપયેષુ ? કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-ન તાવત્ સર્વેષુ-દેશાદિવિપ્રકર્ષવત્સુ વિકલ્પેષુ વાચકત્વનિયોગો ધ્વનીનામ્ । કુત ઇત્યાહ-આનન્ત્યાત્ કારણાત્ અનુપલબ્ધેઃ સર્વવિકલ્પાનામ્ । એતદેવ પ્રમાણેનાહ-ઇહ યે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ પૂર્વપક્ષગત અન્યકથનનો નિરાસ ❖

(૬૨) ચોથા અધિકારના પ્રારંભના પૂર્વપક્ષમાં તમે (=બૌદ્ધે) જે કહ્યું હતું કે, - “ઘટાદિ સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુઓ તો અનંતી છે અને તે બધી વસ્તુઓમાં સંકેત કરવો અશક્ય હોવાથી અને એકાદમાં કરેલો સંકેત વ્યવહારમાં કોઈ ઉપયોગી નથી...” તે કથન પણ અમારા મતે દોષકારક નથી, કારણ કે આવી આપત્તિ તો તમારા મતે પણ તુલ્ય જ છે. અને જ્યાં બંને મતમાં તુલ્ય દોષ આવતો હોય, ત્યાં કોઈ એક મત નિરાકાર્ય નથી બની જતો...

બૌદ્ધ : શું અમારા મતે (વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપ ત્રીજા અપોહમાં સંકેત માનવામાં) પણ આવો દોષ આવશે ?

સ્યાદ્વાદી : હા, જુઓ → તમે જેમાં સંકેત કરો છો, તે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ વિકલ્પોથી જુદો નથી, પણ તે વિકલ્પરૂપ જ છે. એટલે ખરેખર તો તમે વિકલ્પમાં જ સંકેત કરવાનું કહો છો અને તે વિકલ્પ તો એકપ્રકારના બોધરૂપ હોવાથી તેઓની વિપુલ સંખ્યા છે.. તો આ વિશે અમે પૂછીએ છીએ કે, તમે શબ્દનો સંકેત કેવા વિકલ્પમાં માનો છો - (૧) દેશ, કાલ, સ્વભાવથી ભિન્ન ભિન્ન બધા જ વિકલ્પમાં, કે (૨) પરિદૃષ્ટ (=વ્યવહારમાં દેખાતાં) કેટલાક જ વિકલ્પમાં ?

બૌદ્ધ : પણ આ બે વિકલ્પો વડે ફાયદો શું ?

સ્યાદ્વાદી : ફાયદો એ જ કે, આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે તમને દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

૧. ‘ભૂયાંસસ્તત્ત્વતો’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘વાચકત્વે નિયોગો’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘સમયવિધિઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૪. ‘તમેકશ્ચોદ્યો’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

નોપલભ્યન્તે ચ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટા વિકલ્પા इति न तेषु सङ्केतः; (૬૩) નાપિ પરિદૃષ્ટેષુ, તત્રાપિ દોષાત્ । તથાહિ-પરિદૃષ્ટવિકલ્પસङ्केतविधौ सङ्केतकाले य एव नोपलब्धो विकल्पस्तत्रैव ततः शब्दात् प्रवृत्तिर्न भवेत् । (૬૪) ન હ્યન્યત્ર કૃતસમયાદ્ ધ્વનેરન્યત્ર

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નોપલભ્યન્તે કેચન ભાવા ન તेषુ ધ્વનીનાં સમયવિધિ: સામાન્યેન । યથા વિનષ્ટાનુત્પન્નેષ્વિતિ નિર્દર્શનમ્ । નોપલભ્યન્તે ચ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટા વિકલ્પા इति પક્ષધર્મોપસંહાર: । અતો ન તेषુ સङ્કેત इति દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-નાપિ પરિદૃષ્ટેષુ-વિકલ્પેષુ । ‘વાચકત્વનિયોગો ધ્વનીનામ્’ इति વર્તતે । કુત इत्याહ-તત્રાપિ-પરિદૃષ્ટવિકલ્પેષુ દોષાદ્ વાચકત્વનિયોગે ધ્વને: । એનમેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ-પરિદૃષ્ટવિકલ્પસङ्केतविधौ इष्यमाणे सङ्केतकाले य एव नोपलब्धो विकल्पस्तत्रैव-विकल्पे ततः शब्दात्-सङ्केतितात् प्रवृत्तिर्न भवेत् । એતદેવ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) જેમ વિનષ્ટ-અનુત્પન્ન પદાર્થો અનુપલબ્ધ હોવાથી તેમાં સંકેત થતો નથી, તેમ દેશાદિથી ભિન્ન-ભિન્ન બધા જ વિકલ્પોમાં પણ સંકેત ન થતે, કારણ કે, વિકલ્પો તો અનંત હોવાથી તે બધાની ઉપલબ્ધિ તો થતી જ નથી અને ઉપલબ્ધિ વિના તો તે વિકલ્પમાં, શબ્દનો સંકેત પણ ન જ થઈ શકે... એટલે પ્રથમ વિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

(૬૩) (૨) હવે જો પરિદૃષ્ટ (વ્યવહારમાં દેખાતાં) એવા કેટલાક જ વિકલ્પમાં શબ્દસંકેત માનશો, તો અહીં પણ દોષ છે. તે આ પ્રમાણે - દેખાતાં વિકલ્પમાં સંકેત થયો હશે તો, સંકેતકાળ વખતે જે વિકલ્પની ઉપલબ્ધિ ન હોય, તે વિકલ્પ વિશે તે શબ્દથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં... જેમ ગાયમાં કરાયેલા સંકેતવાળા ગોશબ્દથી સિંહમાં પ્રવૃત્તિ ન થાય, તેમ અહીં પણ સમજવું... અને તેથી તે વિકલ્પમાં સંકેત કરવું નિષ્પ્રયોજન જ છે... એમાં કારણ એ કે, સંકેત વખતે ઉપલબ્ધ, જે વિકલ્પમાં સંકેત કરી રહ્યા છીએ, તે વિકલ્પ તો ક્ષણિક હોવાથી, ફરી તેની ઉપલબ્ધિ સંસાર રહેશે ત્યાં સુધી પણ શક્ય નથી, તો પછી તેમાં સંકેત કરવાનો મતલબ શું ?

ભાવાર્થ : અમારા સ્યાદાદમતે સંકેત કરવાના બે ફાયદા છે : એક તો (૧) પારો કે ઘટપદાર્થમાં સંકેત કર્યો હોય, તો તે વખતે ઘટમાં રહેલ સમાનપરિણામમાં સંકેત થાય અને તેથી તે ઘટશબ્દથી, માત્ર સંકેતકાળે ઉપલબ્ધ ઘટ વિશે જ પ્રવૃત્તિ થાય એવું નહીં, પણ સમાનપરિણામવિધયા બીજા પણ ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય ← આ રીતે બીજા પણ ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ થવાથી સંકેતપ્રક્રિયા સફળ બને...

(૨) બીજો એ કે, અમારા મતે ઘટ પદાર્થ ૨૫/૫૦ વર્ષ રહી પણ શકે... હવે જો એકવાર તેમાં સંકેત કરી દેવામાં આવે, તો ૨૫/૫૦ વર્ષ સુધી તે વ્યક્તિની ઘટશબ્દથી ઘટ વિશે નિબંધિ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે ← આમ, જો પદાર્થ ઘણો સમય રહે, તો સંકેત કરવાથી ફાયદો પણ થાય... (કારણ કે

પ્રવર્તનં યુક્તમ્, યથા કેસરાદિમતિ ભાવે ગોશબ્દાત્, તતશ્ચ નિષ્પ્રયોજન એવ સંકેતઃ, તત્સમયોપલબ્ધસ્યાસંસારમપિ પુનરનુપલમ્ભાચ્ચ ॥

(૬૫) સ્યાદેતત્ ન હિ સ્વસંવિદ્રૂપેષુ બોધમાત્રવિશેષેષુ સંકેતઃ, અપિ તુ બુદ્ધિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવયત્રાહ-ન હાન્યત્ર કૃતસમયાદ્ ધ્વને:-શબ્દાદન્યત્ર પ્રવર્તનં યુક્તં, યથા કેસરાદિમતિ ભાવે-સિંહાદૌ ગોશબ્દાત્, તતશ્ચ-એવં ચ સતિ નિષ્પ્રયોજન એવ સંકેતઃ । ઉપચયમાહ-તત્સમયોપલબ્ધસ્ય-સંકેતસમયોપલબ્ધસ્ય આસંસારમપિ-યાવદપિ સંસારઃ । તાવદપિ પુનરનુપલમ્ભાચ્ચ ઇતિ ॥

સ્યાદેતત્ ન હિ સ્વસંવિદ્રૂપેષુ બોધમાત્રવિશેષેષુ સંકેતઃ, અપિ તુ બુદ્ધિપરિકલ્પિતે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભવિષ્યમાં પણ ઘટ વિશેની પ્રવૃત્તિ વગેરે આ સંકેતથી શક્ય બને...)

(૬૪) પણ બૌદ્ધમતે ઉપરોક્ત એકે લાભ ઘટતો નથી. એટલે તેઓના મતે સંકેત કરવો નિષ્પ્રયોજન જણાય છે. આ રીતે -

(૧) તમે અનેક વિકલ્પોમાં અનુગત કોઈ આકાર માનતાં નથી, તેથી સંકેત વખતે ઉપલબ્ધ ઘટવિકલ્પમાં જ ઘટશબ્દનો સંકેત થશે એટલે સંકેતાનુસારે ઘટશબ્દથી માત્ર તે જ (=સંકેતકાલોપલબ્ધ જ) ઘટવિકલ્પ વિશે પ્રવૃત્તિ થશે, બીજા ઘટવિકલ્પો વિશે નહીં, કારણ કે, યથાસંકેત પ્રવૃત્તિ થવી જ યોગ્ય છે, ગાયમાં સંકેતિત ગોશબ્દથી સિંહ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય એ ઉચિત નથી.

તેથી ઘટશબ્દથી બીજા ઘટવિકલ્પો વાચ્ય નહીં બને અને એટલે બીજા ઘટાદિ વિશે પ્રવૃત્તિ પણ નહીં થાય, તો પછી સંકેત કરવાથી લાભ શું ? (આશય એ કે, ઘટશબ્દથી, કદી પણ કોઈપણ ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો તે સંકેત લેખે લાગે, પણ તેવું તો તમારા મતે ઘટતું નથી...)

(૨) ઘટવિકલ્પ તો ક્ષણિક હોવાથી, તેની સંસારમાં ફરી કદી ઉપલબ્ધિ થવાની નથી, તો પછી તેવા (સંકેતકાળે ઉપલબ્ધ) ઘટવિકલ્પમાં સંકેત કરવાથી લાભ શું ? જો તે પદાર્થની ફરી ઉપલબ્ધિ થવાની હોય, તો તે વિશે શબ્દસંકેત કરવો વ્યાજબી ગણાય, કે જેથી ભવિષ્યમાં ઘટશબ્દથી તે વિશે પ્રવૃત્તિ થાય... પણ તે પદાર્થની સ્થિરતા તો તમે માનતાં નથી...

સાર : તેથી બૌદ્ધમતે, વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપ ત્રીજા અપોહમાં સંકેત કરવો નિષ્પ્રયોજન છે..

❖ અવસ્તુમાં સંકેતની અસિદ્ધતા ❖

(૬૫) બૌદ્ધ : અમે ઘટશબ્દનો સંકેત, સ્વસંવેદનરૂપ માત્ર બોધવિશેષમાં નથી કહેતાં, પણ

❖ “તત્ર સ્વલક્ષણે ન તાવત્ સમયઃ સંભવતિ શબ્દસ્ય । સમયો હિ વ્યવહારાર્થ ક્રિયતે ન વ્યસનિતયા, તેન યસ્યૈવ સંકેતવ્યવહારકાલવ્યાપકત્વમસ્તિ તત્રૈવ સ વ્યવહર્તૃણાં યુક્તો નાન્યત્ર । ન ચ સ્વલક્ષણસ્ય સંકેતવ્યવહારકાલવ્યાપકત્વમસ્તિ । તસ્માન્ન તત્ર સમયઃ । સંકેતવ્યવહારકાલાવ્યાપકત્વમશાબલેયાદિવ્યક્તીનાં દેશાદિભેદેન પરસ્પરતોડત્યન્તવ્યાવૃત્તતયાડનવ્યાપ્ત તત્રૈકત્ર કૃતસમયસ્ય પુંસોડન્યૈર્વ્યવહારો ન સ્યાદિતિ તત્ર સમયાભાવડસિદ્ધતા હેતોઃ ।” ઇતિ સન્મતિતર્કઃ તત્ત્વબોધવિધાયિન્યામ્ કાઠ ૨/ ખંઠ ૨ ।

પરિકલ્પિતે રૂપે તત્ત્વાવસ્તિવિતિ યથોક્તદોષાનુપપત્તિઃ । એતદપિ યત્કિન્નિત્, બુદ્ધિ-
પરિકલ્પિતસ્ય રૂપસ્યાવસ્તુત્વેનાસત્ત્વાત્ નિશ્ચયાભાવતઃ સંકેતાસિદ્ધેરિતિ । આહ-
બુદ્ધિપરિકલ્પિતં રૂપં પરિકલ્પિતયૈવ બુદ્ધ્યા નિશ્ચીયત ઇતિ નિશ્ચયાભાવાદિત્યસિદ્ધમ્,
ન, સમ્યગ્નિશ્ચયાનભિધાનાત્, ચ્ચકુસુમરૂપં વંધ્યાસુતબુદ્ધ્યા નિશ્ચીયત ઇતિ તત્ત્વતો-
ઽભિધાનાવિશેષાત્, અન્યથા બલાત્ તદ્ભાવાપત્ત્યા અનયોઃ પરિકલ્પિતત્વાભાવ ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રૂપે સંકેતઃ તત્ત્વ-બુદ્ધિપરિકલ્પિતં રૂપમવસ્તિવિતિ કૃત્વા યથોક્તદોષાનુપપત્તિઃ । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-એતદપિ યત્કિન્નિત્-અસારમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-બુદ્ધિપરિકલ્પિતસ્ય રૂપસ્યાવસ્તુત્વેન
હેતુના અસત્ત્વાત્ કારણાત્ નિશ્ચયાભાવતઃ-નિશ્ચયાભાવેન સંકેતાસિદ્ધેરિતિ । આહ-બુદ્ધિ-
પરિકલ્પિતં રૂપં પરિકલ્પિતયૈવ બુદ્ધ્યા નિશ્ચીયત ઇતિ કૃત્વા નિશ્ચયાભાવાદિત્યસિદ્ધં
યદુક્તં પ્રાક્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ન-નૈતદેવમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-સમ્યગ્નિશ્ચયાનભિધાનાત્ । અનભિધાનં
ચ ચ્ચકુસુમરૂપં વંધ્યાસુતબુદ્ધ્યા નિશ્ચીયત ઇતિ-એવં તત્ત્વતોઽભિધાનાવિશેષાત્ । ઇત્યં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બુદ્ધિકલ્પિત રૂપમાં (=ઘટાકારાદિમાં) કહીએ છીએ... હવે આ બુદ્ધિકલ્પિત રૂપ તો અવાસ્તવિક
હોવાથી અસત્ છે, એટલે આવા અસત્ રૂપ વિશે ઉપરોક્ત દોષ અસંગત છે... (કારણ કે દોષનું
કથન તો કોઈ સત્ વસ્તુ વિશે જ થાય, અસત્ વસ્તુ વિશે નહીં...)

સ્વાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ અસાર છે, કારણ કે અસત્ એવા બુદ્ધિકલ્પિત રૂપનો તો
નિશ્ચય જ ન થઈ શકે... (શું કદી ખપુષ્પનો નિશ્ચય થાય ?) અને નિશ્ચય વિના તો તેમાં શબ્દસંકેત
પણ સિદ્ધ નથી... (કારણ કે વસ્તુના નિશ્ચય વિના, વક્તા શી રીતે કહી શકે કે, આને આ શબ્દથી
કહેવો...)

બૌદ્ધ : તમે જે કહો છો કે - “તેનો નિશ્ચય થતો નથી” - તે વાત સિદ્ધ નથી, કારણ કે
બુદ્ધિપરિકલ્પિત રૂપનો પણ, પરિકલ્પિત બુદ્ધિથી તો નિશ્ચય થાય જ છે... (અને એટલે સંકેતની
પણ અસિદ્ધિ નથી...)

સ્વાદ્વાદી : આ કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે આવી કલ્પિતબુદ્ધિથી થતાં નિશ્ચયને “સમ્યગ્
નિશ્ચય=વાસ્તવિક નિશ્ચય” તો ન જ કહી શકાય... કારણ એ કે, વંધ્યાસુતને થતી બુદ્ધિથી થતાં
ખપુષ્પના નિશ્ચય જેવું જ આ નિશ્ચયનું કથન છે...

(આશય એ કે, જેમ વંધ્યાસુતને થતી બુદ્ધિથી થતાં ખપુષ્પના નિશ્ચયને સમ્યગ્ નિશ્ચય ન
કહેવાય, તેમ પરિકલ્પિતબુદ્ધિથી થતાં પરિકલ્પિત રૂપના નિશ્ચયને પણ સમ્યગ્ નિશ્ચય ન કહેવાય...)

બૌદ્ધ : પણ આ નિશ્ચયને, વંધ્યાસુતબુદ્ધિથી થતાં ખપુષ્પનિશ્ચય જેવો ન માનીએ તો ? (તો
તો એ નિશ્ચયને ‘સમ્યગ્નિશ્ચય’ કહી શકાશે ને ?)

પરિચિન્ત્યતામેતત્ । (૬૬) નિશ્ચય ઉપલભ્ભઃ સંવિદિત્યનર્થાન્તરમ્ । ન ચ સંવિદોઽપ્ય-
વસ્તુત્વમનભ્યુપગમાત્ શૂન્યતાપત્તેઃ સ્વસંવિદિતરૂપા ચ બુદ્ધિઃ બુદ્ધિસ્વભાવં ચ તત્, ન
ચાધિકં તત્ર કિઞ્ચિદિતિ કથમવસ્તુત્વં નામ ? । એવં ચ પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તિરેવ । (૬૭)

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે બલાત્ તદ્વાવાપત્યા-બુદ્ધિપરિકલ્પિત-
રૂપસ્ય ભાવાપત્યા અનયોઃ-બુદ્ધિપરિકલ્પિતરૂપશબ્દયોઃ પરિકલ્પિતત્વાભાવ ઇતિ પરિ-
ચિન્ત્યતામેતત્, વાસ્તવસમ્બન્ધસિદ્ધિરિત્યર્થઃ । એતત્સમર્થનાયૈવાહ-નિશ્ચય ઉપલભ્ભઃ સંવિ-
દિત્યનર્થાન્તરમ્ । ન ચ સંવિદોઽપ્યવસ્તુત્વમનભ્યુપગમાત્ । અનભ્યુપગમશ્ચ શૂન્યતાપત્તેઃ સર્વા-
ભાવેન । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-સ્વસંવિદિતરૂપા ચ બુદ્ધિઃ સામાન્યેન બુદ્ધિસ્વભાવં
ચ તત્-બુદ્ધિપરિકલ્પિતં રૂપં ન ચાધિકં તત્ર-બુદ્ધૌ કિઞ્ચિદિતિ-એવં કથમવસ્તુત્વં નામ ?
બુદ્ધિપરિકલ્પિતસ્ય રૂપસ્ય નાવસ્તુત્વમ્ । એવં ચ પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તિરેવ 'ન હ્યન્યત્ર કૃત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : એવું માનશો, તો તો બલાત્ બુદ્ધિપરિકલ્પિત રૂપનું ભાવરૂપે અસ્તિત્વ માનવું પડશે !
(તો જ તે નિશ્ચય ખપુષ્પનિશ્ચય જેવો નહીં રહે... બાકી તો ખપુષ્પ અને રૂપના નિશ્ચયમાં ફરક શું ?)
અને ભાવરૂપે જો અસ્તિત્વ માનશો, તો તો બુદ્ધિપરિકલ્પિત રૂપ/શબ્દની પરિકલ્પિતતા જ નહીં રહે,
અર્થાત્ બંનેની વાસ્તવિકતા જ થશે અને એટલે તો બંનેનો વાસ્તવિક સંબંધ સિદ્ધ થશે...

આ બધું જરા શાંતિથી વિચારો...

❖ વિકલ્પની વસ્તુરૂપતાનું સમર્થન ❖

(૬૬) બીજી વાત, (૧) નિશ્ચય, (૨) ઉપલંભ, (૩) સંવેદન... એ બધા શબ્દો એકાર્થક=
પર્યાયવાચી છે...

હવે અહીં સંવેદનને તો તમે વાસ્તવિક જ માનો છો, અવસ્તુરૂપ નહીં, નહીંતર તો શૂન્યવાદનું
આપાદન થશે ! આશય એ કે, સંવેદનને પણ અવસ્તુરૂપ માનવામાં વિજ્ઞાન જેવાં કોઈ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ
જ ન રહે અને વિજ્ઞાન વિના તો પદાર્થનો પણ નિશ્ચય ન થવાથી, પદાર્થનાં અસ્તિત્વનો પણ વિલોપ
થશે... ફલતઃ શૂન્યવાદ આવી પડશે... એટલે સંવેદનને તો વસ્તુરૂપ માનવું જ રહ્યું...

બૌદ્ધ : સંવેદન વસ્તુરૂપ હોય તો શું ?

સ્યાદ્વાદી : તો સામાન્યથી બુદ્ધિ પણ સ્વસંવેદનરૂપ હોવાથી, બુદ્ધિ તે વસ્તુરૂપ કહેવાશે...
અને આ બુદ્ધિનો સ્વભાવ એ જ બુદ્ધિપરિકલ્પિત રૂપ (=ઘટાકારાદિ) છે, તે સિવાય અલગ નહીં...
(કારણ કે બુદ્ધિમાં, તે રૂપ સિવાય બીજું કંઈ છે નહીં કે જેને બુદ્ધિનો સ્વભાવ કહી શકાય...) તો પછી
તે રૂપને અવસ્તુ શી રીતે કહેવાય ?

સાર : બુદ્ધિ વસ્તુરૂપ હોવાથી, તેના સ્વભાવભૂત બુદ્ધિપરિકલ્પિત રૂપ પણ વસ્તુરૂપ જ સાબિત
થશે અને એ જો વસ્તુરૂપ હોય, તો તેના વિશે - “બીજે કરાયેલા સંકેતવાળા શબ્દથી બીજે પ્રવૃત્તિ ન

આહ-યદ્ રૂપં તદ્ બુદ્ધૌ પ્રતિભાસતે, તથાભૂતં નાસ્તીત્યવસ્તુત્વમ્ । તથાહિ-તદવ્યતિ-
રિક્તમપિ વ્યતિરિક્તમિવાસાધારણમપિ સાધારણમિવ અનર્થક્રિયાકાર્યપિ તત્કારીવા-
વભાસતે, તથા તન્નાસ્તીત્યવસ્તુત્વં પ્રતિભાસતયા ત્વસ્ત્યેવ । (૬૮) ઉક્તં ચ ન્યાયવાદિના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સમયાદ્ ધ્વને:’^૩ ઇત્યાદિદોષાનતિવૃત્તિરેવ । આહ-યદ્ રૂપં તત્, સામાન્યમિતિ પ્રક્રમઃ, બુદ્ધૌ-
અધિકૃતવિકલ્પબુદ્ધૌ પ્રતિભાસતે તથાભૂતં નાસ્તીતિ કૃત્વા અવસ્તુત્વં તસ્ય । એતદેવ ભાવયતિ
તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । તદવ્યતિરિક્તમપિ, બુદ્ધેરિતિ પ્રક્રમઃ, વ્યતિરિક્તમિવ-
અર્થાન્તરમિવ અસાધારણમપિ બુદ્ધ્યવ્યતિરેકેણ સાધારણમિવાનર્થક્રિયાકાર્યપિ અસ્વલક્ષણ-
રૂપતયા તત્કારીવાવભાસતે, તથા-તેન પ્રકારેણ તત્-રૂપં નાસ્તીત્યવસ્તુત્વં તથા પ્રતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થઈ શકે... વગેરે” પૂર્વોક્ત દોષો આવશે જ... (બૌદ્ધ પહેલા, વિકલ્પને અવસ્તુ કહી તદ્વિષયક
દોષોનો નિરાસ કરતો હતો, પણ આ રીતે તેની વસ્તુરૂપતા નિર્બધિ હોવાથી તદ્વિષયક દોષો આવશે
જ...)

(હવે બૌદ્ધ તે ઘટાકાર વિકલ્પની અવસ્તુરૂપતા સાબિત કરે છે -)

❖ વિકલ્પની અવસ્તુતાસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❖

(૬૭) બૌદ્ધ : વિકલ્પબુદ્ધિમાં જે સામાન્યાકાર રૂપ પ્રતિભાસિત થાય છે, તેવું રૂપ ખરેખર તો
છે જ નહીં અને એટલે જ, એ રૂપની અમે અવસ્તુતા કહીએ છીએ...

ભાવાર્થ : (૧) સામાન્યાકાર તે બુદ્ધિથી કોઈ અલગ તત્ત્વ નથી, પણ બુદ્ધિથી અલગરૂપે તેનો
માત્ર પ્રતિભાસ થાય છે...

(૨) એ રૂપ, બુદ્ધિથી અભિન્ન હોવાથી, અસાધારણ છે. (કારણ કે તે બુદ્ધિ જ છે અને બુદ્ધિ
અસાધારણ છે) છતાં તે સાધારણ જેવું ભાસે છે.

આશય : દરેક બુદ્ધિ ભિન્ન ભિન્ન છે - અસાધારણ છે, તેથી બુદ્ધિથી અભિન્ન એવું રૂપ પણ
અસાધારણ છે, છતાં બધી બુદ્ધિઓમાં તે સાધારણ છે એવું ભાસે છે...

(૩) જો કે સામાન્યાકાર અસ્વલક્ષણરૂપ હોવાથી, ખરેખર તો કોઈ જ અર્થક્રિયા કરતો નથી
(કારણ કે અર્થક્રિયા કરવાની ક્ષમતા તો સ્વલક્ષણમાં જ છે. સામાન્યાકારમાં નહીં...) છતાં પણ તેનો
અર્થક્રિયાકારી જેવો પ્રતિભાસ થાય છે...

આ ત્રણ હેતુઓથી અમે કહીએ છીએ કે, તે (=સામાન્યાકાર) રૂપ ખરેખર તો છે જ નહીં,

❖ પૂર્વોક્ત દોષોથી છુટવા, વિકલ્પને અવસ્તુ માનવા સિવાય બીજો કોઈ જ રસ્તો બૌદ્ધ પાસે નથી અને એટલે
જ તેને અવસ્તુ સિદ્ધ કરવા, બૌદ્ધ પોતાનો પૂર્વપક્ષ મજબૂત રીતે રજૂ કરે છે...

૧. ‘મિવમેવાનર્થ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તયાસ્ત્યેવ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. દૃશ્યતાં ૭૧૫તમં પૃષ્ઠમ્ ।
૪. ‘બુદ્ધિવ્યતિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ સંગતાથાનુસારી ઙ-પાઠઃ । ૫. ‘તત્કારી ચાવ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તસ્યા^{PP} અભિપ્રાયવશાત્ સામાન્યં સત્ પ્રકીર્તિતમ્ ।

તદસત્ પરમાર્થેન યથા સઙ્કલ્પિતં તયા ॥૩॥^૧ ઇતિ ।

(૬૧) તદપ્યયુક્તમ્, તત્ત્વતો વિહિતોત્તરત્વાત્ તદુક્તિમાત્રભેદાત્ । તથાહિ-‘યદ્ રૂપં તદ્ બુદ્ધૌ પ્રતિભાસતે, તથાભૂતં નાસ્તીત્યવસ્તુત્વમુક્તમ્, તત્ ક્વ નાસ્તિ ? કિં તદ્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વ્યાવૃત્યુપલક્ષિતેન ઘટત્વાદિના તસ્યાઃ-બુદ્ધેરભિપ્રાયવશાત્-एकाकाराध्यारोपवशात् સામાન્યં સદિતિ પ્રકીર્તિતં બુદ્ધ્યારોપિત એકાકારઃ સામાન્યમુક્તમ્ । તદસત્ પરમાર્થેન-વસ્તુસ્થિત્યા યથા સઙ્કલ્પિતમ્-આરોપિતં તયા-અધિકૃતબુદ્ધ્યા । ઇતિ-એવં પૂર્વપક્ષમાશંક્યાહ-एतदपि-अनन्तरोदितमपि अयुक्तम् । કથમિત્યાહ-तत्त्वतः-परमार्थेन विहितोत्तरत्वात् । તદન્ય-दિત્યાશંક્યાહ-तदुक्तिमात्रभेदात् तस्मादुक्तादुक्तिमात्रेण भेदादस्य । एतदुपदर्शनायैवाह-तथाहीत्यादि । તથાહિ યદ્ રૂપં તદ્ બુદ્ધૌ પ્રતિભાસતે, તથાભૂતં નાસ્તીત્યવસ્તુત્વમુક્તમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૩) આવી બુદ્ધિના અભિપ્રાયવશે (=એકાકારરૂપ અધ્યારોપના વશે) તે સામાન્ય ‘સત્’ રૂપે કહેવાયેલું છે... અર્થાત્ બુદ્ધિમાં પ્રતિભાસ થતો હોવાથી પ્રતિભાસરૂપે તે સામાન્ય સત્ મનાય છે... બાકી તે બુદ્ધિ વડે જેવું સામાન્ય કલ્પાયેલું છે, તે પરમાર્થથી છે જ નહીં, એટલે પરમાર્થથી તો તે સામાન્ય અસત્ જ છે... (પ્રમાણવાર્તિક ૧/૬૮ - ૭૦-૭૧)

(સાર : આમ, પરમાર્થથી તો તે સામાન્ય અવસ્તુરૂપ હોઈ, તમે આપેલા દોષો આ વિશે લાગી શકે જ નહીં...

હવે ગ્રંથકારશ્રી, આ પૂર્વપક્ષની એકેક વાતનું ખંડન કરશે, તેમાં પણ પહેલા સામાન્યાકારને વસ્તુરૂપ સાબિત કરી પૂર્વપક્ષીના મંતવ્યોનો નિરાસ કરશે... તે હવે જોઈએ -)

(૬૮) સ્યાદ્વાદી : આ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે આનો પણ ઉત્તર અમે આપી જ દીધો છે...

પ્રશ્ન : પણ ક્યારે આપ્યો ?

ઉત્તર : જુઓ, તમે કરેલ આ બધી વાતો ખરેખર તો પહેલાના પૂર્વપક્ષ જેવી જ છે, માત્ર બોલવાની પદ્ધતિમાં જ થોડો-ઘણો ફરક છે... એટલે તે પૂર્વપક્ષના ખંડનથી, આ પૂર્વપક્ષનું ખંડન પણ થઈ જ જાય છે... તે આ રીતે -

તમે જે કહ્યું હતું કે → “સામાન્યાકારરૂપ જે રૂપ બુદ્ધિમાં ભાસે છે, તે ખરેખર તો છે જ નહીં, એટલે જ અમે તેને અવસ્તુ કહીએ છીએ” ← એ અંગે અમે પૂછીએ છીએ કે, જેનો તમે નિષેધ કરો

❖ એટલે કે બૌદ્ધો, બુદ્ધિપરિકલ્પિત એકાકારરૂપ સામાન્યને કહે છે...

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. ૭૧૮તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘તત્ર નાસ્તિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

બુદ્ધાવેવ આહોસ્વિદ્ બહિઃ ? યદિ તદ્ બુદ્ધાવેવ, તત્ર પ્રતિભાસતે તત્રૈવ નાસ્તીતિ વ્યાહતમેતત્ । યદિ નાસ્તિ કથં પ્રતિભાસતે ? પ્રતિભાસતે ચેત્ કથં નાસ્તીતિ ? અથ બહિઃ, યદ્ બુદ્ધૌ પ્રતિભાસતે તત્ કથં બહિર્ભવતિ, તદ્ધર્મત્વાત્ ? । (૭૦) ન ચૈતાવતાઽવસ્તુત્વમ્, સ્વલક્ષણબુદ્ધ્યાકારસ્યાપિ અવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાત્ તસ્યાપિ બહિરસત્ત્વાત્ । સ બાહ્યબલોપજાત ઇતિ ચેત્, ઇતરત્રાપિ સમાનમેતત્ । ન તથાવિધં બાહ્યમસ્તીતિ ચેત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્ત્વાવસ્તિત્યનેન તત્ ક્વ નાસ્તિ રૂપમ્ ? કિં તદ્ બુદ્ધાવેવ નાસ્તિ આહોસ્વિદ્ બહિર્નાસ્તીતિ ? કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-યદિ તદ્ બુદ્ધાવેવ નાસ્તિ તત્ર-બુદ્ધૌ પ્રતિભાસતે તત્રૈવ નાસ્તીતિ વ્યાહતમેતત્ । એતદેવ ભાવયતિ-યદિ નાસ્તિ કથં પ્રતિભાસતે ? પ્રતિભાસતે ચેત્ કથં નાસ્તીતિ ? દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અથ બહિર્નાસ્તિ યદ્ બુદ્ધૌ પ્રતિભાસતે તત્ કથં બહિર્ભવતિ તદ્ધર્મત્વાત્-અધિકૃતતદ્બુદ્ધિધર્મત્વાત્ ? ન ચૈતાવતા કારણેન બહિર્નાસ્તીત્યવસ્તુત્વમસ્યેતિ । કુત ઇત્યાહ-સ્વલક્ષણબુદ્ધ્યાકારસ્યાપિ કિમિત્યાહ-અવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ તસ્યાપિ-સ્વલક્ષણબુદ્ધ્યાકારસ્ય બહિરસત્ત્વાદ્ બુદ્ધિધર્મત્વેન । સઃ-સ્વલક્ષણબુદ્ધ્યાકારઃ બાહ્યબલોપજાત ઇતિ ચેત્, તતશ્ચ તત્ત્વતઃ તસ્યાપિ બહિરસત્ત્વાદિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છો, તે સામાન્યાકાર ક્યાં નથી ? શું (૧) બુદ્ધિમાં જ, કે (૨) બહાર ?

(૧) બુદ્ધિમાં જ નથી, એવું તો ન કહી શકાય, કારણ કે બુદ્ધિમાં તો તેનો પ્રતિભાસ થતો હોવાથી, ‘ત્યાં નથી’ - એવું કથન વિરુદ્ધ થાય... (અર્થાત્ વદતો વ્યાઘાત જેવું થાય, એટલે કે ‘મારી માતા વાંઝણી’ - એવા વચન જેવું થાય) કારણ કે ત્યાં ન હોય તો પ્રતિભાસ કેમ થાય અને પ્રતિભાસ થાય તો ત્યાં નથી - એવું કેમ કહેવાય ? એટલે બુદ્ધિઆકારમાં તો સામાન્ય છે જ...

તેથી પ્રથમપક્ષ તો યુક્ત નથી...

(૨) તે સામાન્યાકાર બહાર નથી, એવું કહેશે, તો અમે કહીએ છીએ કે, જે સામાન્યાકાર બુદ્ધિમાં ભાસતો હોય, તે તો બહાર શી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે તે તો બુદ્ધિનો ધર્મ હોવાથી બુદ્ધિમાં જ રહેવાનો ને ? અને એ બુદ્ધિમાં રહેલ ધર્મ, બહાર ન હોય તેટલા માત્રથી તે અવસ્તુ બની જાય એવું નથી...

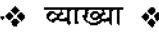
(૭૦) બૌદ્ધ : બહાર ન હોવા માત્રથી તેને અવસ્તુ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો નિર્વિકલ્પબુદ્ધિમાં ભાસતાં સ્વલક્ષણાકારને પણ અવસ્તુ માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! કારણ કે તે સ્વલક્ષણાકાર પણ બુદ્ધિનો ધર્મ હોવાથી, તેનું પણ બહાર અસ્તિત્વ નથી જ...

બૌદ્ધ : પણ બુદ્ધિગત સ્વલક્ષણાકાર તો ઘટાદિ બાહ્યસ્વલક્ષણના બળે થયો છે (અને એટલે જ

અતથાવિધભાવે કિં પ્રમાણમ્ ? તદાકારજ્ઞાનોત્પત્તિરિતિ ચેત્, ઇયં તથાવિધેઽપિ સદૃશી । નેયં તતઃ, ક્વચિત્ તદભાવેઽપિ ભાવાદિતિ ચેત્, નિર્વિકલ્પબુદ્ધાવપિ તુલ્યમેતત્ ।

વ્યાખ્યા

ત્યસિદ્ધમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ઇતરત્રાપિ-અસ્વલક્ષણાકારે સમાનમેતદ્ યદુત સ બાહ્યબલોપજાત ઇતિ । ન તથાવિધં-સાધારણાદિધર્મકં બાહ્યમસ્તીતિ ચેત્, સ્વલક્ષણાનામસાધારણત્વાદિ-ત્યેતદાશઙ્ક્યાહ-અતથાવિધભાવે-અસાધારણસ્વલક્ષણભાવે કિં પ્રમાણમ્ ? તદાકાર-જ્ઞાનોત્પત્તિઃ-અતથાવિધસ્વલક્ષણાકારજ્ઞાનોત્પત્તિરિતિ ચેત્ પ્રમાણમ્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ઇયં-તદાકારજ્ઞાનોત્પત્તિઃ તથાવિધેઽપિ-સાધારણાદિધર્મકે અસ્વલક્ષણેઽપીત્યર્થઃ, સદૃશી-સાધારણા, સાધારણાદ્યાકારસ્યાપ્યનુભવાદિત્યર્થઃ । નેયં-તથાવિધસાધારણાદ્યાકારજ્ઞાનોત્પત્તિઃ તતઃ-તથાવિધાત્ સાધારણાદિરૂપાદ્ બાહ્યવસ્તુનઃ । કુત ઇત્યાહ-ક્વચિત્-અન્યત્ર તદભાવેઽપિ-તથાવિધસાધારણાદિધર્મકબાહ્યભાવેઽપિ ભાવાત્-તથાવિધસાધારણાદ્યાકારજ્ઞાનોત્પત્તેઃ ઘટાદ્ય-

અનેકાંતરશ્મિ

તેને અવસ્તુરૂપ ન મનાય...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો બુદ્ધિગત સામાન્યાકાર પણ બાહ્યવસ્તુના બળે જ ઉત્પન્ન થયો છે... (અને એટલે તો તેને પણ અવસ્તુરૂપ ન જ મનાય...)

બૌદ્ધ : પણ બાહ્ય કોઈ સાધારણાદિ ધર્મવાળી વસ્તુ જ નથી (કે જેના બળે સામાન્યાકારની ઉત્પત્તિ થાય. બૌદ્ધો બાહ્ય બધા જ સ્વલક્ષણોને અસાધારણરૂપ માને છે...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એ રીતે તો ‘અસાધારણધર્મવાળા સ્વલક્ષણો છે’ એમાં પણ શું પ્રમાણ ?

બૌદ્ધ : અસાધારણ એવા સ્વલક્ષણાકારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવી એ જ તો તેના (=અસાધારણ-સ્વલક્ષણના) અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ છે... (આશય એ કે, જો અસાધારણ પદાર્થ ન હોત તો અસાધારણ-સ્વલક્ષણાકારે જ્ઞાન પણ ન થાત... પણ તેવું જ્ઞાન થવાથી જ તેવા પદાર્થનાં અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે...)

સ્યાદ્વાદી : એવું કથન તો અમારા મતે પણ સમાન છે... એટલે અમે પણ એવું કહી શકીએ કે, સાધારણ એવાં સામાન્યાકારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવી એ જ તેના (=સાધારણસામાન્યાકારના) અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ છે... (બાકી તેવા પદાર્થનાં અસ્તિત્વ વિના તો, સામાન્યાકાર=અસ્વલક્ષણાકાર જ્ઞાન પણ ન જ થાય...) અને તેવું સાધારણ-અસ્વલક્ષણાકારે થતું જ્ઞાન તો અનુભવસિદ્ધ છે...

બૌદ્ધ : પણ આ સાધારણાકારે થતું જ્ઞાન, સાધારણાદિ ધર્મક બાહ્યવસ્તુના બળે જ થાય, એવું ન માની શકાય, કારણ કે ઘણીવાર તો સાધારણાદિધર્મવાળા ઘટાદિનાં અસ્તિત્વ વિના પણ, સાધારણાકારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે...

(આશય એ કે, જો અસ્વલક્ષણવસ્તુથી જ અસ્વલક્ષણાકાર જ્ઞાન થતું હોય, તો તેવા ઘટાદિ

૧. ‘સાધારણાદિકર્મકં’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

(૭૧) ન સા સાધ્વી, તદાભાસત્વાદિતિ ચેત્, ઇતરત્રાપિ સમાનઃ સમાધિઃ । સા સાધ્વી ન સમ્ભવત્યેવેતિ ચેત્, સાધારણોઽભિશાપઃ । (૭૨) સ્વલક્ષણદર્શનાનુગ્રહાદસાધારણ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવેઽપિ તથાવિધવિજ્ઞાનભાવાત્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-નિર્વિકલ્પકબુદ્ધાવપિ, અતથાવિધા-સાધારણસ્વલક્ષણબુદ્ધાવપીત્યર્થઃ । તુલ્યમેતત્-અનન્તરોદિતં યદુત 'નેયં તતઃ' ઇત્યાદિ । ઉત્પદ્યતે ચ દ્વિચન્દ્રાદ્યભાવે નિર્વિકલ્પકબુદ્ધિઃ । ન સા-તદભાવભાવિની નિર્વિકલ્પકબુદ્ધિઃ સાધ્વી, તદાભાસત્વાત્-સાધ્વ્યાભાસત્વાત્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ઇતરત્રાપિ-અધિકૃતવિકલ્પબુદ્ધૌ સમાનઃ સમાધિઃ-તુલ્યઃ પરિહારઃ । તથાવિધબાહ્યાભાવભાવિની સાઽપિ તદાભાસૈવેતિ ભાવઃ । સા-તથાવિધબુદ્ધિઃ સાધારણાદિધર્મિકાઽસ્વલક્ષણવિષયા સાધ્વી અવિષયત્વેન ન સમ્ભવત્યેવ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-સાધારણોઽભિશાપઃ અતથાવિધબુદ્ધિરપ્યસાધારણાદિધર્મસ્વલક્ષણ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિના તેવું જ્ઞાન ન જ થવું જોઈએ.. છતાં પણ તે વિના તેવું જ્ઞાન થતું હોવાથી, તેવાં જ્ઞાન દ્વારા અસ્વલક્ષણાકાર વસ્તુની વ્યવસ્થા સંગત નથી...)

સ્યાદ્વાદી : એવું કથન તો નિર્વિકલ્પબુદ્ધિ અંગે પણ સમાન છે. તે આ રીતે - અસાધારણ-સ્વલક્ષણાકારે થતું જ્ઞાન, સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુથી જ થાય - એવું પણ નથી, કારણ કે દ્વિચન્દ્રવિષયક જ્ઞાન જેવા નિર્વિકલ્પજ્ઞાન (=સ્વલક્ષણજ્ઞાન) તો સ્વલક્ષણરૂપ બે ચન્દ્રનાં અસ્તિત્વ વિના પણ થાય છે...

(અહીં સ્વલક્ષણ=બે ચન્દ્ર વિના પણ દ્વિચન્દ્રાકારે=સ્વલક્ષણાકારે જ્ઞાન થતું દેખાય છે... એટલે તો સ્વલક્ષણ વસ્તુથી જ અસાધારણ-સ્વલક્ષણાકાર જ્ઞાન થાય એવું પણ નિયમિત નથી...)

(૭૧) બૌદ્ધ : જુઓ ભાઈ ! સ્વલક્ષણ વિના પણ થનારી દ્વિચન્દ્રવિષયકબુદ્ધિ જેવી નિર્વિકલ્પબુદ્ધિ તો ખરેખર સત્ય નહીં, પણ સત્યાભાસ છે... બાકી સત્યભૂત સ્વલક્ષણાકાર બુદ્ધિ તો સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુથી જ થાય... (એટલે તેવી બુદ્ધિમાં બાહ્યવસ્તુજન્યતા અક્ષત જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! એવું સમાધાન તો વિકલ્પબુદ્ધિ અંગે પણ શક્ય છે → અસ્વલક્ષણ વિના પણ થનારી સામાન્યાકારરૂપ સવિકલ્પબુદ્ધિ તો સત્ય નહીં, પણ સત્યાભાસ છે... બાકી સત્યભૂત સામાન્યાકાર બુદ્ધિ તો અસ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુથી જ થાય... (એટલે સામાન્યાકારબુદ્ધિમાં પણ, બાહ્ય-વસ્તુજન્યતા અક્ષત જ છે...)

બૌદ્ધ : સામાન્યાકાર બુદ્ધિ તો અસ્વલક્ષણને આશ્રયીને સાધારણધર્મિક પ્રવર્તે છે, પણ વાસ્તવમાં સાધારણ-અસ્વલક્ષણાકાર જેવું તો કોઈ તત્ત્વ જ નથી... એટલે સાધારણ-અસ્વલક્ષણાકારે થતી બુદ્ધિ ખરેખર તો નિર્વિષયક જ છે. તેથી એકે સવિકલ્પબુદ્ધિ સત્યરૂપે સંભવિત નથી.

સ્યાદ્વાદી : બૌદ્ધ ! એવો અભિશાપ (=દોષ) તો નિર્વિકલ્પબુદ્ધિ અંગે પણ સમાન છે →

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ધર્મિકા સ્વલક્ષણ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, D-પ્રતાનુસારેણાત્ર શુદ્ધિઃ । ૨. 'ડતિશયઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

इति चेत्, न, तद्दर्शनानुग्रहस्यापि भावात् । तदभावादेव तदभाव इति चेत्, न, तस्या-
सिद्धत्वात्, तदाकारादिसंवेदनात् तन्निश्चयानुपपत्तेः । न साधारणाकारेणैव संवेदनेन
साधारणार्थाभावनिश्चयः, अतिप्रसङ्गात्, स्वलक्षणाकारेणाप्यनेन तदभावनिश्चयापत्तेः ।

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

વિષયત્વસમ્મતા સાધ્વી ન સમ્ભવત્યેવેતિ^૧ વકું શક્યત્વાત્ સાધારણોઽભિશાપ ઇતિ । સ્વલક્ષણ-
દર્શનानુગ્રહાત્ કારણાત્ અસાધારણઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન-નૈતદેવમ્, તદ્દર્શના-
નુગ્રહસ્યાપિ-અસ્વલક્ષણદર્શનानુગ્રહસ્યાપિ ભાવાત્ તદભાવાદેવ-બાહ્યાસ્વલક્ષણાભાવાદેવ
તદભાવ ઇતિ ચૈદ્ દર્શનानુગ્રહાભાવઃ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્ય-તદભાવસ્ય
અસિદ્ધત્વાત્ । અસિદ્ધત્વં ચ તદાકારાદિસંવેદનાત્-અસ્વલક્ષણાકારાદિસંવેદનાત્ । ‘આદિ’-
શબ્દાત્ તદન્યાકારાદિગ્રહઃ । તન્નિશ્ચયानુપપત્તેઃ-બાહ્યાસ્વલક્ષણાભાવનિશ્ચયानુપપત્તેઃ । એતત્પ્રકટા-
નાયૈવાહ-ન સાધારણાકારેણૈવ, અસ્વલક્ષણાકારેણૈત્યર્થઃ, સંવેદનેન-વિજ્ઞાનેન સાધારણા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અસાધારણ-સ્વલક્ષણાકાર બુદ્ધિ તો સ્વલક્ષણને આશ્રયીને પ્રવર્તે છે, પણ સ્વલક્ષણ જેવું તો કોઈ તત્ત્વ
જ નથી... એટલે અસાધારણરૂપ-સ્વલક્ષણાકાર બુદ્ધિ ખરેખર તો નિર્વિષયક જ છે ← આ કથનથી
તો, નિર્વિકલ્પબુદ્ધિ પણ સત્યરૂપે સાબિત નહીં થાય...

(૭૨) બૌદ્ધ : પણ સ્વલક્ષણનું તો દર્શન થાય છે અને એટલે જ અમે નિર્બાધિ કહીએ છીએ કે
→ સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ છે જ અને તેને વિષય કરીને જ આ સ્વલક્ષણાકાર બુદ્ધિ થાય છે ← આમ,
નિર્વિકલ્પની સત્યતા અબાધિત છે... એટલે તે દોષ નિર્વિકલ્પ અંગે સમાન નથી...

સ્વાદ્વાદી : એવું સમાધાન તો સવિકલ્પ અંગે પણ શક્ય છે, કારણ કે અસ્વલક્ષણદર્શનનો
અનુગ્રહ પણ થાય જ છે... (આશય એ કે, અસ્વલક્ષણનું પણ દર્શન થાય છે જ અને એટલે તો અમે
પણ કહી શકીએ કે, અસ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ છે અને તેને વિષય કરીને જ આ સવિકલ્પબુદ્ધિ થાય છે...
આ રીતે તો સવિકલ્પની સત્યતા પણ અબાધિત છે...)

બૌદ્ધ : પણ અસ્વલક્ષણ-સાધારણ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ન હોવાથી, અસ્વલક્ષણદર્શનનાં અનુગ્રહનો
અભાવ છે... (આવું અસ્વલક્ષણદર્શન ત્યારે થાય કે જ્યારે તેવી કોઈ વસ્તુ હોય... પણ અસ્વલક્ષણ-
સાધારણરૂપ કોઈ વસ્તુ જ નથી...)

સ્વાદ્વાદી : “અસ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ નથી” - એ જ વાત તમારી સિદ્ધ નથી, કારણ કે જ્યારે
સાધારણ-અસ્વલક્ષણાકારે સ્પષ્ટ સંવેદન થતું હોય, ત્યારે “અસ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ નથી” - એવો નિશ્ચય
શી રીતે થાય ?

ભાવ એ કે, ઘટનું જ્યારે સ્પષ્ટ સંવેદન થતું હોય, ત્યારે કોઈ કહે કે - “ઘટ નથી” તો તે વાત

૧. ‘તદ્ભાવાં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘અપિ’ ઇત્યધિકો ઙ-પાઠઃ । ૩. ‘ચ-તદ્દર્શનાં’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર
તુ ઙ-પાઠઃ ।

(૭૩) એવમન્યાકારેણાપિ યોજના કાર્યેતિ । (૭૪) એવં ચ 'તદવ્યતિરિક્તમપિ

વ્યાખ્યા

ર્થાભાવનિશ્ચયઃ-અસ્વલક્ષણાર્થાભાવનિશ્ચયઃ । કુતો નેત્યાહ-અતિપ્રસંગાત્ । એનમેવાહ-સ્વલક્ષણાકારેણાપ્યનેન-સંવેદનેન તદભાવનિશ્ચયાપત્તેઃ-સ્વલક્ષણાભાવનિશ્ચયાપત્તેઃ, એવમ-ન્યાકારેણાપિ અસ્વલક્ષણચિન્તાયાં સ્વલક્ષણાકારેણ સ્વલક્ષણચિન્તાયાં ચાસ્વલક્ષણાકારેણ યોજના કાર્યા । કિમુક્તં ભવતિ ? ન સ્વલક્ષણાકારેણ સંવેદનેનાસ્વલક્ષણાર્થાભાવનિશ્ચયઃ, અતિપ્રસંગાદિતિ તદ્ભાવના કૃતૈવ । એવં ચ સતિ તદવ્યતિરિક્તમપિ વ્યતિરિક્તમિવેત્યાદિ

અનેકાંતરશ્મિ

માની શકાય નહીં, કારણ કે ઘટ વિના તો આવું સંવેદન થાય જ નહીં... તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું... બીજી વાત, “અસ્વલક્ષણ-સાધારણાકારરૂપ વસ્તુ નથી” - એવું તમે કયા સંવેદનના આધારે કહો છો ? (૧) સાધારણાકાર સંવેદનના આધારે, કે (૨) સ્વલક્ષણાકાર સંવેદનના આધારે ? (૭૩) (૧) અસ્વલક્ષણાકાર જ્ઞાનથી જ “અસ્વલક્ષણ વસ્તુ નથી” એવો નિશ્ચય તો ન માની શકાય, કારણ કે તેને જ વિષય કરતું જ્ઞાન જ, તેના જ અભાવનો નિશ્ચય શી રીતે કરે ? (ઘટજ્ઞાન તો ઘટનો જ નિશ્ચય કરે, ઘટના અભાવનો નહીં...)

પ્રશ્ન : તદ્વિષયક જ્ઞાનથી પણ તેના અભાવનો નિશ્ચય માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, સ્વલક્ષણાકાર નિર્વિકલ્પસંવેદનથી પણ, સ્વલક્ષણ અભાવનો નિશ્ચય માનવો પડશે ! પછી ભલે ને તે સંવેદનમાં સ્વલક્ષણનો પ્રતિભાસ પણ થતો હોય... તેથી પ્રથમવિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

(૨) સ્વલક્ષણાકાર જ્ઞાનથી પણ “અસ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ નથી” એવો નિશ્ચય ન માની શકાય, કારણ કે અન્યવિષયક જ્ઞાનથી અન્યજ્ઞાનના વિષયનો અપલાપ ન કરાય... (પટજ્ઞાનમાં ઘટ ન દેખાય તેટલા માત્રથી તે પટજ્ઞાન દ્વારા ઘટાભાવનો નિશ્ચય ન થઈ શકે, કારણ કે ઘટજ્ઞાનથી તો તેનું અસ્તિત્વ અબાધિત છે... તેમ અહીં પણ, અસ્વલક્ષણાકાર સંવેદનથી અસ્વલક્ષણનું અસ્તિત્વ અબાધિત છે...)

પ્રશ્ન : અન્યવિષયક જ્ઞાનથી પણ, અન્યજ્ઞાનના વિષયનો અપલાપ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો સ્વલક્ષણનો પણ અપલાપ થવાનો અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે પૂર્વોક્ત રીતે સાધારણ સંવેદનથી, અન્યજ્ઞાનના (=સ્વલક્ષણાકાર જ્ઞાનના) વિષયભૂત સ્વલક્ષણનો અપલાપ પણ શક્ય જ છે... એટલે બીજો વિકલ્પ પણ યુક્ત નથી...

સાર : તેથી “અસ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ નથી” - એવો નિશ્ચય ન થાય અને એટલે તે વસ્તુની નિર્બાધિ સિદ્ધિ થશે... આવા વસ્તુબળે ઉત્પન્ન થયેલ સાધારણાકાર વિકલ્પબુદ્ધિ પણ વાસ્તવિકરૂપે જ સાબિત થાય... એટલે શબ્દ-વિકલ્પનો વાચ્ય-વાચકસંબંધ વાસ્તવિક માનવો રહ્યો...

(૭૪) આ કથનથી, પૂર્વપક્ષીએ જે કહ્યું હતું કે - “તે સાધારણાકાર, બુદ્ધિથી અવ્યતિરિક્ત

વ્યતિરિક્તમિવ' ^૧ઈત્યાદ્યનાલોચિતાભિધાનમિતિ દર્શિતમેવ તથાપિ લેશતો વિશેષેણ દર્શયતે ॥

(૭૫) તત્ર યદુક્તમ્^૨-“પરરૂપમ્” ઇત્યાદ્યત્ર પરરૂપં વ્યાવૃત્તં સ્વલક્ષણમસાધારણં તત્ કથં સ્વરૂપેણ સ્વપ્રતિભાસેન સંવ્રિયતે પ્રચ્છાદ્યતે ધિયા એકાર્થપ્રતિભાસિન્યા એકા-કારયા ભાવાનાશ્રિત્ય ભેદિનઃ સ્વલક્ષણાન્યધિકૃત્યોત્પન્નયા^૩ તથોત્પન્નાયાસ્તત્પ્રતિભાસિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પૌર્વપક્ષં વચ્ચઃ અનાલોચિતાભિધાનમિતિ દર્શિતમેવ તથાપિ લેશતઃ-સંક્ષેપતો વિશેષેણ પ્રતિવચનં દર્શયતે ॥

તત્ર યદુક્તં પૂર્વપક્ષૈ-“પરરૂપમ્” ઇત્યાદિ અત્રાપિ પરરૂપં વ્યાવૃત્તં સ્વલક્ષણમ-સાધારણં વર્તતે, તત્ કથં સ્વરૂપેણ સ્વપ્રતિભાસેન સંવ્રિયતે પ્રચ્છાદ્યતે ધિયા એકાર્થ-પ્રતિભાસિન્યા એકાકારયા ભાવાનાશ્રિત્ય ભેદિનઃ । સ્વલક્ષણાન્યધિકૃત્યોત્પન્નયા ? અયમત્ર પિણ્ડાર્થઃ-પરં રૂપં કથં સ્વરૂપેણ ધિયા પ્રચ્છાદ્યતે કથં ચ નેત્યાહ-તથોત્પન્નાયાઃ પારમ્પર્યેણ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવા છતાં પણ, વ્યતિરિક્તની જેમ બાસે છે...” તે કથન પણ અનાલોચિત (=વિચાર્યા વિનાનું) સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે (૧) બુદ્ધિથી વ્યતિરિક્ત, (૨) સાધારણાકાર, અને (૩) અર્થક્રિયાકારી (=સમાનાકાર જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવારૂપ અર્થક્રિયા કરનાર...) એવા અસ્વલક્ષણરૂપ પદાર્થનું નિર્બાધ અસ્તિત્વ છે...

આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષની દરેક વાતોનો સંક્ષેપથી નિરાસ બતાવ્યો... પણ હવે તેઓની એકેક વાતોનું વિશેષથી નિરાકરણ બતાવાય છે -

❖ પૂર્વપક્ષના કથનનો સચોટ નિરાસ ❖

(૭૫) તમે જે કહ્યું હતું કે - “તે સંવૃત્તિ બુદ્ધિ વડે, સ્વરૂપ દ્વારા રૂપ (વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણરૂપ) આચ્છાદિત કરાય છે... વગેરે” - એ અંગે પહેલા અમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપો... પ્રશ્ન એ કે, પરરૂપ એટલે તમે વ્યાવૃત્ત (=પરસ્પરભિન્ન) અસાધારણ (=અત્યંત વિસદૃશ) સ્વલક્ષણ કહો છો... હવે આવો સ્વલક્ષણરૂપ પદાર્થ, (૧) ભિન્ન-ભિન્ન એવા સ્વલક્ષણોને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થનારી, અને (૨) એકાકારરૂપે અર્થનો પ્રતિભાસ કરનારી એવી સાધારણાકાર સંવૃત્તિ વડે શી રીતે આચ્છાદિત કરાય ? એટલે કે આવી સંવૃત્તિ વડે, સ્વરૂપ (સાધારણાકારપ્રતિભાસ) દ્વારા પરરૂપ=વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણ શી રીતે આચ્છાદિત કરાય ?

બૌદ્ધ : પણ તેનાથી પરરૂપનું આચ્છાદન કરવામાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધ ! તમારા કહેવા પ્રમાણે તો તે સાધારણાકાર બુદ્ધિ પણ, પરંપરાએ

૧. સમીક્ષ્યતાં ૭૧૮તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ૭૧૯તમે પૃષ્ઠે । ૩. સન્તુલ્યતાં યદુક્તં વ્યાખ્યાયાં ૭૧૯તમે પૃષ્ઠે । ૪. અવ-લોક્યતાં ૭૧૮તમં પૃષ્ઠમ્ । ૫. ૭૧૯તમે પૃષ્ઠે ।

ત્વેન તત્પ્રકાશનાત્ સંવરણાસિદ્ધેઃ । (૭૬) પારમ્પર્યોત્પત્તેઃ અસ્યા અતદાકારતેતિ ચેત્, ન, ન્યાયાનુપપત્તેઃ પારમ્પર્યેણાપિ કૃષ્ણાદિભ્યઃ સિતાદિબુદ્ધ્યસિદ્ધેઃ, તદન્યતરમાત્ર-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરરૂપેભ્યઃ તત્પ્રતિભાસિત્વેન-પરરૂપાકારત્વેન સ્વલક્ષણાકારત્વેન તત્પ્રકાશનાત્-પરરૂપ-પ્રકાશનાદ્દેતોઃ કિમિત્યાહ-સંવરણાસિદ્ધેઃ । પારમ્પર્યોત્પત્તેઃ કારણાત્ અસ્યાઃ-અધિકૃત-બુદ્ધેઃ અતદાકારતેતિ ચેત્ અપરરૂપાકારતા, ન સ્વલક્ષણાકારતા इत्यर्थः । एतदाशङ्क्याह-न, न्यायानुपपत्तैः । एनमेवाह-पारमपर्येणापि कृष्णादिभ्यः सकाशात् सितादिबुद्ध्यसिद्धेः । असिद्धिश्च तदन्यतरमात्रसत्तापत्त्या-कृष्णाद्यन्यतरमात्रसत्तापत्त्या हेतुभूतया तदितराभाव-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વલક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. (ભાવાનાશ્રિત્ય ભેદિનઃ) અને તેથી તો તે બુદ્ધિ સ્વલક્ષણનો જ પ્રતિભાસ કરશે ને ? કારણ કે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તેનો જ તે જ્ઞાન પ્રતિભાસ કરે... (ઘટથી થનારું જ્ઞાન ઘટનો જ પ્રતિભાસ કરે...) આમ, સાધારણાકાર બુદ્ધિ તો સ્વલક્ષણપ્રતિભાસી હોવાથી, તેના દ્વારા તો સ્વલક્ષણનો પ્રકાશ (=બોધ) થશે... એટલે તે બુદ્ધિથી સ્વલક્ષણનું સંવરણ=આચ્છાદન તો સિદ્ધ નથી...

(આશય એ કે, ઘટપ્રતિભાસી જ્ઞાન કદી ઘટનું આચ્છાદન ન કરે, તેમ સ્વલક્ષણપ્રતિભાસી બુદ્ધિ, કદી સ્વલક્ષણનું આચ્છાદન ન કરે, ઉલટાનું પ્રતિભાસ જ કરે... તો પછી તે બુદ્ધિથી પરરૂપનું આચ્છાદન તો શી રીતે કહી શકો ?)

(૭૬) બોદ્ધ : જુઓ ભાઈ ! સાધારણાકાર બુદ્ધિ યદ્યપિ સ્વલક્ષણથી જ જન્ય છે, પણ તેની ઉત્પત્તિ પરંપરાએ થઈ હોવાથી, તેમાં પરરૂપ=સ્વલક્ષણનો આકાર નથી... (અને એટલે જ, તેના દ્વારા સ્વલક્ષણનો પ્રતિભાસ ન થતા, સ્વલક્ષણના આકારનું આચ્છાદન થાય છે...)

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે આમાં ન્યાયની અસંગતિ છે. તે આ રીતે - જો સ્વલક્ષણથી પણ અસ્વલક્ષણાકાર બુદ્ધિ થાય, તો તો કૃષ્ણાદિ કોઈ એક પદાર્થથી જ શ્વેતાદિની પણ બુદ્ધિ થઈ જશે !

એમ માત્ર એક કૃષ્ણથી જ, કૃષ્ણ-શ્વેત-નીલાદિ તમામ બુદ્ધિઓ થઈ જતાં તો, માત્ર એક કૃષ્ણનું જ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે અને તે સિવાયના શ્વેતાદિ પદાર્થોનો તો વિલોપ થઈ જશે !

તાત્પર્ય એ કે, જ્ઞાનના આધારે વિષયની વ્યવસ્થા થાય... ઘટજ્ઞાનથી ઘટની, પટજ્ઞાનથી પટની, કૃષ્ણજ્ઞાનથી કૃષ્ણની... પણ જો કોઈ એક પદાર્થથી વિસદૃશ જ્ઞાન પણ થઈ જતું હોય, તો તો 'ઘટથી જ ઘટજ્ઞાન-શ્વેતથી જ શ્વેતજ્ઞાન' - એવો નિશ્ચય નહીં રહે... કારણ કે ઘટજ્ઞાન-શ્વેતજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનો તો માત્ર કૃષ્ણથી પણ શક્ય છે... ફલતઃ તે જ્ઞાનો દ્વારા કૃષ્ણની જ વ્યવસ્થા થશે, એટલે તો શ્વેતાદિ

❖ સાધારણાકારબુદ્ધિ પણ પરંપરાએ સ્વલક્ષણથી જન્ય હોઈ, સ્વલક્ષણપ્રતિભાસી છે - એ વાતનો ખાસ ખ્યાલ રાખવો.

૧. 'एतामेवाह' इति ड-पाठः ।

સત્તાપત્ત્યા તદિતરાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચાપ્યેષૈકાર્થપ્રતિભાસિન્યેવ, તથાનનુભવાત્, તત્સમાનતયા પ્રતીતેઃ, તદનનુવિદ્વૈકાર્થપ્રતિભાસનાદિતિ । (૭૭) એવં ચ સંવરણાનુપપત્તેઃ તયા ધિયા સંવૃત્તનાનાત્વાઃ-સ્થગિતનાનાત્વાઃ કિંવિશિષ્ટયા સંવૃત્ત્યા સંવ્રિયતે અનયા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રસજ્ઞાત્-કૃષ્ણાદીતરસિતાદ્યભાવપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચાપ્યેષા-અધિકૃતા ધીઃ એકાર્થપ્રતિભાસિન્યેવ । કુત ઇત્યાહ-તથા-એકાર્થપ્રતિભાસિત્વેન અનનુભવાત્ કારણાત્ । અનનુભવશ્ચ તત્સમાન-તયા પ્રતીતેઃ-ભેદિભાવસમાનતયા પ્રતીતેઃ । ઇત્યં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-તદનનુવિદ્વૈકાર્થપ્રતિભાસનાત્-ભેદિભાવાનનુવિદ્વૈકાર્થપ્રતિભાસનાત્ ઇતિ । એવં ચ સંવરણાનુપપત્તેઃ કારણાત્ કિમિત્યાહ-તયા ધિયા સંવૃત્તનાનાત્વાઃ-સ્થગિતનાનાત્વાઃ કિંવિશિષ્ટયા સંવૃત્ત્યા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પદાર્થોનો વિલોપ જ થવાનો...

તેથી સ્વલક્ષણથી અસ્વલક્ષણાકાર નહીં, પણ સ્વલક્ષણાકાર બુદ્ધિ જ માનવી જોઈએ અને આવી બુદ્ધિ દ્વારા તો સ્વલક્ષણનું આચ્છાદન અસંગત જ રહે...

બીજી વાત, તે બુદ્ધિ ભિન્ન પદાર્થોનો એકાકારરૂપે =અભેદરૂપે અવભાસ કરાવે, એવો અનુભવ થતો નથી, કારણકે અનુભવ તો ભિન્ન પદાર્થોનો સમાનરૂપે થવો જ પ્રતીત છે...એટલે ભિન્ન-ભિન્ન સ્વલક્ષણોનો એકાકારરૂપે નહીં, પણ સમાનરૂપે જ અનુભવ થાય છે... આવું માનવું જ જોઈએ, કારણ કે ભિન્ન-ભિન્ન સ્વલક્ષણોથી અનનુવિદ્વ (=રહિત) માત્ર એકાકારરૂપે કોઈ એક અર્થનો પ્રતિભાસ થતો નથી...

આશય એ કે, જુદા-જુદા ઘટોનો સમાનરૂપે જ બોધ થાય છે, બધા ઘટોનાં એકીકરણથી કોઈ એક મહાઘટનો બોધ થાય એવું નથી... પણ જો બુદ્ધિ એકાકારરૂપે બોધ કરે, તો તો તેવો પણ પ્રતિભાસ થવો જોઈએ ને ? (એટલે તે બુદ્ધિ દ્વારા અર્થનું ગ્રહણ સમાનરૂપે જ માનવું જોઈએ, એકાકારરૂપે નહીં...)

સાર : આમ, સમાનાકારરૂપે ભિન્ન-ભિન્ન સ્વલક્ષણોનો પ્રતિભાસ કરનારી સ્વલક્ષણવિષયક બુદ્ધિથી, સ્વલક્ષણોનું સંવરણ=આચ્છાદન બિલકુલ સંગત નથી... (એકાકારે થાય તો સંવરણ થાય, સમાનાકારે થાય તો ભિન્નતાનું જ્ઞાન થવાથી સંવરણ નથી...)

❖ બુદ્ધિ દ્વારા સ્વલક્ષણાચ્છાદનનો નિરાસ ❖

(૭૭) ઉપરોક્ત કથનથી, બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “તે સંવૃત્તિ (સ્વલક્ષણોનું સંવરણ કરનારી) બુદ્ધિ વડે આચ્છાદિત કરાયેલ ભિન્નતાવાળા, સ્વતઃ જ અસાધારણરૂપે રહેલા, ભિન્ન-ભિન્ન

❖ આવું કહીને ગ્રંથકારશ્રીએ, બૌદ્ધના મૌલિક કથન પર પ્રહાર કર્યો છે... અને એટલે બીજી પણ પૂર્વપક્ષવાર્તાનો, આ કારણથી જ વિલોપ થાય છે, એવું હવે કહે છે...

૧. ‘તયા ધિયા’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ઇત આરબ્ધ ‘ઘટત્વાદિના’ પર્યન્તકઃ પાઠો વ્યાખ્યાયાં ૭૨૧-૭૨૦તમયોઃ પૃષ્ઠયોઃ દૃશ્યતે ।

સ્વલક્ષણમિતિ કૃત્વા ભેદિનઃ સ્વયમસાધારણાત્મનાઽભેદિન ઇવ સંસૃષ્ટા ઇવાભાન્તિ ભાવા રૂપેણ કેનચિદ્ વિજાતીયવ્યાવૃત્ત્યુપલક્ષિતેન ઘટત્વાદિના' ઇતિ ન્યાયતો વચનમાત્રમેવેતિ । તથા તંસ્યા બુદ્ધેઃ અભિપ્રાયવશાદેકાકારાધ્યારોપવશાત્ સામાન્યં સદિતિ પ્રકીર્તિતં બુદ્ધ્યારોપિત એવાકારઃ સામાન્યમુક્તં તદસત્ પરમાર્થેન વસ્તુસ્થિત્યા યથા સઙ્કલ્પિત-મારોપિતં તયેતિ । એતચ્ચ વચનમાત્રમ્, પરમાર્થતસ્તદસત્ત્વાસિદ્ધેઃ, બુદ્ધ્યારૂઢસ્ય વેદ્યમાનત્વાત્, તત્પ્રતિક્ષેપેઽતિપ્રસજ્ઞાત્ (૭૮) તન્નિર્વિષયત્વાસિદ્ધેઃ, પ્રમાણાભાવાત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સંનિયતેઽનયા સ્વલક્ષણમિતિ કૃત્વા ભેદિનઃ સ્વયમસાધારણાત્મના અભેદિન ઇવ સંસૃષ્ટા ઇવાભાન્તિ ભાવા રૂપેણ કેનચિદ્ વિજાતીયવ્યાવૃત્ત્યુપલક્ષિતેન ઘટત્વાદિનેતિ-એતન્ન્યાયતો વચનમાત્રમેવ । તથા 'એતચ્ચ વચનમાત્રમ્' ઇતિ યોગઃ । કિમિત્યાહ-તસ્યા બુદ્ધેરભિપ્રાયવશાત્ એકાકારાધ્યારોપવશાત્ સામાન્યં સદિતિ પ્રકીર્તિતં બુદ્ધ્યારોપિત એવાકારઃ સામાન્યમુક્તં તદસત્ પરમાર્થેન વસ્તુસ્થિત્યા યથા સઙ્કલ્પિતમારોપિતં તયેતિ । એતચ્ચ વચનમાત્રમ્ । કુત ઇત્યાહ-પરમાર્થતઃ-તત્ત્વેન તદસત્ત્વાસિદ્ધેઃ-સામાન્યાસત્ત્વાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ બુદ્ધ્યારૂઢસ્ય વેદ્યમાનત્વાત્ તત્પ્રતિક્ષેપે-બુદ્ધ્યારૂઢસામાન્યપ્રતિક્ષેપે અતિપ્રસજ્ઞાત્-બુદ્ધ્યારૂઢ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્વલક્ષણો પણ જાણે અભેદરૂપે ભાસે છે... કઈ રીતે અભેદરૂપે ભાસે ? તો કે ઘટત્વાદિની અપેક્ષાએ... આ ઘટત્વ વિજાતીય એવા પટાદિની વ્યાવૃત્તિરૂપ છે, એટલે તે ઘટત્વની અપેક્ષાએ ભિન્ન-ભિન્ન પણ ઘટાદિ સ્વલક્ષણોનો, એકાકારરૂપે પ્રતિભાસ થાય છે..." ← આ સંપૂર્ણ કથન પણ યુક્તિથી માત્ર બોલવા પૂરતું જ સાબિત થાય છે, કારણ કે પહેલી વાત તો એ કે, તે બુદ્ધિ સ્વલક્ષણપ્રતિભાસી હોઈ તેના દ્વારા સ્વલક્ષણનું સંવરણ = આચ્છાદન જ ઘટતું નથી, તો પછી તમારું (તે બુદ્ધિ વડે સંવૃત્ત ભિન્નતાવાળા પણ...) કથન શી રીતે યુક્ત ગણાય ?

❖ સામાન્યની અપારમર્થિકતાનો નિરાસ ❖

બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → "આવી બુદ્ધિના એકાકારરૂપ અધ્યારોપના વશે, તે સામાન્ય સત્તારૂપે કહેવાયેલ છે, એટલે કે બુદ્ધિપરિકલ્પિત આકાર જ સામાન્ય છે અને એટલા અંશે જ તે સત્ છે... બાકી જેવું સામાન્ય તે બુદ્ધિ વડે કલ્પાયેલ છે, તેવું સામાન્ય પરમાર્થથી (=વાસ્તવિક રીતે) તો અસત્ જ છે, અર્થાત્ તે છે જ નહીં" ← આ કથન માત્ર વચનવિલાસરૂપ સાબિત થાય છે, કારણ કે "તેવું સામાન્ય પરમાર્થથી અસત્ છે" - એવું સિદ્ધ નથી....

બૌદ્ધ : તો શું તે પરમાર્થથી પણ સત્ છે ?

સ્વાદ્વાદી : હા જરૂર, કારણ કે સવિકલ્પબુદ્ધિમાં તેનું સ્પષ્ટપણે સંવેદન થાય છે... હવે જો આ

૧. અતઃ પરં 'તયા'ઽવસાનકઃ પાઠો વ્યાખ્યાયાં ૭૨૦તમે પૃષ્ઠે વિદ્યતે । ૨. 'ઇવાસંસૃષ્ટા' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ ।

સર્વથાઽસતઃ પ્રતિભાસનાયોગાત્, વિચત્કેશાદિબુદ્ધેરપિ સદાલમ્બનત્વાત્ તથાવિધ-
તિમિરરેણવાદિભાવત ઉત્પત્તેઃ અન્ધતમસેઽભાવાદિતિ વક્ષ્યામઃ । (૭૧) એવમપિ તુલ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વલક્ષણાકારસ્યાપિ પ્રતિક્ષેપાપત્તેઃ । સવિષયોઽયં સ તુ નિર્વિષય इत्याશङ्કાપોહયાહ-તન્નિ-
ર્વિષયત્વાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ પ્રમાણાભાવાત્ નિર્વિષયઃ અયમિતિ નાત્ર પ્રત્યક્ષં નાનુમાનમિતિ
પરિભાવનીયમ્ । સર્વથાઽસતઃ-પદાર્થસ્ય પ્રતિભાસનાયોગાત્ વિચત્કેશાદિબુદ્ધ્યા વ્યભિચાર
ઇતિ વિશ્રમાપોહયાહ-વિચત્કેશાદિબુદ્ધેરપિ, 'આદિ'શબ્દાદ્ દ્વિચન્દ્રાદિબુદ્ધિગ્રહઃ, સદાલમ્બન-
ત્વાત્ । સદાલમ્બનત્વં ચ તથાવિધતિમિરરેણવાદિભાવત ઉત્પત્તેઃ કારણાત્ । इत्थं चैतदङ्गी-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સંવેદિત આકારનો પણ અપલાપ કરો, તો સ્વલક્ષણાકારનો પણ અપલાપ કરવાની આપત્તિ આવે !
પછી ભલે ને તે આકાર પણ બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટપણે સંવેદિત હોય...

(૭૮) બૌદ્ધ : તમે જરા બંને આકારનો તફાવત વિચારો → (૧) બુદ્ધિમાં સંવેદિત સ્વલક્ષણાકાર
તો સવિષયક છે, કારણ કે તે આકારના સ્વલક્ષણરૂપ વિષયનું નિર્ભાષિ અસ્તિત્વ છે, જ્યારે (૨)
બુદ્ધિમાં સંવેદિત સામાન્યાકાર તો નિર્વિષયક છે, કારણ કે તે આકારનાં સામાન્યરૂપ વિષયનું ખરેખર
તો અસ્તિત્વ જ નથી...

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે “સામાન્યાકાર નિર્વિષયક (=વિષય-
રહિત) છે” - એ વાતમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તે આ રીતે -

(૧) ‘આ નિર્વિષયક છે’ - એ વિશે પ્રત્યક્ષ તો પ્રમાણ ન બની શકે, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો એ
વિષય જ નથી, પ્રત્યક્ષ તો નિરંશ વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં જ વ્યાપૃત છે...

(૨) ‘આ નિર્વિષયક છે’ - એ વિશે અનુમાન પણ પ્રમાણ નથી, કારણ કે અનુમાન તો પોતે
જ સામાન્યાકારને વિષય કરીને પ્રવર્તક બને છે... (એટલે જો તે અનુમાનથી ખ્યાલ આવી જાય કે,
ભાસિત થતો સામાન્યાકાર નિર્વિષયક છે, તો તે અનુમાનથી વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ જ ન થાય...)

તેથી, બુદ્ધિમાં સંવેદિત સામાન્યાકારને નિર્વિષયક ન માની શકાય...

અને એક વાત સમજી રાખો કે → જે પદાર્થ સાવ જ અસત્ હોય, તે પદાર્થનો પ્રતિભાસ કદી
પણ થાય નહીં... શું ખપુષ્પનો પ્રતિભાસ કદી થાય છે ? ← તેથી સામાન્યાકારને વાસ્તવિક માનવામાં
જ, તેનો પ્રતિભાસ સંગત થાય.

બૌદ્ધ : કોઈક વાર, આંખોથી આકાશમાં વાળ જેવા લીટા દેખાય છે... એ વખતે થતી આકાશ-
કેશવિષયક બુદ્ધિ, શું અસત્ પણ આકાશકેશનો પ્રતિભાસ નથી કરતી ? (તેમ સામાન્યાકારબુદ્ધિ પણ
અસત્પ્રતિભાસી કેમ ન મનાય ?)

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! તેવી (૧) આકાશકેશબુદ્ધિ, (૨) દ્વિચન્દ્રની બુદ્ધિ પણ સત્પદાર્થવિષયક
જ છે, કારણ કે તેવા પ્રકારનો અંધકાર, રેણુ=ધૂળ વગેરે કારણોથી જ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, બાકી

एवानन्त्यदोष इति चेत्, न, समानपरिणामवद्भावेऽपि अन्यतरवाचकत्वनियोगेऽपि ध्वने-
रदोषात्, भूयोऽपि ततस्तादृशि प्रवृत्त्यविरोधात् एवम्भूता एतच्छब्दवाच्या इति

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

कर्तव्यमित्याह-अन्धतमसेऽभावात् वियत्केशादिबुद्धेः इति वक्ष्यामः ऊर्ध्वम् । एवमपि तुल्य
एवानन्त्यदोष इति चेत् । यश्चोभयोर्दोषो न तत्रैकश्चોद्यो भवतीत्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह-
न, समानपरिणामवद्भावेऽपि-घटादिषु अन्यतरस्मिन् भावे वाचकत्वनियोगेऽपि ध्वनेः ।
किमित्याह-अदोषात् । कथमदोष इत्याह-भूयोऽपि ततः-घटादिशब्दात् तादृशि-समान-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

નથી જ થતી... આમ, કારણજન્ય હોવાથી, તે બુદ્ધિ પણ કથંચિદ્ સવિષયક જ છે...(અર્થાત્ સત્
એવી રેણુ આદિને જ વિષય કરે છે...)

(તેમ દ્વિચન્દ્રબુદ્ધિ પણ ચન્દ્રનાં અસ્તિત્વ વિના થતી નથી. ફલતઃ તે પણ ચન્દ્રને વિષય કરીને
જ પ્રવર્તે છે...)

આ વાતને અમે આગળ કહીશું...

ટુંકમાં, કોઈ પણ બુદ્ધિ સત્પદાર્થવિષયક જ હોય... ફલતઃ સામાન્યાકાર બુદ્ધિ પણ સત્ એવા
સામાન્યને વિષય કરનાર જ માનવી રહી અને એટલે તો સામાન્યની પારમાર્થિકતા જ સિદ્ધ થઈ...

(સિંહાવલોકન : એટલે વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ વસ્તુરૂપ સાબિત થતાં “બીજે કરાયેલ સંકેતવાળા
શબ્દથી બીજે પ્રવૃત્તિ ન થાય...વગેરે” - પૂર્વોક્ત દોષો આવશે જ... તેથી મૂળપૂર્વપક્ષમાં, બૌદ્ધે
જેમ સ્વલક્ષણ અનંત હોવાથી તેમાં સંકેતની અશક્યતા બતાવી, તેમ ગ્રંથકારશ્રીએ ત્રીજા અપોહરૂપ
વિકલ્પમાં પણ સંકેતની અશક્યતા બતાવી... એટલે સંકેત વસ્તુમાં જ માનવો જોઈએ અને તેથી
વસ્તુ પણ શબ્દવાચ્ય બનતાં, તેની અભિલાષ્યતા જ સિદ્ધ થાય...)

(૭૯) આ રીતે અવાંતર પૂર્વપક્ષોનું નિરાકરણ કર્યા બાદ, હવે ગ્રંથકારશ્રીનો, યોથા અધિકારગત
પ્રારંભના મૂળપૂર્વપક્ષ સાથે વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે -

❖ વસ્તુમાં સંકેતની અવિરોધસંગતિ ❖

બૌદ્ધ : જેમ વિકલ્પો અનંત હોવાથી, અમારા મતે તમે સંકેતની અશક્યતા બતાવી, તેમ તમારા
મતે પણ સ્વલક્ષણો તો અનંતા છે જ ને ! તો તમારા મતે પણ સંકેતની અશક્યતા કેમ ન રહે ?
આશય એ કે, જ્યાં બંને મતે સરખા દોષ હોય, ત્યાં એક વ્યક્તિ પર દૂષણ આપવા યોગ્ય નથી...

સ્યાદાદી : અમારા મતે તે દોષ આવતો નથી, કારણ કે સમાનપરિણામવાળા પદાર્થોમાંથી
કોઈ એક પદાર્થમાં શબ્દસંકેત કર્યો હોય કે - ‘આ પદાર્થને ઘટ કહેવો’ - તો પણ તે દોષ રહેતો નથી..

❖ “યશ્ચોભયોઃ સમો દોષઃ પરિહારોઽપિ વા સમઃ ।

નૈકઃ પર્યનુયોજ્યઃ સ્યાત્ તાદૃગર્થવિચારણે ॥” - इति श्लोकवार्ति० ।

૧. ‘ન તમેકશ્ચોદ્યો’ इति ‘ङ-पाठः ।

નિયોગસમયે નિયોગાદિતિ । एवं व्यवहारानुपयोगादिति यत्किञ्चिदेतत्, इत्थमेव व्यवहारोपपत्तेः, अन्यथोक्तवदयोगात् ।

(૮૦) આહ-વસ્તુવિષયત્વે શબ્દાનાં સામાનાધિકરણ્યાદિવ્યવહારાભાવઃ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પરિણામવતિ ભાવે પ્રવૃત્ત્યવિરોધાત્ । અવિરોધશ્ચ એવમ્ભૂતા ભાવા એતચ્છબ્દવાચ્યાઃ-ઘટાદિ-શબ્દવાચ્યા ઇતિ-એવં નિયોગસમયે-સંકેતસમયે નિયોગાદિતિ । एवं व्यवहारानुपयोगादिति यत्किञ्चिदेतत्-પૂર્વપક્ષવચનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-ઇત્થમેવ-તાદૃશિ નિયોગે વ્યવહારોપપત્તેઃ, પ્રક્રમાત્ શબ્દાર્થવ્યવહારોપપત્તેઃ, અન્યથોક્તવદયોગાદ્ વ્યવહારસ્ય । આહ પરઃ-વસ્તુવિષયત્વે શબ્દાનામભ્યુપગમ્યમાને । કિમિત્યાહ-સામાનાધિકરણ્યાદિવ્યવહારાભાવઃ । ‘આદિ’શબ્દાદ્ વિશેષણવિશેષ્યભાવપરિગ્રહઃ । કથમભાવ ઇત્યાહ-વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । એનામેવ દર્શયન્નાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : પણ જે ઘટમાં સંકેત કરાયો હોય, તે સિવાયના ઘટમાં તો ઘટશબ્દથી પ્રવૃત્તિ નહીં થાય ને ? (અને એટલે તમારા મતે પણ સંકેત નિષ્ફળ જ થશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : એક વાત ફરી સાંભળી લો → અમે માત્ર ઘટસ્વલક્ષણમાં જ સંકેત નથી કરતાં, પણ સમાનપરિણામવાળા ઘટમાં સંકેત કરીએ છીએ... એટલે ઘટશબ્દથી માત્ર તે જ ઘટ નહીં, પણ સમાનપરિણામવાળા બીજા પણ ઘટો વાચ્ય બનશે.... ફલતઃ ‘ઘટ’ શબ્દથી સમાનપરિણામવાળા દરેક ઘડાઓ વિશે અવિરોધપણે પ્રવૃત્તિ થશે, કારણ કે સંકેત સમયે જ આવો સંકેત કર્યો હતો કે - “આવા-આવા આકારવાળા જે પણ પદાર્થો હોય, તે બધા પદાર્થોને ‘ઘટ’ શબ્દથી કહેવો” - અને આવા સંકેતથી તો, સંકેતિત ઘટ સિવાયના બીજા ઘટો વિશે પણ ઘટશબ્દથી પ્રવૃત્તિ થવી ઉચિત જ છે...

એટલે તમે જે કહ્યું હતું કે → “વસ્તુ તો અનંતી હોવાથી તેમાં સંકેત અશક્ય થતાં, એકાદમાં કરાયેલો સંકેત તે વ્યવહારમાં ઉપયોગી ન બને” ← તે વાત પણ અસાર છે, કારણ કે આ રીતે સમાનપરિણામવાળા પદાર્થમાં સંકેત કરવાથી, શબ્દ/અર્થનો વ્યવહાર સંગત જ છે... અને કારણ એ કે તેનાથી તો ઘટશબ્દથી માત્ર સંકેતકાલદૃષ્ટ ઘટ વિશે જ નહીં, પરંતુ બીજા પણ સમાનપરિણામવાળા ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ થશે... આમ, સંકેત વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગી બનશે જ...

આ રીતે સમાનપરિણામમાં સંકેત માનવાથી જ વ્યવહાર ઘટી શકે, સ્વલક્ષણમાં કે વિકલ્પરૂપ અપોહમાં સંકેત માનવાથી નહીં.

(હવે બૌદ્ધ, શબ્દના વાચ્ય તરીકે વસ્તુને માનવામાં દોષ અને અપોહને માનવામાં ગુણ બતાવવા, પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -)

❖ શબ્દવાચ્યવસ્તુવાદીમતે દોષપરંપરા - પૂર્વપક્ષ ❖

(૮૦) બૌદ્ધ : શબ્દને જો વસ્તુવિષયક માનશો (અપોહવિષયક નહીં માનો) તો (૧) સામાનાધિકરણ્ય, અને (૨) વિશેષણ-વિશેષ્યભાવરૂપ વ્યવહારનો અભાવ થઈ જશે !

વિકલ્પાનુપપત્તેઃ । તથાહિ-નીલોત્પલશબ્દયોઃ એકં વા વસ્તુવાચ્યં સ્યાત્, અનેકં વા । આદ્યપક્ષે એકેનૈવ શબ્દેન નિરંશસ્ય વસ્તુનઃ સર્વાત્મનાઽભિધાનાત્, દ્વિતીયસ્ય શબ્દસ્યા-પ્રવૃત્તિરભિધેયાભાવાત્, પ્રવૃત્તૌ વા પર્યાયતેતિ ન નાનાફલત્વમ્ ॥

(૮૧) દ્વિતીયપક્ષે ત્વેકાધારતાભાવઃ ઘટપટાદિશબ્દવત્, નાનાવિષયત્વાત્ । અથ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તથાહીત્યાદિ । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । નીલોત્પલશબ્દયોરેકં વા વસ્તુવાચ્યં સ્યાદનેકં વા । કિઞ્ચાતઃ ? ઓમયથાઽપિ દોષઃ । આદ્યપક્ષે એકં વસ્તુ વાચ્યમિત્યસ્મિન્ એકેનૈવ શબ્દેન-નીલાદિના નિરંશસ્ય વસ્તુનઃ સર્વાત્મનાઽભિધાનાત્ કારણાદ્ દ્વિતીયસ્ય શબ્દસ્ય-ઉત્પલાદેઃ અપ્રવૃત્તિરભિધેયાભાવાત્, પ્રવૃત્તૌ વા તત્રૈવાભિધેયે પર્યાયતાઽનયોઃ ઇતિ-એવં ન નાના-ફલત્વમ્ ॥

દ્વિતીયપક્ષે પુનઃ-અનેકં વસ્તુવાચ્યમિત્યસ્મિન્ત્રેકાધારતાભાવઃ ઘટપટાદિશબ્દવન્ના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : કારણ એ કે આ વિશે વિકલ્પો ઘટતાં નથી. તે આ પ્રમાણે - (નીલોત્પલ એટલે નીલકમળ... આ વિશે બૌદ્ધ વિકલ્પ કરે છે કે) નીલ અને ઉત્પલ એ બંને શબ્દોથી વાચ્ય (૧) એક જ વસ્તુ છે, કે (૨) અનેક વસ્તુ ? ← આ બંને વિકલ્પો પ્રમાણે દોષ આવે છે...

(૧) જો બંને શબ્દોથી વાચ્ય વસ્તુ એક જ કહેશે, તો તો નીલ કે ઉત્પલ બેમાંથી કોઈ એક(ધારો કે નીલ) શબ્દથી જ, તે નિરંશ વસ્તુનું સંપૂર્ણપણે કથન થઈ જશે ! અને તે સિવાય બીજો કોઈ જ અભિધેય ન રહેવાથી, ઉત્પલશબ્દની તો તે વિશે પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય...

આશય એ કે, વસ્તુ એક જ છે અને તે પણ પાછી નિરંશ છે (એટલે તે વસ્તુના અનેક અંશો પણ નથી, કે જેથી જુદા જુદા અંશોને લઈને જુદા જુદા શબ્દોની પ્રવૃત્તિ સાર્થક થાય...) એટલે તે સંપૂર્ણ વસ્તુનું કથન નીલશબ્દથી જ થઈ જશે... અને તે સિવાય બીજો કોઈ વસ્તુ તો તમે માનતાં નથી, એટલે તો ઉત્પલશબ્દની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય... (કારણ કે ઉત્પલશબ્દથી જે વસ્તુનું કથન કરવાનું છે, તે વસ્તુનું કથન તો નીલશબ્દથી જ થઈ ગયું...)

પ્રશ્ન : તે સંપૂર્ણ વસ્તુનું કથન, નીલશબ્દથી થવા છતાં પણ, ઉત્પલશબ્દની તે વિશે પ્રવૃત્તિ માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો ઘટ-કુંભની જેમ બંને શબ્દો પર્યાયવાચી જ સિદ્ધ થશે, કારણ કે તે બંને શબ્દો એક જ વસ્તુનું એક જ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે... એટલે તો તે બંને શબ્દોમાં (જુદા જુદા વિષયને જણાવવા-રૂપ) ભિન્ન-ભિન્નફલતા પણ નહીં રહે, કારણ કે બંને એક જ વસ્તુનું સમાનપણે કથન કરે છે...

(૮૧) (૨) જો બંને શબ્દોથી વાચ્ય વસ્તુ અનેક માનશો, અર્થાત્ બંને શબ્દોથી જુદી જુદી

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'પર્યાયતેતિ નાનાફળ' इत्यशुद्धपाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः ।

મતં નીલશબ્દો નીલગુણવિશિષ્ટં દ્રવ્યમાહ, ઉત્પલશબ્દોઽપ્યુત્પલત્વજાતિવિશિષ્ટં તદેવ દ્રવ્યમ્, અતો વિશેષણયોર્ભેદાત્ નાનાફલઃ શબ્દો વિશેષ્યાભેદાદેકાધાર ઇતિ, (૮૨) એતદપ્યસત્, યુક્ત્યયોગાત્ । તથાહિ-નીલગુણેન વિશિષ્ટં દ્રવ્યં નીલશબ્દેનાભિધીયમાનં સર્વાત્મનાઽભિધીયતે, અનંશત્વાત્, કોઽપરો દ્રવ્યસ્યોત્પલત્વાદિજાતિવિશિષ્ટ આત્મા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નાવિષયત્વાદનયોરિતિ । અથ મતં નીલશબ્દો નીલગુણવિશિષ્ટં દ્રવ્યમાહ, ઉત્પલશબ્દોઽપ્યુત્પલત્વજાતિવિશિષ્ટં તદેવ દ્રવ્યમાહ, અતો વિશેષણયોઃ-ગુણ-જાત્યોર્ભેદાત્ કારણાત્ નાનાફલઃ શબ્દો વિશેષ્યાભેદાત્-દ્રવ્યાભેદાદેકાધાર ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । એતદાશંક્યાહ-એતદપિ અસત્-અશોભનમ્ । કુત્ત ઇત્યાહ-યુક્ત્યયોગાત્ । એનમેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્રીલગુણેન વિશિષ્ટં દ્રવ્યં નીલશબ્દેનાભિધીયમાનં સર્વાત્મનાઽભિધીયતે, અનંશત્વાદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વસ્તુનું કથન માનશો, તો તો ઘટ-પટશબ્દની જેમ, નીલ-ઉત્પલ શબ્દનો વિષય પણ જુદો જુદો થવાથી તો, બંને શબ્દોનો કોઈ એક આધાર નહીં રહે... (કારણ કે એક આધાર તો ત્યારે બને કે જ્યારે બંને શબ્દો કોઈ એક જ વસ્તુને વિષય કરતાં હોય...) એટલે તો તે બંને શબ્દોની સમાનાધિકરણતાનો અભાવ થશે...

(સમાનાધિકરણ=એક જ વસ્તુ વિશે બંને શબ્દોની પ્રવૃત્તિ=વિષયતાસંબંધથી એક જ અધિકરણમાં સાથે રહેવાપણું... પણ વિભિન્નવિષયક નીલ-ઉત્પલ શબ્દમાં આવી સમાનાધિકરણતા ન ઘટે...)

સાર : નીલ-ઉત્પલ શબ્દના વાચ્ય તરીકે, એક જ વસ્તુ માનશો, તો (૧) ઉત્પલશબ્દની અપ્રવૃત્તિ, અથવા(૨) વિભિન્નફળતાનો અભાવ... અને અનેક વસ્તુ માનશો, તો સમાનાધિકરણતાની અસંગતિ...

આશંકા : (૧) નીલશબ્દ તે નીલગુણવિશિષ્ટ (=નીલગુણવાળા) દ્રવ્યને કહે છે, અને (૨) ઉત્પલશબ્દ તે ઉત્પલત્વરૂપ જાતિવિશિષ્ટ (=ઉત્પલત્વજાતિવાળા) તે જ દ્રવ્યને કહે છે, પણ બંનેની કથનપદ્ધતિમાં થોડો તફાવત છે, એટલે કે એક જ દ્રવ્યનો, નીલશબ્દ નીલગુણથી વિશિષ્ટરૂપે નિર્દેશ કરે છે અને ઉત્પલશબ્દ ઉત્પલત્વજાતિથી વિશિષ્ટરૂપે નિર્દેશ કરે છે...

આમ વસ્તુનું વિશેષણ (ગુણ/જાતિ) જુદું જુદું હોવાથી, બંને શબ્દોની વિવિધફળતા પણ ઘટશે, અને નીલકમળરૂપ એક જ વિશેષ્ય પદાર્થ હોવાથી, બંને શબ્દોની વિષયતાસંબંધથી સમાનાધિકરણતા પણ ઘટશે... હવે તો વાંધો નહીં ને ?

(૮૨) સમાધાન : આ વાત પણ અસત્ છે, કારણ કે આમાં યુક્તિઓ ઘટતી નથી. તે આ પ્રમાણે - નીલશબ્દથી જ્યારે નીલગુણવિશિષ્ટરૂપે દ્રવ્યનું કથન થાય, ત્યારે સાથે-સાથે ઉત્પલત્વજાતિવિશિષ્ટરૂપે પણ દ્રવ્યનું કથન થઈ જ જશે, કારણ કે તે દ્રવ્ય તો નિરંશ હોવાથી (તેનું અમુક-

ઽનભિહિતોઽસ્તિ ય ઉત્પલશબ્દેનાભિધીયેત ઇતિ તથૈવ પર્યાયતા સ્યાત્ । અથ વિશેષણ-
ભેદાદ્ વિશેષ્યસ્ય દ્રવ્યસ્ય ભેદસ્તથાપ્યેકાધારતા ન સ્યાદિતિ વૈયધિકરણ્યમેવ । એવં
વિશેષણવિશેષ્યભાવાનુપપત્તિરપિ વાચ્યા, (૮૩) અન્યાપોહપક્ષે ત્વચમદોષઃ, એકસ્યૈવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્રવ્યસ્ય, તતઃ કોઽપરો દ્રવ્યસ્યોત્પલત્વજાતિવિશિષ્ટ આત્માઽનભિહિતઃ-અનુકોઽસ્તિ ય
ઉત્પલશબ્દેનાભિધીયેત ઇતિ-એવં તથૈવ પર્યાયતા સ્યાત્ । અથ વિશેષણભેદાત્-ગુણજાતિ-
ભેદાદ્ વિશેષ્યસ્ય દ્રવ્યસ્ય ભેદઃ, તથાપિ એવમપિ એકાધારતા ન સ્યાદ્ દ્રવ્યભેદભાવાત્ ઇતિ-
એવં વૈયધિકરણ્યમેવ । એવં વિશેષણ-વિશેષ્યાભાવાનુપપત્તિરપિ વાચ્યા । વિશેષસ્ત્વનયો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અમુક રૂપે કથન થાય એવું નહીં, પણ) તેનું સંપૂર્ણપણે જ કથન થાય...

ફલતઃ તો તે દ્રવ્યનો ઉત્પલત્વજાતિવિશિષ્ટ એવો કોઈ જ અંશ અકથિત નહીં રહે, કે જેના
કથન માટે ઉત્પલશબ્દની પ્રવૃત્તિ સાર્થક થાય... હવે જો બંને શબ્દો, એક જ નિરંશ વસ્તુનું સંપૂર્ણપણે
કથન કરે, તો તો બંનેની પર્યાયતા જ સાબિત થાય, કારણ કે તે બે શબ્દો એક જ વસ્તુનું એક જ રીતે
પ્રતિપાદન કરે છે...

આશંકા : વિશેષણભેદથી વિશેષ્યરૂપ દ્રવ્યનો પણ ભેદ માની લઈએ તો ? ભાવ એ કે, (૧)
નીલશબ્દથી વાચ્ય નીલગુણવાળું દ્રવ્ય જુદું, અને (૨) ઉત્પલશબ્દથી વાચ્ય ઉત્પલત્વ જાતિવાળું દ્રવ્ય
જુદું ← આમ બંનેનો વિષય જુદો જુદો થવાથી, તેઓની પર્યાયતા પણ નહીં રહે અને વિભિન્નફલતા
પણ ઘટી જશે... પછી તો વાંધો નહીં ને ?

સમાધાન : તો તો બંને શબ્દોની એક અધિકરણતા નહીં રહે, કારણ કે બંને શબ્દો
વિષયતાસંબંધથી જુદા જુદા દ્રવ્યોમાં રહ્યા છે... એટલે તો તે બંને શબ્દો વ્યધિકરણ થવારૂપ
(=સમાનાધિકરણ ન રહેવારૂપ) દોષ આવશે...

આ રીતે વિશેષ્ય-વિશેષણભાવની પણ અસંગતિ જાણવી... (ધારો કે નીલકમળ તો નિરંશ
હોવાથી, તેનું સંપૂર્ણપણે કથન ઉત્પલશબ્દથી જ થાય, અર્થાત્ ઉત્પલશબ્દથી નીલરૂપે પણ તેનું કથન
થઈ જાય... ફલતઃ અનીલ પદાર્થોના વ્યવસ્થેદ માટે નીલવિશેષણની કોઈ જરૂર ન રહે, કારણ કે
નીલવિશેષણ વિના પણ, ઉત્પલશબ્દથી જ તેનું નીલરૂપે (=અનીલાદિથી વ્યાવૃત્તરૂપે) કથન થઈ જાય
છે...અને એ રીતે વિશેષણ વિના તો, ઉત્પલ તે વિશેષ્યરૂપ પણ ન બને, કારણ કે વિશેષણને આશ્રયીને
જ તેનો વિશેષ્યરૂપે ઉલ્લેખ થાય છે... આમ, વિશેષણ-વિશેષ્યભાવની પણ અસંગતિ છે...)

સાર : એટલે શબ્દને વસ્તુવિષયક માનવામાં (૧) સમાનાધિકરણતાનો અભાવ, (૨) વિશેષણ-
વિશેષ્યભાવની અસંગતિ... વગેરે દોષો આવે છે...

ધર્મિણો વ્યવચ્છેદદ્વયોપગૃહીતસ્ય વિકલ્પબુદ્ધૌ પ્રતિભાસનાત્ । (૮૪) એતદુક્તં ભવતિ-
નીલશબ્દપ્રયોગાદ્ બુદ્ધિપ્રતિભાસી ધર્મી અનીલવ્યાવૃત્તરૂપ એવ પ્રતિભાસતે, અનુત્પલ-
વ્યવચ્છેદસ્તુ ન નીલશબ્દેનોપાત્તો ન પ્રતિક્ષિસઃ, ઉત્પલશબ્દપ્રયોગાદપિ અનુત્પલવ્યાવૃત્તરૂપ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

રન્યત્ર પ્રદર્શિત એવ । ન ચાન્યાપોહપક્ષેઽપ્યયં દોષઃ ઇત્યાહ-અન્યાપોહપક્ષે ત્વયમદોષઃ । કુત
ઇત્યાહ-એકસ્યૈવ ધર્મિણો વ્યવચ્છેદદ્વયોપગૃહીતસ્ય-અપોહદ્વયોપગૃહીતસ્ય વિકલ્પબુદ્ધૌ
પ્રતિભાસનાત્ । એતદેવ સ્પષ્ટયન્નાહ-એતદુક્તં ભવતિ-નીલશબ્દપ્રયોગાદ્ બુદ્ધિપ્રતિભાસી ધર્મી
અનીલવ્યાવૃત્તરૂપ એવ પ્રતિભાસતે । અનુત્પલવ્યવચ્છેદસ્તુ નીલશબ્દેન નોપાત્તો ન
પ્રતિક્ષિસઃ, તથાપ્રતીતેઃ । એવમુત્પલશબ્દપ્રયોગાદપ્યનુત્પલવ્યાવૃત્તરૂપ એવ પ્રતિભાતિ ધર્મી

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

※ શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં નિર્દોષતા ※

(૮૩) જ્યારે શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં તો, ઉપરોક્ત એકે દોષ આવતો નથી, કારણ
કે વિકલ્પબુદ્ધિમાં એક જ ધર્મી બે વ્યવચ્છેદરૂપે ભાસે છે... આશય એ કે, ધર્મી એક જ છે, પણ
વિકલ્પબુદ્ધિમાં જુદા જુદા વ્યવચ્છેદની અપેક્ષાએ તે બે રીતે ભાસે છે : (૧) અનીલવ્યવચ્છેદરૂપે,
અને (૨) અનુત્પલવ્યવચ્છેદરૂપે... આ બુદ્ધિમાં ભાસતાં બે જુદા જુદા આકારો જ, નીલ-ઉત્પલરૂપ
બે જુદા-જુદા શબ્દનો વિષય છે... આમ, બંનેનો વિષય જુદો-જુદો હોવાથી, તેઓની ભિન્નફલતા
પણ ઘટે અને બુદ્ધિમાં બંને આકારવાળી એક જ વસ્તુ ભાસતી હોવાથી, બંને શબ્દનો વિષય એક
પણ બંને અને એટલે તેઓની સમાનાધિકરણતા પણ ઘટશે...

આમ, શબ્દને અપોહવાચક માનવામાં કોઈ દોષ રહેતા નથી...

(૮૪) ભાવાર્થ :

(૧) ભિન્નફલતા : નીલકમળરૂપ ધર્મીનો બુદ્ધિમાં પ્રતિભાસ થાય છે... હવે તે ધર્મીનો કયા
શબ્દથી કઈ રીતે પ્રતિભાસ થાય તે વિચારવાનું છે.

(ક) કોઈ 'નીલ' શબ્દ કહે, તો તે ધર્મીનો માત્ર અનીલથી વ્યાવૃત્તરૂપે જ પ્રતિભાસ થાય છે,
અર્થાત્ 'આ અનીલ નથી' - એટલો જ બોધ થાય છે...તે નીલશબ્દથી અનુત્પલનો વ્યવચ્છેદ ગૃહીત
પણ થતો નથી અને પ્રતિક્ષિત પણ થતો નથી... એટલે કે સામે રહેલ ધર્મી "અનુત્પલ એવા ઘટાદિથી
વ્યાવૃત્ત છે કે નહીં" - એવી વિચારણા નીલશબ્દનો વિષય જ નથી... ટુંકમાં નીલશબ્દ, અનીલથી
વ્યાવૃત્તરૂપે જ વસ્તુનો બોધ કરાવે છે, અનુત્પલથી વ્યાવૃત્તરૂપે નહીં ← આમ નીલશબ્દનો વિષય
બુદ્ધિમાં ભાસતો અનીલવ્યવચ્છેદ= વિકલ્પબુદ્ધિ પ્રતિભાસરૂપ તૃતીયાપોહ=અન્યાપોહ=અનીલાપોહ
છે...

(ખ) કોઈ 'ઉત્પલ' શબ્દ કહે, તો તે ધર્મીનો માત્ર અનુત્પલથી વ્યાવૃત્તરૂપે જ પ્રતિભાસ થાય

૧. 'બુદ્ધેઃ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'પક્ષે ત્વયમદોષઃ કુત ઇત્યાહ એકસ્યૈવ' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

એવ પ્રતિભાતિ, અનીલવ્યવચ્છેદસ્તૂત્પલશબ્દેન નોપાત્તો ન ત્યક્તઃ, નીલમુત્પલમિતિ શબ્દદ્વયયોગે તૂભયસમારોપવ્યાવૃત્તૈકધર્મિપ્રતિભાસિની વિકલ્પબુદ્ધિરુત્પદ્યતે, તતો નાનાફલઃ શબ્દ એકાધારો ભવતીતિ ભવેદ્ બુદ્ધ્યનુરોધેન સામાનાધિકરણ્યમિતિ । (૮૫) ન તુ બુદ્ધિપ્રતિભાસસન્દર્શિતો ધર્મી વસ્તુત્ એકોઽનેકધર્મા, વિકલ્પનિર્મિતસ્ય ધર્મધર્મિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પબુદ્ધૌ, અનીલવ્યવચ્છેદસ્તૂત્પલશબ્દેન નોપાત્તો ન ત્યક્તઃ, તથાપ્રતીતેઃ, નીલમુત્પલ-મિતિ-એવં શબ્દદ્વયપ્રયોગે પુનરુભયસમારોપવ્યાવૃત્તૈકધર્મિપ્રતિભાસિની વિકલ્પબુદ્ધિ-રુત્પદ્યતે । તતઃ એવં નાનાફલઃ શબ્દો નીલાદિરૂપ એકાધારો ભવતીતિ કૃત્વા ભવેદ્ બુદ્ધ્ય-નુરોધેન ઉક્તપ્રતિભાસયોગાત્ સામાનાધિકરણ્યમિતિ । ન ચેહાપ્યપરવિકલ્પસમ્ભવો દોષ इत्याह-
ન તુ બુદ્ધિપ્રતિભાસસન્દર્શિતો ધર્મી વસ્તુત્:-પરમાર્થેન એકોઽનેકધર્મા । કુત इत्याह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, અર્થાત્ ‘આ અનુત્પલ નથી’ - એટલો જ બોધ થાય છે.... આ ઉત્પલશબ્દથી અનીલનો વ્યવચ્છેદ ગૃહીત પણ થતો નથી અને પ્રતિક્ષિપ્ત પણ થતો નથી... એટલે કે સામે રહેલ ધર્મી “અનીલ એવા રક્તાદિ પદાર્થથી વ્યાવૃત્ત છે કે નહીં” - એવો ઉત્પલશબ્દનો વિષય જ નથી ← આમ ઉત્પલ શબ્દનો વિષય બુદ્ધિમાં ભાસતો અનુત્પલ-વ્યવચ્છેદ=અનુત્પલાપોહ છે...

આમ, નીલ-ઉત્પલ બંને શબ્દનો વિષય જુદો-જુદો હોવાથી, બંનેની ભિન્નફલતા પણ નિર્બાધ ઘટશે...

(૨) સમાનાધિકરણતા : કોઈ કહે કે “નીલ-ઉત્પલ લાવ” તો તે બંને શબ્દથી, ઉભયસમારોપથી વ્યાવૃત્ત એવા એક જ ધર્મીનો પ્રતિભાસ કરનારી વિકલ્પબુદ્ધિ થાય છે. આશય એ કે, નીલકમળ રૂપ એક જ ધર્મીનો, નીલશબ્દથી અનીલસમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક અને ઉત્પલશબ્દથી અનુત્પલ-સમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક પ્રતિભાસ થાય છે ← આમ બંને શબ્દોથી, જુદા-જુદા સમારોપના વ્યવચ્છેદપૂર્વક, ખરેખર તો એક જ ધર્મીનો પ્રતિભાસ થતો હોવાથી, બંને શબ્દનો વિષય બુદ્ધિ-પ્રતિભાસિત એક ધર્મી છે... એટલે નીલ-ઉત્પલશબ્દની સમાનાધિકરણતા પણ ઘટશે જ...

(૮૫) આશંકા : પણ આ રીતે માનવામાં તો, વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસિત એક જ ધર્મી અનેકધર્મક માનવાનો પ્રસંગ આવશે... (આશય એ કે બંને શબ્દોની સમાનાધિકરણતા ઘટાવવા, તમે વિકલ્પબુદ્ધિ-પ્રતિભાસિત એક જ ધર્મી માન્યો...હવે બંને શબ્દોની ભિન્નફલતા ઘટાવવા, એક જ ધર્મીના બે જુદા

✽ આ ધર્મી તરીકે બાહ્ય સ્વલક્ષણભૂત નીલકમળ નહીં સમજવો, કારણ કે તે તો શબ્દનો વિષય જ નથી...પણ વિકલ્પબુદ્ધિમાં ભાસતો આકારરૂપ ધર્મી લેવો, કારણ કે આવો ધર્મી વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપ ત્રીજા અપોહસ્વરૂપ હોઈ શબ્દનો વિષય બની શકે છે...

૧. ‘યોગે ડભય૦’ इति ग-पाठः । ૨. ‘નુરોધિત્વેન સામાના૦’ इति ग-पाठः । ૩. ‘નનુ’ इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र तु क-पाठः । ૪. ‘ધર્મી’ इति ङ-पाठः ।

ભાવસ્યાલીકત્વાત્, યતશ્ચ ભેદાન્તરાપ્રતિક્ષેપેણોત્પલશબ્દો વર્તતે, તતોઽપ્રતિક્ષિતભેદાન્તરા-
પેક્ષિત્વાદ્ બુદ્ધેર્ભવતિ વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ, ઉત્પલં કિં નીલમિતિ । (૮૬) એતદપ્યસત્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિકલ્પનિર્મિતસ્ય ધર્મધર્મિભાવસ્ય અલીકત્વાત્ । યતશ્ચેત્યાદિ । યતશ્ચ ભેદાન્તરાપ્રતિ-
ક્ષેપેણ-અનીલવ્યવચ્છેદાપ્રતિક્ષેપેણ ઉત્પલશબ્દો વર્તતે, તતોઽપ્રતિક્ષિતભેદાન્તરાપેક્ષિત્વાત્
કારણાદ્ બુદ્ધેર્ભવતિ વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ । કથમિત્યાહ-ઉત્પલં કિં નીલમિતિ વ્યવચ્છેદ્યં
વિશેષ્યં વ્યવચ્છેદકં વિશેષણમિતિ કૃત્વા । એવં પૂર્વપક્ષમાશઙ્ક્યાહ-એતદપ્યસત્-અશોભનમ્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જુદા ધર્મો માન્યા : (૧) અનીલવ્યવચ્છેદ, અને (૨) અનુત્પલવ્યવચ્છેદ... અને આ રીતે તો તમે,
એક ધર્માને અનેક ધર્મવાળો જ માન્યો ને ?)

નિરાસ : જુઓ ભાઈ, તે ધર્મ-ધર્મિભાવ તો માત્ર કલ્પનાથી ઉભો કરેલ છે, એટલે ખરેખર તો
તે અલીક=મિથ્યા છે, અર્થાત્ તેવો ધર્મ-ધર્મિભાવ છે જ નહીં... તો એક જ ધર્માને અનેકધર્મ
માનવાનો પ્રસંગ અમને શી રીતે આવે ?

(૩) વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ : કોઈ કહે કે ‘ઉત્પલ લાવ’ તો તો ઉત્પલશબ્દ માત્ર અનુત્પલનો
જ વ્યવચ્છેદ કરે, અનીલનો નહીં... એટલે વ્યક્તિને માત્ર અનુત્પલથી વ્યાવૃત્ત એવાં ઉત્પલ લાવવાનો
જ બોધ થાય... પણ ઉત્પલ તો લાલાદિ ઘણા રંગનાં છે, તો તેમાંથી કયું ઉત્પલ લાવવું - એનો
નિર્ણય નહીં થાય, એટલે અનીલના વ્યવચ્છેદ માટે બીજા પણ કોઈ શબ્દની અપેક્ષા રહે... તો વક્તા
કહેશે કે - ‘નીલ લાવ’ તો તે વ્યક્તિ, તે નીલશબ્દથી લાલાદિ રંગવાળા ઉત્પલનો વ્યવચ્છેદ કરી
નીલ ઉત્પલ લાવશે ← અહીં ઉત્પલ વ્યવચ્છેદ છે (કારણ કે ઉત્પલો તો ઘણાં છે, તેમાં અમુક જ
જોઈએ છે, બાકીના ઉત્પલોની બાદબાકી કરવાની છે...) અને નીલ વ્યવચ્છેદક છે (કારણ કે રક્તાદિ
રંગવાળા ઉત્પલનો વ્યવચ્છેદ કરે છે...)

જે વ્યવચ્છેદ હોય તે વિશેષ્ય બને અને જે વ્યવચ્છેદક હોય તે વિશેષણ બને, એટલે ઉત્પલ
વિશેષ્ય અને નીલ વિશેષણ... આમ બંનેનો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ પણ ઘટી જશે...

નિષ્કર્ષ : આમ, શબ્દનો વિષય અપોહ માનવામાં, ભિન્નફલતા-સમાનાધિકરણતા વગેરે બધું
ઘટી જવાથી, કોઈ દોષ રહેતો નથી... (અને શબ્દનો વિષય વસ્તુ માનવામાં પુષ્કળ દોષો આવે
છે... એટલે વસ્તુને અભિલાષ્ય માનવી બિલકુલ યોગ્ય નથી...)

(આ પ્રમાણે બૌદ્ધે, પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજુ કર્યો... હવે ગ્રંથકારશ્રી પોતાના મતની
નિર્દોષતા અને અપોહપક્ષની દોષિતતા બતાવવા, સચોટ યુક્તિઓ ઉપન્યાસ કરે છે... આ ઉત્તરપક્ષ
પણ વિસ્તૃત છે...)

❖ બૌદ્ધકૃત પ્રલાપનો નિરાસ - ઉત્તરપક્ષ ❖

(૮૬) સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે શબ્દના વિષયભૂત વિકલ્પબુદ્ધિ-

વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્યાલમ્બનાભાવેન પરમાર્થતોઽસત્ત્વાત્ । યદ્યનેકધર્મકમેકમાલમ્બનં ભવતિ, તતસ્તદનુસારેણ નિયમવતી તથાવિધા બુદ્ધિરુપજાયતે, તથા ચ નાનાફલઃ શબ્દ એકાધાર પ્રવર્તતેતિ ભવતિ ॥ સામાનાધિકરણ્યં ન ચ તદસ્તીતિ કથં તદ્ભાવઃ ? ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કુત ઇત્યાહ-વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્યાલમ્બનાભાવેન હેતુના પરમાર્થતોઽસત્ત્વાત્, નૈકાન્તાભાવાલમ્બનઃ પ્રતિભાસ ઇતિ ભાવનીયમ્ । અત એવાહ-યદ્યનેકધર્મકમેકમાલમ્બનં ભવતિ, તતસ્તદનુસારેણ-અધિકૃતાલમ્બનાનુસારેણ નિયમવતી તથાવિધા-અનીલવ્યાવૃત્ત્યાદિરૂપા બુદ્ધિરુપજાયતે । તથા ચ-એવં ચ સતિ નાનાફલઃ શબ્દ એકાધાર પ્રવર્તતેતિ-એવં ભવતિ ॥ સામાનાધિકરણ્યં ન ચ તદસ્તિ અનેકધર્મકમેકમિતિ-એવં ચ કથં તદ્ભાવઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રતિભાસને તમે નિરાલંબન (=આલંબનભૂત વિષયશૂન્ય) માનો છો, એટલે પરમાર્થથી તો તે અસત્ જ બને...

પ્રશ્ન : પણ તેમાં અસત્ કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે કોઈપણ પ્રતિભાસ કથંચિદ્ ભાવને જ વિષય કરે, એકાંતે અભાવને નહીં... એટલે જો ભાવરૂપ વિષય ન હોય, તો સમજી લેવું કે ખરેખર તો તે પ્રતિભાસ જ નથી...

જો તે વિકલ્પબુદ્ધિના વિષય તરીકે અનેકધર્મક કોઈ એક વસ્તુ હોય, તો તેના જુદા જુદા ધર્મોને લઈને “અનીલવ્યાવૃત્તરૂપે-અનુત્પલવ્યાવૃત્તરૂપે” - એમ જુદા જુદા આકારે નિયમિતપણે બુદ્ધિ સંગત થઈ શકે...

તથા, (૧) નીલશબ્દથી વાચ્ય, નીલત્વધર્મને લઈને થયેલ અનીલ વ્યવસ્થેદાકાર બુદ્ધિ બનશે, અને (૨) ઉત્પલશબ્દથી વાચ્ય, ઉત્પલત્વધર્મને લઈને થયેલ અનુત્પલવ્યવસ્થેદાકાર બુદ્ધિ બનશે... આમ, બુદ્ધિના જુદા જુદા વાસ્તવિક આકારો થવાથી, તે જુદા જુદા આકારોને વિષય કરીને પ્રવર્તતા શબ્દોની ભિન્નફલતા પણ ઘટી જશે...

વળી, બુદ્ધિના આકારો જુદા-જુદા ધર્મોને લઈને પણ ખરેખર તો એક જ વસ્તુને વિષય કરે છે... એટલે ભિન્નફળવાળો નીલોત્પલશબ્દ, ખરેખર એકવસ્તુવિષયક વિકલ્પબુદ્ધિને જ વિષય કરે છે અને તેથી તો તે બે શબ્દોની સમાનાધિકરણતા પણ ઘટશે જ...

(ગ્રંથકારશ્રીનો અહીં ગર્ભિત આશય એ લાગે છે કે, વિકલ્પબુદ્ધિને જો નિર્વિષયક માનશો, તો - તે પરમાર્થથી અસત્ હોવાથી - તેમાં શબ્દની સમાનાધિકરણતાદિ બિલકુલ સંગત ન થાય... અને જો તે સવિષયક (=અનેકધર્મક એકવસ્તુવિષયક) માનશો, તો સમાનાધિકરણતાદિ બધું ઘટી જશે... પણ એ રીતે પરંપરાએ તો શબ્દ વસ્તુવાચક જ બનશે... આ જ વાતને આગળ કહે છે...)

૧. ‘શબ્દ એવૈકાધારો’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘અનૈકાન્તાં’ ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ ।

(૮૭) ન ચ્વલુ મુઁયસ્રીપુરુષદ્વન્દ્વસમ્ભવ્યપત્યં વન્ધ્યાસુતદુહિતૃયુગલકાદ્ ભવતીતિ કદાચિદનભિનિવિષ્ટઃ પ્રેક્ષાવાનભિધત્તે તદ્ભાવે ચ બુદ્ધાવિવ તત્રાપ્યવિરોધ ઁવાસ્ય ।
(૮૮) બુદ્ધિઃ પરિકલ્પિતા અર્થસ્ત્વપરિકલ્પિત ઇતિ ચેત્, કિમત્ર ક્ષુણ્ણમ્ ? સ તથાવિધો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સામાનાધિકરણ્યભાવઃ ? ન ચ્વલુ-નૈવ મુઁયસ્રીપુરુષદ્વન્દ્વાત્ સમ્ભવિતું શીલમસ્યેતિ વિગ્રહઃ અપત્યાદિ-દિવ્કરિકાદિ વન્ધ્યાસુતદુહિતૃયુગલકાદ્ ભવતીતિ-ઁવં કદાચિદનભિનિવિષ્ટઃ સન્ પ્રેક્ષાવાન્-બુદ્ધિમાન્ અભિધત્તે અભિનિવેશસ્ત્વચિન્ત્યઃ તદ્ભાવે ચ બુદ્ધૌ-સામાનાધિકરણ્યભાવે ચ બુદ્ધૌ ઇવ ઇતિ નિદર્શનમ્ । તત્રાપિ-અર્થે અવિરોધ ઁવાસ્ય-સામાનાધિકરણ્યસ્ય । નાવિરોધ ઇત્યાહ-બુદ્ધિઃ પરિકલ્પિતા વર્તતે, અર્થસ્ત્વપરિકલ્પિતઃ । ઇતિ ચેત્,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હે બૌદ્ધો ! તમે અનેકધર્મક ઁક વસ્તુ માનતા નથી. તેથી તેવી બુદ્ધિ ન થાય અને તો તેવા શબ્દની પ્રવૃત્તિ ન થાય...

(૮૭) આ જ વાતને દષ્ટાંતથી સમજાવે ઁ -

જે અપત્યાદિ (પુત્ર-પુત્રી, *દિક્કરીકા=યુવાનસ્રી, ઋતુપ્રાપ્ત થયેલ સ્રી) વાસ્તવિક સ્રી-પુરુષના દ્વન્દ્વથી (=યુગલથી) થનારા ઁ, તે અપત્યાદિની ઉત્પત્તિ, વાંઝણીના પુત્ર/પુત્રીના યુગલથી ન થઈ શકે, કારણ કે વાંઝણીપુત્ર વાસ્તવિક નથી... અને તેવી ઉત્પત્તિ, અભિનિવેશ વિનાની પ્રેક્ષાવાન (બુદ્ધિશાળી) વ્યક્તિ કદી બોલે પણ નહીં... (હા ! અભિનિવેશવાળી વ્યક્તિ બોલે તો અલગ વાત... કારણ કે તેનો અભિનિવેશ તો અચિન્ત્ય જ ઁ...)

અનેકધર્મક ઁક પદાર્થ માન્યા વિના, બુદ્ધિમાં સામાનાધિકરણ્ય ઘટી શકે નહીં અને બુદ્ધિમાં સામાનાધિકરણ્ય માનો તો અર્થમાં માનવામાં કોઈ વાંધો નથી...

(ઁટલે બૌદ્ધમતે, નીલોત્પલ શબ્દની સમાનાધિકરણતા ન જ ઘટે, કારણ કે તેઓ વિષયભૂત ઁક જ વિકલ્પને અનેકધર્મક માનતા નથી...)

બીજી વાત, કાલ્પનિક રીતે ધર્મ-ધર્માભિાવ માની, જો બુદ્ધિમાં સમાનાધિકરણતા ઘટાવાતી હોય, તો તો તેની જેમ, પદાર્થમાં પણ શબ્દની સમાનાધિકરણતા ઘટાવવામાં વિરોધ શું ? કારણ કે અહીં પણ, પદાર્થના જુદા જુદા ધર્મોને લઈને પ્રવર્તતા ભિન્નફળવાળા શબ્દોની, ઁક જ વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ થવાથી સમાનાધિકરણતા ઘટશે જ...

(૮૮) બૌદ્ધઃ જુઓ ! બુદ્ધિ તો પરિકલ્પિત ઁ, જ્યારે પદાર્થ તો અપરિકલ્પિત ઁ...

* અહીં અપત્ય તરીકે દિક્કરીકાદિ લેવાનું કારણ ઁ કે, અપત્ય તો વંધ્યાપત્ય જેવા અસત્ પણ હોય, પણ તેનો વ્યવચ્છેદ કરી અહીં વાસ્તવિક પુત્ર-પુત્રીનો ઉલ્લેખ કરવો ઁ. જે દિક્કરીકાદિ શબ્દથી શક્ય ઁ...

૧. 'ક્ષૂણ' ઇતિ ક્-પાઠઃ । ૨. 'અપત્યં કરકાદિ(?)' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

नास्तीति चेत्, बुद्धिः किमस्ति ? परिकल्पिताऽस्तीति चेत्, न तर्हि पारमार्थिकी । कः किमाहेति चेत् कथं तथाभूतायां सामानाधिकरण्यादि ? (८९) तदपि तथाभूतमेवेति चेत्, बालक्रीडनकप्रायः शास्त्रारम्भः । तत्त्वत इत्थमेवेति चेत्, नोचितमबालस्य

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

एतदाशङ्क्याह-किमत्र क्षुण्णम् ? सुतरां तत्र भवतु । स तथाविधः-अपरिकल्पितो नास्ति । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-बुद्धिः किमस्ति तथाविधेति ? परिकल्पिताऽस्तीति चेत् बुद्धिः । एतदाशङ्क्याह-न तर्हि पारमार्थिकीति । कः किमाहेति चेत् नास्त्येव पारमार्थिकी । एतदाशङ्क्याह-कथं तथाभूतायां-अपारमार्थिक्यां तत्त्वतोऽसत्यां सामानाधिकरण्यादि ? तदपि-सामानाधिकरण्यादि तथाभूतमेव-अपारमार्थिकमेव । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-बालक्रीडनकप्रायः शास्त्रारम्भः । तत्त्वत इत्थमेवेति चेत् बालक्रीडनकप्राय एव शास्त्रारम्भः ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પદાર્થ અપરિકલ્પિત હોય તો વાંધો શું ? ઉપરથી અપરિકલ્પિત પદાર્થમાં તો સુતરાં સમાનાધિકરણતા ઘટે...

બૌદ્ધ : પણ તેવો કોઈ અપરિકલ્પિત પદાર્થ જ નથી... (બૌદ્ધનું તાત્પર્ય એ કે, શબ્દના વિષયરૂપે તમે જે પદાર્થ કહો છો, તે પદાર્થ અપરિકલ્પિત નથી, પરિકલ્પિત-અસત્ છે, તો પછી તેમાં શબ્દની સમાનાધિકરણતા શી રીતે થતે ? અને જે વાસ્તવિક (સ્વલક્ષણ) પદાર્થ છે, તે તો શબ્દનો વિષય જ નથી, એટલે તેમાં તો સમાનાધિકરણતાની ચિંતા જ નથી...)

સ્યાદાદી : તો અમે પણ પૂછીએ છીએ કે, જેમાં તમે સમાનાધિકરણતા ઘટાવો છો, તે બુદ્ધિ કેવી છે ?

બૌદ્ધ : તે બુદ્ધિ પરિકલ્પિત=કાલ્પનિક છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો તેને પણ પારમાર્થિક=વાસ્તવિક નહીં મનાય...

બૌદ્ધ : એમાં તો કોણ શું કહે છે ? અર્થાત્ તેવી બુદ્ધિ પારમાર્થિક નથી જ...

સ્યાદાદી : જો તે વાસ્તવિક નથી, તો તો તે અસત્રૂપ જ સાબિત થશે, તો પછી આવા અપુષ્પ જેવા અસત્ પદાર્થને આશ્રયીને સમાનાધિકરણતાદિ શી રીતે ઘટે ?

(૮૯) બૌદ્ધ : તમે સમજ્યા નહીં... અપારમાર્થિક બુદ્ધિમાં ભાસતી સમાનાધિકરણતાદિ પણ ખરેખર તો અપારમાર્થિક જ છે...

સ્યાદાદી : અરે ! તો તો શબ્દકથનરૂપ શાસ્ત્રનો આરંભ, બાળકના રમકડા જેવો જ ગણાશે... (આશય એ કે, બાળક પાસે રહેલ રાજા વગેરે રમકડા ખરેખર તેના કાર્યના અસાધક હોઈ નિષ્ફળ છે, તેમ તમારા શાસ્ત્રનો આરંભ પણ નિષ્ફળ જ ઠરશે, કારણ કે તેમાં કથિત શબ્દોની સમાનાધિકરણતા

१. 'चेत् नास्त्येव पारमार्थिकी एतदाशङ्क्याह-कथं तथाभूतायां अपारमार्थिक्यां तत्त्वतोऽस्त्यां' इति क-पाठः ।
२. 'क्षणम्' इति क-पाठः ।

બાલચેષ્ટિત્મ્ । ફલાત્સેરુચિતમિતિ ચેત્, કિમસદ્વ્યવહારાત્ ફલમ્ ? તત્ત્વપ્રતિપત્તિરિતિ ચેત્, સાઽસદ્વ્યવહારાદિતિ ચિત્રમ્ । (૧૦) એતદ્યાથાત્મ્યપ્રતિપત્તિરેવેયમિતિ ચેત્, કથં વિકલ્પાત્મિકાયાસ્તત્ત્વમ્ ? કથં ચ ન સ્યાદિતિ ચેત્, અસદાકારાનુવેધાત્ । સ્વસંવિત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એતદાશઙ્ક્યાહ-નોચિતમબાલસ્ય બાલચેષ્ટિત્મ્, અબાલશ્ચ ભવાનિતિ । ફલાત્સે: કારણા-
દુચિતમિતિ અબાલસ્યાપિ બાલચેષ્ટિતમિતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમસદ્વ્યવહારાત્ ફલં
સ્વરવિષાણકલ્પત્વાત્ તસ્ય ? તત્ત્વપ્રતિપત્તિરિતિ ચેત્ અસદ્વ્યવહારાત્ ફલમ્ । એતદા-
શઙ્ક્યાહ-સા-તત્ત્વપ્રતિપત્તિ: અસદ્વ્યવહારાદિતિ ચિત્રમ્-અદ્ભુતમ્ । કથમસંસ્તત્ત્વપ્રતિ-
પત્તિરેતુ: ? એતદ્યાથાત્મ્યપ્રતિપત્તિરેવ-અસત્રયં વ્યવહાર ઇતિ પ્રતિપત્તિરેવ । ઇયં-તત્ત્વ-
પ્રતિપત્તિ: । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથં વિકલ્પાત્મિકાયા:-પ્રતિપત્તે: તત્ત્વં-યાથા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

- વાચ્યભૂત વિકલ્પની પારમાર્થિકતાદિ ન ઘટવાથી, તે શબ્દો પણ નિષ્ફળ જ છે...

બૌદ્ધ : ખરેખર તો શાસ્ત્રારંભ, તે પણ બાળકના રમકડા જેવો જ છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તમે તો અબાળક=વિદ્વાન છો, તો પછી તમારે આવી શાસ્ત્રારંભરૂપ બાલચેષ્ટા શી રીતે ઉચિત ગણાય ?

બૌદ્ધ : સાંભળો, શાસ્ત્રારંભથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એટલે વિદ્વાનને પણ તેવી બાલચેષ્ટા ઉચિત જ છે...

સ્યાદ્વાદી : પણ શું શાસ્ત્રારંભથી ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકે ? આશય એ કે, શાસ્ત્રારંભ તો અસત્=ખોટા વ્યવહારરૂપ હોઈ ખરેખર તો તે ખરવિષાણ સમાન છે, આવા સાવ અસત્ પદાર્થથી શું કોઈ ફળ મળી શકે ?

બૌદ્ધ : હા, કારણ કે તે શાસ્ત્રથી તત્ત્વપ્રતિપત્તિરૂપ (પદાર્થબોધરૂપ) ફળ મળે છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે વાહ ! તમે તો બહુ આશ્ચર્યની વાત કરી !

બૌદ્ધ : પણ તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

સ્યાદ્વાદી : ખપુષ્પ જેવા અસત્ વ્યવહારરૂપ શાસ્ત્રથી પણ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ થાય, એ આશ્ચર્ય નથી તો બીજું શું છે ? (કારણ કે આવો અસત્ પદાર્થ પણ તત્ત્વપ્રતિપત્તિનું કારણ બને, એ પણ એક આશ્ચર્ય જ છે ને ?)

(૯૦) બૌદ્ધ : “શબ્દાર્થાદિ આ બધો વ્યવહાર અસત્ છે” - એવી યથાર્થપ્રતિપત્તિ તેને જ અમે તત્ત્વપ્રતિપત્તિ કહીએ છીએ (અને આવી તત્ત્વપ્રતિપત્તિ તો શાસ્ત્રથી જ થાય છે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : અરે બૌદ્ધ ! શાસ્ત્રથી થનાર આવી પ્રતિપત્તિ તો વિકલ્પરૂપ છે, તો તેને ‘યથાર્થ’

૧. ‘ચેત્ કથમસતભેદ(?)અસદાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘દુચિતમેવેતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘કલ્પત્વાદસ્ય’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

તત્ર તત્ત્વમિતિ ચેત્, ન સા ન વિપક્ષેઽપીતિ યત્કિન્નિદેતત્ । સાઽન્યાદૃશી ચેત્, કિંકૃત-
મન્યાદૃશત્વમ્ ? (૧૧) પ્રતિભાસભેદકૃતમિતિ ચેત્, કથમસન્ ભેદકો નામ ? તત્પ્રતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યમ્ ? કથં ન સ્યાદિતિ ચેત્ તત્ત્વમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અસદાકારાનુવેધાત્ ન સ્યાત્ ।
સ્વસંવિત્ તત્ર-પ્રતિપત્તાવસત્ત્વાકારેણાનુવેધેઽપિ તત્ત્વમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન સા-
સ્વસંવિત્ ન વિપક્ષેઽપિ-વસ્તુ સત્ સામાનાધિકરણ્યાદિબુદ્ધાવપિ ઇતિ-એવં યત્કિન્નિદેતત્ ।
સા-વિપક્ષસમ્બન્ધિની સ્વસંવિદ્ અન્યાદૃશી । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કિંકૃતમન્યાદૃશત્વં
તસ્યાઃ ? પ્રતિભાસભેદકૃતમ્-આકારભેદકૃતમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-કથમસન્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શી રીતે કહેવાય ?

બૌદ્ધ : પણ તેને યથાર્થ કહેવામાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : વાંધો એ જ કે, તે વિકલ્પરૂપ પ્રતિપત્તિમાં (સામાન્યાકારરૂપ) અસદ્ આકારનો
અનુવેધ થાય છે (અને આવો અસદ્ આકાર જેમાં હોય, તેને યથાર્થ ન જ કહી શકાય...)

બૌદ્ધ : જુઓ, જો કે તેમાં અસદ્ આકારનું જોડાણ છે, તો પણ તેમાં રહેલ સ્વસંવેદન તે
પારમાર્થિક છે (અને એટલે જ તેને યથાર્થ કહેવામાં કોઈ બાધ નથી...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! જેમ આ બુદ્ધિમાં સ્વસંવેદન વાસ્તવિક છે, તેમ વિપક્ષમાં (=શબ્દના સમાન
અધિકરણરૂપે ભાસતી વિકલ્પબુદ્ધિમાં) પણ સ્વસંવેદન તો વાસ્તવિક જ છે ને ? તો પછી તે બુદ્ધિને
અપારમાર્થિક=અવાસ્તવિક કેમ કહો છો ? તેને પણ યથાર્થ જ કહો ને ?

બૌદ્ધ : (૧) વિકલ્પબુદ્ધિ (=શાસ્ત્રથી થતી ‘આ વ્યવહાર અસત્ છે’ એવી બુદ્ધિ), અને (૨)
વિપક્ષબુદ્ધિ (=સામાનાધિકરણરૂપે ભાસતી બુદ્ધિ) - જો કે આ બંને બુદ્ધિમાં સ્વસંવિત્તિ છે, પણ
વિપક્ષબુદ્ધિમાં રહેલી સ્વસંવિત્તિ અલગ જ પ્રકારની છે (અને એટલે જ તે બુદ્ધિને અમે યથાર્થ કહેતાં
નથી...)

સ્યાદ્વાદી : “અલગ પ્રકારની” એટલે કેવા પ્રકારની તમે કહેવા ઇચ્છો છો ? પૂછવાનો ભાવ
એ કે, વિકલ્પબુદ્ધિગત સ્વસંવિત્તિ કરતાં વિપક્ષબુદ્ધિગત સ્વસંવિત્તિમાં તફાવત શું ? અને તે તફાવત
કોના કારણે પડે છે ?

(૯૧) બૌદ્ધ : બંને સ્વસંવિત્તિમાં થતો પ્રતિભાસ (=ભાસતો આકાર) જુદો જુદો છે અને એટલે
જ તે બંને બુદ્ધિનો ભેદ પડે છે...

સ્યાદ્વાદી : પણ બુદ્ધિગત “પ્રતિભાસ=આકાર” તો તમે અસત્ માનો છો, તો આવો અસત્

❖ તે બુદ્ધિને પારમાર્થિક કહે, તો તેની જેમ પદાર્થ પણ પારમાર્થિક (=ચિત્રરૂપ) હોઈ, તેમાં પણ શબ્દની
સમાનાધિકરણતા કેમ ન ઘટે - એવી આપત્તિ આવે છે... એટલે જ બૌદ્ધ, તે બુદ્ધિને અપારમાર્થિક સાબિત કરવા
પ્રયત્ન કરે છે...

ભાસતયા સન્નેવ ઇતિ ચેત્, તચ્ચિત્રતાપત્તિઃ । ન તત્ત્વત ઇતિ ચેત્, સન્નિત્યપાર્થક ઉપન્યાસઃ । તચ્ચિત્રતાયામપિ કો દોષ ઇતિ ચેત્, ન કશ્ચિદપિ, બાહ્યસ્યાપિ તદ્વાવાવિરોધં ઇત્યેવં ચ અલમનેન તત્પ્રતિક્ષેપાસદભિનિવેશેન બાહ્ય એવેદમસ્તુ તથાલોકપ્રતીતેઃ । (૧૨) તથા

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતિભાસો ભેદકો નામ ? તત્પ્રતિભાસતયા-બુદ્ધિપ્રતિભાસતયા સન્નેવ ઇતિ ચેત્ પ્રતિભાસઃ । એતદાશંક્યાહ-તચ્ચિત્રતાપત્તિઃ, તસ્યાઃ-બુદ્ધેશ્ચિત્રતાપત્તિઃ, ન તત્ત્વતઃ તચ્ચિત્રતા । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-સન્નિત્યપાર્થક ઉપન્યાસઃ । તત્પ્રતિભાસતયા સન્નેવેત્યયમ્ । તચ્ચિત્રતાયામપિ-બુદ્ધિચિત્રતાયામપિ કો દોષઃ ? ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન કશ્ચિદપિ તુ બાહ્યસ્યાપિ-નીલોત્પલાદેઃ તદ્વાવાવિરોધઃ-ચિત્રભાવાવિરોધ ઇત્યેવં ચ કૃત્વા અલમનેન તત્પ્રતિક્ષેપા-સદભિનિવેશેન-બાહ્યપ્રતિક્ષેપાસદભિનિવેશેન । બાહ્ય એવેદમસ્તુ સામાનાધિકરણ્યાદિ । કુત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રતિભાસ ભેદક શી રીતે બને ? (આશય એ કે, બંને બુદ્ધિગત સ્વસંવિત્તિના ભેદ માટે તમે આકારભેદ કહ્યો... પણ આકાર જેવી કોઈ વાસ્તવિક વસ્તુ જ નથી, તો પછી તેનાથી વિપક્ષબુદ્ધિગત સ્વસંવિત્તિને જુદી શી રીતે તારવી શકાય ?)

બૌદ્ધ : તે આકાર સર્વથા અસત્ નથી, પણ બુદ્ધિપ્રતિભાસરૂપે તો તે સત્ જ છે, બાકી તો ખપુષ્પની જેમ તે આકાર પણ બુદ્ધિમાં ન ભાસત... (આમ પ્રતિભાસરૂપે તો તે આકાર સત્ હોવાથી, તેના દ્વારા વિપક્ષબુદ્ધિગત સ્વસંવિત્તિનો ભેદ યોગ્ય જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો તે બુદ્ધિને ચિત્રરૂપ=અનેકસ્વભાવી માનવાનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે તેમાં ભાસિત થતાં આકારને તમે (૧) બાહ્યરૂપે અસત્, અને (૨) પ્રતિભાસરૂપે સત્ - એમ સદસદ્રૂપ માનો છો...

બૌદ્ધ : પણ પરમાર્થથી તે ચિત્રરૂપ=અનેકસ્વભાવવાળી નથી (કારણ કે પરમાર્થથી તો તે બુદ્ધિ અસત્ જ છે...)

સ્યાદ્વાદી : તો તો તે બુદ્ધિમાં ભાસતો આકાર પ્રતિભાસરૂપે સત્ છે - એમ સદ્રૂપે કરાતો ઉપન્યાસ, પરમાર્થથી તો નિરર્થક જ સાબિત થશે... (કારણ કે જો તે અસત્ હોય તો તેનો સદ્રૂપે ઉપન્યાસ કરવો વ્યર્થ છે...)

બૌદ્ધ : એવું હોય, તો બુદ્ધિને અમે ચિત્રસ્વભાવી માની લઈશું, વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો કોઈ જ વાંધો નથી, પણ તેની જેમ, બાહ્યાર્થ પણ ચિત્રરૂપ હોવામાં કોઈ વિરોધ નહીં રહે, અર્થાત્ બાહ્યાર્થમાં પણ ચિત્રતા=અનેકધર્મકતા અવિરોધપણે ઘટશે ! તો પછી બાહ્યાર્થનો પ્રતિક્ષેપ કરવાનો, ખોટો અભિનિવેશ (=કદાગ્રહ) શા માટે રાખો છો ? ઉપરથી તો આ બાહ્યાર્થમાં જ સમાનાધિક્ષણતા માની લો ને ! (એટલે કે બાહ્ય પદાર્થ અનેકધર્મક છે, તેના જુદા-જુદા ધર્મોને લઈને પ્રવર્તતા, ભિન્નફલવાળા નીલ-ઉત્પલ-શબ્દ એક જ વસ્તુને વિષય કરે છે... આમ,

ચાહુર્વૃદ્ધાઃ-“ભિન્નનિમિત્તપ્રયુક્તસ્ય શબ્દસ્યૈકસ્મિન્ અર્થે વૃત્તિઃ સામાનાધિકરણ્યમ્ ।”
ન ચૈતદર્થશબલતામન્તરેણ એકસ્મિન્ અનેકનિમિત્તાભાવાત્ એકત્વવિરોધાત્ તત્સ્વભાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યાહ-તથાલોકપ્રતીતેઃ । તથા ચાહુઃ વૃદ્ધાઃ-શબ્દાર્થવ્યવહારવિદઃ પાણિનીયાઃ-ભિન્ન-
નિમિત્તપ્રયુક્તસ્ય શબ્દસ્ય ઇતિ જાતાવેકવચનમ્, અન્યથા શબ્દયોરિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । એકસ્મિ-
ન્નર્થે વૃત્તિઃ સામાનાધિકરણ્યમિતિ નિદર્શનમભિહિતમેવ નીલોત્પલમિતિ । ન ચૈતત્-
સામાનાધિકરણ્યમર્થશબલતામન્તરેણ એકસ્મિન્-અશબલેઽર્થેઽનેકનિમિત્તાભાવાત્ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અહીં નીલકમળરૂપ વસ્તુમાં જ, નીલ/કમળ શબ્દની સમાનાધિકરણતા માની લો) કારણ કે લોકમાં
પણ વસ્તુ વિશે જ સમાનાધિકરણતાદિની પ્રતીતિ થાય છે...

(૯૨) શબ્દાર્થ વ્યવહારને જાણનાર (=શ્રુતવૃદ્ધ) પાણિનીયોએ પણ કહ્યું છે કે -

“જુદા જુદા નિમિત્તને લઈને પ્રયોગ કરાયેલ (નીલ-ઉત્પલ જેવા) બે શબ્દોનું (નીલકમળરૂપ
કોઈ) એક પદાર્થમાં જ (સ્વવાચ્યત્વસંબંધથી) રહેવું, તેને જ તે શબ્દોની સમાનાધિકરણતા કહેવાય
છે...”

સાર : આમ લોકમાં પણ શબ્દની સમાનાધિકરણતાદિ વસ્તુમાં જ બતાવેલી છે... તેથી
નીલોત્પલાદિ શબ્દપ્રયોગ વસ્તુ વિશે જ માનવો જોઈએ.... એટલે વસ્તુ અવશ્ય અભિલાષ્યરૂપ
બનશે...

(હવે ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધને બીજી એક વાત જણાવવા ઇચ્છે છે કે, શબ્દની સમાનાધિકરણતા
ઘટાડવા, એકાનેકસ્વભાવ તો તમારે પણ માનવો પડશે. તે આ રીતે -)

❖ એકાનેકસ્વભાવતાની અત્યાવશ્યકતા ❖

નીલ-ઉત્પલ શબ્દની સમાનાધિકરણતા, વસ્તુને શબ્દરૂપ=અનેકસ્વભાવી માન્યા સિવાય ઘટી
શકે નહીં, કારણ કે નિરંશ એક વસ્તુમાં તો અનેક નિમિત્તનો અભાવ છે... (હવે જો અનેક નિમિત્તો
ન હોય, તો એક જ વસ્તુ વિશે જુદા જુદા નિમિત્તોને લઈને, જુદા જુદા શબ્દની પ્રવૃત્તિ શી રીતે
થાય ?)

❖ પ્રશ્ન : પાણિનીના સૂત્રમાં તો ‘શબ્દસ્ય’ - એમ શબ્દનો એકવચનથી ઉલ્લેખ કર્યો છે, તો પછી તમે ‘બે
શબ્દો’ એવો ઉલ્લેખ શી રીતે કરો છો ?

ઉત્તર : ત્યાં પદ્યપિ બે જ શબ્દો કહેવા અભિપ્રેત છે, પણ તે બંને શબ્દોમાં રહેલી શબ્દત્વજાતિ એક છે અને
એટલે જ તે જાતિને લઈને, સૂત્રમાં શબ્દનો પદ્ધી-એકવચનરૂપે નિર્દેશ કરેલ છે...

૧. “ઉપયથા હ્યાચાર્યેણ સૂત્રાણિ પઠિતાનિ । આકૃતિ પદાર્થ મત્વા ‘જાત્યાખ્યાયામેકસ્મિન્ બહુવચનમન્યતરસ્યામ્’
(પા. સૂ. ૧-૨-૫૮) ઇત્યુચ્યતે; દ્રવ્યં પદાર્થ મત્વા ‘સરૂપાણમેકશંષ એકવિભક્તૌ’ (પા. સૂ. ૧-૨-૬૪) ઇત્યેકશેષ આરભ્યતે ।
પાતં. ક. પૂ. ૫૩” ઇતિ ક-પ્રતૌ ટિપ્પણકમ્ ।

भेदमन्तरेण तत्कल्पनाऽसिद्धेः अतिप्रसङ्गात् (१३) तथा तच्चित्रैकस्वभावताऽभ्युपगमे
चाविप्रतिपत्तिरावयोः, तदेकानेकस्वभावत्वमन्तरेण तच्चित्रैकस्वभावताऽयोगात् । न
चैकानेकस्वभावत्वे भावानां विरोधः, तथाप्रतीतेः, सन्नीलमुत्पलमित्यादिसंवेदनात् । न

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

अभावश्च एकत्वविरोधात् तत्स्वभावभेदमन्तरेण-अर्थस्वभावभेदमन्तरेण तत्कल्पना-
ऽसिद्धेः-अनेकनिमित्तकल्पनाऽसिद्धेः । असिद्धिश्च-अतिप्रसङ्गात् निमित्तान्तरकल्पनेन । तथा
तच्चित्रैकस्वभावताऽभ्युपगमे च तस्य-अर्थस्य चित्रैकस्वभावताऽभ्युपगमे च सति । किमि-
त्याह-अविप्रतिपत्तिरावयोः । कुत इत्याह-तदेकानेकस्वभावत्वमन्तरेण तस्य-अर्थस्यै-
कानेकस्वभावत्वमन्तरेण तच्चित्रैकस्वभावताऽयोगात् तस्य-अर्थस्य चित्रैकस्वभावता-
ऽयोगात् । न चैकानेकस्वभावत्वे भावानां विरोधः । कुत इत्याह-तथाप्रतीतेः-एकानेक-
स्वभावतया प्रतीतेः । प्रतीतिश्च सन्नीलमुत्पलमित्यादिसंवेदनात् । न च यदेव सत्त्वं तदेव

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : નિરંશ વસ્તુમાં, જુદા-જુદા નિમિત્તો કેમ ન ધટે ?

સ્યાદ્વાદી : જો જુદા જુદા નિમિત્ત માનો, તો તો તેની એકાંત એકસ્વભાવતાનો વિરોધ થાય, કારણ કે નિરંશ વસ્તુમાં સ્વભાવભેદ વિના નિમિત્તભેદ અસંભવિત છે... (અર્થાત્ જુદા જુદા સ્વભાવો માન્યા વિના, તેમાં અનેક નિમિત્તોની કલ્પના સિદ્ધ નથી...)

બૌદ્ધ : એકાંત એકસ્વભાવીમાં પણ, અનેક નિમિત્તોની કલ્પના કરી દઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો તેમાં બીજા નિમિત્તોની પણ કલ્પના કરવાનો અતિપ્રસંગ આવશે ! (ભાવ એ કે, એકસ્વભાવી પણ નીલકમળમાં, જેમ જુદા જુદા શબ્દોનું નિમિત્ત છે, તેમ ઘટ-પટાદિ બધા શબ્દોનું અને બધા પદાર્થનાં જ્ઞાનનું નિમિત્ત પણ માનવું પડશે ! અને આવું માનવામાં તો, સંપૂર્ણ જગત માત્ર નીલકમળ શબ્દથી વાચ્ય માનવાની આપત્તિ આવે...)

(૯૩) હવે જો આ બધા દોષોને દૂર કરવા, પદાર્થને ચિત્રસ્વભાવી માનશો, તો તો આપણા બે વચ્ચે કોઈ જ વિપ્રતિપત્તિ (=વિવાદ) નહીં રહે, કારણ કે તેવી ચિત્ર-એકસ્વભાવતા, વસ્તુને એકાનેકસ્વભાવી માન્યા વિના ઘટી શકે નહીં (આશય એ કે, જો એક જ વસ્તુ અનેકસ્વભાવી માનો તો જ તે વસ્તુનો ચિત્રરૂપ એકસ્વભાવ ઘટે, અન્યથા નહીં....) અને એકાનેકસ્વભાવ માનવામાં તો અમારો મત જ સ્વીકૃત થશે...

બૌદ્ધ : પણ પદાર્થોને એકાનેકસ્વભાવી માનવામાં વિરોધ ન આવે ? (એકસ્વભાવી પદાર્થ અનેકસ્વભાવી શી રીતે ? અનેકસ્વભાવી પદાર્થ એકસ્વભાવી શી રીતે ? - એમ પદાર્થોને એકાનેક-સ્વભાવી માનવામાં વિરોધ તો આવશે જ ને ?)

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે દરેક પદાર્થોની એકાનેકસ્વભાવરૂપે જ પ્રતીતિ થાય છે. તે આ

ચ યદેવ સત્ત્વં તદેવ નીલત્વાદિ, તદ્ગતાવપિ ક્વચિત્ તદનવગતેઃ વિપ્રકૃષ્ટાદિભિસ્તથા-
દર્શનાત્ । (૧૪) ન ચૈકસ્વભાવાદેવ તત્ એષ બુદ્ધિભેદઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ કાસાઞ્ચિદ-
હેતુકત્વાપત્તેઃ । ન ચ નિરાલમ્બના એવૈતા ઇતિ, તદ્ભાવભાવિત્વોપપત્તેઃ, અન્યથા તદ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નીલત્વાદિ । કુત ઇત્યાહ-તદ્ગતાવપિ-સત્ત્વગતાવપિ ક્વચિત્-ન સર્વત્ર । કિમિત્યાહ-તદ-
નવગતેઃ-નીલત્વાદ્યનવગતેઃ । એતદેવાહ-વિપ્રકૃષ્ટાદિભિઃ, પ્રમાતૃભિરિતિ ગમ્યતે । તથાદર્શનાત્-
સત્ત્વગતાવપિ નીલત્વાદ્યનવગતિદર્શનાત્ । 'આદિ'શબ્દાન્મન્દલોચનપરિગ્રહઃ । ન ચૈકસ્વભાવાદેવ
તતઃ-નીલોત્પલાદેરેષ બુદ્ધિભેદઃ સત્ત્વનીલત્વાદિલક્ષણઃ । કુત ઇત્યાહ-અતિપ્રસજ્ઞાત્-
બુદ્ધ્યન્તરસ્યાપિ તત્ એવ ભાવપ્રસજ્ઞાત્ । તથા કાસાઞ્ચિદહેતુકત્વાપત્તેઃ બુદ્ધીનામ્ ન ચ નિરા-
લમ્બના એવૈતાઃ-સત્ત્વાદિબુદ્ધય ઇતિ । કુત ઇત્યાહ-તદ્ભાવભાવિત્વોપપત્તેઃ-અધિકૃતાર્થ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રીતે → એક જ નીલકમળનું (૧) સત્ત્વરૂપે, (૨) નીલરૂપે, (૩) ઉત્પલરૂપે... વગેરે અનેકરૂપે સંવેદન
થાય છે ← આમ, જ્યારે એકાનેકસ્વભાવતા પ્રતીતિસિદ્ધ હોય, ત્યારે તેમાં કોઈ જ વિરોધ સંગત
નથી...

એકસ્વભાવવાદી : વસ્તુનું જે સત્ત્વ છે, તે જ નીલત્વ-ઉત્પલત્વાદિ છે, તેનાથી જુદા નહીં, તો
પછી તેની અનેકસ્વભાવતા શી રીતે ઘટે ? (નીલત્વાદિ સ્વભાવો જુદા નથી, પણ સત્ત્વરૂપ જ છે...
તો તો વસ્તુ માત્ર એક સત્ત્વસ્વભાવી જ સિદ્ધ થશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : પણ એવું ન માનવું, કારણ કે ઘણીવાર સત્ત્વનો બોધ થવા છતાં પણ નીલત્વાદિનો
બોધ થતો નથી. તે આ રીતે → દૂર રહેલ પ્રમાતાને કે મંદલોચનવાળા પ્રમાતાને, સત્ત્વરૂપે જ વસ્તુનો
બોધ થાય છે, નીલત્વાદિરૂપે નહીં... અર્થાત્ 'આ સત્ત્વ છે' એ રૂપે જ વસ્તુનો બોધ થાય છે, 'આ
નીલ-ઉત્પલ છે' એ રૂપે નહીં ← આવું સ્પષ્ટપણે દેખાય છે... હવે જો નીલત્વાદિ સત્ત્વરૂપ જ હોત,
તો તે વસ્તુનો સત્ત્વની જેમ નીલત્વાદિરૂપે પણ બોધ થઈ જાત... પણ તેવો બોધ ન થવાથી જ સિદ્ધ
થાય છે કે, એક જ વસ્તુના નીલત્વ-ઉત્પલત્વાદિ જુદા જુદા અનેકસ્વભાવો છે...

(૯૪) એકસ્વભાવવાદી : નીલકમળાદિરૂપ વસ્તુને માત્ર એકસ્વભાવી જ માનીએ અને તે
એકસ્વભાવથી જ, (૧) સત્ત્વબુદ્ધિ, (૨) નીલત્વબુદ્ધિ... વગેરે જુદી જુદી બુદ્ધિઓની ઉત્પત્તિ માની
લઈએ, પછી તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે જુદા જુદા સ્વભાવો ન હોવા છતાં પણ, જેમ
તેનાથી સત્ત્વાદિ જુદી જુદી બુદ્ધિઓ થાય છે, તેમ તેનાથી ઘટ-પટાદિની બુદ્ધિઓ પણ થવા લાગશે !

વળી, તેવું માનવામાં સત્ત્વાદિ બુદ્ધિઓમાંથી, કેટલીક બુદ્ધિઓને નિર્હેતુક માનવાની આપત્તિ
આવશે ! (આશય એ કે, વસ્તુ એકાંત એકસ્વભાવી છે... હવે જો તે વસ્તુનો સત્ત્વબુદ્ધિને ઉત્પન્ન
કરવાનો સ્વભાવ હોય, તો તેનાથી માત્ર સત્ત્વબુદ્ધિની જ ઉત્પત્તિ થશે, તે સિવાયની બુદ્ધિની નહીં...

યોગાત્ । ન ચાવિકલ્પિકૈકા સાધ્વી, એતાસ્ત્વસાધ્વ્ય ઇતિ, વિહિતોત્તરત્વાત્, તત એવ તત્પ્રસૂતેઃ । (૧૫) અનન્તરક્ષણસુખાદિસંવેદનાદિજનકત્વાદ્ વા । ન ચ તદ્ યેનૈવ સ્વભાવેન અનન્તરક્ષણં જનયતિ તેનૈવ સુખાદિ, તદભેદાપત્તેઃ સર્વથા હેત્વભેદાત્ । ન ચૈકા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવભાવિત્વોપપત્તેઃ; અન્યથા તદભાવે તદયોગાત્-સત્ત્વાદિબુદ્ધ્યયોગાત્ । ન ચાવિકલ્પિકૈકા સાધ્વી વર્તતે, એતાસ્તુ-સત્ત્વાદિબુદ્ધયઃ અસાધ્વ્ય ઇતિ । કુત ઇત્યાહ-વિહિતોત્તરત્વાત્ અધઃ, તથા તત એવ-અધિકૃતવસ્તુનો યદ્વાવિકલ્પિકાતો બુદ્ધેઃ તત્પ્રસૂતેઃ । હેત્વન્તરમાહ-અનન્તર-ક્ષણસુખાદિસંવેદનાદિજનકત્વાચ્ચ એકાનેકસ્વભાવત્વે ભાવાનામવિરોધ ઇતિ । અનન્તરક્ષણશ્ચ સુખાદિસંવેદનાદિ ચ એતજ્જનકત્વાદ્ વસ્તુનઃ । ન ચ તદ્ યેનૈવ સ્વભાવેન-હેતુના અનન્તરક્ષણં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે તો માત્ર સત્ત્વબુદ્ધિ જ સહેતુક ગણાશે, બાકીની બુદ્ધિ નિર્હેતુક !)

બૌદ્ધ : હા, સાચી વાત છે ! સત્ત્વાદિ બુદ્ધિઓ ખરેખર તો નિર્હેતુક જ છે, એટલે કે વસ્તુરૂપ આલંબન (=વિષય) વિનાની જ છે...

સ્યાદ્વાદી : એવું નથી, કારણ કે → (૧) અધિકૃત વસ્તુ હોય તો જ તેઓની ઉત્પત્તિ દેખાય છે, અને (૨) જો તે વસ્તુ ન હોય, તો તેઓની (=સત્ત્વાદિબુદ્ધિઓની) ઉત્પત્તિ પણ નથી જ દેખાતી ← આમ, વસ્તુ સાથેના અન્વય/વ્યતિરેકબળે, તે બુદ્ધિઓની સહેતુકતા-સવિષયકતા નિર્ભાષ છે...

બૌદ્ધ : જુઓ, બે પ્રકારની બુદ્ધિ છે : (૧) નિર્વિકલ્પ, અને (૨) સવિકલ્પ... તેમાં નિર્વિકલ્પ જ સત્યરૂપ છે, જ્યારે સત્ત્વાદિબુદ્ધિરૂપ સવિકલ્પબુદ્ધિ તો અસત્યરૂપ છે...

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત તો સાવ જ અયુક્ત છે, કારણ કે ત્રીજા અધિકારમાં આનો ઉત્તર અમે આપી જ દીધો છે કે નિર્વિકલ્પની જેમ સવિકલ્પબુદ્ધિ પણ સત્યરૂપ જ છે... એટલે સત્ત્વાદિ-બુદ્ધિઓને પણ સવિષયક જ માનવી રહી...

વળી, નીલકમળરૂપ વસ્તુથી જ, અથવા તો તમારા મતે નિર્વિકલ્પરૂપ બુદ્ધિથી જ (૧) સત્ત્વબુદ્ધિ, (૨) નીલત્વબુદ્ધિ... વગેરે જુદી જુદી બુદ્ધિઓ થાય છે...

અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે - “વસ્તુ, એકાનેકસ્વભાવી તથાપ્રતીતિવિષયત્વાત્ । (સન્નીલ-મુત્પલમિત્યાદિસંવેદનવિષયત્વાત્) ।”

(૯૫) હવે વસ્તુને અનેકસ્વભાવી બતાવવા બીજો હેતુ આપે છે -

બીજી વાત, નીલકમળરૂપ એક જ પદાર્થ (૧) પોતાની અનંતર નીલકમળક્ષણ, અને (૨) સુખાદિસંવેદન... વગેરેનો જનક છે... (એક જ નીલકમળથી પોતાની ઉત્તરક્ષણ પણ ઉત્પન્ન થાય અને તેનાથી કોકને સુખનું સંવેદન, તો કો'કને દુઃખનું સંવેદન થાય છે... આમ એક જ પદાર્થ અનેકનો જનક છે...) પણ જો વસ્તુ એકસ્વભાવી હોય, તો તેનાથી અનેકની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? એટલે

૧. ‘જનકત્વાત્ । ન ચ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘યદ્વા વિક’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ ।

જનકત્વતઃ સામગ્રીજનકત્વેન તદ્વેદત એવ તદ્વેદઃ, સામગ્ર્યયોગાત્, સમગ્રેભ્યસ્તદ્વેદા-
ભેદવિકલ્પાસિદ્ધેઃ । ન ચ તત્સિદ્ધાવપિ તદ્વેદઃ સમાલોચ્યમાનો ઘટતે, એકસમગ્રાણામ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જનયતિ વસ્તુ તેનૈવ સુખાદિ । કુત્તરિત્યાહ-તદભેદાપત્તેઃ-અનન્તરક્ષણસુખાદ્યભેદાપત્તેઃ ।
આપત્તિશ્ચ સર્વથા હેત્વભેદાત્ । ન ચૈકાજનકત્વતઃ કારણાત્ સામગ્રીજનકત્વેન હેતુના તદ્વેદત
એવ-સામગ્રીભેદત એવ તદ્વેદઃ-અનન્તરક્ષણસુખાદિભેદઃ । કુતો નેત્યાહ-સામગ્ર્યયોગાત્ ।
અયોગશ્ચ સમગ્રેભ્યઃ સકાશાદાલોકાદિભ્યઃ તદ્વેદાભેદવિકલ્પાસિદ્ધેઃ, તસ્યાઃ-સામગ્ર્યાઃ
ભેદાભેદવિકલ્પાભ્યામસિદ્ધેઃ । પ્રકટમેતત્ । ન ચ તત્સિદ્ધાવપિ-સામગ્રીસિદ્ધાવપિ તદ્વેદઃ-
સામગ્રીભેદઃ સમાલોચ્યમાનો ઘટતે । કથં ન ઘટતિત્યાહ-એકસમગ્રાણામ્-અનન્તરક્ષણસ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આ હેતુથી પણ પદાર્થની એકાનેકસ્વભાવતા અવિરુદ્ધ છે...

બૌદ્ધ : પણ શું તે, એક જ સ્વભાવથી અનેકને ઉત્પન્ન ન કરે ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે તે જે સ્વભાવે અનંતરક્ષણને ઉત્પન્ન કરે, તે જ સ્વભાવે સુખાદિને
ઉત્પન્ન કરે - એવું માનો, તો તો (૧) અનંતરક્ષણ, અને (૨) સુખાદિ બંનેનો અભેદ થઈ જશે,
કારણ કે બંનેના હેતુના સંપૂર્ણપણે અભેદ છે... (એટલે એકસ્વભાવથી જ તેઓ જન્મ હોઈ તે બેમાં
કોઈ જ ફેર ન રહે...)

તેથી તેઓની ઉત્પત્તિ, વસ્તુના જુદા જુદા સ્વભાવે જ માનવી જોઈએ...

બૌદ્ધ : (ઉપર હેતુના અભેદથી ક્ષણ-સુખના અભેદની આપત્તિ આપી, તેનો ઉત્તર અમે આપીએ
છીએ કે -) એક સ્વભાવ, જનક નથી. પણ સામગ્રી, જનક છે. એટલે સામગ્રીના ભેદથી ક્ષણ-સુખનો
ભેદ છે જ...

સ્યાદ્વાદી : પણ આવું માની શકાય નહીં, કારણ કે પહેલી વાત તો એ જ કે 'સામગ્રી' જેવું
કોઈ તત્ત્વ જ ઘટતું નથી. તે આ રીતે → તે સામગ્રી આલોકાદિ સમગ્ર પદાર્થોથી (૧) ભિન્ન છે, કે
(૨) અભિન્ન ? (૧) ભિન્ન તો ન મનાય, કારણ કે તમે 'સામગ્રી'નું જુદું અસ્તિત્વ નથી માન્યું.
(જેમ અવયવીનું નથી માન્યું તેમ...) અને (૨) જો અભિન્ન કહેશો, તો તો તે સામગ્રી સમગ્રરૂપ જ
બનશે, તે સિવાય તેનું જુદું અસ્તિત્વ સિદ્ધ નહીં થાય ← આમ, સામગ્રીનું અસ્તિત્વ, ભેદાભેદ
વિકલ્પોથી અસિદ્ધ હોવાથી, તેના ભેદે કાર્યનો ભેદ ઘટી શકે નહીં...

તમે કદાચ સામગ્રીની સિદ્ધિ કરી લેશો, તો પણ સામગ્રીનો ભેદ તો વિચારતાં ઘટતો જ નથી.
(અર્થાત્ 'જુદી જુદી સામગ્રીઓ છે' - એ વાત ઘટતી નથી...) કારણ કે જે સમગ્રો (=સામગ્રી અંતર્ગત
પદાર્થો) એકને (=સ્વઅનંતર ક્ષણને) ઉત્પન્ન કરે, તે સમગ્રો અન્યને (=નીલાનંતરક્ષણ + સુખાદિને)
ઉત્પન્ન કરે એવું તો ન બૈને.

❖ અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે - એક સમગ્રો બીજાના જનક ન બને, તો તેનાથી તો સામગ્રીભેદ સિદ્ધ થાય -

ન્યાજનકત્વાત્ તત્રૈવ સામર્થ્યાભ્યુપગમાત્ । (૧૬) ન ચ તેષામેવોપાદાનસહકારિભાવતઃ તદ્ભેદઃ, અભિધાનમાત્રત્વાત્, ઉક્તવદ્ યુક્ત્યનુપપત્તેઃ । ન ચ સર્વેષાં સર્વજનનસ્વભાવત્વતોઽનપરાધઃ, તદેકસ્વભાવત્વવિરોધાત્, અવિરોધેઽપિ તત્તુલ્યતાપત્તેરિતિ તદેકાનેક-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મગ્રાણામન્યાજનકત્વાત્, સુખાદ્યજનકત્વાદિત્યર્થઃ । અજનકત્વં ચ તત્રૈવ-એકસ્મિન્ સામર્થ્યાભ્યુપગમાત્ પૈરઃ । ન ચ તેષામેવ-સમગ્રાણામુપાદાનસહકારિભાવતઃ કારણાત્ તદ્ભેદઃ-સામગ્રીભેદઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-અભિધાનમાત્રત્વાદસ્ય ઉક્તવદ્ યુક્ત્યનુપપત્તેઃ સ્વભાવભેદાપત્ત્યા । ન ચ સર્વેષાં-સમગ્રાણાં સર્વજનનસ્વભાવત્વતઃ કારણાત્ અનપરાધઃ-અદોષઃ અનન્તરોદિતઃ । કુત્ત ઇત્યાહ-તદેકસ્વભાવત્વવિરોધાત્-સમગ્રાણામેકસ્વભાવત્વવિરોધાત્ અવિરોધેઽપિ, તદેકસ્વભાવત્વેઽપીત્યર્થઃ, તત્તુલ્યતાપત્તેઃ પ્રક્રમાત્ તેષાં-કાર્યાણાં તુલ્યતાપત્તેઃ, એકતૈવ એકૈકસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધઃ પણ કારણ ?

સ્યાદ્વાદીઃ : કારણ કે તે એકસ્વભાવી હોવાથી, તેમાં તમે એકને જ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય માનેલું છે (તો તે સમગ્રો=આલોકાદિ, જુદા જુદા કાર્યોના જનક શી રીતે બને ?)

(૯૬) બૌદ્ધઃ : નીલક્ષણ તે (૧) નીલક્ષણરૂપ અનંતરક્ષણને ઉત્પન્ન કરવા ઉપાદાનરૂપ છે, અને (૨) સુખાદિસંવેદનને ઉત્પન્ન કરવા સહકારીરૂપ છે... આમ ઉપાદાન-સહકારીરૂપે સમગ્રોની સામગ્રીનો ભેદ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદીઃ : આ પણ માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે, કારણ કે પૂર્વોક્ત રીતે અહીં પણ (૧) ઉપાદાનસ્વભાવ, (૨) સહકારી સ્વભાવ - એમ જુદા જુદા અનેક સ્વભાવનું આપાદાન થવાથી, આ વાત પણ યુક્ત નથી...

બૌદ્ધઃ : તો આલોકાદિ બધા સમગ્રોમાં, સ્વઅનંતરક્ષણ + સુખાદિને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ માની લઈશું, તો તો દોષ નહીં આવે ને ? (અર્થાત્ તો તો સામગ્રીથી જુદા જુદા કાર્યો થઈ જાય ને ?)

સ્યાદ્વાદીઃ : તો તો તેની એકસ્વભાવતાનો વિરોધ થશે ! (આશય એ કે, (૧) નીલને ઉત્પન્ન કરવાનો, (૨) સુખાદિને ઉત્પન્ન કરવાનો... એમ જુદા જુદા અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવાના જુદા જુદા અનેક સ્વભાવો માનવાથી તો, તેની અનેકસ્વભાવતા જ સિદ્ધ થશે..)

બૌદ્ધઃ : પણ જુદા જુદા અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ એકસ્વભાવ માની લઈએ તો ? (તો તો વિરોધ ન રહે ને ?)

અસિદ્ધ શી રીતે થાય ? તેનો ઉત્તર એ કે; અનંતરક્ષણના જે સમગ્રો છે, તેમાંનો એક પણ સમગ્ર, સુખનો જનક બની શકે નહીં - સંપૂર્ણતયા જુદા હોવા જોઈએ - જે બૌદ્ધને માન્ય નથી, કારણ કે, પૂર્વક્ષણરૂપ સમગ્ર તો બંનેનો જનક છે જ...

સ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ । (૧૭) એવં ચ લોકે તથાદર્શનાત્ બહિર્મુખાવભાસિસંવેદનોપપત્તેઃ
બાધાઽસમ્ભવાત્ તથાચિત્રસ્વભાવતાતિરેકેણોક્તવદ્ બુદ્ધાવપિ તદયોગાદ્ બાહ્ય એવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તાવદ્બ્યેકસ્વભાવેભ્યસ્તૈથોત્પત્તેરિતિ ભાવનીયમિતિ-એવં તદેકાનેકસ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ તેષાં-
ભાવાનામેકાનેકસ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ । એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ કૃત્વા બાહ્ય એવાર્થ ઇતિ સામર્થ્યાત્,
કથચ્છિન્ન તુ સર્વથા, એકાન્તૈકસ્યૈકાનેકાકારતાયોગાત્ સામાનાધિકરણ્યસિદ્ધિરિતિ યોગઃ । કુત
ઇત્યાહ-લોકે તથાદર્શનાદ્-બાહ્યે નીલોત્પલાદૌ સામાનાધિકરણ્યદર્શનાત્ । દર્શનં ચ બહિ-
ર્મુખાવભાસિસંવેદનોપપત્તેઃ । તથાહિ-નીલમુત્પલમિતિ બહિર્મુખાવભાસં સંવેદનમ્ । ન ચાસ્ય
બાધેત્યાહ-બાધાઽસમ્ભવાત્ તથાચિત્રસ્વભાવતાઽતિરેકેણ-એકાનેકરૂપચિત્રસ્વભાવતાઽતિ-
રેકેણ ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા બુદ્ધાવપિ વિકલ્પિકાયાં તદયોગાત્-સામાનાધિકરણ્યાયોગાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : પણ તેવું માનવામાં તો, તે બધા કાર્યોને સમાન માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ એક સ્વભાવથી જ થાય, તે પદાર્થોની સામ્યતા સંગત જ છે... એટલે તો સ્વઅનંતરક્ષણ - સુખાદિ બધા કાર્યોને સમાન માનવા પડશે...

નિષ્કર્ષ : તેથી દરેક પદાર્થો એકાનેકસ્વભાવી જ માનવા જોઈએ... તો જ તેના જુદા જુદા સ્વભાવોથી (૧) અનંતરક્ષણ, (૨) સુખાદિ સંવેદન... વગેરે જુદા જુદા કાર્યો સંગત થાય...

અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે - “વસ્તુ એકાનેકસ્વભાવી, અનંતરક્ષણ-સુખાદિસંવેદનાદિજનક-ત્વાત્ ।”

(આ પ્રમાણે વસ્તુને એકાનેકસ્વભાવી સિદ્ધ કરી, હવે ગ્રંથકારશ્રી, આવી વસ્તુ વિશે જ શબ્દવાચ્યતા સિદ્ધ કરવા, પ્રારંભિક ભૂમિકા બાંધે છે -)

❖ વસ્તુમાં જ શબ્દસમાનાધિકરણતાનું સમર્થન ❖

(૯૭) આવા એકાનેકસ્વભાવી, બાહ્ય એવા નીલકમળરૂપ કથંચિદ્ એક પદાર્થમાં જ, નીલ-કમળ રૂપ શબ્દોની સમાનાધિકરણતા સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે લોકમાં પણ બાહ્ય નીલકમળાદિ વિશે જ શબ્દસમાનાધિકરણતા દેખાય છે...

પ્રશ્ન : તેવું જ દેખાય છે, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તર : કારણ કે ‘આ પદાર્થ ઉત્પલ છે, અને તે નીલ છે’ - એવું સંવેદન બહિર્મુખ અવભાસે જ (બાહ્ય પદાર્થની તરફેણમાં જ) થાય છે... આવું સંવેદન, બાહ્ય પદાર્થમાં જ શબ્દની સમાનાધિકરણતા સૂચવે છે....

આ રીતે થતાં સંવેદનમાં કોઈ જ બાધા સંભવિત ન હોવાથી, તેને બાધિત પણ ન માની શકાય. અને બાધના અભાવનું કારણ એ કે, હે બૌદ્ધ ! તમે વિકલ્પબુદ્ધિમાં શબ્દની સમાનાધિકરણતા માનો

૧. ‘સ્તથોપપત્તેરિતિ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ઙ્ગ-પાઠઃ ।

કથञ્છિત્ સામાનાધિકરણ્યસિદ્ધિઃ । (૧૮) તત્રાપિ તથાવિધશબ્દસ્ય કથञ્છિત્ ભિન્ન-
નિમિત્તત્વોપપત્તાવપ્યેકાર્થવૃત્તિત્વસ્યાપ્યવિરોધાત્, તદેકાનેકસ્વભાવત્વેન ઇભયસ્યાપિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાત્ બાહ્ય એવ કથञ્છિત્ સામાનાધિકરણ્યસિદ્ધિઃ । તત્રાપીત્યાદિ । તત્રાપિ-બાહ્યે
તથાવિધશબ્દસ્ય-ભિન્નનિમિત્તપ્રયુક્તસ્ય નીલાદેઃ કથञ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તદ્ધર્મભેદ-
વાચ્યત્વેન ભિન્નનિમિત્તત્વોપપત્તાવપિ સત્યાં એકાર્થવૃત્તિત્વસ્યાપ્યવિરોધાત્ કથञ્છિદેવ ।
કથમેતદેવમિત્યાહ-તદેકાનેકસ્વભાવત્વેન તસ્ય-નીલોત્પલાદેર્વસ્તુનઃ એકાનેકસ્વભાવત્વેન
હેતુના ઇતરેતરવ્યાપ્ત્યા તથા તદાધારાધેયસ્વભાવત્વેન ઇભયસ્યાપિ, પ્રક્રમાદ્ ભિન્નનિમિત્તૈ-

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

છો, પરંતુ તમારે પણ વિકલ્પબુદ્ધિને એકાનેકસ્વભાવી તો માનવી જ પડશે... (તો જ તે એક બુદ્ધિમાં
જુદા જુદા સ્વભાવોને લઈને જુદા જુદા શબ્દોની સમાનાધિકરણતા ઘટશે...)

સાર : એકાંત એકસ્વભાવીની અનેક આકારતા ન ઘટવાથી, એકાનેકસ્વભાવી એવા બાહ્ય
પદાર્થમાં જ કથંચિત્ (=સર્વથા નહીં, પણ કોઈક અપેક્ષાએ) શબ્દની સમાનાધિકરણતા સિદ્ધ થાય છે.

❖ બાહ્ય વસ્તુમાં નિરુપચરિતપણે શબ્દસમાનાધિકરણતા ❖

(૯૮) નીલકમળરૂપ બાહ્ય વસ્તુ અનેકસ્વભાવી છે, તેથી તેના જુદા જુદા સ્વભાવોને લઈને
પ્રવર્તતા (૧) નીલ, (૨) ઉત્પલ આદિ શબ્દોની, કથંચિદ્ ભિન્નનિમિત્તતા (=તે શબ્દોનું જુદા જુદા
નિમિત્તે હોવાપણું) પણ ઘટી જશે, કારણ કે તેઓથી વાચ્ય ધર્મોનો કથંચિદ્ ભેદ છે....

પ્રશ્ન : જો તેઓની ભિન્નનિમિત્તતા હોય, તો તે શબ્દોની એકાર્થવૃત્તિતાનો વિરોધ ન આવે ?
(આશય એ કે, શબ્દો જો જુદા જુદા નિમિત્તોને લઈને પ્રવર્તે, તો તેઓની પ્રવૃત્તિ એક વસ્તુ વિશે શી
રીતે કહેવાય ?)

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! તેઓની સર્વથા ભિન્નનિમિત્તતા નથી, કારણ કે નીલકમળાદિ વસ્તુ
એકાનેકસ્વભાવી હોવાથી ઇતરેતર વ્યાપ્તિના કારણે (એક અનેકને, અને અનેક એકને વ્યાપ્ત છે -
અનુવિદ્ય છે. એટલે) તે નિમિત્તો કથંચિદ્ એક પણ છે... (એટલે આ રીતે એક વસ્તુ વિશે જ તે
શબ્દો પ્રવર્તે છે...)

બીજી વાત, તે અનેક સ્વભાવો આધેય છે અને તેઓ એકસ્વભાવી વસ્તુરૂપ અધિકરણમાં રહે
છે... એટલે તે આધેયને (=જુદા જુદા સ્વભાવરૂપ નિમિત્તને) લઈને પ્રવર્તતા શબ્દો, ખરેખર તો
એક જ અધિકરણના જુદા જુદા આધેયોને કહે છે... (એટલે આ રીતે પણ એક વસ્તુ વિશે જ તે
શબ્દો પ્રવર્તે છે...) તેથી વસ્તુ વિશે, તે શબ્દોની એકાર્થવૃત્તિતા પણ અવિરુદ્ધ જ છે...

આમ, એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુમાં શબ્દની સમાનાધિકરણતા માનવામાં, તે શબ્દોની (૧)

નિરુપચરિતત્વાદિતિ । (૧૧) તથાહિ-નીલત્વોત્પલત્વે વિશેષપરિણામરૂપે ન સત્ત્વાદિ-સમાનપરિણામાનનુવિદ્ધે, ક્વચિત્ તથાઽનનુભવાત્, તદનનુવિદ્ધયોરસત્ત્વાપત્તેઃ । ન ચ સત્ત્વાદિમાત્રતત્ત્વે એવ અન્યથાઽપિ વેદનાત્, તદન્યત્ર તદનનુવિદ્ધસ્યાપિ તસ્ય ભાવાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કાર્યવૃત્તિત્વોભયસ્ય નિરુપચરિતત્વાદિતિ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । નીલત્વોત્પલત્વે કિંવિશિષ્ટે ઇત્યાહ-વિશેષપરિણામરૂપે એતે । કિમિત્યાહ-ન સત્ત્વાદિસમાનપરિણામાનનુવિદ્ધે । કુત ઇત્યાહ-ક્વચિત્ તથા-સત્ત્વાદ્યનનુવેધેન । કિમિત્યાહ-અનનુભવાત્રીલત્વોત્પલત્વયોઃ, તથા તદનનુવિદ્ધયોઃ-સત્ત્વાદ્યનનુવિદ્ધયોઃ અસત્ત્વાપત્તેઃ, સ્વતોઽતદ્રૂપત્વાદિતિ ભાવના । ન ચ સત્ત્વાદિમાત્રતત્ત્વે એવ નીલત્વોત્પલત્વે । કુત ઇત્યાહ-અન્યથાઽપિ-તદનુવિદ્ધનીલત્વાદિનાઽપિ વેદનાત્ એતયોસ્તથા તદન્યત્ર-ઘટાદૌ તદનનુવિદ્ધ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભિન્નનિમિત્તતા, અને (૨) એકાર્થવૃત્તિતા બંને નિરુપચરિતપણે (=વાસ્તવિકપણે) ઘટે છે...

(૯૯) હવે આ જ વાતનો ભાવાર્થ કહે છે -

❖ સમાન-વિશેષપરિણામનો કથંચિદ્ અભેદ ❖

ભાવાર્થ : નીલકમળમાં (૧) નીલત્વ, અને (૨) ઉત્પલત્વ તે બે વિશેષપરિણામરૂપ છે... આ બંને વિશેષપરિણામો સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામથી અનનુવિદ્ધ (=અસંયુક્ત=રહિત) નથી, કારણ કે તે રૂપે કદી અનુભવ થતો નથી... (અર્થાત્ સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામથી અનનુવિદ્ધરૂપે નીલત્વ-ઉત્પલત્વનો કદી અનુભવ થતો નથી...)

તથા, નીલત્વ-ઉત્પલત્વને જો સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામથી અનનુવિદ્ધ (=રહિત) માનવામાં આવે, તો તો બંનેને અસત્ મનવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે સત્ત્વપરિણામથી ભિન્ન પદાર્થ તો અસત્ જ કહેવાય ને ?

(૧) આમ નીલત્વ-ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષપરિણામ, સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામથી અનનુવિદ્ધ નથી... (એટલે તેઓનો કથંચિદ્ અભેદ પણ છે જ...)

❖ સમાન-વિશેષપરિણામનો કથંચિદ્ ભેદ ❖

નીલત્વ અને ઉત્પલત્વ વિશેષપરિણામ, તે સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામસ્વરૂપ જ નથી, અર્થાત્ માત્ર સત્ત્વરૂપ જ નથી, કારણ કે માત્ર સત્ત્વરૂપ સિવાય (અન્યથા=) સત્ત્વસહિત નીલત્વ-ઉત્પલત્વાદિરૂપે પણ તેનું સંવેદન થાય છે.... જો તે માત્ર સત્ત્વરૂપ જ હોય, તો તેઓનું સત્ત્વ સિવાય નીલત્વાદિ બીજા કોઈ રૂપે સંવેદન ન થવું જોઈએ... (પણ થાય તો છે જ...)

બીજી વાત, ઘટાદિમાં તો નીલત્વ-ઉત્પલત્વથી અનનુવિદ્ધ પણ સત્ત્વ છે... આશય એ કે, નીલત્વાદિ જો સત્ત્વરૂપ જ હોય, તો સત્ત્વ તો ઘટાદિમાં પણ છે, તો સત્ત્વથી અભિન્ન નીલત્વ-ઉત્પલત્વ

૧. 'રૂપો ન' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'સતોઽદ્રૂપ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'નીલોત્પલત્વે' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૧૦૦) સત્ત્વાદિમાત્રમેવ તદ્ વિશિષ્ટમિતિ ચેત્, ન, સત્ત્વાદિમાત્રતત્ત્વે તદ્ભાવ એવ કથ-
ચ્છિત્ તદતિરિક્તવિશેષણાભાવે તદ્વૈશિષ્ટ્યાસિદ્ધેઃ । (૧૦૧) ન હિ સ્વચ્છોદકબિન્દોઃ
સર્વથા સમાનયોર્વ્યક્તિભેદેઽપિ તથાજાતિભેદો નામ, ન ચોદકમાત્રતત્ત્વવાદિનસ્તદતિરિક્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાપિ-નીલત્વોત્પલત્વાનનુવિદ્ધસ્યાપિ તસ્ય-સત્ત્વાદેર્ભાવાત્ । સત્ત્વાદિમાત્રમેવ તત્-નીલોત્પલં
વિશિષ્ટમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશંક્યાહ-ન, સત્ત્વાદિમાત્રતત્ત્વે તદ્ભાવ એવ-સત્ત્વાદિમાત્રભાવ
એવ કથચ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તદતિરિક્તવિશેષણાભાવે-સત્ત્વાદિમાત્રાતિરિક્તનીલત્વાદિ-
વિશેષણાભાવે તદ્વૈશિષ્ટ્યાસિદ્ધેઃ-નીલોત્પલસત્ત્વાદિમાત્રસ્ય વૈશિષ્ટ્યાસિદ્ધેઃ । એતદ્ભાવનાયૈવાહ-
ન હિ સ્વચ્છોદકબિન્દોઃ સર્વથા સમાનયોઃ આકારાદિના વ્યક્તિભેદેઽપિ સતિ તથા--
ઉદકાનુદકત્વેન જાતિભેદો નામ, ન ચોદકમાત્રતત્ત્વવાદિનઃ-એકાન્તવાદિનઃ તદતિરિક્ત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પણ ઘટમાં હોવા જોઈએ ને ? પણ ન હોવાથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, સત્ત્વથી નીલત્વ-ઉત્પલત્વ કથંચિદ્
ભિન્ન પણ છે...

(૨) આમ નીલત્વ-ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષપરિણામ, સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામથી સર્વથા અનુવિદ્ધ
નથી... (એટલે તેઓનો કથંચિદ્ ભેદ પણ છે...)

❖ એકાંત સન્માત્રતાનું નિરાકરણ ❖

(૧૦૦) સન્માત્રવાદી : નીલત્વ-ઉત્પલત્વ તે સત્ત્વરૂપ જ છે... (તો પછી તેઓ પણ ઘટમાં
કેમ નથી ? તો કે) તેઓ વિશિષ્ટ પ્રકારના છે... (એટલે જ સત્ત્વસામાન્ય ઘટાદિમાં હોવા છતાં પણ,
ત્યાં આ વિશિષ્ટસત્ત્વ નથી...)

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે નીલત્વ-ઉત્પલત્વ જો સત્ત્વાદિ
સમાનપરિણામરૂપ જ હોય, તો તેઓ માત્ર સત્ત્વરૂપ જ રહેશે, તે સિવાય નીલત્વાદિ બીજું કોઈ પણ
વિશેષણ, કોઈપણ અપેક્ષાએ રહેશે નહીં અને એટલે તો સત્ત્વની (=નીલોત્પલરૂપ સત્ત્વની) કોઈ
વિશિષ્ટતા જ સિદ્ધ નહીં થાય..)

(આશય એ કે, નીલત્વ-ઉત્પલત્વરૂપ કોઈ અલગ વિશેષણ હોય, તો તેના આધારે સત્ત્વમાં
વિશિષ્ટતા પણ સંભવી શકે, પણ તેવું તો છે નહીં... તો નીલત્વ-ઉત્પલત્વને વિશિષ્ટસત્ત્વરૂપ શી
રીતે કહેવાય ?)

આ જ વાતને દૃષ્ટાંતથી કહે છે -

(૧૦૧) એકદમ સ્વચ્છ પાણીનાં બે ટીપાં જો બંને પરસ્પર ભિન્ન હોય, તો પણ આકારાદિની
અપેક્ષાએ સર્વથા તેઓ સમાન હોવાથી, તેઓમાં જાતિભેદ માની શકાય નહીં... અર્થાત્ એક ટીપામાં
'ઉદકત્વ' અને બીજા ટીપામાં 'અનુદકત્વ' એમ જુદી જુદી જાતિ ન મનાય... (તેમ નીલત્વાદિ અને

દેશાદ્યનનુવેધે તત્તત્ત્વાવિશેષાદિતરોઽપિ ન્યાય્યઃ । અનાદૃત્ય તુ સૂક્ષ્મેક્ષિકામેતદુક્તમિતિ
ન સત્ત્વાદિમાત્રમેવ તત્, વિશિષ્ટં પુનર્વિશેષણભાવ ઇતિ તદેકાનેકસ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ ।
(૧૦૨) તત્તથાઽભિધાને ચ તથા વસ્તુશબ્દસ્વાભાવ્યાદનેકાન્તનીત્યા વસ્તુતથાત્વાનુસારિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દેશાદ્યનનુવેધે-ઉદકમાત્રતત્ત્વાતિરિક્તદેશાદ્યનનુવેધે સતિ તત્તત્ત્વાવિશેષાત્-ઉદકમાત્રતત્ત્વા-
વિશેષાત્ ઇતરોઽપિ-વ્યક્તિભેદોઽપિ ન્યાય્યઃ । અનાદૃત્ય તુ સૂક્ષ્મેક્ષિકામેતદુક્તમિતિ-એવં ન
સત્ત્વાદિમાત્રમેવ તત્-નીલોત્પલમ્, વિશિષ્ટં પુનઃ સત્ત્વાદિ વિશેષણભાવે, નીલોત્પલત્વભાવ
ઇત્યર્થઃ । ઇતિ-એવં તસ્ય, પ્રક્રમાત્ નીલોત્પલાદેઃ, એકાનેકસ્વભાવત્વસિદ્ધિઃ ઇતિ નિગમનમ્ ।
તત્તથાઽભિધાને ચ તસ્ય-નીલોત્પલાદેરેકાનેકસ્વભાવસ્ય તથાઽભિધાને ચ-તત્ત્વાભિધાને ચ
સતિ 'સુસ્થિતં સામાનાધિકરણ્યમ્' ઇતિ યોગઃ । કથમિત્યાહ-તથા વસ્તુશબ્દસ્વાભાવ્યાદ્
વાચ્યવાચકત્વેન અનેકાન્તનીત્યા સત્ત્વાદિનીલત્વાદિભેદાભેદતો વસ્તુતથાત્વાનુસારિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સત્ત્વ જો બંને એક હોય, સમાન હોય, તો તેઓમાં પણ વિશિષ્ટતા ઘટી શકે નહીં...

આમ ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતમાં “જાતિભેદ ન ઘટે” - એ વાત તો અમે સ્થૂલ યુક્તિથી કહી છે,
બાકી સૂક્ષ્મ યુક્તિથી તો એકાંતવાદીમતે વ્યક્તિભેદ પણ ન ઘટે. તે આ રીતે → બંને ટીપાઓ પાણીરૂપે
તો સમાન જ છે, તે પાણી સિવાય જુદા જુદા દેશાદિ કોઈ જ ભેદકનો તેમાં અનુવેધ નથી... એટલે
તે બંને ટીપાઓમાં ખરેખર તો વ્યક્તિભેદ પણ નહીં રહે ← આ રીતે એકાંતવાદીમતે ખરેખર તો
વ્યક્તિભેદ પણ ઘટતો નથી... પણ આ સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો આદર ન કરીને, અમે “જાતિભેદ નથી ઘટતો”
- એટલું જ કહ્યું...

સાર : તેથી તે નીલકમળને માત્ર સત્ત્વરૂપ જ ન માનવું જોઈએ... હવે જો તે નીલકમળરૂપ
સત્ત્વને, ઘટાદિસત્ત્વ કરતાં વિશિષ્ટ બનાવવા, તેમાં નીલત્વ-ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષણ માનશો, તો તો
નીલકમળની એકાનેકસ્વભાવતા જ સિદ્ધ થશે... (કારણ કે તે નીલકમળ (૧) સત્ત્વપરિણામની
અપેક્ષાએ એકરૂપ, અને (૨) નીલત્વાદિ વિશેષપરિણામોની અપેક્ષાએ અનેકરૂપ...)

❖ એકાનેકસ્વભાવતા વિશે સમાનાધિકરણની સુસ્થિતતા ❖

(૧૦૨) આવી એકાનેકસ્વભાવવાળી નીલકમળાદિ વસ્તુનું, જો નીલ-કમળાદિ શબ્દોથી
પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તો તો શબ્દોની સમાનાધિકરણતા પણ નિર્બાધ ઘટી જશે. તે આ પ્રમાણે -
વસ્તુ અને શબ્દ બંનેમાં વાચ્ય-વાચકસ્વભાવ છે, એટલે વસ્તુના તે તે ધર્મોને અનુસારે શબ્દ

❖ સામેવાળી વ્યક્તિ એકાંત સન્માત્રવાદી છે, એટલે તેના મતે તો બે ટીપાઓ માત્ર પાણીરૂપ જ છે, તે સિવાય
તેમાં બીજું કંઈ જ ભેદકસ્વરૂપ નથી...

૧. 'નુ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'માત્રત્વાતિરિક્ત' ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૩. 'ભાવનીલો' ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

સુસ્થિતં સામાનાધિકરણ્યમ્ । નીલત્વોત્પલત્વવિશેષપરિણામયોઃ કથञ्चित્ સત્ત્વાદિ-
સમાનપરિણામાભેદાત્, તસ્ય ચ તથાઽભિધાનાત્ ઇતિ । (૧૦૩) ન ચેહ 'નીલો-
ત્પલશબ્દયોરેકં વા વસ્તુ વાચ્યં સ્યાદનેકં વા' ઇતિ વિકલ્પોક્તદોષસમ્ભવઃ, કેવલો-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તદ્વાથાત્મ્યભજનેન સુસ્થિતં સામાનાધિકરણ્યમ્ । એતદેવ વિશેષેણોપદર્શયન્નાહ-નીલત્વો-
ત્પલત્વવિશેષપરિણામયોઃ । કિમિત્યાહ-કથञ्चित્-કેનચિત્ પ્રકારેણાન્યોન્યાનુવેધરૂપાધારા-
ધેયલક્ષણેન સત્ત્વાદિસમાનપરિણામાભેદાત્ તસ્ય ચ-અધિકૃતસમાનપરિણામાભેદસ્ય યથોક્ત-
પરિકરસ્ય તથાઽભિધાનાત્-યાથાત્મ્યેનાભિધાનાદિતિ । ન ચેહ-અનન્તરોદિતે તત્ત્વે નીલોત્પલ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તે વાચક બને છે... હવે નીલ-ઉત્પલાદિ શબ્દો, યથાર્થરૂપે વસ્તુનું કથન કરતાં હોવાથી (તથાત્વ
અનુસારી=) વાસ્તવિકરૂપે વસ્તુને અનુસરે છે...

પ્રશ્ન : પણ, તે શબ્દોથી આવું યથાર્થ કથન કઈ રીતે ?

ઉત્તર : અનેકાંતનીતિ પ્રમાણે... અનેકાંતમતે સત્ત્વ અને નીલત્વાદિનો સર્વથા ભેદ કે સર્વથા
અભેદ નથી, પણ ભેદાભેદ છે... સત્ત્વથી કથંચિદ્ અભિન્ન એવાં જ નીલત્વ-ઉત્પલત્વને નીલ-ઉત્પલ
શબ્દ કહે છે... આમ આ રીતે જ તે શબ્દો વસ્તુને અનુસરતા હોવાથી, અનેકાંતનીતિએ જ તે શબ્દોની
સમાનાધિકરણતા સુસ્થિત છે...

તાત્પર્ય એ કે, સત્ત્વ-નીલત્વાદિનો ભેદાભેદ માનો, તો વસ્તુને અનુસારે શબ્દની
સમાનાધિકરણતા સુસ્થિતપણે ઘટે, કારણ કે ભિન્નફળવાળા નીલ-ઉત્પલ શબ્દના વિષયભૂત, નીલત્વ-
ઉત્પલત્વ રૂપ જુદુ-જુદા ધર્મો પણ સત્ત્વપરિણામથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે, અર્થાત્ સત્ત્વપરિણામની
અપેક્ષાએ તે ધર્મો એક છે અને એટલે તેઓ વિશે પ્રવર્તતા નીલ-ઉત્પલ શબ્દની એકાર્થવૃત્તિતા પણ
નિર્બાધ ઘટશે... (એટલે અહીં નિરુપચરિતપણે સમાનાધિકરણસ્વભાવ સિદ્ધ થશે...)

હવે ગ્રંથકારશ્રી, આ જ વાતને વિશેષથી બતાવે છે -

નીલત્વ અને ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષપરિણામ તે સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામથી કથંચિદ્ (=કોઈક
અપેક્ષાએ=સત્ત્વ એ આધાર અને નીલત્વાદિ એ આધેય અને તે બંનેનો અન્યોન્ય અનુવેધ છે - એ
અપેક્ષાએ) અભિન્ન છે અને નીલ-ઉત્પલ શબ્દ, નીલત્વ-ઉત્પલત્વથી કથંચિદ્ અભિન્ન એવા સત્ત્વરૂપ
સમાનપરિણામનું જ કથન કરે છે... અહીં નીલત્વ-ઉત્પલત્વનો સત્ત્વપરિણામ સાથે અભેદ હોવાથી,
તે અપેક્ષાએ નીલત્વ-ઉત્પલ શબ્દો, સત્ત્વરૂપ એક જ અર્થ વિશે પ્રવર્તે છે અને એટલે તેઓની
એકાર્થવૃત્તિતા પણ સંગત છે... (ફલતઃ વસ્તુમાં તેઓની પારમાર્થિક સમાનાધિકરણતા હોવામાં કોઈ
વિરોધ નથી...)

❖ પૂર્વપક્ષીકૃત અન્યપ્રલાપનો નિરાસ ❖

(૧૦૩) તમે પહેલા જે વિકલ્પો કર્યા હતા કે - “નીલ-ઉત્પલ શબ્દની વાચ્યભૂત વસ્તુ (૧)

૧. 'નીલોત્પલત્વવિશેષઃ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૧. દૃશ્યતાં ૭૩૩તમં પૃષ્ઠમ્ ।

ભયપક્ષવિવિક્તસ્ય જાત્યન્તરાત્મકસ્યૈકાનેકસ્ય વાચ્યત્વાત્, તત્ર ચ કેવલોભયપક્ષ-
ગતદોષાનુપપત્તેઃ અતદાત્મકત્વાત્, તથાપિ તત્તદાપાદનેઽતિપ્રસન્નઃ, યેન કેનચિદ્ દુષ્ટેન
વિશ્વસ્ય દુષ્ટતાપત્તેરિતિ યત્કિન્નિદેતત્ । (૧૦૪) ‘નીલશબ્દો નીલગુણવિશિષ્ટં દ્રવ્યમાહ’

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દયોરેકં વા વસ્તુ વાચ્યં સ્યાદનેકં વા ઇતિ વિકલ્પોક્તદોષસમ્ભવઃ । કુત ઇત્યાહ-
કેવલૌ-ઇતરેતરનિરપેક્ષૌ, કેવલૌ ચ તૌ ઉભયપક્ષૌ ચ, એકં વા વસ્તુ વાચ્યં સ્યાદનેકં વેત્યુ-
ભયપક્ષૌ આભ્યાં વિવિક્તસ્ય જાત્યન્તરાત્મકસ્યૈકાનેકસ્ય વાચ્યત્વાત્, તત્ર ચ-જાત્યન્તરે
કેવલોભયપક્ષગતદોષાનુપપત્તેઃ, ‘યત્કિન્નિદેતત્’ ઇતિ યોગઃ । અનુપપત્તિશ્ચ અતદાત્મકત્વાત્-
કેવલોભયપક્ષાનાત્મકત્વાત્ જાત્યન્તરસ્ય, તથાપિ-એવમપ્યતદાત્મકત્વેઽપિ જાત્યન્તરસ્ય
તત્તદાપાદને તસ્ય-જાત્યન્તરસ્ય તદાપાદને-કેવલોભયપક્ષદોષાપાદને । કિમિત્યાહ-અતિપ્રસન્નઃ ।
કથમિત્યાહ-યેન કેનચિદ્ દુષ્ટેન વિશ્વસ્ય-જગતો દુષ્ટતાપત્તેરિતિ-એવં યત્કિન્નિદેતત્-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એક છે, કે (૨) અનેક ? ...” - તે વિકલ્પો કરી તમે જે દોષ આપ્યા હતાં કે → “(૧) જો એક
માનો, તો બંનેની પર્યાયતા જ થશે, અને (૨) જો અનેક માનશો, તો બંનેની સમાનાધિકરણતા નહીં
ઘટે... વગેરે” ← તેમાંથી એક પણ દોષો, અમારા (=સ્યાદ્વાદીનાં) પૂર્વોક્ત કથનમાં આવી શકતા
નથી... કારણ કે અમે બંને શબ્દોના વાચ્ય તરીકે એકાંત એક વસ્તુ પણ નથી માનતા (એટલે બંનેની
પર્યાયતાનું આપાદાન ન થાય) અને એકાંત અનેક વસ્તુ પણ નથી માનતા... (એટલે બંનેની
વ્યધિકરણતાનું આપાદાન પણ ન થાય...)

પ્રશ્ન : તો પછી તમે શબ્દવાચ્ય કેવી વસ્તુ માનો છો ?

ઉત્તર : અમે (એકાંત એક/અનેકથી) અલગ જ પ્રકારની જાતિરૂપ, એકાનેકસ્વભાવવાળી
(=કથંચિદ્ એક અને કથંચિદ્ અનેક એમ એકાનેકસ્વભાવવાળી) એવી વસ્તુને શબ્દવાચ્ય તરીકે
માનીએ છીએ અને આવી વસ્તુ વિશે, એકાંત એક/અનેક વસ્તુને લઈને આવતા દોષો બિલકુલ સંગત
નથી, કારણ કે તે દોષો તો એકાંત એક-અનેક વસ્તુ વિશે જ આવે, જ્યારે એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ તો
તેઓથી અલગ જ પ્રકારની છે... (એટલે તેમાં તે દોષોનો બિલકુલ અવકાશ નથી...)

પ્રશ્ન : એકાંત એક-અનેક વસ્તુને લઈને થતાં દોષો, કથંચિદ્ એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે
પણ લગાડી દઈએ તો ?

ઉત્તર : એ રીતે બીજાના દોષોનું આપાદાન બીજામાં થતું હોય તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે
કે, કોઈ એક દુષ્ટનાં કારણે વિશ્વનાં તમામ માણસો (સજ્જનો પણ) દુષ્ટ માનવા પડશે... એટલે
તમારું, પૂર્વોક્ત દોષોનું કથન યત્કિન્નિદેત્=અસાર છે...

♦.....♦ વ્યાખ્યા ♦.....♦
 इत्यादि तु यदुक्तं तदनभ्युपगमादेव न नः क्षतिमावहति । न खलु जैनैर्वैशेषिकैरिव द्रव्य-
 गुण-जातयो भिन्ना एवेष्यन्ते । किं तर्हि ? कथञ्चित् । न च निरंशमेव द्रव्यम्, अपि
 त्वेकानेकस्वभावम् । तत्र चोक्तवद् दोषाभावः । (१०५) तथाहि-नीलविशेषपरिणामात्

♦.....♦ વ્યાખ્યા ♦.....♦
 अनन्तरोदितम् । तथा नीलशब्दो नीलगुणविशिष्टं द्रव्यमाहेत्यादि तु यदुक्तं पूर्वपक्षे
 तदनभ्युपगमादेव कारणात् न नः-नास्माकं क्षतिमावहति-पीडां प्रापयति । एतदेवाह-न खलु
 जैनैर्वैशेषिकैरिव द्रव्य-गुण-जातयो भिन्ना एवेष्यन्ते । किं तर्हि ? कथञ्चिद् भिन्ना इति ।
 न च निरंशमेव द्रव्यं जैनैर्वैशेषिकैरिवेष्यते; अपि त्वेकानेकस्वभावम् । तत्र च-एवम्भूते
 द्रव्ये उक्तवत्-यथोक्तं तथोक्तदोषाभावः । तथाहि-नीलविशेषपरिणामात् सकाशात्

♦.....♦ અનેકાંતરશ્મિ ♦.....♦

※ જાતિ/ગુણભાવી દોષોનો નિરાસ ※

(૧૦૪) પહેલા તમે જે કહ્યું હતું કે → “નીલશબ્દ નીલગુણવિશિષ્ટ દ્રવ્યને અને ઉત્પલશબ્દ
 ઉત્પલત્વજાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્યને કહે છે - તે કથન બરાબર નથી, કારણ કે... વૈગેરે” ← તે કથન પણ
 અમને ક્ષતિકારક નથી, કારણ કે અમે તેવું સ્વીકારતા જ નથી...

બૌદ્ધ : પણ શું તમે જાતિ/ગુણ નથી સ્વીકારતાં ? (અને જો સ્વીકારતા હો, તો ઉપરોક્ત દોષ
 કેમ ન આવે ?)

સ્યાદાદી : જુઓ ભાઈ ! અમે જૈનો, વૈશેષિકોની જેમ (૧) દ્રવ્ય, (૨) ગુણ, (૩) જાતિ...
 એ બધાને પરસ્પર એકાંત ભિન્ન નથી માનતાં, પણ કથંચિદ્ ભિન્ન માનીએ છીએ... (એટલે એકાંત
 ભિન્નપક્ષભાવી દોષો, અલગ જ જાતિરૂપ કથંચિદ્ ભિન્નપક્ષે આવી શકે નહીં...)

પ્રશ્ન : તો તમારા અને વૈશેષિકના મતમાં ફરક શું ?

ઉત્તર : વૈશેષિકમતે જાતિ-ગુણ ભિન્ન હોવાથી, તેઓ મતે દ્રવ્ય નિરંશ બને છે... (અને એટલે
 જ તે નિરંશ વસ્તુનું, નીલશબ્દથી જ ગ્રહણ થતાં - બીજો કોઈ અંશ શેષ ન રહેવાથી - ઉત્પલશબ્દ
 પર્યાયરૂપ સાબિત થાય... વગેરે દોષો આવે...) પણ અમે જૈનો, દ્રવ્યને નિરંશ માનતાં નથી (જાતિ-
 ગુણથી સર્વથા અલગ માનતા નથી...) પણ એકાનેકસ્વભાવી માનીએ છીએ...

અને આવા એકાનેકસ્વભાવી દ્રવ્ય વિશે, પૂર્વ કહેલ પદ્ધતિ પ્રમાણે, ઉપરોક્ત એકે દોષોનો
 અવકાશ નથી. તે આ રીતે -

※ એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે દોષોની નિરવકાશતા ※

(૧૦૫) સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામમાં નીલત્વરૂપ વિશેષપરિણામનો પણ અભેદ છે, અને

♦ પૂર્વપક્ષ સામે રાખવો કે જેથી વાત સમજવી સુગમ બને...

૧. ૭૩૪તમે પૃષ્ઠે । ૨. ૭૩૪તમે પૃષ્ઠે ।

કથञ્છિદ્ધિભિન્નસત્ત્વાદિસમાનપરિણામાભિધાનેઽપિ નીલશબ્દેન તસ્યૈવ કથञ્છિદુત્પલ-
ત્વાદિવિશેષપરિણામાભેદિત્વસ્ય તેનૈવાનભિધાનાત્, તત્તત્સ્વભાવત્વાત્, તદભિધાનાય
ઉત્પલશબ્દસ્યાપિ કથञ્છિત્ તત્રૈવ પ્રવૃત્તિઃ, અન્યથા તદનભિધાનાત્ । (૧૦૬) ન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથञ્છિદ્ધિભિન્નશ્ચાસૌ સત્ત્વાદિસમાનપરિણામશ્ચ તસ્ય અભિધાનેઽપિ સતિ નીલશબ્દેન ।
કિમિત્યાહ-તસ્યૈવ સત્ત્વાદિસમાનપરિણામસ્ય કથञ્છિદુત્પલત્વાદિવિશેષપરિણામાભેદિત્વસ્ય
તેનૈવ-નીલશબ્દેન અનભિધાનાત્ કારણાત્ । અનભિધાનં ચ તત્તત્સ્વભાવત્વાત્ તયોઃ-
કથञ્છિદુત્પલત્વાદિવિશેષપરિણામાભેદિત્વનીલ-શબ્દયોઃ તત્સ્વભાવત્વાત્-અનભિધેયાનભિધાન-
સ્વભાવત્વાત્ । તદભિધાનાય-અધિકૃતાભેદિત્વાભિધાનાય કિમિત્યાહ-ઉત્પલશબ્દસ્યાપિ
કથञ્છિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તત્રૈવ-અધિકૃતસત્ત્વાદિસમાનપરિણામે પ્રવૃત્તિઃ, અન્યથા-
એવમનભ્યુપગમે તદનભિધાનાત્-^{૧૨}અધિકૃતાભેદિત્વાનભિધાનાત્ । ન ચૈવમનયોઃ, પ્રક્રમાત્રીલો-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષપરિણામનો પણ અભેદ છે... અહીં નીલશબ્દથી, નીલત્વરૂપ વિશેષપરિણામથી
કથંચિદ્ અભિન્ન એવા સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામનું કથન થાય છે...

પ્રશ્ન : જો સત્ત્વપરિણામનું કથન થાય, તો તે નીલશબ્દથી, ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષપરિણામનું
પણ કથન થવું જોઈએ ને ? કારણ કે સત્ત્વપરિણામની સાથે તો ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષપરિણામનો પણ
અભેદ છે...

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ, નીલશબ્દ તે સંપૂર્ણ સત્ત્વપરિણામનું કથન નથી કરતો, પરંતુ નીલત્વરૂપ
વિશેષપરિણામથી અભિન્ન જ સત્ત્વપરિણામનું કથન કરે છે... તે સિવાય ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષ-
પરિણામથી અભિન્ન સત્ત્વપરિણામનું નહીં...

તેમાં કારણ ? કારણ એ જ કે, તે બંનેનો તેવો સ્વભાવ જ નથી, અર્થાત્ (૧) નીલશબ્દનો
તાદૃશઅભેદિત્વના (=નીલવિશેષપરિણામથી અભેદ પામેલ સત્ત્વપરિણામરૂપ અંશના) વાચક
બનવાનો, અને (૨) તાદૃશઅભેદિત્વનો નીલશબ્દથી વાચ્ય બનવાનો સ્વભાવ છે... એટલે
નીલશબ્દથી તાદૃશઅભેદિત્વનું (ઉત્પલત્વાભિન્ન સત્ત્વપરિણામનું) કથન ન થાય એ બરાબર જ છે...

હવે, ઉત્પલત્વરૂપ વિશેષપરિણામથી અભેદ પામેલ સત્ત્વપરિણામને કહેવા માટે, તે જ (જે
નીલત્વથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે તે જ) સત્ત્વપરિણામ વિશે કથંચિદ્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) ઉત્પલશબ્દની
પ્રવૃત્તિ પણ યોગ્ય છે... જો ઉત્પલશબ્દની પ્રવૃત્તિ ન માનો, તો તાદૃશઅભેદિત્વ અંશ અકથિત જ
રહી જશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

12. અધિકૃતતત્ત્વાનભિધાનાદિતિ । અધિકૃતં યત્ તત્ત્વં-નીલત્વસ્યોત્પલત્વેન સહ અભેદિત્વં

૧. 'કથञ્છિદ્ધિભિન્ન' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'કૃતાદિભેદિત્વા' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ડ-પાઠઃ ।

चैवमनयोः पर्यायता, कथञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्, तद्भावेऽपि तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् ।
तथोपाधिभेदाद् विशेष्यभेदेऽपि च न वैयधिकरण्यमेव, सर्वथा भेदानभ्युपगमात्,
तत्तत्समानपरिणामत्वात्, तत्त्वभावतया तथाप्रतीतेः, अन्यथा वस्त्वभावप्रसङ्गादिति

व्याख्या

त्पलशब्दयोः पर्यायता । कुत इत्याह-कथञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् तद्भावेऽपि-कथञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तभेदभावेऽपि तदभ्युपगमे-पर्यायताऽभ्युपगमे अतिप्रसङ्गात्-घटपटादिशब्दानामपि पर्यायतापत्तेः । तथोपाधिभेदात् नीलोत्पलविशेषणभेदेन विशेष्यभेदेऽपि च-सत्त्वादि-समानपरिणामभेदेऽपि च किमित्याह-न वैयधिकरण्यमेव नीलोत्पलाख्यजातिगुणयोः । कुत इत्याह-सर्वथा भेदानभ्युपगमात् सत्त्वादिसमानपरिणामस्य । अनभ्युपगमश्च तत्तत्समान-परिणामत्वात् तस्य-सत्त्वादिसमानपरिणामस्य तत्समानपरिणामत्वात्-नीलोत्पलत्व-समानपरिणामत्वात् तत्स्वभावतया-नीलोत्पलत्वसमानपरिणामस्वभावतया तथाप्रतीतेः,

અનેકાંતરશિષ્ય ✧

(૧૦૬) પૂર્વપક્ષ : પણ આ રીતે જો એક જ સત્ત્વપરિણામ વિશે, નીલ-ઉત્પલ શબ્દની પ્રવૃત્તિ માનશો, તો શું તે બે શબ્દોની પર્યાયતા નહીં થાય ?

ઉત્તરપક્ષ : ના, કારણ કે બંને શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કથંચિદ્ ભિન્ન-ભિન્ન છે... (નીલશબ્દ નીલત્વાભિન્ન સત્ત્વપરિણામને કહે છે, જ્યારે ઉત્પલશબ્દ ઉત્પલત્વાભિન્ન સત્ત્વપરિણામને કહે છે...) આમ, બંનેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો ભેદ હોવા છતાં પણ, જો તે બે શબ્દોની પર્યાયતા કહેશો, તો તો ઘટ-પટાદિ શબ્દોને પણ પર્યાય કહેવાનો અતિપ્રસંગ આવશે... (કારણ કે પ્રવૃત્તિનિમિત્તભેદ હોવા છતાં પણ શબ્દોની પર્યાયતા તો અહીં પણ સંગત છે...)

પૂર્વપક્ષ : એ રીતે જો વિશેષણભેદથી વિશેષ્યભેદ માનો, (અર્થાત્ નીલગુણનો આશ્રયભૂત સત્ત્વપરિણામ જુદો અને ઉત્પલત્વજાતિનો આશ્રયભૂત સત્ત્વપરિણામ જુદો - એમ વિશેષણવિષયા આશ્રયભૂત સત્ત્વપરિણામનો પણ ભેદ માનો) તો શું નીલ-ઉત્પલરૂપ ગુણ-જાતિની વ્યધિકરણતા (=ભિન્નાપિકરણવૃત્તિત્વ) નહીં થાય ?

સ્થાદ્વાદી : ના, કારણ કે (૧) નીલના આશ્રયભૂત સત્ત્વપરિણામનો, અને (૨) ઉત્પલત્વના આશ્રયભૂત સત્ત્વપરિણામનો - એ બંનેનો અમે સર્વથા ભેદ નથી માનતા, કારણ કે સત્ત્વસમાનપરિણામ નીલ-ઉત્પલત્વના સમાનપરિણામરૂપ છે, એટલે નીલ-ઉત્પલરૂપ બંને વિશેષણોનો પણ સર્વથા ભેદ નથી... માટે, તેમના ભેદે આશ્રયભૂત સત્ત્વપરિણામનો પણ સર્વથા ભેદ માનવો ઉચિત નથી...

विवरणम् ❖

तस्यानभिधानात् ।।

१. 'प्रसङ्गः । तथो०' इति क-पाठः । २. 'नीलोत्पलयोरेकाधारत्वसमान०' इति ड-पाठः ।

કથञ્ઞિત્ તદેકાધારત્વમનવદ્યમ્ ॥ (૧૦૭) યચ્ચોક્તમ્-‘અન્યાપોહપક્ષે ત્વયમદોષઃ, એકસ્યૈવ ધર્મિણો વ્યવચ્છેદદ્વયોપગૃહીતસ્ય વિકલ્પબુદ્ધૌ પ્રતિભાસનાત્’ इत्यादि तदपि यत्किञ्चित्, ‘विकल्पबुद्धिप्रतिभासस्यालम्बनाभावेन परमार्थतोऽसत्त्वात्’ इत्यादिना विहितोत्तरत्वात् । तथाहि-अदस्तत्रैदम्पर्यम् - यदि तथैकानेकस्वभावा भावत एव चित्रा

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

નીલમુત્પલમિતિ દ્રવ્યપ્રતીતેઃ । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा-एवमनभ्युपगमे वस्त्व-भावप्रसङ्गादिति भावितमसकृदिति-एवं कथञ्चित् तदेकाधारत्वं-नीलोत्पलत्वयोरेका-धारत्वमनवद्यं-निर्दोषमुक्तवद् यथोदितद्रव्यसिद्धेरन्यथा तदयोगादिति ॥

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષે-‘અન્યાપોહપક્ષે ત્વયમદોષઃ, એકસ્યૈવ ધર્મિણો વ્યવચ્છેદદ્વયો-પગૃહીતસ્ય વિકલ્પબુદ્ધૌ પ્રતિભાસનાત્’ इत्यादि, तदपि यत्किञ्चित्-असारम् । कथ-मित्याह-‘विकल्पबुद्धिप्रतिभासस्यालम्बनाभावेन परमार्थतोऽसत्त्वात्’ इत्यादिना विहितो-

❖.....❖ अनेकांतरश्मि ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : પણ નીલ-ઉત્પલત્વ સત્ત્વપરિણામની અપેક્ષાએ સમાન છે એવું તમે કોના આધારે કહો છો ?

ઉત્તરપક્ષ : તેવી પ્રતીતિના આધારે... કારણ કે નીલ-ઉત્પલત્વનો સમાનપરિણામરૂપ સ્વભાવ હોવાથી જ, ‘આ કમળ નીલ છે’ - એમ નીલકમળની સમાનરૂપે પ્રતીતિ થાય છે... એટલે આ અપેક્ષાએ નીલ-ઉત્પલત્વનો સમાનપરિણામ માનવો જ જોઈએ... જો તે રૂપે પણ સમાનપરિણામ ન માનો, તો તો નીલકમળરૂપ વસ્તુનો જ અભાવ થશે... (કારણ કે સમાનપરિણામ વિનાના એકલા નીલ-ઉત્પલત્વની કદી પ્રતીતિ જ થતી નથી... આ વાત અમે અનેક વાર કહી છે...

આમ, નીલ-ઉત્પલત્વનો સમાનપરિણામ હોવાથી, તેઓનાં આશ્રયભૂત સત્ત્વપરિણામનો પણ કથંચિદ્ અભેદ છે... (કારણ કે વિશેષણનો સર્વથા ભેદ ન હોવામાં વિશેષ્યનો સર્વથા ભેદ થાય નહીં...) એટલે નીલ/ઉત્પલ શબ્દની કથંચિદ્ એકાધારતા પણ સંગત જ છે...

સાર : તેથી જો એકાનેકસ્વભાવી દ્રવ્ય માનશો, તો જ સમાનાધિકરણતાદિ નિર્દોષપણે સાબિત થાય, અન્યથા નહીં... એટલે શબ્દની પ્રવૃત્તિ, એકાનેકસ્વભાવી વસ્તુ વિશે જ સમુચિત છે...

❖ અપોહપક્ષે નિર્દોષતાનો નિરાસ ❖

(૧૦૭) તમે જે કહ્યું હતું કે → “શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં એકે દોષ આવતો નથી, કારણ કે એક જ ધર્મીનો, વિકલ્પબુદ્ધિમાં બે રીતના વ્યવચ્છેદ પૂર્વક પ્રતિભાસ થાય છે... વગેરે” ← તે કથન પણ અસાર છે, કારણ કે “શબ્દના વિષય તરીકે સ્વીકૃત વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસનું તો કોઈ જ આલંબન (=વિષય) ન હોવાથી, પરમાર્થથી તો તે અસત્ જ છે, તો તેમાં ભિન્નનિમિત્તો - સમાનાધિકરણતાદિ શી રીતે ઘટે ?” - આ કથનથી, તમારી ઉપરોક્ત વાતનો ઉત્તર અમે આપી જ

૧. ૭૩૫તમે પૃષ્ઠે । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૭૩૫-૭૩૬તમે પૃષ્ઠે ૭૩૧તમે ચ । ૩. ‘ખણિતમસં’ इति ड-पाठः । ૪. પ્રેક્ષ્યતાં ૭૩૫-૭૩૬તમે પૃષ્ઠે ।

બુદ્ધિરિષ્યતે, તતસ્તત્રાપિ 'નીલશબ્દપ્રયોગાદ્ બુદ્ધિપ્રતિભાસી ધર્મી અનીલવ્યાવૃત્તરૂપ એવ પ્રતિભાસતે', ઇત્યપ્યુચ્યમાનં સવિષયત્વેન ઘટતે, તદ્ભાવે ચ તદ્બુદ્ધિવદર્થતથાભાવેઽપ્યદોષ એવ, તચ્ચિત્રતાઽભાવે ત્વનુત્તરવિજ્ઞાન ઇવ નિબન્ધનાભાવેન તત્કલ્પનાઽભાવ એવેતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્તરત્વાદિતિ । ઇહૈવ નિષ્યન્દમાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । અદઃ-એતત્ તૈત્ર-ઉકે એદમ્પર્યમ્ । યદિ તથા-પ્રતિભાસરૂપેણ એકાનેકસ્વભાવા ભાવત એવ-પરમાર્થત એવ ચિત્રા બુદ્ધિરિષ્યતે, તતઃ તત્રાપિ-બુદ્ધૌ નીલશબ્દપ્રયોગાદ્ બુદ્ધિપ્રતિભાસી ધર્મી અનીલવ્યાવૃત્તરૂપ એવ પ્રતિભાસત ઇત્યપ્યુચ્યમાનં સવિષયત્વેન ઘટતે, તદ્ભાવે ચ-ચિત્રબુદ્ધિભાવે ચ તદ્બુદ્ધિ-વદિતિ નિદર્શનં અર્થતથાભાવેઽપિ-અર્થચિત્રતાયામપિ સત્યામ્ । કિમિત્યાહ-અદોષ એવ । તચ્ચિત્રતાઽભાવે તુ-બુદ્ધિચિત્રતાઽભાવે પુનરનુત્તરવિજ્ઞાન ઇવ તથાગતે નિબન્ધનાભાવેન હેતુના

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

દોષો છે... એટલે, શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં દોષોનો અવકાશ છે જ...

બૌદ્ધની ઉપરોક્ત વાત ખોટી કેમ ? તે વાતનું રહસ્ય બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

❖ અપોહરૂપ વિકલ્પબુદ્ધિ વિશે વિકલ્પજાળ ❖

હે બૌદ્ધો ! તમે અપોહરૂપ વિકલ્પબુદ્ધિને કેવી માનો છો, (૧) ચિત્રરૂપ, કે (૨) અચિત્ર-રૂપ ?

(૧) તમારા મતે એક જ ધર્મીનો બે વ્યવચ્છેદરૂપે (=ક) અનીલવ્યવચ્છેદરૂપે, અને (ખ) અનુત્પલવ્યવચ્છેદરૂપે=અનેકરૂપે) પ્રતિભાસ થાય છે... હવે આ પ્રતિભાસને અનુસારે, વાસ્તવિક રીતે તો બુદ્ધિમાં અનેકસ્વભાવ જ ભાસતો હોવાથી, જો બુદ્ધિને તમે પરમાર્થથી ચિત્રરૂપ (=અનેક-સ્વભાવી) માનશો, તો જ તમે જે કહો છો કે - “નીલશબ્દથી, બુદ્ધિમાં ભાસતો ધર્મી અનીલવ્યાવૃત્તરૂપે જ પ્રતિભાસે છે, અનુત્પલવ્યાવૃત્તરૂપે નહીં... વગેરે” - તે બધું કથન સવિષયકપક્ષે સિદ્ધ થશે, અર્થાત્ વાસ્તવિકરૂપે સાબિત થશે... (કારણ કે પ્રતિભાસિત થતો એક જ ધર્મી અનેકસ્વભાવી છે, એટલે જુદા જુદા શબ્દોથી જુદા જુદા સ્વભાવે તે ધર્મીનો પ્રતિભાસ થવો અવિરુદ્ધ છે...)

અને આ રીતે જો તમે બુદ્ધિને ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી માનતા હો, તો તેની જેમ, અર્થ પણ ચિત્ર-અનેકસ્વભાવી હોય - એમાં દોષ શું ? (એટલે પદાર્થને પણ ચિત્ર માનવામાં કોઈ દોષ નથી..)

(૨) જો તે બુદ્ધિની ચિત્રતા ન માનો, તો તો તે બુદ્ધિમાં સમાનાધિકરણતાદિની કલ્પનાનો પણ અભાવ જ થશે ! કારણ કે જેમ બૌદ્ધના અનુત્તરજ્ઞાનમાં, કોઈ જ કારણ ન હોવાથી - જુદા જુદા નિમિત્તો ન મળતાં - જુદા જુદા શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને એટલે જ શબ્દની સમાનાધિકરણતાની

૧. સમીક્ષ્યતાં ૭૩૬તમં પૃષ્ઠં । ૨. 'તદ્વદર્થ' इति ग-पाठः । ૩. 'તત્રાકે' (?) इति ग-पाठः । ૪. 'પ્રયોગાદ્ બુદ્ધિરિષ્યતે તતઃ તત્રાપિ બુદ્ધૌ નીલશબ્દપ્રયોગાદ્ બુદ્ધિઃ' इति क-पाठः । ૫. 'इत्यपि-एवमप्यभ्यु(?)मानं' इति ड-पाठः, 'इत्युच्यमानं' इति पूर्वमुद्रितपाठः ।

(૧૦૮) એવં બાહ્ય એવ વિશેષણવિશેષ્યભાવોપપત્તિરપિ ભાવનીયા । તથાહિ-ઉત્પલં કિં નીલમિતિ ? અત્રાહ-ઉત્પલત્વસ્ય વિશેષપરિણામત્વાત્રીલત્વસ્યાપિ તત્ત્વાદેવ કથં વિશેષણવિશેષ્યભાવ ઇતિ ? ઉચ્યતે-ઉત્પલત્વસ્ય કથञ्चित્ સત્ત્વાદિસમાનપરિણામા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્કલ્પનાઽભાવ એવ-સામાનાધિકરણ્યકલ્પનાઽભાવ એવ ઇતિ । એવં બાહ્ય એવ વસ્તુનિ વિશેષણવિશેષ્યભાવોપપત્તિરપિ યોજનીયા, ચિત્રનિબન્ધનત્વાદસ્ય । તથાહિ-ઉત્પલં કિં નીલ-મિતિ ? અત્રાહ પર:-ઉત્પલત્વસ્ય વિશેષપરિણામત્વાત્રીલત્વસ્યાપિ તત્ત્વાદેવ-વિશેષ-પરિણામત્વાદેવ કથં વિશેષણવિશેષ્યભાવ ઇતિ ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ઉચ્યતે । ઉત્પલત્વસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કલ્પના પણ થતી નથી, તેમ અધિકૃત વિકલ્પબુદ્ધિ પણ તમે નિરંશ=અચિત્રરૂપ કહો છો અને એટલે તો તેમાં પણ - જુદા જુદા શબ્દનું નિમિત્ત ન મળવાથી - જુદા જુદા શબ્દોની પ્રવૃત્તિ ન થતાં, શબ્દસમાનાધિકરણતાનો અભાવ થશે !

સાર : તેથી તમારે પણ બુદ્ધિની ચિત્રતા તો માનવી જ પડશે અને એટલે તો તેની જેમ અર્થની ચિત્રતા હોવામાં પણ કોઈ દોષ નથી. ફલતઃ આવા ચિત્ર પદાર્થમાં જ સમાનાધિકરણતા ઘટાવવી જોઈએ...

❖ ચિત્રવસ્તુભતે વિશેષ્ય-વિશેષણભાવની પણ સંગતિ ❖

(૧૦૮) બાહ્ય પદાર્થ ચિત્ર-એકાનેકસ્વભાવી હોવાથી, તેમાં વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ પણ સંગત જ છે, કારણ કે “ઉત્પલ કેવું ?” તો કે ‘નીલ’ ← અહીં ઉત્પલ જો એકાંત એકસ્વભાવી હોત, તો ઉત્પલની સાથે સાથે તેની નીલરૂપતા પણ જણાઈ જ જાત, એટલે ‘ઉત્પલ કેવું ?’ - એવી આકાંક્ષા જ ન રહેત... પણ વસ્તુ અનેકસ્વભાવી હોવાથી, તેનો ઉત્પલરૂપે બોધ થવા છતાં પણ હજી નીલરૂપે બોધ થયો નથી અને એટલે જ આકાંક્ષા ઊભી રહે છે કે - ‘તે ઉત્પલ કેવું ?’ - ત્યારે વક્તા કહે કે - ‘નીલ’ તો તે વ્યક્તિને રક્તાદિ ઉત્પલોનો વ્યવચ્છેદ થઈ નીલોત્પલનો જ બોધ થાય છે...

અહીં ઉત્પલ તે વ્યવચ્છેદ હોવાથી વિશેષ્ય બનશે અને નીલ તે વ્યવચ્છેદક હોવાથી વિશેષણ બનશે... આમ બંનેની વિશેષ્ય-વિશેષણતા પણ સંગત જ છે...

પૂર્વપક્ષ : પણ ઉત્પલત્વ તો વિશેષપરિણામરૂપ છે અને નીલત્વ પણ વિશેષપરિણામરૂપ છે, તો પછી તે બે વચ્ચે વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ શી રીતે સંગત થાય ? (આશય એ કે, કોઈ એક સમાનપરિણામરૂપ હોય અને તેમાં બીજો વિશેષપરિણામરૂપ હોય, તો તો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ ઘટી શકે... પણ અહીં તો બંને વિશેષપરિણામરૂપ છે...)

❖ બૌદ્ધો અનુત્તરવિજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ-નિરંશ-અચિત્રરૂપ માને છે. એટલે તે નિરંશ હોઈ - તેમાં જુદા જુદા શબ્દોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ન હોવાથી - શબ્દસંશ્લેષ હોતો નથી...

પૃથગ્ભાવાત્ તત્સામર્થ્યતઃ કથञ्चित્ વિશેષ્યત્વોપપત્તેઃ તથા શબ્દસ્વભાવત્વાચ્ચ અકલ્પિતશબ્દાર્થનીત્યા કથञ्ચિત્ તદભિધાનાદિત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ સત્ત્વાદિસમાનપરિણામા-પૃથગ્ભાવાત્ કારણાત્ તત્સામર્થ્યતઃ-સત્ત્વાદિસમાનપરિણામસામર્થ્યતઃ કથञ્ચિત્ વિશેષ્ય-ત્વોપપત્તેઃ । તથા શબ્દસ્વભાવત્વાચ્ચ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-અકલ્પિતશબ્દાર્થનીત્યા-શબ્દયુક્તિનીત્યા કથञ્ચિત્ તદભિધાનાત્-સત્ત્વાદિસમાનપરિણામાભિધાનાદ્ વિશેષણવિશેષ્ય-ભાવ ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન, દિક્પ્રદર્શનમાત્રફલત્વાત્ પ્રારમ્ભસ્ય ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, ઉત્પલત્વ તે વિશેષપરિણામરૂપ જ નથી, પણ સમાનપરિણામની સાથે કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી, તે કથંચિત્ સત્ત્વાદિસમાનપરિણામરૂપ પણ છે અને એ સમાનપરિણામના સામર્થ્યથી ઉત્પલત્વમાં વિશેષ્યતા પણ સંગત જ છે...

બીજી વાત, વાસ્તવિક શબ્દાર્થની વ્યવસ્થાએ, ખરેખર તો ઉત્પલાદિ શબ્દથી કથંચિત્ સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામનું જ કથન થાય છે, કારણ કે ઉત્પલાદિ શબ્દનો તેવો (=કથંચિત્ સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામને કહેવાનો) સ્વભાવ જ છે... એટલે અહીં ઉત્પલશબ્દથી ઉત્પલત્વાભિન્ન સત્ત્વરૂપ સમાનપરિણામનું જ કથન થાય છે અને તે સમાનપરિણામ વિશે જ, નીલત્વ તે ઈતરનો (=રક્તાદિ ઉત્પલનો) વ્યવચ્છેદક છે... આમ (ઉત્પલત્વાભિન્ન) સત્ત્વાદિ સમાનપરિણામ તે વિશેષ્ય અને નીલત્વરૂપ વિશેષપરિણામ તે વિશેષણ - આ રીતે નીલ-ઉત્પલનો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ પણ સંગત જ છે...

હવે આ પ્રસંગથી સંયુત્, કારણ કે આ પ્રારંભ માત્ર દિશાસૂચન કરવા પૂરતો જ છે...

નિષ્કર્ષ : આ રીતે વસ્તુ વિશે જ સમાનાધિકરણતાદિ ઘટવાથી, વસ્તુને જ શબ્દવાચ્ય માનવી જોઈએ... એટલે વસ્તુ અભિલાખ્યરૂપ જ સિદ્ધ થશે, અનભિલાખ્યરૂપ નહીં...

✽ બૌદ્ધની આ વાતના ખંડન અંગે મીમાંસાશ્લોકવાર્તિકમાં કહ્યું છે કે - (પ્રત્યક્ષસૂત્ર - શ્લોક ૧૮૩-૧૮૯)

ગવાશ્વશુક્લશબ્દાદેર્વાચ્યરૂપાનપેક્ષણે । વાચકત્વવ્યવસ્થાનં કથં જાતિગુણાદિષુ ॥

વૃક્ષપ્લક્ષાદિશબ્દાનાં તુલ્યે ભેદે ઘટાદિભિઃ । વિશેષણવિશેષ્યત્વં કથમર્થાનપેક્ષયા ॥

સામાનાધિકરણ્યં ચ ન સ્યાદ્વાચકબુદ્ધિવત્ । એકત્ર ચોપસંહારો ન બુદ્ધ્યોર્નિર્વિકલ્પકે ॥

વસ્તુમાત્રે સ ચેદેવં સર્વેપામેકવાચ્યતા । ભવદ્વાદિશબ્દાનાં સર્વેર્વસ્તુ હિ ગમ્યતે ॥

ન ચાઽસાધારણે ભેદે નીલોત્પલમિતીપ્યતે । ન હિ શબ્દપ્રવૃત્તિઃ સ્યાદન્યત્રાઽન્યત્ર ચેષ્યતે ॥

ન ચ નીલોત્પલં નામ વસ્ત્વેકં કિञ્ચિદિપ્યતે । શબ્દાર્થયોર્યતો ભેદો ગમ્યતેઽવયવાઽનુગઃ ॥

શબ્દદ્વયસ્ય ચાઽધ્યાસઃ પર્યાયેષ્વપિ દૃશ્યતે । એકાધિકરણાસ્તેન સ્યુસ્તે નીલોત્પલાદિવત્ ॥

❖ અત્યાર સુધી ગ્રંથકારશ્રીએ, વસ્તુની એકાંત અનભિલાખ્યતાનું નિરાકરણ કર્યું... હવે વસ્તુની એકાંત અભિલાખ્યતાનું નિરાકરણ કરે છે... પછી છેલ્લે કથંચિદ્ અભિલાખ્યતા - અનભિલાખ્યતાની સિદ્ધિ કરશે...

૧. 'ધાનાત્ સર્વાભિધાનાત્ સર્વાદિસમાનપરિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

(૧૦૯) એવમેકાન્તાભિલાપ્યમનુપપન્નમેવ, તદ્ભાવે શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યાપત્તેઃ । આહ-ન હ્યભ્યુપગમા એવ બાધાયૈ ભવન્તિ, શબ્દાર્થયોર્હિ તાદાત્મ્યમિષ્યત એવ, તત એવ તત્પ્રતીતેઃ, વૃક્ષત્વશિંશપાત્વવત્, વૃક્ષત્વપ્રતિપત્તિનાન્તરીયકા શિંશપાત્વપ્રતિપત્તિરિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવં તાવદેકાન્તાનભિલાપ્યં વસ્તુ ન ઘટતે इत्यभिधाय एकान्ताभिलाप्यतामस्य निरा-
कुर्वन्नाह-एवं-यथाऽनभिलाप्यं सामान्येन तथा एकान्ताभिलाप्यमप्यनुपपन्नमेव । कुत इत्याह-
तद्भावे-एकान्ताभिलाप्यभावे । किमित्याह-शब्दार्थयोस्तादात्म्यापत्तेः । आह परः-न
ह्यभ्युपगमा एव बाधायै भवन्ति । एतदेव स्पष्टयति-शब्दार्थयोः यस्मात् तादात्म्यमिष्यत
एव । कुत इत्याह-तत एव-शब्दात् सकाशात् तत्प्रतीतेः-अर्थप्रतीतेः । निदर्शनमाह-
वृक्षत्वशिंशपात्ववत् । एतद्भावनायैवाह-वृक्षत्वप्रतिपत्तिनान्तरीयका शिंशपात्वप्रति-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આ પ્રમાણે એકાંતે અનભિલાપ્યરૂપ વસ્તુ ન ઘટે, એવું કહીને, હવે ગ્રંથકારશ્રી વસ્તુની એકાંતે અભિલાપ્યતાનું નિરાકરણ કરવા, આગળનો ગ્રંથ કહે છે -)

❖ વસ્તુને એકાંતે અભિલાપ્યરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા ❖

(૧૦૯) જેમ એકાંતે અનભિલાપ્યરૂપ વસ્તુ અસંગત છે, તેમ એકાંતે અભિલાપ્યરૂપ વસ્તુ પણ અસંગત છે, કારણ કે વસ્તુને એકાંતે અભિલાપ્યરૂપ માનવામાં તો, શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્યની આપત્તિ આવે ! (કારણ કે તે વસ્તુ સર્વાંશે શબ્દવાચ્ય ત્યારે જ બને કે જ્યારે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય હોય...)

(હવે એકાંતવાદી, વસ્તુને એકાંત અભિલાપ્યરૂપ સાબિત કરવા, પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજુ કરે છે -)

❖ એકાંત અભિલાપ્યતાવાદીનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ ❖

એકાંતવાદી : અરે જૈનો ! દરેક અભ્યુગમો (=માન્યતાનો સ્વીકાર) જ બાધા માટે થાય એવું જરૂરી નથી... અર્થાત્ તમે અમારી પાસે જ અભ્યુપગમ કરાવો છો કે - “એકાંત અભિલાપ્યરૂપ માનવામાં શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય માનવું પડશે” - તે અભ્યુપગમ અમને બાધાકારક નથી, શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય તો અમને ઈષ્ટ જ છે... આશય : જે અભ્યુગમ-સ્વીકૃત છે, તે બાધ ન આપી શકે. તમે બાધ આપ્યો કે - શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય થશે, તે તો અમે માનીએ જ છીએ તેથી આપત્તિ નથી... (એટલે વસ્તુને અભિલાપ્યરૂપ માનવામાં અમને કોઈ ક્ષતિ નથી...)

પ્રશ્ન : પણ શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય તો શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વની જેમ, શબ્દથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, એટલે જ શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય માનવું ઉચિત છે...

૧. પૂર્વમુદ્રિતે ‘અભિધીય’ इति पाठः, अत्र तु D-प्रतपाठः । २. ‘एतद्भावनायाह’ इति क-पाठः ।

ત્યનયોસ્તાંતાત્મ્યમ્ । (૧૧૦) एवं शब्दप्रतिपत्तिनान्तरीयकैव अर्थप्रतिपत्तिरित्यनयोरपीदं
न्याय्यम्, शब्दानुविद्धश्चाखिलोऽर्थावबोध इत्यनुभवः प्राणभृताम्, तदभावे बोधा-
नुपपत्तेरिति । (૧૧૧) आह च शब्दार्थतत्त्ववित्-

“वाग्रूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પત્તિરિતિ કૃત્વા અનયોઃ-વૃક્તવ-શિંશપાત્વયોઃ । કિમિત્યાહ-તાદાત્મ્યમ્ । एवं शब्दप्रतिपत्ति-
नान्तरीयकैव विकल्पज्ञानेन अर्थप्रतिपत्तिरित्यनयोरपि-शब्दार्थयोरिदं-तादात्म्यं न्याय्यम् ।
एतत्स्पष्टनायैवाह-शब्दानुविद्धश्चाखिलोऽर्थावबोध इति-एवमनुभवः प्राणभृतां सर्वेषामेव,
तदभावे-शब्दाभावे बोधानुपपत्तेरिति । आह च शब्दार्थतत्त्ववित्-भर्तृहरिः-वाग्रूपता
चेदुक्तामेत्-यायात् अवबोधस्य । किंविशिष्टा ? शाश्वती-नित्या । किं स्यादित्याह-न प्रकाशः

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવ એ કે, શિંશપાત્વની (=સીસમપણાની) પ્રતિપત્તિ વૃક્તવપ્રતિપત્તિને અવિનાભાવી
હોવાથી, જેમ વૃક્તવ-શિંશપાત્વનો અભેદ (=તાદાત્મ્ય) છે... (વસ્તુનો જો વૃક્તરૂપે બોધ થાય, તો
જ તેનો સિસમરૂપે બોધ થાય. એટલે શિંશપાત્વનો બોધ વૃક્તવબોધને અવિનાભાવી છે અને એટલે
જ વૃક્તવ-શિંશપાત્વનું તાદાત્મ્ય છે...)

(૧૧૦) તેમ પહેલા શબ્દનો બોધ થાય, ત્યાર પછી જ વિકલ્પ વડે અર્થનો બોધ થાય ←
આમ અર્થની પ્રતિપત્તિ શબ્દપ્રતિપત્તિને અવિનાભાવી છે અને એટલે જ શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય છે...

અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે - “શબ્દાર્થો એકાત્મકૌ, इतरप्रतिपत्तेः तत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात्,
वृक्षत्व-शिशपात्ववत् ।” એટલે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય ન્યાયસંગત જ છે...

આ જ વાતને (=શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્યને) સ્પષ્ટ કરવા બીજી યુક્તિ આપે છે -

દરેક પ્રાણીઓને, શબ્દથી અનુવિદ્ધ (=સંયુક્ત) જ અખિલ (=બધા) પદાર્થનો બોધ થાય છે,
બાકી શબ્દ વિના પદાર્થનો બોધ બિલકુલ સંગત નથી...

(આશય એ કે, બધા જ પ્રમાતાઓને પદાર્થનો બોધ શબ્દસંસૃષ્ટરૂપે જ થાય છે, શબ્દરહિતરૂપે
નહીં... પણ આવું શા માટે ? જો શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય ન હોય, તો શબ્દ વિના પણ અર્થબોધ થવો
જોઈએ ને ! પણ તેવું ન થવાથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય વાસ્તવિક છે...)

પ્રશ્ન : પણ દરેક પદાર્થનો બોધ શું શબ્દસંસૃષ્ટરૂપે જ થાય છે ?

(૧૧૧) ઉત્તર : હા... આ વિષયમાં શબ્દાર્થના તત્ત્વને જાણનાર ભર્તૃહરિએ પણ કહ્યું છે કે -

“(૧) અવબોધની=વિજ્ઞાનની, જો શાશ્વત (=નિત્ય) એવી વાણીરૂપતા (=શબ્દરૂપતા) નીકળી

૧. 'તાદાત્મ્યમિષ્યતે એવ તત્પ્રતીતેઃ વૃક્તવમેવ' इति क-पाठः । ૨. 'શાખિલાર્થો' इति क-पाठः । ૩. અનુદ્યુપ ।

ન સોઽસ્તિ પ્રત્યયો લોકે યઃ શબ્દાનુગમાદૃતે ।

અનુવિદ્ધમિવ જ્ઞાનં સર્વં શબ્દેન જાયતે ॥''^૧ ઇત્યાદિ ।

(૧૧૨) ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ શબ્દાનનુવિદ્ધમ્, તથાઽનનુભવેઽપિ સુખાદિબોધવત્

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રકાશેત, ન જ્ઞાનં તિષ્ઠેદિત્યર્થઃ । ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપ્યનયાઽનનુવિદ્ધમિત્યાહ-સા હિ પ્રત્યવ-
મર્શિની । ન ચાસત્યા એવ પ્રત્યવમર્શાસ્તથા ન સોઽસ્તિ પ્રત્યયઃ-અવબોધો લોકે યઃ શબ્દા-
નુગમાદૃતે-શબ્દાનુગમં વિના અનુવિદ્ધમિવ જ્ઞાનં સર્વં શબ્દેન જાયતે इति પ્રતિપત્તિગોચરતાં
નોયતે । તત્ત્વંતસ્તુ તચ્છબ્દાત્મકમેવ ઇત્યાદિ અન્યદપિ ગૃહ્યતે । 'ઈહૈવાશઙ્કાન્તરાપોહાયાહ-ન
ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ-નિર્વિકલ્પકત્વાભિમતં શબ્દાનનુવિદ્ધમ્, કિન્ત્વનુવિદ્ધમેવ । તથાઽનનુ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જાય (અર્થાત્ બોધમાં જો શબ્દાનુવેધ ન હોય) તો તો તે જ્ઞાન રહી શકે જ નહીં... ખરેખર તો આ
વાણીરૂપતા (=શબ્દરૂપતા) જ પ્રત્યવમર્શ (=પરામર્શ - ગંભીર ચિંતન) કરનારી છે... (હવે જ્ઞાનમાં
જો શબ્દરૂપતા ન હોય, તો તે જ્ઞાન વસ્તુનો પ્રત્યવમર્શ જ ન કરી શકે, તો પછી તેને જ્ઞાન શી રીતે
કહેવાય ? હવે જ્ઞાનમાં થતાં પ્રત્યવમર્શો અસત્ય પણ નથી... તો જેના કારણે તે પ્રત્યવમર્શો થાય
છે, તે વાણીરૂપતાને (=શબ્દરૂપતાને) જ્ઞાનમાં માનવી જ રહી...) (વાક્યપદીય૦ કા૦ ૧/૧૨૫)

(૨) લોકમાં તેવો કોઈ પ્રત્યય (=જ્ઞાન) નથી, કે જે શબ્દાનુગત (=શબ્દપ્રયોગ) વિનાનો
હોય... બધું જ જ્ઞાન શબ્દથી અનુવિદ્ધરૂપે જ થાય છે... (ભાવાર્થ : જાણે કે શબ્દાનુવિદ્ધ હોય તેમ
બધું જ્ઞાન શબ્દથી થાય છે... અર્થાત્ શબ્દ વડે જ જ્ઞાન પ્રતિપત્તિનો વિષય બનાવાય છે (એટલે કે
'જ્ઞાન થયું' એવી પ્રતિપત્તિ શબ્દથી જ થાય છે) બાકી ખરેખર તો તે શબ્દાનુવિદ્ધ નથી, પણ શબ્દાત્મક
જ છે...) ઈત્યાદિ (વાક્યપદીય૦ કા૦ ૧/૧૨૪)

આમ, શબ્દસંસૃષ્ટરૂપે જ પદાર્થનો બોધ થતો હોવાથી, માનવું જ રહ્યું કે પદાર્થ શબ્દાત્મક જ
છે... (નહીંતર તો તેનો બોધ શબ્દસંસૃષ્ટરૂપે જ કેમ થાય ?)

❖ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં પણ શબ્દાનુવેધ ❖

(૧૧૨) પૂર્વપક્ષ : પણ નિર્વિકલ્પમાં ક્યાં શબ્દાનુવેધ છે ? (તો દરેક બોધ શબ્દાનુવિદ્ધ જ
હોય, એવું તમે શી રીતે કહી શકો ?)

❖ આ કથનથી ભર્તૃહરિ એ વાત જણાવે છે કે, આલોચનાજ્ઞાન (=નિર્વિકલ્પજ્ઞાન) પણ ખરેખર તો શબ્દથી
અનુવિદ્ધ જ છે, બાકી શબ્દાનુવેધ વિના તો તેનાથી પણ પ્રત્યવમર્શ અસંભવિત છે. (કારણ કે પ્રત્યવમર્શ કરનારી
ખરેખર તો વાણીરૂપતા જ છે...)

❖ અહીં આદિશબ્દથી એવા બીજા પણ શ્લોકો લેવા...

૧. અનુદ્વૃપ્ । ૨. 'ચાલોચનાજ્ઞાનં' इति ડ-પાઠઃ । ૩. 'નયતે' इति ડ-પાઠઃ । ૪. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'તત્ત્વવસ્તુ'
इत्यશુદ્ધપાઠઃ । ૫. 'ઈહૈવ શઙ્કાં' इति ડ-પાઠઃ ।

તત્સૂક્ષ્મભાવોપપત્તેઃ, ઊર્ધ્વ તત્સ્થૂરભાવાત્ । ન ચાસાવહેતુકઃ, સદા તદ્ભાવાદિપ્રસજ્ઞાદિતિ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભવેઽપિ-સ્પષ્ટતયાઽનનુભવેઽપિ સતિ સુપ્તાદિબોધવદિતિ નિર્દર્શનમ્, નાયમપિ સ્પષ્ટતયા અનુભૂયત
ઇતિ સિદ્ધમેતત્ । તત્સૂક્ષ્મભાવોપપત્તેઃ-શબ્દસૂક્ષ્મભાવોપપત્તેરુપપત્તિશ્ચ ઊર્ધ્વ તત્સ્થૂરભાવાત્
તસ્ય-શબ્દસ્ય સ્થૂરભાવાત્ તસ્માત્ સુપ્તાદિબોધવદિતિ નિર્દર્શનેઽપિ તત્સ્થૂરભાવઃ સિદ્ધ એવ ।
ન ચાસૌ-ઉભયત્ર તત્સ્થૂરભાવોઽહેતુકઃ । કુત ઇત્યાહ-સદા તદ્ભાવાદિપ્રસજ્ઞાત્ તયોઃ શબ્દ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એકાંતવાદી : અરે ભાઈ ! નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં=આલોચનાજ્ઞાનમાં પણ શબ્દનો અનુવેધ છે જ...

પૂર્વપક્ષ : તો તેમાં શબ્દનો અનુભવ કેમ થતો નથી ? (શબ્દાનુવિદ્ધ જ્ઞાનમાં તો શબ્દનો અનુભવ થવો જોઈએ ને ?)

એકાંતવાદી : તેનો અનુભવ ભલે ન થાય, તો પણ જ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મરૂપે તો શબ્દનું અસ્તિત્વ સંગત જ છે... આ વાતને એક દૃષ્ટાંતથી સમજીએ -

(૧) સૂતેલી વ્યક્તિને, (૨) ઉન્મત્તાદિ વ્યક્તિને થતો બોધ અને તે બોધની સાથે જોડાયેલ વ્યાપાર, યદ્યપિ સ્પષ્ટરૂપે - અનુભવાતો નથી, તો પણ તે બોધનું સૂક્ષ્મરૂપે તો અસ્તિત્વ મનાય જ છે... તેમ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં અનુભવ ન થવા છતાં પણ, સૂક્ષ્મ શબ્દનું અસ્તિત્વ કેમ ન મનાય ? (ત્યાં પણ સૂક્ષ્મ શબ્દ માનવો જ રહ્યો...)

પ્રશ્ન : પણ સુપ્ત - ઉન્મત્તાદિ વ્યક્તિમાં સૂક્ષ્મ પણ બોધ છે જ, એવું શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : કારણ કે તે જ વ્યક્તિને આગળ સ્થૂળરૂપે બોધ થાય છે.. પ્રસ્તુતમાં નિર્વિકલ્પજ્ઞાનવાળા વ્યક્તિને આગળ સ્થૂળરૂપે શબ્દનો અનુભવ થાય છે... હવે આ સ્થૂળબોધ/સ્થૂળશબ્દ નિર્હેતુક (=હેતુરહિત) તો ન માની શકાય...

પ્રશ્ન : તેઓને નિર્હેતુક માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તેઓનો (૧) આકાશની જેમ કાં'તો સર્વદા ભાવ માનવો પડે, અથવા તો (૨) ખપુષ્પની જેમ સર્વદા અભાવ માનવો પડે... હવે જો તેઓને સહેતુક માનો, તો તે સ્થૂળબોધના હેતુ તરીકે સુપ્તાદિમાં સૂક્ષ્મબોધ પણ માનવો જ રહ્યો... એ જ રીતે સ્થૂળશબ્દના હેતુ તરીકે નિર્વિકલ્પ-જ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મશબ્દ પણ માનવો જ રહ્યો...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

13. સુપ્તાદિબોધવદિતિ । સુપ્તસ્ય સતો યો બોધોઽનાત્મરૂપઃ । 'આદિ'શબ્દાદુન્મત્તાદિબોધગ્રહઃ । તતઃ સુપ્તાદિબોધે યો બોધો બોધપ્રતિબદ્ધ એવ વ્યાપારસ્તદ્વત્ । યથાહિ સુપ્તાદિજ્ઞાનેષુ સૂક્ષ્મો બોધઃ, એવમાલોચનજ્ઞાનેઽપિ સૂક્ષ્મઃ શબ્દ ઇતિ ॥

૧. 'ભાવાદિતિ તસ્ય' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૨. 'સુપ્તાદિબોધાબોધવદિતિ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. 'ઉભયત્ર સ્થૂરં' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

(૧૧૩) ન ચૈવમાલોકાદ્યનુવિદ્ધોઽવબોધ ઇતિ તદ્ભક્ત્વેઽપિ નાર્થતાદાત્મ્યમસ્ય । ન ચ ન તદભાવેઽપિ સ્પર્શનેનાર્થગ્રહઃ, તથાપ્રતીતેઃ । ન ચૈવં શબ્દાનનુવિદ્ધેન બોધેન તદ્ગ્રહઃ તત એવ હેતોરિતિ શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યસિદ્ધિઃ, નીલાદેરિવ તજ્ઞાને શબ્દપ્રતિભાસનાત્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધયોઃ સ્થૂરયોર્ભાવાદિપ્રસંગાદિતિ । ઇહૈવાક્ષેપાન્તરપરિહારાયાહ-ન ચૈવમિત્યાદિ । ન ચૈવં-યથા શબ્દેન તથા આલોકાદિભિરપિ । ‘આદિ’શબ્દાદિન્દ્રિયાદિગ્રહઃ । અનુવિદ્ધઃ-વ્યાસોઽવબોધ ઇતિ કૃત્વા તદ્ભક્ત્વેઽપિ-બોધાદ્ભક્ત્વેઽપ્યાલોકાદેર્નાર્થતાદાત્મ્યમસ્ય આલોકાદેરેવ, શબ્દસ્ય ત્વર્થ-તાદાત્મ્યં તદ્બોધાનુવેધાદિતિ ભાવઃ । ઇહૈવોપચયમાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ ન તદભાવેઽપિ-આલોકાદ્યભાવેઽપિ સ્પર્શનેન્દ્રિયેણ અર્થગ્રહઃ, કિન્તુ તદ્ગ્રહ એવ । કુત ઇત્યાહ-તથાપ્રતીતેઃ-આલોકાદ્યભાવેઽપિ સ્પર્શનેનાર્થગ્રહપ્રતીતેઃ । ન ચૈવં-યથા લોકાનનુવિદ્ધેન તથા શબ્દાનનુવિદ્ધેન કેવલેન બોધેન તદ્ગ્રહઃ-અર્થગ્રહઃ । કુત ઇત્યાહ-તત એવ હેતોઃ, તથાપ્રતીતેરિત્યર્થઃ । ઇતિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં પણ શબ્દનો અનુવેધ વાસ્તવિક જણાય છે...

❖ શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્ય અંગે અન્વયોધોનું નિરાકરણ ❖

(૧૧૩) પૂર્વપક્ષ : પદાર્થનો બોધ શબ્દાનુવિદ્ધ હોવાથી, જો શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય મનાતું હોય, તો પદાર્થનો બોધ તો આલોકાનુવિદ્ધ પણ છે, કારણ કે આલોક હોય તો જ પદાર્થનો બોધ થાય છે, તે સિવાય અંધારામાં નહીં... એટલે તો આલોક-અર્થનું પણ તાદાત્મ્ય કેમ ન મનાય ? યુક્તિ તો બંને ઠેકાણે સમાન છે...

એકાંતવાદી : જુઓ; પદાર્થના બોધમાં આલોકાદિ કારણ છે, પણ તે આલોકાદિનું પદાર્થ સાથે તાદાત્મ્ય નથી, કારણ કે તેવું તાદાત્મ્ય ત્યારે જ મનાય કે જ્યારે પદાર્થનો બોધ આલોકથી અનુવિદ્ધરૂપે (=વ્યાપ્તરૂપે) જ થતો હોય... પણ તેવું તો છે નહીં...

પૂર્વપક્ષ : પણ પદાર્થનો બોધ તો આલોકાનુવિદ્ધરૂપે જ થાય છે ને ?

એકાંતવાદી : ના, કારણ કે ઘણીવાર આલોક વિના પણ સ્પર્શ દ્વારા તો પદાર્થનો બોધ થાય જ છે... અંધારામાં પણ હાથ લગાડવાથી વસ્તુ જણાતી હોય એવી પ્રતીતિ અનુભવસિદ્ધ છે... આમ અર્થબોધમાં ક્યાંક આલોકાનુવેધ પણ ન દેખાવાથી સિદ્ધ થાય છે કે આલોક-અર્થનું તાદાત્મ્ય નથી...

જ્યારે અહીં તો શબ્દથી અનુવિદ્ધરૂપે જ અર્થબોધ થાય છે, અનનુવિદ્ધરૂપે નહીં, કારણ કે શબ્દથી અનનુવિદ્ધરૂપે અર્થબોધ થતો હોય એવી કદી પ્રતીતિ થતી નથી...

૧. ‘ઽપિ આલોકાદિ(?) નાર્થતાદાત્મ્યં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘વિદ્ધેને બોધિન તદ્ગ્રહઃ’ ઇતિ ચિન્તનીયઃ ક-પાઠઃ । ૩. ‘શબ્દસ્ય પ્રતિં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. ‘ત્વર્થે તાદાં’ ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૫. ‘સ્પર્શનેન ઇન્દ્રિયાર્થં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

(૧૧૪) કથં તર્હિ ક્ષુરિકાઽનલાઽચલાદિશબ્દોચ્ચારણે ન વદનપાટન-દાહ-પૂરણાદય
 ઇતિ ? ઉચ્યતે-તદ્બોધભાવે પાટનાદિબોધાભાવવત્ તદવસ્થાભેદહેતુત્વાત્ પાટનાદીનામ્,
 (૧૧૫) બાહ્યાર્થપક્ષેઽપિ યત્નતઃ ક્ષુરિકાદિમુખાવેશતદભાવવત્ તદવસ્થાભેદહેતુત્વમેવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एवं शब्दार्थयोस्तादात्म्यसिद्धिः । भावनासर्वस्वमाह-नीलादेरिव तज्ज्ञाने शब्दप्रति-
 भासनात्, तदात्मकत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि शब्दार्थयोः तादात्म्ये क्शुरिका-ऽनला-ऽचलादि-
 शब्दोच्चारणे, 'आदि'शब्दादुदकादिग्रहः, न वदनपाटन-दाह-पूरणादय इति ? 'आदि'-
 शब्दात् क्लेदनादिग्रहः । एतदाशङ्क्य पूर्वपक्षवाद्येवाह-उच्यते-तद्बोधभावे-क्षुरिकादिबोधभावे
 पाटनादिबोधाभाववदिति निदर्शनम् । तदवस्थाभेदहेतुत्वात् पाटनादीनां न पाटनादय इति
 विज्ञानवादिमते परिहारः । बाह्यार्थपक्षेऽपि यत्नतः क्शुरिकादिमुखावેશતદભાવવદિતિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય નિર્બાધિ સિદ્ધ થાય છે... (બાકી તાદાત્મ્ય વિના પદાર્થનો દરેક
 બોધ શબ્દસંસૃષ્ટરૂપે જ કેમ ?)

ભાવનાસર્વસ્વ : (ઉપરોક્ત ભાવનાઓનો સાર :-)

નીલજ્ઞાનમાં જેમ નીલનો પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ સાથે નીલશબ્દનો પણ પ્રતિભાસ થાય છે
 ← આમ શબ્દસહિત જ અર્થનો પ્રતિભાસ ત્યારે થાય કે જ્યારે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય હોય... એટલે
 શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય માનવું જ રહ્યું...

❖ શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્ય અંગે વદનપાટનાદિ દોષનો નિરાસ ❖

(૧૧૪) પૂર્વપક્ષ : જો શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય હોય, તો ક્ષુરિકાશબ્દ અને ક્ષુરિકા એક થઈ જવાથી,
 ક્ષુરિકાશબ્દ પણ ક્ષુરિકાનું કાર્ય કરે અને તો ક્ષુરિકા બોલવાથી મોઢું ફાટી જવું જોઈએ, તેમ અગ્નિ
 બોલવાથી જ મોઢું સળગી જવું જોઈએ અચલ (=પર્વત) બોલવાથી જ મોઢું પર્વતથી (પર્વતના
 પથરાઓથી) ભરાઈ જવું જોઈએ, ઉદક બોલવાથી જ મોઢું ભીનું થઈ જવું જોઈએ...પણ એવું બધું
 કેમ થતું નથી ?

એકાંતવાદી : (જે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી છે, તે તો બાહ્ય અર્થને માનતો જ નથી, તેના મતે તો બોધ
 એ જ અર્થ છે. એટલે તે ઉત્તર એ આપે છે કે -) (૧) ક્ષુરિકાશબ્દથી, ક્ષુરિકાનો બોધ થવા છતાં જેમ
 પાટનનો બોધ થતો નથી, પાટનનો બોધ 'પાટન' શબ્દથી જ થાય છે. તેમ તેનાથી પાટન પણ થતું
 નથી, કારણ કે પાટન (ફાડવારૂપ કાર્ય) ક્ષુરિકાની અન્યાવસ્થાથી (મુખપ્રવેશાદિથી) જ થાય છે -
 માત્ર ક્ષુરિકાથી નહીં...

(હવે 'ક્ષુરિકા હોવા માત્રથી પાટન ન થાય' - એ વાત બાહ્ય પદાર્થને આશ્રયીને કહે છે -)

(૧૧૫) (૨) બાહ્ય પદાર્થના પક્ષે પણ → જો કોઈ કુશળ પુરુષ મંત્રાદિથી ક્ષુરિકાનું સામર્થ્ય

૧. 'તદાત્મકત્વાદિત્યર્થઃ' ઇતિ પૂર્વમુદિતપાઠઃ, અત્ર તુ ઢ-પાઠઃ । ૨. 'બોધાભાવાદિતિ' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

પાટનાદીનાં તદ્ભાવે ન કશ્ચિદક્ષતવદનઃ સ્યાદિતિ યથોક્તદોષાભાવઃ ॥

(૧૧૬) એવં શબ્દબ્રહ્મપરિવર્તમાત્રં જગત્ । કથં તર્હિ પરં બ્રહ્મ શબ્દાવિષયો યદાહ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નિદર્શનમ્, યત્નતઃ-યત્નેન ક્ષુરિકાદેર્મુખાવેશઃ આવેશઃ-પ્રવેશસ્તર્સ્મિસ્તદભાવઃ-પાટનાદ્યભાવ ઇતિ વિગ્રહઃ તદ્વત્ તદવસ્થાભેદહેતુત્વમેવ-ક્ષુરિકાદ્યવસ્થાભેદહેતુત્વમેવ પાટનાદીનાં ન ક્ષુરિકાદિ-માત્રહેતુત્વં તદ્ભાવે-તત્સત્તામાત્રનિબંધનત્વે પાટનાદેઃ ¹⁵ ન કશ્ચિદક્ષતવદનઃ સ્યાદિતિ ભાવનીયમ્, ઇતિ-એવં યથોક્તદોષાભાવઃ શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યેઽપિ તદ્વિશેષનિબંધનત્વાત્ પાટનાદેરિતિ ગર્ભઃ ॥

એવં શબ્દબ્રહ્મપરિવર્તમાત્રં જગદિતિ તત્ત્વમ્ । કથં તર્હિ પરં બ્રહ્મ શબ્દાવિષયો ગીયતે,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સ્તંભિત કરી, તે ક્ષુરિકાને મોઢામાં નાંખે, અથવા ક્ષુરિકાને મંત્રથી ઉપહત કર્યા વિના જ મોઢાના આજુબાજુના ભાગોને અડાક્યા વિના મોઢામાં નાંખે, તો તે વ્યક્તિનું મોઢું ફાટતું નથી - આ દૃષ્ટાંતથી પણ જણાય છે કે, ક્ષુરિકા હોવા માત્રથી પાટન ન થાય...

સાર : ઉપરોક્ત (૧) વિજ્ઞાન, અને (૨) બાહ્યાર્થ બંને પક્ષે સિદ્ધ થાય છે કે, ક્ષુરિકાને કારણે જ પાટન નથી, ક્ષુરિકા-હસ્તનો તાદૃશવ્યાપારાદિ અવસ્થાભેદને કારણે પાટન છે...

પ્રશ્ન : જો ક્ષુરિકામાત્રને કારણે જ પાટન માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો કોઈ જ અક્ષતવદન નહીં રહે... ભાવ એ કે, જો સત્તામાત્રથી જ ક્ષુરિકા વદનચ્છેદ કરનારી હોત, તો તો તેવા વ્યાપાર વિના પણ, તે ક્ષુરિકા બધા પ્રાણીઓના મુખને છેદવામાં હોંશિયાર હોત...

એટલે પાટન તે ક્ષુરિકામાત્રને કારણે નથી, પણ વિશિષ્ટ અવસ્થાને કારણે છે અને આવી અવસ્થાઓ ક્ષુરિકાશબ્દના ઉચ્ચારણ વખતે નથી... એટલે જ ત્યાં પાટનાદિ કાર્યો પણ નથી થતાં... આમ શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય માનવામાં પાટનાદિ દોષો પણ આવતા નથી...

(૧૧૬) નિષ્કર્ષ : તેથી સંપૂર્ણ જગત શબ્દબ્રહ્મના પરિવર્ત (=પર્યાય) રૂપ છે, એટલે કે તમામ પદાર્થોનો શબ્દ સાથે અભેદ હોવાથી, સંપૂર્ણ જગત શબ્દમય છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

14 યત્નતઃ-યત્નેનેતિ । અયમત્રાશયઃ-યદા કશ્ચિત્ કુશલઃ પુમાન્ મન્ત્રાદિના સ્તંભિતસામર્થ્યા ક્ષુરિકાં વિધાય મુખે પ્રાવેશયતિ, એવમેવ વા મુખપાશ્વપ્રદેશાનસ્પૃશન્ પ્રક્ષિપતિ, તદા તસ્ય ન ભવત્યેવ વદનવિદારણમિતિ ॥

15. ન કશ્ચિદક્ષતવદનઃ સ્યાદિતિ । યદિ હિ સત્તામાત્રેણૈવ ક્ષુરિકા વદનચ્છેદનકર્ત્રી સ્યાત્ તદાઽવ્યાપારિતાઽપિ સતી સકલપ્રાણિમુખપાટનપટ્વી ભવેદિતિ ॥

૧. 'પરિવર્તમાત્રં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'પરબ્રહ્મ' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'બંધનત્વેન પાટનાદેઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

“અતઃ પરં વાચો નિવર્તન્તે” ઇત્યાદિ ? (૧૧૭) ઉચ્યતે-વાચ્યવાચકભાવ-પ્રપञ्ચા-ભાવતઃ, ન શબ્દરૂપાભાવેન । ન ચ્ચલુ શબ્દ ઇન્દ્રિયાદ્યભાવે શબ્દ ઇત્યગૃહ્યમાણઃ સ્વસત્તાં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદાહ ભાષ્યકારઃ-“અતઃ પરં વાચો નિવર્તન્તે” ઇત્યાદિ ? ¹⁶ પ્રણવાદૂર્ધ્વ વાગ્નિવૃત્તિરુક્તા, ન બ્રહ્મનિવૃત્તિઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-ઉચ્યતે-વાચ્યવાચકભાવ-પ્રપञ्ચાભાવતો વાચો નિવર્તન્તે, ન શબ્દરૂપાભાવેન । એતદ્વાવનાયૈવાહ-ન ચ્ચલ્વિત્યાદિ । ન ચ્ચલુ શબ્દ ઇન્દ્રિયાદ્યભાવે શબ્દ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

❖ પરબ્રહ્મમાં પણ શબ્દતાદાત્મ્ય ❖

પૂર્વપક્ષ : જો સંપૂર્ણ જગત શબ્દમય હોય, તો પરમબ્રહ્મને શબ્દનો અવિષય કેમ કહેવાય છે ? (તે પણ શબ્દમય હોય તો તેનું પણ શબ્દથી કથન થવું જોઈએ ને ? પણ થતું તો નથી. તેનું સ્વરૂપ તો શબ્દથી અકથ્ય જ મનાય છે...) ભાષ્યકારે (પતંજલીએ) કહ્યું છે કે -

“આથી આગળ વાણીઓ અટકી જાય છે...”

આ કથનમાં ભાષ્યકારે એટલું જ કહ્યું છે કે, પરમબ્રહ્મ વિશે વાણીઓ અટકી જાય છે... હવે જો શબ્દરહિત પદાર્થ જ ન હોત, તો ભાષ્યકાર પરમબ્રહ્મની પણ નિવૃત્તિ કહી દેત... પણ કહી નથી એનો મતલબ એ જ કે, શબ્દથી અનનુવિદ્ય પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ છે જ...

ભાવાર્થ : જ્યારે વ્યક્તિ પરમબ્રહ્મના ધ્યાનનો પ્રારંભ કરે, ત્યારે તે કમથી બ્રહ્મના ધ્યાન પર ચડતો, બ્રહ્મવિષયક મંત્રાદિ શબ્દોનો સંહાર કરતો-કરતો, તે ત્યાં સુધી શબ્દનો સંહાર કરે કે, જ્યાં સુધી છેલ્લે તે માત્ર ઐકારના ધ્યાનમાં જ અવસ્થિત થઈ જાય.

અને પછી તો એકદમ દૃઢપ્રયત્નથી સર્વવાયુનો નિરોધ થયે, ઐકાર શબ્દનો પણ નિરોધ કરે છે, એટલે ત્યારબાદ - બ્રહ્મને કોઈ જ શબ્દો વિષય કરતાં નથી...

હવે જો સંપૂર્ણ જગત શબ્દમય જ હોય, તો શબ્દરહિત પદાર્થનો નિષેધ માનવો પડશે... ફલતઃ સર્વ શબ્દનો નિરોધ થયે પરમબ્રહ્મનો પણ નિરોધ માનવો પડશે અર્થાત્ શબ્દ વિના તેનું પણ ધ્યાન નહીં થાય, કારણ કે તમારા મતે તો શબ્દરહિત પરમબ્રહ્મનું પણ અસ્તિત્વ નથી...

(૧૧૭) ઉત્તરપક્ષ : (એકાંતવાદી :) અહીં કહેવાય છે... ‘આથી આગળ વાણી અટકી જાય છે’ - એવું કથન વાચ્ય-વાચકભાવરૂપ પ્રપંચના અભાવની અપેક્ષાએ છે, શબ્દના અભાવની અપેક્ષાએ નહીં...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

16. પ્રણવાદૂર્ધ્વ વાગ્નિવૃત્તિરુક્તેતિ । યદા હિ યોગી પરમં બ્રહ્મ ધ્યાતુમારમ્ભતે, તદા ક્રમેણ તદ્ધ્યાન-માપૂર્યન્ તદ્ગોચરં મન્ત્રાદિશબ્દં સંહરન્ તાવત્ સંહરતિ યાવત્ ઐકારમાત્રધ્યાનાવસ્થો જાતઃ । તતોઽપિ વૃદ્ધતરપ્રયત્નાત્ સર્વવાયુનિરોધ ઐકારમપિ નિરુણદ્ધિ । એવં ચ યદિ શબ્દબ્રહ્મપરિવર્તમાત્રં જગત્ તદા સર્વશબ્દનિરોધે બ્રહ્મણોઽપિ નિરોધઃ સ્યાદિતિ ॥

જહાતિ, અતો વાચ્યવાચકભાવાતીતમિદમેવ પરં બ્રહ્મેતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । (૧૧૮)
અત્રોચ્યતે-યત્કિન્નિદેતત્, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । તત્ર યત્ તાવદુક્તમ્-‘ન હ્યભ્યુપગમા
એવ બાધાયૈ ભવન્તિ’ તદસત્, અસદ્ભ્યુપગમસ્ય બાધાયોપલબ્ધેઃ ચૌરાદ્યભ્યુપગમસ્ય
વિદ્વન્મધ્યે બાધાફલત્વાત્, ન હિ દૃષ્ટેઽનુપપન્નં નામ । સ્યાદેતદસદ્વિષયોઽસાવિતિ યુક્તં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇત્યગૃહ્યમાણઃ સન્ સ્વસન્તાં જહાતિ । કિં તર્હિ ? શબ્દ એવાસૌ તત્ત્વતો યદિ નામ ન ગૃહ્યતે
અતો વાચ્યવાચકભાવાતીતમિદમેવ-શબ્દબ્રહ્મ પરં બ્રહ્મેતિ-એવં ન કશ્ચિદ્ દોષ ઇતિ પૂર્વ-
પક્ષઃ । એતદાશંક્યાહ-મૂલસિદ્ધાન્તવાદી-અત્રોચ્યતે-યત્કિન્નિદેત-અસારમેતત્-અનન્તરોદિતમ્ ।
કુત ઇત્યાહ-અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । એતદેવોપદર્શયન્નાહ-તત્ર યત્ તાવદુક્તમિત્યાદિ ।
કિમુક્તમિત્યાહ-‘ન હ્યભ્યુપગમા એવ બાધાયૈ ભવન્તિ ।’ તદસત્-અશોભનમ્ । કુત ઇત્યાહ-
અસદ્ભ્યુપગમસ્ય લોકે બાધાયોપલબ્ધેઃ । એતદેવ ભાવયતિ-ચૌરાદ્યભ્યુપગમસ્ય વિદ્વન્મધ્યે-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ભાવ એ કે, શ્રવણેન્દ્રિય ન હોય અને એટલે શબ્દનું ગ્રહણ ન થાય તેટલા માત્રથી, શબ્દ તે
પોતાનું અસ્તિત્વ ન છોડી દે... અહીં શબ્દનું અસ્તિત્વ તો છે જ, પણ તેનું માત્ર ગ્રહણ થતું નથી...
એટલે પરમબ્રહ્મ વિશે વાણી અટકી જાય - એવું કહેવા પાછળ ભાષ્યકારશ્રીનો આશય એવો જણાય
છે કે - “પરમબ્રહ્મ છે તો શબ્દાત્મક જ, પણ ધ્યાતા તે શબ્દને ગૃહીત કરી શકતો નથી, એટલે બ્રહ્મ
વાચ્યવાચકભાવથી અતીત થઈ જાય છે અને એટલે જ ત્યાં વાણી પ્રવૃત્ત થતી નથી....

નિષ્કર્ષઃ આમ, પરમબ્રહ્મમાં પણ શબ્દનો અનુવેષ હોવાથી, જગતના તમામ પદાર્થો શબ્દમય
છે... એટલે એમ શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય હોવાથી, વસ્તુને એકાંતે અભિલાખ્યરૂપ માનવામાં કોઈ દોષ
નથી...

(આ પ્રમાણે શબ્દાદ્વૈતવાદીએ, યુક્તિઓ દ્વારા વસ્તુને એકાંતે અભિલાખ્યરૂપ સિદ્ધ કરી...
હવે ગ્રંથકારશ્રી, આ પૂર્વપક્ષની એકેક વાતોનું સચોટ તર્કથી નિરાકરણ કરે છે -)

❖ શબ્દાદ્વૈતવાદીનો આમૂલચૂલ નિરાસ-ઉત્તરપક્ષ ❖

(૧૧૮) સ્યાદ્વાદીઃ તમારું આ બધું કથન અસાર છે, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ
રમણીય લાગે એવું છે... તે આ રીતે -

તમે જે કહ્યું હતું કે → “અભ્યુપગમો જ બાધા માટે થતા નથી” ← તે કથન અસત્ છે, કારણ
કે અસત્ (ખરાબ) અભ્યુપગમો (=સ્વીકાર) તો લોકમાં બાધા માટે દેખાય છે જ... દા.ત. કોઈ
માણસે (૧) ચોરીનો અભ્યુપગમ=ચોરી કરવાનો સ્વીકાર, (૨) પરદારાસેવનનો અભ્યુપગમ,
(૩) જુગારનો અભ્યુપગમ...વગેરે ખોટા અભ્યુપગમો કર્યા હોય, તો વિદ્વાનોની (=પંડિત

૧. ‘યત્કિન્નિદેતદિતિ વિચારિત૦’ ઇતિ ક-પાઠાદિન્યઃ । ૨. ૭૬૫તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘પન્ને નામ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

૪. ‘ષયો વાસાવિતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૫. ‘એતદસત્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

બાધાફલત્વમસ્ય; ન ચૈવં શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યાભ્યુપગમ ઉક્તનીતેસ્તન્ન બાધાફલત્વમસ્ય, ન, શબ્દાર્થયોર્હિ તાદાત્મ્યમિષ્યત એવં ઇત્યસ્યૈવાયોગાત્, શબ્દાર્થાનુપપત્તેઃ । (૧૧૯) તથાહિ-શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યમિતિ કોઽર્થઃ ? । યદિ તદાત્મનોર્ભાવસ્તાદાત્મ્યમ્, એવં તર્હિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પણ્ડિતસાધુમધ્યે બાધાફલત્વાત્ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીર્કર્તવ્યમિત્યાહ-ન હિ દૃષ્ટેઽનુપપન્નં નામ । દૃશ્યતે ચ વિદ્વન્મધ્યે ચૌરાદ્યભ્યુપગમો બાધાફલઃ । સ્યાદેતદસદ્વિષયોઽસૌ-ચૌરાદ્યભ્યુપગમ ઇતિ યુક્તં બાધાફલત્વમસ્ય । ન ચૈવં શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યાભ્યુપગમઃ અસદ્વિષયઃ, ઉક્તનીતેર્હેતોઃ, તત્-તસ્માત્ ન બાધાફલત્વમસ્ય । એતદાશદ્ક્યાહ-ન-ન । કિં તર્હિ ? અસ્ત્યેવ બાધાફલત્વમ્ । કુત ઇત્યાહ-શબ્દાર્થયોર્હિ તાદાત્મ્યમિષ્યતે એવં ઇત્યસ્યૈવ-ઉક્તનીતિવાક્યસ્ય અયોગાત્ । અયોગશ્ચ શબ્દાર્થાનુપપત્તેઃ । એનામેવાહ-તથાહિ-શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યમિતિ કોઽર્થઃ અસ્ય શબ્દસ્યેતિ ? યદિ તદાત્મનોઃ-શબ્દાર્થાત્મનોર્ભાવઃ-સત્તા તાદાત્મ્યમ્, એવં તર્હિ તૌ દ્વાવપિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સાધુઓની)*મધ્યમાં, તે અભ્યુપગમ અવશ્ય બાધા (=ઈહ-પરલોકસંબંધી નુકસાનો) રૂપી ફળને આપનારો છે ← આ વાત સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.. વિદ્વાનોની સભામાં કોઈ સ્વીકારી લે કે ‘હા હું ચોર છું’ તો તેને બાધા થાય જ - લોકો હાંકી કાઢે...) અને આવી દષ્ટ વાત વિશે કોઈ જ અસંગતિ ન હોય...

એટલે અસત્ (ખોટા) અભ્યુપગમો તો બાધા માટે થાય છે જ...

શબ્દાદ્વૈતવાદી : ચૌર્યાદિનો અભ્યુપગમ તો અસત્ - અશોભન વિષયવાળો છે અને એટલે તેઓ બાધાફલક બને એ તો યોગ્ય જ છે... પણ શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્યનો અભ્યુપગમ તો ઉક્તનીતિએ (અમે ઉપર કહેલ યુક્તિઓથી) સદ્વિષયક છે, અસદ્વિષયક નહીં... એટલે આ અભ્યુપગમ બાધાફલક બને એવું યોગ્ય નથી...

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે તાદાત્મ્યનો અભ્યુપગમ પણ બાધાફલક જ છે...

અદ્વૈતવાદી : પણ તેમાં દોષ શું ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ; તમે જે નીતિવાક્ય કહ્યું હતું કે - “શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય અમને ઈષ્ટ જ છે” - તે કથન પણ અધટિત છે, કારણ કે તે કથનનો શબ્દાર્થ બિલકુલ સંગત થતો નથી. તે આ રીતે -

(૧૧૯) “શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય” - એ શબ્દનો અર્થ તમે શું કરો છો ? (૧) તદાત્મનોઃ ભાવઃ તાદાત્મ્યમ્ - શબ્દ અને અર્થની (બંનેની) સત્તા તે તાદાત્મ્ય..., કે (૨) તદાત્મનઃ ભાવઃ તાદાત્મ્યમ્ -

❖ આ ‘બાધા’ પંડિત જનોને જ દેખાય છે...મૂર્ખ લોકો તો તે અભ્યુપગમના આપાતતઃ ભાસતા સુખમાં જ રાયતા હોય છે...

૧. ‘ફલમ્’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૨. ‘એવેત્યસૌ ચોવોક્તઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

તૌ દ્વાવપીષ્ઠાવેવાપૃથગ્ભાવાભિધાનાત્ નાનયોરૈક્યમેવેતિ નૈવં 'શબ્દબ્રહ્મપરિવર્તમાત્રં જગત્' ઇતિ એદમ્પર્યવિરોધઃ, વિજાતીયપરિવર્તાયોગાત્ ઇન્દ્રિયગમ્યેષુ તથાડર્શનાત્ । ન હિ મૃદમ્ભોરૂપેણ વિપરિવર્તેતે, તદ્ વા તદ્રૂપેણ, સકલલોકસિદ્ધમેતત્, અસ્યાન્યથાત્વા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

શબ્દાર્થો ઇષ્ઠાવેવ-અભ્યુપગતાવેવ અપૃથગ્ભાવાભિધાનાત્ કારણાત્ નાનયોરૈક્યમિતિ કૃત્વા નૈવં શબ્દબ્રહ્મપરિવર્તમાત્રં જગદિતિ । તતઃ કિમિત્યાહ-એદમ્પર્યવિરોધઃ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-વિજાતીયપરિવર્તાયોગાત્; શબ્દાદર્થપરિવર્તો વિજાતીય ઇત્યયોગઃ । અયોગશ્ચ ઇન્દ્રિયગમ્યેષુ મૃદાદિષુ તથાડર્શનાત્ । તદેવાહ-ન હિ મૃદમ્ભોરૂપેણ વિપરિવર્તેતે, તદ્ વા-અમ્ભઃ તદ્રૂપેણ-મદ્રૂપેણ । સકલલોકસિદ્ધમેતત્-નાત્ર વિગાનં અસ્ય-અનન્તરોદિતસ્ય અન્યથાત્વાભ્યુપગમે

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(એકાત્મક એવા) શબ્દ-અર્થનું અસ્તિત્વ તે તાદાત્મ્ય... ← આ બંને પક્ષમાં તમે કયો પક્ષ માનો છો ?

(પહેલા પક્ષમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ દ્વિવચનને આશ્રયીને અર્થ કયો છે, જ્યારે બીજા પક્ષમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ એકવચનને આશ્રયીને અર્થ કયો છે... હવે ગ્રંથકારશ્રી આ બંને પક્ષમાં દોષ જણાવે છે -)

※ પ્રથમપક્ષમાં તાદાત્મ્યની અસંગતિ ※

(૧) “તદાત્મનોઃ ભાવઃ તાદાત્મ્યમ્ - શબ્દ અને અર્થની સત્તા તે તાદાત્મ્ય” - એ અર્થ પ્રમાણે તો શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય જ ઘટતું નથી, કારણ કે આ પક્ષમાં તો તમે શબ્દ-અર્થરૂપ બે જુદા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ માની, પછી જ તે બેના એકત્વનું અભિધાન કરેલ છે...હવે જો એ રીતે જુદા જુદા પદાર્થો હોય, તો ખરેખર તો તેઓનું એકત્વ જ નથી... એટલે સંપૂર્ણ જગત શબ્દબ્રહ્મના પરિવર્તરૂપ છે, શબ્દમય છે - એવું કથન ઘટી શકે નહીં...

વળી, આ પક્ષ પ્રમાણે તો “સંપૂર્ણ જગત શબ્દબ્રહ્મનાં પરિવર્તરૂપ છે” - તે ઐદંપર્યનો (=નિષ્કર્ષભૂત રહસ્યનો) પણ વિરોધ થાય છે, કારણ કે આ રીતે જગતને શબ્દબ્રહ્મના પરિવર્તરૂપ ત્યારે જ કહી શકાય, કે જ્યારે શબ્દબ્રહ્મનું જગતરૂપે પરિણમન થતું હોય...(પણ તેવું તો થતું નથી...)

પ્રશ્ન : શું શબ્દથી અર્થપરિવર્ત નથી થતો ? (અર્થાત્ શું શબ્દનું અર્થરૂપે પરિણમન નથી થતું ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે કોઈપણ વસ્તુથી વિજાતીયપરિવર્ત થઈ શકે નહીં. શબ્દથી અર્થપરિવર્ત પણ વિજાતીય છે. એટલે શબ્દનું અર્થરૂપે પરિણમન થઈ શકે નહીં...

અને એવો વિજાતીયપરિવર્ત લોકમાં પણ દેખાતો નથી, કારણ કે (૧) માટીનું જળરૂપે પરિણમન, (૨) જળનું માટીરૂપે પરિણમન - એવાં વિજાતીયપરિણમન કદી દેખાતાં નથી... આ

શ્યુપગમે પ્રતીતિબાધા (૧૨૦) દ્રવ્યવર્ગણાવિજાતીયપરાવર્તસ્યાપિ દેશાદિભેદનિબન્ધન-
ત્વાત્ નિરવયવં ચ શબ્દબ્રહ્મ, સાવયવત્વે चास्यापरनामा धर्मास्तिकायाद्यश્યुपगम एव

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સતિ પ્રતીતિબાધા । તથા પ્રતીતેરિતિ । દ્રવ્યવર્ગણેત્યાદિ । દ્રવ્યવર્ગણાસુ વિજાતીયપરાવર્ત:-
ઔદારિકાદેવૈક્રિયાદિરૂપ ઇતિ વિગ્રહઃ તસ્યાપિ દેશાદિભેદનિબન્ધનત્વાત્ ન તત્રૈકસ્યૈવ
ભેદકમન્તરેણ પરિવર્તભેદઃ નિરવયવં ચ શબ્દબ્રહ્મ, તથાશ્યુપગમાત્ સાવયવત્વે चास्य-ब्रह्मणः

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બીના તો લોકપ્રસિદ્ધ છે, એટલે તેમાં વિરોધનો પણ કોઈ અવકાશ નથી... હવે જો આ કથનને અન્યથા
માનશો (અર્થાત્ વિજાતીયપરિવર્ત પણ માનશો), તો તો લોકસિદ્ધ પ્રતીતિનો બાધ થશે...

(૧૨૦) શબ્દાદૈતવાદી : અરે જૈનો ! તમે તો ઔદારિકવર્ગણાના પુદ્ગલોનું પણ
વૈક્રિયવર્ગણાના પુદ્ગલરૂપે પરિણમન માનો છો...હવે જો વિજાતીયપરિવર્ત ન હોય, તો તેવું પરિ-
ણમન પણ કેમ ઘટે ? અને જો તેવું પરિણમન ઘટે, તો શબ્દનું અર્થરૂપે પરિણમન પણ કેમ ન ઘટે ?

સ્યાદાદી : જુઓ ભાઈ ! ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓમાં થનારો વિજાતીયપરિવર્ત તો દેશાદિ ભેદના
કારણે થાય છે... આશય એ કે ઔદારિકમાંથી વૈક્રિય થાય છે, તે માત્ર ઔદારિકને કારણે નહીં,
પણ દેશાદિભેદના કારણે થાય છે. દેશાદિ ભેદક વિના તેનો પર્યાયભેદ થતો નથી. દેશાદિભેદ એટલે
સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ હોય છે, તેમાં દેશ છૂટો પડે, નવો લાગે, તેનાથી વર્ગણા બદલાય (પ્રદેશસંખ્યા વધે
કે ઘટે પણ...)

પણ તમે તો શબ્દબ્રહ્મને નિરવયવ=નિપ્રદેશી માનો છો...હવે આવા એકાંત એક શબ્દબ્રહ્મમાં
દેશાદિભેદ ન હોવાથી જુદા-જુદારૂપે પરિણમન (=પરિવર્તભેદ) બિલકુલ સંગત નથી...

હવે જો બ્રહ્મને સાવયવ=સપ્રદેશી માનો, તો ખરેખર તો બ્રહ્મવાદીઓએ ધર્માસ્તિકાયાદિ
પંચાસ્તિકાયમય જગતનો જ સ્વીકાર કર્યો, માત્ર તેનું 'શબ્દબ્રહ્મ' એવું એક જુદું નામ આપ્યું... અને
આવા શબ્દબ્રહ્મ વિશે તો અમને કોઈ બાધ નથી, કારણ કે અમારો અભ્યુપગમ પણ આવા જ
શબ્દબ્રહ્મને સ્વીકારવાનો છે...

ભાવાર્થ : જીવાદિ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ હોય તો અમુક આકાશપ્રદેશની અવગાહનાવાળા,
અમુક જીવગૃહીત એવા તે ઔદારિક-વૈક્રિય અન્ય છે એવો ભેદ પડી શકે અને તો પરિણમન સંભવી
શકે. જ્યાં કોઈ ભેદક નથી ત્યાં ભેદ જ નથી તો પરિણમન શું ? ← આમ, ભેદ-ભેદકભાવ હોવાથી

❖ પ્રશ્ન : આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર શું ગ્રંથકાર આવો આપશે ? કે ઔદારિક અને વૈક્રિય બંનેના પુદ્ગલો પુદ્ગલરૂપે
તો સજાતીય છે. એટલે સજાતીય પરિવર્ત થવામાં કોઈ બાધ નથી...

ઉત્તર : ના, કારણ કે એવું કથન તો અદૈતવાદી પણ કરી શકે કે - અર્થ અને શબ્દ બંને પુદ્ગલરૂપ છે (શબ્દ
પણ અર્થરૂપ હોઈ પુદ્ગલરૂપ છે...) એટલે એ રૂપે તો તેઓ પણ સજાતીય હોવાથી, તેઓનો પણ પરિવર્ત ઘટશે
જ... (એટલે ગ્રંથકારશ્રી અલગ જ રીતે તેનું સમાધાન આપે છે...)

इति न काचिन्नो बाधा ॥

(૧૨૧) અથ તદાત્મનો ભાવસ્તાદાત્મ્યમિત્યત્ર વક્તવ્યમ્-કસ્યાયમાત્મા યદાત્મનો

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિમિત્યાહ-અપરનામા-સજ્ઞાન્તરવિશિષ્ટો¹⁷ ધર્માસ્તિકાયાદ્યભ્યુપગમ એવ ભેદ¹⁸ભેદકભાવોપપત્યા વિજાતીયપરાવર્તોપપત્તેઃ, ઇતિ-એવં ન કાચિન્નો બાધા, અસ્મદભ્યુપગમસ્યાપ્યેવંરૂપત્વાત્ । એવમેકં પક્ષમધિકૃત્ય દૂષણમુક્તમ્ ॥

इदानीं पक्षान्तरमधिकृत्याह-अथ तदात्मनो भावस्तादात्म्यमिति एकवचनं समाश्रीयते ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જીવાદિને કારણે વિજાતીયપરિવર્ત (=ઔદારિકાદિ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનું વૈક્રિયવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલરૂપે પરિણમન) પણ સંગત જ છે... પણ આ બધું તે પદાર્થોને સાવયવ માનવામાં ઘટે...

તે માટે જો બ્રહ્મને સાવયવ માનો, તો શબ્દબ્રહ્મના કેટલાક અવયવો (પુદ્ગલો) ભેદ અને કેટલાક અવયવો (જીવાદિ) ભેદક - એમ ભેદ-ભેદકભાવ હોવાથી વિજાતીયપરિવર્ત (=શબ્દનું અર્થરૂપે પરિણમન) પણ ઘટી જશે...પણ આવું માનવામાં ખરેખર તો જૈનમત જ સ્વીકૃત થશે, કારણ કે જૈનમતે ત્રણે લોક ધર્માસ્તિકાયાદિના અવયવોથી યુક્ત છે અને આવો જ લોક તમને 'શબ્દબ્રહ્મ' તરીકે અભિપ્રેત છે...

સાર : પણ આવો શબ્દબ્રહ્મ તો તમને ઈષ્ટ નથી. એટલે વિજાતીયપરિવર્ત (=શબ્દનું અર્થરૂપે પરિણમન) પણ ન જ ઘટે... તેથી 'શબ્દ-અર્થ બંનેની સત્તા અને પછી શબ્દનું અર્થરૂપે પરિણમન' - એવા અર્થરૂપ તાદાત્મ્યનો પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી...

❖ ❖ દ્વિતીયપક્ષમાં પણ તાદાત્મ્યની અસંગતિ ❖ ❖

(૧૨૧) (૨) “तदात्मनः भावः तादात्म्यम् - (એકાત્મક એવા) શબ્દ-અર્થનું અસ્તિત્વ તે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

17. ધર્માસ્તિકાયાદ્યભ્યુપગમ એવેતિ । યદિ હિ સાવયવં બ્રહ્માભ્યુપગમ્યતે બ્રહ્માવાદિભિસ્તદા-અસ્મદભ્યુપેતમેવ પશ્ચાસ્તિકાયમયં જગદ્ગ્રીકૃતં ભવતીત્યર્થઃ ॥

18. ભેદભેદકભાવોપપત્યા વિજાતીયપરાવર્તોપપત્તેરિતિ । ભેદાઃ-ઔદારિકાદિવર્ગજ્ઞાનાપ્રતિબદ્ધાઃ પુદ્ગલા ભેદકાશ્ચ જીવધર્માસ્તિકાયાદયઃ તેષાં ભાવસ્તથા તસ્યોપપત્તિઃ-ઘટના તથા હેતુભૂતયા વિજાતીય-પરાવર્તસ્ય-ઔદારિકાદિવર્ગજ્ઞાનાં વૈક્રિયાદિવર્ગજ્ઞાત્વેન પરિણતિલક્ષણસ્યોપપત્તેઃ-ઘટનાત્ । અયમત્ર ભાવઃ-યદા હિ સાવયવં બ્રહ્માભ્યુપગમ્યતે બ્રહ્માવાદિભિસ્તદા કેચિત્ તદવયવા ભેદાઃ કેચિચ્ચ ભેદકા ઇતિ ઘટત એવ વિજાતીયપરાવર્તઃ; પરમેવં સતિ જૈનાભ્યુપગમ એવ સમાશ્રિતો ભવતિ, ધર્માસ્તિકાયાદ્યવયવયુક્તત્વાત્ તન્મતે ત્રિલોકસ્યેતિ ॥

૧. 'કાયં જગદ૦' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. 'તદ્ યથા' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર J-K-N-પ્રતપાઠઃ ।

ભાવ इत्यभिधीयते ? यदि शब्दस्य, तद्व्यतिरेकेण अर्थाभावात्, सर्वस्य शब्दमात्र-
त्वात्, शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न न्यायसङ्गतम् । न हि देवदत्तवन्ध्यासुतयोस्तादात्म्य-
मित्यभिदधति विद्वांसः । न च तदुपलब्धौ तद्वेदेन तत्प्रतीतिः, चिन्ता वा तद्वेदादि-
गोचरा, अस्ति च शब्दोपलब्धौ तद्वेदेनैतदुभयमर्थे । (१२२) न चैतत् तद्वेदगोचर-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

अत्र वक्तव्यम्-कस्य-शब्दादेरयमात्मा यदात्मनो भाव इत्यभिधीयते तादात्म्यमिति ?
यदि शब्दस्य आत्मेत्येतदधिकृत्याह-तद्व्यतिरेकेण-शब्दात्मव्यतिरेकेण अर्थाभावात्-
रूपादिघटाद्यभावात् । अभावश्च सर्वस्य शब्दमात्रत्वात्, शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति-एवं न
न्यायसङ्गतमर्थाभावेन । अमुमेवार्थं निदर्शनेनाह-न हि देवदत्त-वन्ध्यासुतयोः सदसतोः
तादात्म्यमित्यभिदधति विद्वांसः । न च तदुपलब्धौ-देवदत्तोपलब्धौ तद्वेदेन-देवदत्तभेदेन
तत्प्रतीतिः-वन्ध्यासुतप्रतीतिः, चिन्ता वा तद्वेदादिगोचरा-देवदत्तवन्ध्यासुतभेदादिगोचरा ।
अस्ति च शब्दोपलब्धौ सत्यां तद्वेदेन-शब्दभेदेन एतदुभयमर्थे यदुत तद्वेदेन प्रतीतिः चिन्ता

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તાદાત્મ્ય” - એવો અર્થ કરતા હો, તો આ વિશે પહેલા તો તમે એ કહો કે → (તદાત્મનઃ=) શબ્દાદિનો
એવો કયો આત્મા-વસ્તુ છે ? કે જેના અભેદરૂપે તે શબ્દનું તમે અસ્તિત્વ કહેવા જઈ રહ્યા છો...

અદ્વૈતવાદી : “આત્મા=સ્વરૂપ” - આ સ્વરૂપના અભેદરૂપે જ શબ્દનું અસ્તિત્વ કહેવું અભિપ્રેત
છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ભલા ! તમે તો સંપૂર્ણ જગતને માત્ર શબ્દમય માનો છો... એટલે તમારા મતે
તો શબ્દાત્મા સિવાય રૂપાદિ કે ઘટાદિ કોઈ પદાર્થ જ નથી અને પદાર્થ વિના તો પદાર્થની (=અસત્ની)
સાથે શબ્દનું તાદાત્મ્ય કહેવું શી રીતે ન્યાયસંગત ગણાય ? (શું ખપુષ્પ જેવા અસત્ની સાથે તાદાત્મ્ય
કોઈનું કહી શકાય ?)

આ જ વાતને દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે -

વિદ્વાનો કદી પણ દેવદત્ત અને વંધ્યાસુતનું (વાંઝણીના પુત્રનું) તાદાત્મ્ય કહેતા નથી... (તેમ
પદાર્થ અસત્ હોય, તો તેની સાથે શબ્દનું તાદાત્મ્ય પણ ન જ કહેવાય..)

જ્યારે દેવદત્તની ઉપલબ્ધિ થાય, ત્યારે દેવદત્તથી ભિન્ન વંધ્યાસુત જેવા અસત્ પદાર્થની (૧)
પ્રતીતિ પણ નથી થતી, અને (૨) ‘વંધ્યાસુત દેવદત્તથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન’ - એવી ચિંતા પણ
નથી થતી... (આશય એ કે, સત્પદાર્થ સાથે અસત્પદાર્થની પ્રતીતિ કે ચિંતા કશું થાય નહીં... હવે
જો પદાર્થ અસત્ હોય - શબ્દ સિવાય તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોય - તો તેની શબ્દ સાથે પ્રતીતિ કે ચિંતા
કશું થાય નહીં... પણ આ રીતે થાય તો છે જ -)

જ્યારે શબ્દની ઉપલબ્ધિ થાય, ત્યારે શબ્દથી ભિન્ન અર્થની (૧) પ્રતીતિ પણ થાય છે, અને

મેવ, તદ્વેદસ્યાતત્પ્રતિભાસસંવેદનેનાવેદનાત્ । ન હિ ચન્દનશકલં કુઙ્કુમમિતિ વેદ્યતે, વેદ્યતે ચ શબ્દાદ્ ભિન્નપ્રતિભાસિતયા રૂપાદિઘટાદિઃ । બધિરોઽપિ વાહ્લીકઃ પશ્યતિ પનસમિતિ સુપ્રતીતમ્ । (૧૨૩) શબ્દાનુગતબોધસિદ્ધાવપિ ન બોધાભિન્નદેશોઽર્થઃ ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વા તદ્વેદાદિગોચરા । ન ચૈતત્-ઉભયં તદ્વેદગોચરમેવ-શબ્દભેદગોચરમેવ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-તદ્વેદસ્ય-શબ્દભેદસ્ય અતત્પ્રતિભાસસંવેદનેન-અતદાકારવિજ્ઞાનેન અવેદનાત્-અનનુભવાત્ । એતદેવ ભાવયતિ-ન હિ ચન્દનશકલં કુઙ્કુમમિતિ વેદ્યતે તદ્વેદિત્વાત્, વેદ્યતે ચ શબ્દાદ્ ભિન્નપ્રતિભાસિતયા કુઙ્કુમકલ્પો રૂપાદિઘટાદિરિત્યર્થઃ । એતદેવ સ્પષ્ટયતિ-બધિરોઽપિ વાહ્લીકઃ પશ્યતિ પનસમિતિ સુપ્રતીતમ્ । કિન્ન શબ્દાનુગતબોધસિદ્ધાવપિ સત્યાં કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) ‘અર્થ-શબ્દથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન’ - એવી ચિંતા પણ થાય છે... એટલે પદાર્થનું અસ્તિત્વ શબ્દથી અલગ જ માનવું રહ્યું... (ફલતઃ શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય નહીં...)

(૧૨૨) અદ્વૈતવાદી : પણ આ પદાર્થની પ્રતીતિ-ચિંતાને શબ્દવિશેષવિષયક જ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : આ વાત બિલકુલ અનુભવસિદ્ધ નથી, કારણ કે શબ્દનો તદાકાર (=શબ્દાકાર નહીં એવા અર્થાકાર) વિજ્ઞાનથી કદી અનુભવ થતો નથી (તો પદાર્થાકારજ્ઞાનને - પ્રતીતિ/ચિંતાને - શબ્દવિષયક શી રીતે મનાય ?)

જુઓ, ચંદનનાં ટુકડાનો અનુભવ ચંદનરૂપે જ થાય, કંકુરૂપે નહીં, કારણ કે કંકુ તો ચંદનથી જુદો પદાર્થ છે... એટલે બીજા પદાર્થની પ્રતીતિ બીજા પદાર્થ વિશે ન થાય... (તેથી પ્રસ્તુતમાં, પદાર્થની પ્રતીતિ/ચિંતા શબ્દવિષયક ન માની શકાય...)

અદ્વૈતવાદી : પણ કંકુનો તો ચંદનથી ભિન્નરૂપે પણ પ્રતિભાસ થાય છે (એટલે ચંદન વિશે કંકુની પ્રતીતિ ન થાય એ તો બરાબર જ છે... પણ પદાર્થનો તો શબ્દથી ભિન્નરૂપે ક્યાં કદી પ્રતિભાસ થાય છે ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! કેમ નહીં ? જુઓ → બહેરો પણ વાહ્લીક વ્યક્તિ પનસ પદાર્થને તો દેખે જ છે ← આ સુપ્રસિદ્ધ છે...હવે આ વ્યક્તિને બધિરતાને કારણે શબ્દબોધ ન હોવા છતાં પણ, શબ્દથી ભિન્નરૂપે પદાર્થપ્રતિભાસ તો થાય જ છે ને ! તેથી આવા પદાર્થપ્રતિભાસને શબ્દવિષયક ન મનાય...એટલે પદાર્થની પ્રતીતિ-ચિંતાના વિષય તરીકે શબ્દથી અલગ પદાર્થ જ માનવો રહ્યો... ફલતઃ તે બેનું તાદાત્મ્ય ન ઘટતાં, બીજો પક્ષ પણ યુક્ત નથી...

❖ તે વ્યક્તિને કોઈ સંકેત કરતો હોય કે - ‘આ પદાર્થને ફણસ કહેવો’ - ત્યારે તેને બધિરતાને કારણે શબ્દપ્રતિભાસ ન થવા છતાં પણ પદાર્થપ્રતિભાસ તો થાય જ છે. વળી, વાહ્લીક હોવાથી પણસને જાણતો પણ નથી, પહેલીવાર જ જુએ છે...

૧. ‘ભાસિસંવેદને’ ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

કુતઃ શબ્દાર્થયોઃ તાદાત્મ્યમ્ ? (૧૨૪) યચ્ચોક્તમ્-‘તત એવ તત્પ્રતીતેર્વૃક્ષત્વશિંશપાત્વવત્’ इत्यादि तदप्ययुक्तम्, अत्रापि धर्मभेदनिबन्धनत्वादस्य । वृक्षत्वशिंशपात्वे हि विशिष्टौ वस्तुधर्मौ कथञ्चिद् भेदाभेदवृत्ती; नान्यथाऽनयोस्तादात्म्यम् । (૧૨૫) तथाहि-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન બોધાભિન્નદેશોઽર્થો વાચ્ય इति-अस्माद्धेतोः कुतः शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् ? नैवेत्यर्थः । यच्चोक्तम्-‘तत एव तत्प्रतीतेः वृक्षत्वशिंशपात्त्ववत्’ इत्यादि पूर्वपक्षे तदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह-अत्रापि-निदर्शने धर्मभेदनिबन्धनत्वादस्य-तादात्म्यस्य । एतदेवाह-वृक्षत्व-शिंशपात्वे हि-यस्माद् विशिष्टौ वस्तुधर्मौ वर्तते कथञ्चिद् भेदाभेदवृत्ती इतरेतरव्याप्त्या, नान्यथाऽनयोः-वृक्षत्वशिंशपात्वयोः तादात्म्यम्, अनेकदोषप्रसङ्गात् । एतदेवाह तथाही-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(આ પ્રમાણે ખરેખર તો તાદાત્મ્ય જ અઘટિત છે. એટલે પૂર્વપક્ષનો અહીં જ નિરાસ થઈ જાય છે. તો પણ ગ્રંથકારશ્રી તેની એકેક વાતોનું નિરાકરણ કરી, અનેકાંતની વિજયપતાકા ફરકાવશે...)

(૧૨૩) બીજી વાત, બોધ તે શબ્દથી અનુવિદ્ય સિદ્ધ થાય તેટલા માત્રથી શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે શબ્દ ભલે બોધથી અભિન્ન દેશમાં રહે, પણ પદાર્થ તો તે દેશમાં રહ્યો જ નથી...

પ્રશ્ન : તો ક્યાં રહ્યો છે ?

ઉત્તર : પદાર્થ તો બહારના ભાગમાં રહ્યો છે... જ્યારે જ્ઞાન તો પ્રમાતાની અંદર રહ્યું છે... એટલે પદાર્થ તો શબ્દાનુવિદ્યજ્ઞાનથી જુદા દેશમાં જ રહ્યો છે, તો શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય શી રીતે મનાય ? (શું જુદા જુદા દેશમાં રહેલ વિંધ્ય-હિમાલયનું તાદાત્મ્ય કહી શકાય ?)

❖ પૂર્વપક્ષકથિતદષ્ટાંતની એકાંતતાદાત્મ્યતાનો નિરાસ ❖

(૧૨૪) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “શબ્દથી જ અર્થપ્રતીતિ થતી હોવાથી, વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વની જેમ, શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય પણ માનવું જ જોઈએ” ← તે વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે દષ્ટાંતભૂત વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વનું તાદાત્મ્ય પણ ધર્મભેદમૂલક છે, અર્થાત્ બંનેના ધર્મોનો કથંચિદ્ ભેદ પણ છે જ... (એટલે તેઓનું એકાંતતાદાત્મ્ય નથી, પણ ધર્મભેદસહિતનું તાદાત્મ્ય છે. તે આ રીતે-)

❖ વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વનો કથંચિદ્ ભેદ ❖

વૃક્ષત્વ અને શિંશપાત્વ - એ બંને, વસ્તુના વિશિષ્ટ પ્રકારના ધર્મો છે... આ બંને ધર્મોનો કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ - એમ ભેદાભેદરૂપે જ બંને પરસ્પર વ્યાપ્ત થઈને વસ્તુમાં રહે છે અને એટલે જ તે બેનું કથંચિત્ તાદાત્મ્ય કહેવાય છે ← આવું માન્યા સિવાય વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વનું કોઈપણ રીતે તાદાત્મ્ય ઘટી શકે નહીં, કારણ કે બીજી રીતે તાદાત્મ્ય માનવામાં અનેક દોષોનો પ્રસંગ આવે છે... તે આ રીતે -

યદિ વૃક્ષત્વમેવ શિંશપાત્વમિતિ ધવાદ્યભાવપ્રસંગઃ, તત્ર વૃક્ષત્વસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તસ્ય ચ શિંશપાત્વાદિતિ । અથ વિશિષ્ટં વૃક્ષત્વમેતત્, કિમસ્ય વિશેષણમિતિ ચિન્ત્યમ્ । (૧૨૬) નનુ શિંશપાત્વમેવ, કથञ्चिदन્યત્ તર્હિ તત્ તતઃ, અન્યથા પૂર્વોક્તદોષાનતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । યદિ વૃક્ષત્વમેવ શિંશપાત્વમિતિ-એવં તાદાત્મ્યમિષ્યતે, તતઃ કિમિત્યાહ-ધવાદ્યભાવપ્રસંગઃ । કથમિત્યાહ-તત્ર-ધવાદૌ વૃક્ષત્વસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ તસ્ય ચ-વૃક્ષત્વસ્ય શિંશપાત્વાદિતિ । અથ વિશિષ્ટં વૃક્ષત્વમેતત્-શિંશપાત્વમિત્યેતદાશઙ્ક્યાહ-કિમસ્ય-વૃક્ષત્વસ્ય વિશેષણમિતિ ચિન્ત્યમ્ । નનુ શિંશપાત્વમેવ વિશેષણમ્ । એતદા-શઙ્ક્યાહ-કથञ्ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તદ્વિષયત્વોપયોગિના અન્યત્ તર્હિ તત્-શિંશપાત્વં તતઃ-વૃક્ષત્વાત્ । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા-એવમનબ્ધુપગમે પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તિઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૨૫) જો વૃક્ષત્વને જ શિંશપાત્વ કહો અને એ રીતે વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વનું તાદાત્મ્ય કહો, તો તો ધવાદિનો (વૃક્ષવિશેષોનો) અભાવ થઈ જશે, કારણ કે ધવાદિ વૃક્ષોમાં પણ વૃક્ષત્વ રહેલું છે અને એ વૃક્ષત્વને તો તમે શિંશપાત્વરૂપ કહો છો... (એટલે ધવાદિમાં રહેલું વૃક્ષત્વ શિંશપાત્વરૂપ હોવાથી, તેના આશ્રયભૂત ધવાદિ પણ શિંશપાત્વ બની જશે.... ફલતઃ ધવાદિનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે...)

અભેદવાદી : અમે વૃક્ષત્વસામાન્યને શિંશપાત્વ નથી કહેતાં (કે જેથી ધવાદિને પણ શિંશપા માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે) પણ વિશિષ્ટવૃક્ષત્વને જ શિંશપાત્વ કહીએ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પહેલા તો એ વિચારો કે “વિશિષ્ટવૃક્ષત્વ” - માં વૃક્ષત્વના વિશેષણ તરીકે તમે કોને કહો છો ?

(૧૨૬) અભેદવાદી : ‘શિંશપાત્વ’ને... એટલે કે વૃક્ષત્વના વિશેષણ તરીકે અમે શિંશપાત્વનો જ ઉલ્લેખ કરીએ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : તો વૃક્ષત્વ કરતાં, કોઈક અપેક્ષાએ તો શિંશપાત્વને જુદું માનવું જ રહ્યું, કારણ કે સામાન્ય-વિશિષ્ટ બંને પ્રકારના વૃક્ષત્વનો જુદો-જુદો રીતે ઉપયોગ થાય છે... તે આ રીતે -

(૧) વૃક્ષત્વ સામાન્યનો ઉપયોગ છાયા વગેરે માટે થાય છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

19. તદ્વિષયત્વોપયોગિનેતિ । સઃ-વિશિષ્ટઃ સ્વદ્વાકરણાદિવિષયઃ-પ્રવૃત્તિગોચરો યસ્ય સ તથા તસ્ય ભાવસ્તદ્વિષયત્વમ્, તદ્વિષયત્વેનોપયુજ્યત ઇત્યેવંશીલાઃ તદ્વિષયતોપયોગી પ્રકારસ્તેન । અન્યાદૃશો હિ વૃક્ષત્વસામાન્યસ્યોપયોગઃ છાયાકરણાદિઃ, અન્યાદૃશશ્ચ શિંશપાત્વાદેઃ સ્વદ્વાકરણાદિરિતિ ॥

૧. ‘ત્વવિદ્ય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘તદ્વિષય’ ઇત્યધિકઃ સ્વ-પાઠઃ । ૩. ‘છાયાકરણાનિ અન્યાં’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ ક-પાઠઃ । ૪. ‘સ્વદ્વાકરણાદિ’ ઇતિ સ્વ-પાઠઃ ।

વૃત્તિઃ । (૧૨૭) અવૃક્ષત્વવ્યાવૃત્તિમાત્રનિબન્ધનમેતદર્શિશપાવ્યાવૃત્ત્યા વિશેષ્યત્ત્વમિત્યસ્મદભ્યુપગમ-
ચેત્, અસ્ત્વેતદેવમપ્યસ્મદભ્યુપગમસિદ્ધિરેવ, અર્શિશપાવ્યાવૃત્તિરહિતસ્યાપિ વૃક્ષત્વસ્ય
ધવાદિષુ ભાવાત્ શબ્દાન્તરવાચ્યયોર્વિશિષ્ટયોર્ધર્મયોરેવ તાદાત્મ્યમિત્યસ્મદભ્યુપગમ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધવાદ્યભાવપ્રસન્ન इत्यर्थः । अवृक्षत्वव्यावृत्तिमात्रनिबन्धनमेतत्-वृक्षत्वं अर्शिशपाव्यावृत्त्या-
ધવાદિવ્યાવૃત્ત્યા વિશેષ્યત્ત્વમિત્યસ્મદભ્યુપગમ-
ધવાદિવ્યાવૃત્ત્યા વિશેષ્યત્ત્વમિત્યસ્મદભ્યુપગમ-
સિદ્ધિરેવ । કથમિત્યાહ-અર્શિશપાવ્યાવૃત્તિરહિતસ્યાપિ વૃક્ષત્વસ્ય । કિમિત્યાહ-ધવાદિષુ
ભાવાત્, એવં શબ્દાન્તરવાચ્યયોર્વિશિષ્ટયોર્ધર્મયોરેવ-વૃક્ષત્વ-ર્શિશપાત્વયોઃ તાદાત્મ્યમિત્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) વૃક્ષત્વવિશેષ=ર્શિશપાત્વનો ઉપયોગ પલંગ વગેરે બનાવવા માટે થાય છે...

એટલે વૃક્ષત્વથી ર્શિશપાત્વરૂપ વિશિષ્ટવૃક્ષત્વને કથંચિદ્ ભિન્ન જ માનવું જોઈએ, અન્યથા
પૂર્વોક્ત દોષનું ઉલ્લંઘન નહીં થાય, અર્થાત્ ધવાદિનો અભાવ તદવસ્થ જ રહેશે... કારણકે ધવાદિમાં
રહેલ વૃક્ષત્વને પણ ર્શિશપાત્વરૂપ માનવામાં, ધવાદિને પણ ર્શિશપાત્વ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે...

❖ વ્યાવૃત્તિવિધયા દોષનિરાકરણની અશક્યતા ❖

(૧૨૭) અભેદવાદી : વૃક્ષત્વ તે અવૃક્ષત્વ=ઘટાદિની વ્યાવૃત્તિનું કારણ છે...આવા વૃક્ષત્વને
જ અર્શિશપા=ઘટાદિની વ્યાવૃત્તિથી વિશેષિત કરાય છે...એટલે અર્શિશપાવ્યાવૃત્તિવિશિષ્ટ એવાં
અવૃક્ષત્વ-વ્યાવૃત્તિરૂપ વૃક્ષત્વને જ અમે વિશિષ્ટવૃક્ષત્વ કહીએ છીએ... અને આવા વૃક્ષત્વનો જ
અમે ર્શિશપાત્વરૂપે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ...

સ્યાદ્વાદી : તો ભલે આવું થાઓ... પણ આવું માનવામાં ખરેખર તો અમારા અભ્યુપગમની
જ સિદ્ધિ થશે, કારણ કે આ કથનથી તો તમે એ કહ્યું કે, અર્શિશપાવ્યાવૃત્તિવિશિષ્ટ (=ર્શિશપાત્વરૂપ)
વૃક્ષત્વ તે માત્ર ર્શિશપામાં જ રહે છે, અને (૨) અર્શિશપાવ્યાવૃત્તિરહિત વૃક્ષત્વસામાન્ય તો ધવાદિમાં
પણ રહે છે - આવા શબ્દોથી, ખરેખર તો તમે બે વિશિષ્ટ ધર્મોનું (ર્શિશપાત્વ-વૃક્ષત્વનું) જ કથન કર્યું

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

20. અવૃક્ષવ્યાવૃત્તિમપ્યેવમેતદવૃક્ષવ્યાવૃત્તિમાત્રં ન ભવતીત્યાદિ દૂષણમનાદૃત્યેતિ । યદિ હિ વૃક્ષત્વં
અવૃક્ષવ્યાવૃત્તિમાત્રમેવાભ્યુપગમ્યતે તર્હિ વસ્ત્યાસુતપ્રખ્યં વ્યાવૃત્તિમાત્રં તુચ્છમેવ તત્ પ્રાપ્નોતિ, ન તુ વિશિષ્ટં
વસ્ત્વતિ દૂષણમનદ્વીકૃત્યેત્યર્થઃ ॥

❖ અહીં જો કે, પૂર્વપક્ષીનું ખંડન આ રીતે પણ થઈ શકે છે કે → જો વૃક્ષત્વને માત્ર અવૃક્ષવ્યાવૃત્તિરૂપ જ
માનો, તો તો વંધ્યાસુતની જેમ માત્ર વ્યાવૃત્તિરૂપે તો તે તુચ્છરૂપ જ સાબિત થશે, વિશિષ્ટ વસ્તુરૂપ નહીં ← પણ આ
દૂષણનો આદર નહીં કરીને, ગ્રંથકારશ્રી બીજી જ દિશા ચીંધી રહ્યા છે.

૧. 'અવૃક્ષત્વં અવૃક્ષવ્યાવૃત્તિઃ' इति च-पाठः ।

સિદ્ધિઃ, (૧૨૮) પરિકલ્પિતત્વં ચ વ્યાવૃત્તીનાં પ્રાગ્ નિરસ્તમેવેતિ ન પુનઃ પ્રતન્યતે ।
 एवं च 'वृक्षत्वप्रतिपत्तिनान्तरीयका शिंशपात्वप्रतिपत्तिरित्यनयोस्तादात्म्यम्' इत्येतत्
 सुन्दरमेव, कथञ्चित् तदुपपत्तेः, अन्यथाऽयोगादित्युक्तप्रायम् । (૧૨૯) एवं શબ્દપ્રતિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્મદભ્યુપગમસિદ્ધિઃ । પરિકલ્પિતત્વં ચ વ્યાવૃત્તીનાં પ્રાગ્ નિરસ્તમેવ અનેકશ્ચેતિ ન પુનઃ
 પ્રતન્યતે । इहैव धवादौ शिंशपात्वरहितवृक्षत्वभावश्च परिकल्पनाशङ्कुरिति भावनीयम् । एवं च
 वृक्षत्वप्रतिपत्तिनान्तरीयका शिंशपात्वप्रतिपत्तिरित्यनयोः-वृक्षत्व-शिंशपात्वयोः
 तादात्म्यमित्येतत् सुन्दरमेव । कुत इत्याह-कथञ्चित् तदुपपत्तेः-तादात्म्योपपत्तेः अन्यथा-
 ऽयोगादित्युक्तप्रायं-प्रायेणोक्तं 'नान्योऽन्यव्याप्तिः' इत्यादिना । दाष्टान्तિકમધિકૃત્યાહ-एवं

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, વ્યાવૃત્તિવિધયા માત્ર તે બેના શબ્દો જ બદલ્યા છે...

આ રીતે બે વિશિષ્ટ ધર્મો માની તે બેનું તાદાત્મ્ય કહેતા છો, તો તો અમારા અભ્યુપગમની જ
 સિદ્ધિ થઈ ને ?

(૧૨૮) અદ્વૈતવાદી : પણ વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વ તો અમારા મતે વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી કાલ્પનિક
 છે... જ્યારે તમે તો બંનેને વાસ્તવિક માનો છો, તો પછી અમારો મત તમારી સમાન શી રીતે બન્યો ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ભાઈ ! વ્યાવૃત્તિઓની કલ્પિતતાનો તો અમે પૂર્વે અનેકવાર નિરાસ કરી ચૂક્યા
 છીએ, માટે ફરી તેનો અહીં વિસ્તાર કરતા નથી... ટૂંકમાં વ્યાવૃત્તિરૂપ વૃક્ષત્વ/શિંશપાત્વને પણ
 વાસ્તવિક જ માનવા રહ્યા, એટલે ફલતઃ તો અમારા અભ્યુપગમનો જ સ્વીકાર થયો.

સાર : ધવમાં શિંશપાત્વરહિતવૃક્ષત્વ, પરિકલ્પનાનો શત્રુ છે. કઈ પરિકલ્પના ? તો પૂર્વનાં
 વાક્યમાં 'વ્યાવૃત્તિનાં પરિકલ્પિતત્વં' કહ્યું તેમાં વ્યાવૃત્તિની પરિકલ્પના.... એટલે વૃક્ષત્વને અવૃક્ષત્વ-
 વ્યાવૃત્તિ માનો અને શિંશપાત્વને અશિંશપાત્વની વ્યાવૃત્તિ માનો અને તે બંનેને પરિકલ્પિત માનો તો
 એકના અભાવવિશિષ્ટ બીજું (અશિંશપાત્વવ્યાવૃત્ત્યભાવવિશિષ્ટ અવૃક્ષત્વવ્યાવૃત્તિ) ધવમાં હોઈ શકે
 નહીં. એટલે પરિકલ્પના સંગત નથી.

❖ બોધના અવિનાભાવની અપેક્ષાએ શબ્દ - અર્થનાં તાદાત્મ્યનો નિરાસ ❖

તમે જે કહ્યું હતું કે → “શિંશપાત્વની પ્રતિપત્તિ વૃક્ષત્વ-પ્રતિપત્તિને અવિનાભાવી છે, એટલે
 વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વનું તાદાત્મ્ય છે (બાકી) તો શિંશપાત્વના બોધ માટે વૃક્ષત્વના બોધની જરૂર શું ?” ←
 તે કથન તો સુંદર જ છે, કારણ કે વૃક્ષત્વ-શિંશપાત્વનું કથંચિત્ તાદાત્મ્ય તો છે જ, નહીંતર તો
 શિંશપાત્વના બોધમાં વૃક્ષત્વબોધની કદી અપેક્ષા જ નહીં રહે... આ બધું અમે પૂર્વે જ ('નાન્યોઽન્ય-
 વ્યાપ્તિ' - એ ગ્રંથથી જ) કહી ગયા છીએ...

૧. પ્રેક્ષતાં ૭૬૫-૭૬૬તમે પૃષ્ઠે । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'પરિકલ્પનાત્ શત્રુઃ' इति पाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण
 पाठस्थापना । ૩. 'नान्तरीयका' इति क-पाठः । ४. 'नान्यान्यं' इति ड-पाठः ।

पत्तिनान्तरीयकैवार्थप्रतिपत्तिरित्यनयोरपीदं न्याय्यमिति त्वसुन्दरम्, अर्थस्य बोधभिन्न-
देशतोपपत्तेः, तथाऽनुभवसिद्धत्वात् तदुपलब्धावपि तदर्थप्रवृत्तिसिद्धेः । भ्रान्तिमात्रमेतन्न
तत्त्वत इति चेत्, किमत्र प्रमाणम् ? तयोरेव तादात्म्यमिति चेत्, तदिदमसिद्धमसिद्धेन

❖-----❖ व्याख्या ❖-----❖

शब्दप्रतिपत्तिनान्तरीयकैवार्थप्रतिपत्तिरित्यनयोः-शब्दार्थयोरिदं-तादात्म्यं न्याय्यमिति तु-
एतत् पुनरसुन्दरम् । कुत इत्याह-अर्थस्य-घटादेर्बोधभिन्नदेशतोपपत्तेः, तथाऽनुभवसिद्ध-
त्वात्-बोधाद् भिन्नदेशतयाऽर्थस्यानुभवसिद्धत्वात्, विभिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदनादित्यर्थः ।
इहैवोपचयमाह-तदुपलब्धावपि-अर्थोपलब्धावपि सत्यां तदर्थ-अर्थार्थ प्रवृत्तिसिद्धेर्नैषा-
र्थतद्बोधाभेदे च बोधे च शब्द इति भावनीयम् । भ्रान्तिमात्रमेतदर्थस्य बोधभिन्नदेशतादि, न
तत्त्वतः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-किमत्र-भ्रान्तिमात्रमेतदित्येतस्मिन् प्रमाणम् ? तयोरेव-
शब्दार्थयोः तादात्म्यं बोधशब्दभावेन । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-तदिदमसिद्धं बोधार्थयो-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૨૯) પણ પછી તમે દૌર્ઘ્નિકને આશ્રયીને જે કહ્યું હતું કે → “અર્થપ્રતિપત્તિ તે શબ્દપ્રતિપત્તિને અવિનાભાવી છે... એટલે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય પણ ન્યાયસંગત જ છે” ← તે કથન બિલકુલ સુંદર નથી, કારણ કે પદાર્થ તો બોધથી ભિન્નદેશમાં જ સંગત છે...બોધ પ્રમાતાની અંદર સંવેદાય છે, જ્યારે ઘટાદિ પદાર્થો તો બહાર સંવેદાય છે, આવું સંવેદન દરેકને અનુભવસિદ્ધ છે... એટલે બોધથી પદાર્થની ભિન્નદેશતા જ સિદ્ધ થાય છે...

બીજી વાત, બોધની ઉપલબ્ધિ થવા છતાં પણ પદાર્થ માટે પ્રવૃત્તિ થતી દેખાય છે. હવે જો શબ્દમાં બોધ હોય અને અર્થ-બોધનો અભેદ હોય તો શબ્દથી બોધ અને તેનાથી અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી અર્થ માટે પ્રવૃત્તિ ન થાય...

અદ્વૈતવાદી : “પદાર્થ તે બોધથી ભિન્નદેશમાં રહે છે” - તે માન્યતા ખરેખર તો ભ્રાન્તિ જ છે, બાકી પારમાર્થિક રીતે તો પદાર્થનું ભિન્નદેશમાં અસ્તિત્વ જ નથી...

સ્યાદ્વાદી : “પદાર્થની દેખાતી ભિન્નદેશતા આન્તરૂપ છે” - એ વાતમાં પ્રમાણ શું ?

અદ્વૈતવાદી : એમા શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય જ પ્રમાણભૂત છે... આશય એ કે, શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય હોવાથી, બોધ સાથે શબ્દનો અનુવેધ થતાં અર્થનો અનુવેધ પણ થશે જ અને એટલે જ અમે કહીએ છીએ કે, અર્થની વિન્નદેશતા વ્રાન્તિ છે...

સ્યાદાદી : અરે ! તમે તો અસિદ્ધવસ્તુને અસિદ્ધવસ્તુથી સાધો છો... ભાવ એ કે, અર્થ-બોધનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરવાનું છે (જે હજી અસિદ્ધ છે.) તેની સિદ્ધિ માટે પ્રમાણ તરીકે તમે શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્યનો ઉલ્લેખ કરો છો, જે પોતે જ હજી સિદ્ધ નથી... તો આવી અસિદ્ધ વસ્તુથી અસિદ્ધવસ્તુની

✽ જેમાં દષ્ટાંત ઘટાવવાનું હોય, તેને 'દાર્ષ્ટિક' કહેવાય...

१. 'विच्छिन्नार्थः' इति ड-पाठः । २. 'शब्दा' इति ड-पाठः ।

સાધ્યતે । યત્કિञ્ચિદેતત્ । (૧૩૦) દેશભેદેન તદ્ભેદ એવ પ્રતીયત્ત્વમ્ ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યાપિ તદ્ભેદત્વેન ભેદકત્વાયોગાત્ । ન હ્યવિશિષ્ટમમ્ભસ્તદન્યસ્ય ભેદકં ભવતિ, ન ચ કથञ્ચિદ્ ભિન્નં વિશેષણમન્તરેણ વિશિષ્ટતા, સ્વરૂપવૈશિષ્ટ્યસ્યાપિ અન્યતો દેશભેદાદિના વિના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્તાદાત્મ્યમસિદ્ધેન શબ્દાર્થતાદાત્મ્યેન સાધ્યત્ત્વમ્ ઇતિ કૃત્વા યત્કિञ્ચિદેતત્-અસારમ્ । દેશ-ભેદેન તદ્ભેદ એવ, પ્રક્રમાઞ્ચબ્દાત્મકાર્થભેદ એવ પ્રતીયત્ત્વમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-ન, તસ્યાપિ-દેશભેદસ્યાપિ તદ્ભેદત્વેન-શબ્દાત્મકાર્થભેદત્વેન ભેદકત્વાયોગાત્ । એતદેવ દૃષ્ટાન્તેન ભાવયતિ । ન હ્યવિશિષ્ટમમ્ભઃ ક્ષારાદિના તદન્યસ્ય-અમ્ભસો ભેદકં ભવતિ, ઉભયોસ્તન્માત્રત્વાત્, ન ચ કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ તદ્વિશેષણોપયોગિત્વલક્ષણેન ભિન્નં વિશેષણં-દેશાદિ-કમન્તરેણ-વિના વિશિષ્ટતામ્ભસઃ । ભેદકસ્ય સ્વરૂપમેવ વિશિષ્ટમિતિ પક્ષવ્યુચ્છેદાયાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સિદ્ધિ શી રીતે થાય ? એટલે તમારું કથન અસાર છે...

(૧૩૦) અદ્વૈતવાદી : બોધ તે પ્રમાતાની અંદર હોવાથી, બોધ સાથે અનુવિદ્ય શબ્દ પણ પ્રમાતાની અંદર છે અને પદાર્થ બહારના દેશમાં છે ← આમ દેશભેદ હોવાથી (જ્ઞાન કરતાં) પદાર્થના ભેદની પ્રતીતિ થાય છે... (આ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદી, પદાર્થની જુદાપણાંની પ્રતીતિની સંગતિ કરવા દેશભેદ બતાવે છે... જો કે તેઓ ભિન્નદેશમાં રહેલ પદાર્થને પણ શબ્દાત્મક તો માને જ છે... એટલે તેઓને શબ્દાદ્વૈત તો અખંડ જ લાગે છે...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તમારા મતે તો દેશભેદ પણ (શબ્દભેદથી વધીને) કંઈ નથી એટલે તે દેશભેદ પણ શબ્દાત્મક અર્થનો (જ્ઞાનથી) ભેદ કરવા, ભેદક બને નહીં, કારણ કે તમે તો અદ્વૈતવાદી છો, એટલે તમારા મતે દેશભેદાદિ જુદું જુદું કોઈ વિશેષણ જ નથી કે જે ભેદક બને...

ક્ષાર, રંગ, સ્વાદુતાને આશ્રયીને એકદમ સમાન (=અવિશિષ્ટ) પાણી, જેમ બીજા પાણીનો ભેદક ન બને, તેમ અદ્વૈતવાદીમતે દરેક પદાર્થ અવિશિષ્ટ-સમાન છે, એટલે તેઓનો ભેદ કરનાર દેશભેદાદિ જેવું કોઈ જ જુદું વિશેષણ નથી...

હા ! બીજા પાણીની વ્યાવૃત્તિ માટે, જો તેમાં દેશાદિરૂપ કોઈ અલગ વિશેષણ માનો, તો પાણીની વિશિષ્ટતા ઘટી જાય... ફલતઃ દેશાદિભેદ અવશ્ય બે પાણીના ભેદક બનશે... પણ દેશાદિને જુદા માનવામાં જ આવું ઘટે, અન્યથા નહીં... (પણ અદ્વૈતવાદી ! તમે તો આવા કોઈ વિશેષણો માનતા નથી, તો તેમાં વિશિષ્ટતા શી રીતે ઘટે ?)

અદ્વૈતવાદી : જુઓ - બે પાણી છે, તેમાં એક પાણી પોતે જ પોતાથી બીજા પાણીનો ભેદ સિદ્ધ કરે છે, એટલે પહેલું પાણી ભેદક છે... હવે આ ભેદક પાણીમાં, દેશાદિ કોઈ જુદા વિશેષણોને આશ્રયીને વિશિષ્ટતા માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે ભેદકપાણીનું પોતાનું સ્વરૂપ જ તેવા વિશિષ્ટ

ડ્યોગાદિતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવિષય એવ । (૧૩૧) એવં ચ 'શબ્દાનુવિદ્ધશ્રાંખિલોઽર્થાવબોધ
ઇત્યનુભવઃ સર્વપ્રાણભૃતાં તદભાવે બોધાનુપપત્તેઃ' ઇતિ દેવદત્તકાન્તેતરરૂપચિન્તાયા-
મનાભોગવતો ભોજનમાત્રકથનમેતત્, સત્યપ્યસ્મિન્નિષ્ઠાર્થાસિદ્ધેઃ । તથાહિ-યદિ નામ બોધઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્વરૂપવૈશિષ્ટ્યસ્યાપિ, અન્યતઃ, અન્યસ્યામ્ભસ ઇતિ પ્રક્રમઃ । દેશભેદાદિના-ભેદકેન વિના^૩-
ડ્યોગાદિતિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવિષય એવ વિચારસ્તદભાવે દ્વયોરપ્યમ્ભસોરેકત્વાપત્તેઃ । એવં ચ સતિ
શબ્દાનુવિદ્ધશ્રાંખિલોઽર્થાવબોધ ઇત્યનુભવઃ સર્વપ્રાણભૃતાં તદભાવે બોધાનુપપત્તેરિતિ,
એતદિતિ યોગઃ । એતત્ કિમિત્યાહ-દેવદત્તકાન્તેતરરૂપચિન્તાયાં સત્યાં અનાભોગવતો ભોજન-
માત્રકથનં વર્તતે, અનુપયોગીત્યર્થઃ । તથા ચાહ-સત્યપ્યસ્મિન્નિષ્ઠાર્થાસિદ્ધેઃ । ઇષ્ટં હિ શબ્દાર્થ-
યોસ્તાદાત્મ્યં તન્ન શબ્દાનુવિદ્ધબોધમાત્રનિમિત્તમ્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શનિ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રકારનું છે કે જેથી તે વિશેષણોની અપેક્ષા વિના જ બીજા પાણીનો ભેદ સિદ્ધ કરી દે છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! પણ પહેલા એ તો કહો કે, બીજા પાણી કરતાં આ ભેદક પાણીનું સ્વરૂપ
વિશિષ્ટ કેમ ? આશય એ કે, દેશભેદાદિ કોઈ જુદા ભેદક વિના તો પાણીનાં સ્વરૂપમાં પણ વિશિષ્ટતા
ન જ ઘટે, કારણ કે ભેદક વિના તો પાણીનું સ્વરૂપ એક સરખું જ રહે...

આ પદાર્થ (દેશભેદાદિ ભેદક વિના વિશિષ્ટતા ન ઘટે - એ વાત) એકદમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય છે...
શાંતિથી સમજવા પ્રયત્ન કરવો...

નિષ્કર્ષ : બે પાણીની જેમ, (જ્ઞાનથી) શબ્દાત્મક અર્થનો ભેદ ત્યારે જ સંગત થાય કે જ્યારે
તમે દેશભેદાદિ જુદા વિશેષણોનું અસ્તિત્વ માનો... પણ તમે તો તેવું માનતા નથી. ફલતઃ જ્ઞાનથી
પદાર્થની ભિન્નદેશતાવિષયક અનુભવસિદ્ધ-અભ્રાન્ત પ્રતીતિનો અપલાપ થશે...

❖ અન્યકથનથી પણ અસંબદ્ધપ્રલાપિતા ❖

(૧૩૧) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “પદાર્થનો દરેક બોધ શબ્દથી અનુવિદ્ધરૂપે જ થાય છે,
એવો દરેક પ્રાણીઓને અનુભવ છે, કારણ કે શબ્દાનુવેધ વિના પદાર્થની પ્રતીતિ જ નથી” ← આ
કથન પણ અસંબદ્ધપ્રલાપરૂપ છે...

જેમ કે દેવદત્તની પત્ની છે કે નહીં - એ રૂપ ચિંતા ચાલતી હોય, ત્યારે ત્યાં કોઈ અનાભોગવાળી
(પ્રસ્તુત વિચારણાને ન જાણનાર) વ્યક્તિ આવીને ભોજનમાત્રકથન કરે, અર્થાત્ ‘તેણે જમી લીધું
છે’ એ વાત કરે તો તે અસંબદ્ધ-અનુપયોગી ગણાય... તેમ પ્રસ્તુતમાં વિચારણા એ ચાલે છે કે -
‘શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય છે કે નહીં’... પણ તમે તો કોઈ અસંબદ્ધ જ કથન કરી રહ્યા છો કે - ‘શબ્દનો
બોધ સાથે અનુવેધ છે...’ આશય એ કે, શબ્દનો બોધ સાથે અનુવેધ હોય તેમાં શબ્દ-અર્થનાં તાદાત્મ્યને
શું સંબંધ ?

૧. સમીક્ષ્યતાં ૭૬૬તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ‘ભોગવદ્ભોજનં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદિતે તુ ‘વિના યોગાત્’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ ।

શબ્દાનુવિદ્ધઃ તતઃ શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યમિતિ કાઽત્રોપપત્તિઃ ? (૧૩૨) અન્યચ્ચ બોધશબ્દયોરપિ તાદાત્મ્યં વા સ્યાત્ ન વા । કિઞ્ચાતઃ ? તાદાત્મ્યે શબ્દસ્યાપિ બોધમાત્રતાપત્તિરિતિ તન્માત્રવાદસિદ્ધિઃ । બોધસ્ય વાઽચેતનત્વં શબ્દાત્મત્વેન, તથા ચાનુભવવિરોધઃ, ચેતનાચેતનત્વે ચ શબ્દાત્મનો નામકરણં જગદ્વૈચિત્ર્યસ્ય । એતેન યદુક્તમ્-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યદિ નામ બોધઃ શબ્દાનુવિદ્ધસ્તતઃ શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યમિતિ કાઽત્રોપપત્તિઃ ? ન કાચિદિત્યર્થઃ । ઇહૈવાભ્યુચ્ચયમાહ અન્યચ્ચેત્યાદિના । અન્યચ્ચ બોધ-શબ્દયોરપિ તાદાત્મ્યં વા સ્યાન્ન વા । કિઞ્ચાત ઇત્યાહ-તાદાત્મ્યે શબ્દસ્યાપિ બોધમાત્રતાપત્તિરિતિ કૃત્વા તન્માત્રવાદસિદ્ધિઃ-બોધમાત્રવાદસિદ્ધિઃ । બોધસ્ય વાઽચેતનત્વં શબ્દાત્મત્વેન હેતુના તથા ચાનુભવવિરોધઃ પક્ષદ્વયેઽપિ । ચેતનાચેતનત્વે ચ અભ્યુપગમ્યમાને કસ્યેત્યાહ-શબ્દાત્મનઃ-શબ્દતત્ત્વસ્ય કિમિત્યાહ-નામકરણમ્ । કસ્ય જગદ્વૈચિત્ર્યસ્ય યદુત શબ્દ ઇતિ । એતેન યદુક્તં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉપરોક્ત કથનથી બોધમાં શબ્દનો અનુવેધ માની લો, તો પણ તમારી ઈષ્ટની સિદ્ધિ તો ન જ થાય... તમને શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય સાધવું ઈષ્ટ છે, પણ તે સિદ્ધ શબ્દાનુવિદ્ધ બોધમાત્રથી ન થાય... એ આ રીતે -

જો બોધમાં શબ્દનો અનુવેધ હોય, તો તેટલા માત્રથી શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરવામાં કોઈ યુક્તિ નથી... (ઘટ નો માટી સાથે અનુવેધ હોય, તેટલા માત્રથી ઘટ-પટનું તાદાત્મ્ય ન કહેવાય...)

❖ શબ્દ-બોધની એકાંત અનુવેધતાનો નિરાસ ❖

(૧૩૨) બીજી વાત, તમે જે ‘શબ્દાનુવિદ્ધબોધ’ કહો છો, તેમાં શબ્દ અને બોધનું તાદાત્મ્ય (૧) માનો છો, કે (૨) નહીં? આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે -

(૧) જો શબ્દ-બોધનું તાદાત્મ્ય કહો, તો તો (ક) શબ્દનો બોધની સાથે અભેદ થતાં, શબ્દ પણ બોધરૂપ બનવાની આપત્તિ આવે, એટલે જ્ઞાનાદૈત થાય, અથવા તો (ખ) બોધનો શબ્દની સાથે અભેદ થતાં, બોધ પણ શબ્દરૂપ બનવાથી તે અચેતન બનવાની આપત્તિ આવે... આ આપત્તિઓ ઈષ્ટાપત્તિ પણ ન કહેવાય, કારણ કે શબ્દને બોધરૂપ કે બોધને શબ્દરૂપ માનવામાં અનુભવવિરોધ છે...

અદ્વૈતવાદી : અમે શબ્દાનુવિદ્ધબોધને ચેતનાચેતનરૂપ માનીશું... એટલે એક જ તત્ત્વ-બોધ અંશે ચેતનરૂપ અને શબ્દ અંશે અચેતનરૂપ; પછી તો વાંધો નહીં ને ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આ રીતે તો તમે જગતવિચિત્રતાનો જ સ્વીકાર કર્યો... માત્ર તેનું “શબ્દબ્રહ્મ”

❖ (૨) જો તાદાત્મ્ય ન માને તો તો તેમનો શબ્દાદૈતવાદ જ તુટી જાય, તેથી તેઓ બીજો વિકલ્પ તો માનતા જ નથી... એટલે ગ્રંથકારશ્રીએ ન કહ્યું હોવા છતાં પણ, આ વિકલ્પનું નિરાકરણ સમજી લેવું...

૧. ૭૬૬તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘સિદ્ધેઃ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

‘આહ ચ શબ્દાર્થવિત્-વાગ્રૂપતા ચેદુત્ક્રામેત્’^૧ ઇત્યાદિકારિકાદ્વયં તદપિ પ્રત્યુક્તમ્, તુલ્ય-યોગક્ષેમત્વાદિતિ । (૧૩૩) આહ ચ વાદિમુખ્યઃ-

“બોધાત્મતા ચેત્ચબ્દસ્ય ન સ્યાદન્યત્ર તચ્છ્રુતિઃ ।
યદ્ બોદ્ધારં પરિત્યજ્ય ન બોધોઽન્યત્ર ગચ્છતિ ॥
ન ચ સ્યાત્ પ્રત્યયો લોકે યઃ શ્રોત્રા ન પ્રતીયતે ।
શબ્દાભેદેન સત્યેવં સર્વઃ સ્યાત્ પરચિત્તવિત્ ॥”^૨ ઇત્યાદિ ।

♦.....♦ વ્યાખ્યા ♦.....♦
પૂર્વપક્ષે-‘આહ ચ શબ્દાર્થવિત્-વાગ્રૂપતા ચેદુત્ક્રામેત્’^૩ ઇત્યાદિકારિકાદ્વયં પ્રાક્ તદપિ પ્રત્યુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદનન્તરોદિતેન ઇતિ । આહ ચ વાદિમુખ્યઃ-સમન્તભદ્રઃ-બોધાત્મતા ચેત્-યદિ શબ્દસ્ય તતઃ કિમિત્યાહ-ન સ્યાદન્યત્ર બોદ્ધુસ્તચ્છ્રુતિઃ । ઉપપત્તિમાહ-યદ્ બોદ્ધારં પરિત્યજ્ય-વિહાય ન બોધોઽન્યત્ર ગચ્છતિ, તથાઽનનુભવાત્ । ન ચ સ્યાત્ પ્રત્યયો લોકે કશ્ચિત્ । કિંવિશિષ્ટ ઇત્યાહ-યઃ શ્રોત્રા-પ્રાણિના ન પ્રતીયતે । કેન

♦.....♦ અનેકાંતરશ્મિ ♦.....♦
એવું એક બીજું નામ આપ્યું - એટલે ‘સંપૂર્ણજગત શબ્દમય છે’ - એ કથનથી ખરેખર તો તમે એવું જ કહ્યું કે - ‘સંપૂર્ણજગત વિચિત્રરૂપ છે’... ફલતઃ શબ્દાદ્વૈતવાદ તો સિદ્ધ ન જ થયો...

✽ ભર્તૃહરિના મતનો નિરાસ ✽

ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કારિકા કહી હતી કે → “જો વિજ્ઞાનમાંથી શાશ્વત વાગ્-રૂપતા જ નીકળી જાય, તો તે વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન જ નહીં રહે... ખરેખર તો વાગ્રૂપતા જ પ્રત્યવમર્શ કરનારી છે... એવો કોઈ પ્રત્યય નથી કે જેમાં શબ્દનો અનુવેધ ન હોય... વગેરે” ← તે કારિકાનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે આનો નિરાસ કરવાનો યોગક્ષેમ પણ ઉપરવત્ જ છે...

(અર્થાત્ આ કારિકામાં વિજ્ઞાન સાથે શબ્દનો સર્વથા અનુવેધ બતાવ્યો છે. પણ તેવું માનવામાં ઉપરોક્ત રીતે પુષ્કળ દોષો આવે છે. એટલે જ તેવું ન મનાય...)

(૧૩૩) આ વિશે વાદિમુખ્ય સમન્તભદ્રજીએ કહ્યું છે કે,

“જો શબ્દ બોધરૂપ હોય, તો તે શબ્દનું જ્ઞાતા સિવાય બહાર કોઈને કોઈપણ ઠેકાણે શ્રવણ ન થઈ શકે, કારણ કે બોધ તો બોધવાળા વ્યક્તિને છોડીને બીજે ક્યાંય જતો નથી... (એટલે બોધરૂપ શબ્દ પણ બોધવાળામાં જ રહે, બીજે નહીં... પણ વક્તાએ બોલેલા શબ્દો તો દૂર-નજીક ભાગમાં પણ સંભળાય છે... એટલે શબ્દને બોધરૂપ માનવો ઉચિત નથી...)

અને બોધ શબ્દરૂપ હોય, તો તેવો કોઈ બોધ જ નહીં રહે કે જે બોધની શ્રોતાને પ્રતીતિ ન થાય... (અર્થાત્ શ્રોતાને બધા જ બોધની પ્રતીતિ થશે.) કારણ કે વક્તાના શબ્દો તો બહાર પણ છે,

૧. ‘અત્ર તુ શબ્દાર્થતત્ત્વવિત્’ ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૨-૩. અનુષ્ટુપ્ । ૪. ૭૬૬-૭૬૭તમે પૃષ્ઠે । ૫. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘બોધુસ્ત’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

(૧૩૪) યચ્ચોક્તમ્-^૧‘ન ચાલોચનજ્ઞાનમપિ ન શબ્દાનુવિદ્ધં તથાજનનુભવેઽપિ સુમાદિબોધવત્ તત્સૂક્ષ્મભાવોપપત્તેઃ, ઋર્ધ્વં તત્સ્થૂરભાવાત્’^૨ ઇત્યાદિ તદપિ ન નો બાધાયૈ, તત્તદનુવેધેઽપ્યુક્તવત્ શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યાયોગાત્ । ન ચ સુમાદિબોધઃ સૂક્ષ્મઃ સન્ન-ન્યૂનાતિરિક્તતદ્ભાવ ઋર્ધ્વં સ્થૂરો ભવતિ, એકાન્તૈકસ્ય તદન્યપ્રતિબન્ધકાભાવેઽવસ્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

હેતુનેત્યાહ-શબ્દાભેદેન શબ્દ એવ પ્રત્યય ઇતિ કૃત્વા । સત્યેવમ્-એવં સતિ સર્વઃ સ્યાત્ શ્રોતા પરચિત્તવિત્ શબ્દસ્યૈવ ચિત્રત્વાદિત્યાદિ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષે^૩‘ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન શબ્દાનનુવિદ્ધં તથાજનનુભવેઽપિ સુમાદિબોધવત્ તત્સૂક્ષ્મભાવોપપત્તેઃ ઋર્ધ્વં તત્સ્થૂરભાવાત્’ ઇત્યાદિ, તદપિ કિમિત્યાહ-ન નઃ-નાસ્માકં બાધાયૈ । કુત્ત ઇત્યાહ-તત્તદનુવેધેઽપિ તેન-શબ્દેન તદનુવેધેઽપિ-બોધાનુવેધેઽપિ ઉક્તવત્-યથોક્તં તથા શબ્દાર્થયોઃ તાદાત્મ્યાયોગાત્, અન્યચ્ચે-ત્યાદિના નિર્દર્શિતમેતત્ । દૂષણાન્તરમધિકૃત્યાહ-ન ચેત્યાદિ । ન ચ સુમાદિબોધઃ સૂક્ષ્મઃ સન્ન-ન્યૂનાતિરિક્તતદ્ભાવઃ-તાવન્માત્ર એવ ઋર્ધ્વં સ્થૂરો ભવતિ । કુત્ત ઇત્યાહ-એકાન્તૈકસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે શબ્દની સાથે વક્તૃગત બોધનું જ્ઞાન પણ થઈ જ જશે અને એટલે તો બધા શ્રોતાઓ પરચિત્તના જાણકાર બની જશે... (કારણ કે શબ્દ=ચિત્ત... શબ્દને જાણવું એટલે વક્તાના ચિત્તને જાણવું... પણ તેવું તો અનુભવસિદ્ધ નથી. એટલે બોધને શબ્દરૂપ માનવો પણ ઉચિત નથી...)

સાર : તેથી શબ્દ-બોધનું તાદાત્મ્ય બિલકુલ સંગત નથી...

❖ અદ્વૈતવાદીનાં અન્યમંતવ્યનો નિરાસ ❖

(૧૩૪) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “અનુભવ ન થવા છતાં આલોચનજ્ઞાન શબ્દથી અનનુવિદ્ધ નથી, પણ અનુવિદ્ધ જ છે... કારણ કે સૂતેલાને થનાર સૂક્ષ્મબોધની જેમ સૂક્ષ્મશબ્દ તો ત્યાં પણ છે જ અને તે સૂક્ષ્મ શબ્દ-બોધ જ, પાછળથી સ્થૂળરૂપે થાય છે... વગેરે” ← તે કથન પણ અમને બાધક નથી, કારણ કે બોધમાં શબ્દાનુવેધ થવા છતાં પણ, ઉક્ત રીતે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય ઘટતું જ નથી... એ બધું અમે ‘અન્યચ્ચ...’ - ઈત્યાદિ ગ્રંથથી બતાવી ગયા...

❖ એકાંતવાદીમતે સુપ્તાદિબોધની સ્થૂળરૂપતાનો નિરાસ ❖

બીજી વાત, સુપ્ત-મત્તાદિ વ્યક્તિને થનારો સૂક્ષ્મબોધ, તે ન્યૂનાધિકતા વિના (=તેટલા જ પ્રમાણમાં રહેતો છતો) પાછળથી સ્થૂળ થાય એવું બની શકે નહીં, કારણ કે તમે માત્ર બોધરૂપતા જ માનો છો, એકાંતે એક જ વસ્તુ માનો છો, કર્મ જેવાં બીજા કોઈ પ્રતિબંધક તત્ત્વનું તમે અસ્તિત્વ માનતા નથી...

૧. ૭૬૭-૭૬૮તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘તથા લોચન’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ૭૬૭-૭૬૮તમે પૃષ્ઠે ।

ભેદાનુપપત્તેઃ (૧૩૫) પ્રતિબન્ધકભાવે ચ તત્કૃતશ્ચૈતન્યક્રિયાનિષેધસ્તદભાવે ચ તત્ક્રિયેતિ ન સૂક્ષ્મસ્ય સ્થૂરભાવઃ, ઉપચયકર્તૃદલાભાવાદિતિ । (૧૩૬) એવં ચ સતિ 'ન' ચાસાવ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

બોધરૂપતયા તદન્યપ્રતિબન્ધકાભાવે ²¹કર્મણોઽભાવ इत्यर्थः, કિમિત્યાહ-અવસ્થાભેદાનુપપત્તેઃ પ્રતિબન્ધકભાવે ચ સતિ તત્કૃતઃ-પ્રતિબન્ધકકૃતઃ ²²ચૈતન્યક્રિયાનિષેધસ્તદભાવે ચ-પ્રતિ-બન્ધકાભાવે ચ તત્ક્રિયા-ચૈતન્યક્રિયા इति-એવં ન સૂક્ષ્મસ્ય સ્થૂરભાવઃ । કુત इत्याह-²³ઉપચય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો પછી તમારા મતે એક જ બોધની સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ વગેરે જુદી-જુદી અવસ્થાઓ શી રીતે ઘટે ?

(૧૩૫) અદ્વૈતવાદી : પણ અમે બોધરૂપ ચૈતન્યની સ્ખલના કરનાર, કર્મ જેવું કોઈ તત્ત્વ માની લઈએ તો ? (પછી તો સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ આદિ અવસ્થાઓ ઘટી જશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે કર્મ તો માત્ર ચૈતન્યના (બોધના) વ્યાપારનો જ નિરોધ કરે છે, ચૈતન્યનો નહીં... અને તે કર્મરૂપી પ્રતિબંધક જ્યારે દૂર થઈ જાય, ત્યારે માત્ર ચૈતન્યનો વ્યાપાર પ્રવૃત્ત થાય છે... એટલે જે ચૈતન્યનો વ્યાપાર પૂર્વે નિરુદ્ધ હતો, તે જ વ્યાપાર હવે પ્રવૃત્ત થાય છે... બાકી સર્વથા સૂક્ષ્મ એવું ચૈતન્ય સ્થૂળ થાય, એવું નથી... (એટલે સૂક્ષ્મબોધની સ્થૂલરૂપતા તો સંગત નથી જ...)

આ જ વાતને જણાવવા ગ્રંથકારશ્રી હેતુ આપે છે -

❖ અદ્વૈતમતે સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપતાની અસંગતતા ❖

આત્માના સ્વભાવભૂત ચૈતન્ય=બોધનો ઉપયય કરનાર (=પુષ્ટિ કરનાર) એવા કોઈ દલ (=દુઝકા-અંશ-ભાગ) નથી, કે જેના પ્રવેશથી સૂક્ષ્મ પણ ચૈતન્ય સ્થૂલરૂપ બને !

(આશય એ કે, સૂક્ષ્મને સ્થૂળ બનવા, બહારથી આવીને અંશો ચોંટવા જોઈએ તેવું આત્મામાં બનતું નથી...)

અદ્વૈતવાદી : જો ઉપયય-પુષ્ટિ કરનાર દલના હોવામાં જ સ્થૂલતા થાય એવું માનો, તો ઔદારિકવર્ગજ્ઞાની અંદર રહેલા, પહેલેથી જ સૂક્ષ્મરૂપ પરમાણુઓનો સ્થૂલરૂપે=ઔદારિકાદિ શરીરરૂપે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

21. કર્મણોઽભાવ इत्यर्थ इति । अयमभिप्रायः-एकान्तैकस्वभावो बोधोऽभ्युपगम्यते, कर्म च तस्य प्रतिबन्धकारि नास्ति, अत एव कथं तस्य भवतां मते सूक्ष्माद्या अवस्था घटामटन्ति ? ॥

22. चैतन्यक्रियानिषेध इति । चैतन्यव्यापारप्रतिषेधः । अयमर्थः-कर्म चेत् चैतन्यप्रतिस्खलनकारि समभ्युपेयते, तर्हि तच्चैतन्यव्यापारमेव निरुणद्धि, न तु चैतन्यम् । यदा च प्रतिबन्धकमपसरति, तदा चैतन्यक्रिया प्रवर्तते, न तु सर्वथा सूक्ष्मं सच्चैतन्यं स्थूरीभवतीति ॥

23. उपचयकर्तृदलाभावादिति । आत्मस्वतत्त्वभूतस्य हि चैतन्यस्य नास्ति किञ्चिद् दलमुपચयकर्तृ येन तत्प्रवेशात् सूक्ष्मं सत् स्थૂરं भवेदिति ॥

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૩૬૬તમં પૃષ્ઠં ૩૬૭તમં ચ । ૨. 'કર્મણો ભાવ' इति क-पाठः । ૩. 'चेतनस्य' इति क-पाठः ।

કર્તૃદલાભાવાદિતિ । સૂક્ષ્માણૂનાં કઃ સ્થૂરભાવઃ ? તદ્વિભિન્નાદૃષ્ટાદિસાપેક્ષ ઇત્યદુષ્ટ એવ । એવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પરિણામ શી રીતે થશે ? કારણ કે અહીં પણ આત્મવ્યતિરિક્ત (=ઔદારિકવર્ગણા સિવાય) બીજો તો કોઈ ઉપચય કરનાર દલ જ નથી... (એટલે ‘ઉપચય કરનાર દલ હોવામાં જ સ્થૂલતા થાય’ - એવો નિયમ માનવામાં તો તમને પણ દોષ આવશે જ ને ?)

❖ સ્યાદ્વાદમતે સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપતાની નિર્બાધસંગતિ ❖

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! અમારા મતે તો સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં પણ પરમાણુઓ, શક્તિરૂપે તો સ્થૂલ જ છે... (બાકી તો તે જ પરમાણુઓ પાછળથી સ્થૂલ શી રીતે બને ?) વળી અમે સર્વથા અસત્ની ઉત્પત્તિ નથી માનતા, એટલે પરમાણુઓનો માત્ર સૂક્ષ્મત્વ નહીં, પરંતુ સ્થૂલત્વ પણ પોતાનો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે... (નહીંતર તો તે પરમાણુઓમાં પાછળથી સર્વથા અસત્ એવા સ્થૂલત્વની ઉત્પત્તિ માનવી પડે, જે સ્વીકૃત નથી...)

પ્રશ્ન : પરમાણુમાં જો સ્થૂલત્વધર્મ પણ હોય, તો તેઓની સ્થૂલતા કેમ દેખાતી નથી ?

ઉત્તર : કારણ કે તે સ્થૂલતાના આવિર્ભાવમાં (સ્થૂલતા તો છે જ, પણ તેનાં પ્રકટીકરણમાં) પરમાણુ સિવાય (૧) અદૃષ્ટ, (૨) પુરુષાર્થ, (૩) કાળ વગેરે કારણોની પણ અપેક્ષા રહે છે... અને તે બધા કારણો મળવાથી પરમાણુઓની સ્થૂલતા પણ આવિર્ભૂત થાય છે, એટલે અમારા મતે સૂક્ષ્મની સ્થૂલતા હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી...

પણ શબ્દબ્રહ્મવાદી ! તમારા મતે તો બોધ એકાંત એકરૂપ છે (બીજી કોઈ વસ્તુ નથી) અને

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

24. સૂક્ષ્માણૂનાં કઃ સ્થૂરભાવઃ ? તદ્વિભિન્નાદૃષ્ટાદિસાપેક્ષ ઇત્યદુષ્ટ એવેતિ । બ્રહ્મવાદી પ્રાહ-યદુપચયકર્તૃદલસદ્ભાવે એતત્ સ્થૂરત્વમુપજાયત ઇત્યદ્વીક્રિયતે તર્હિ સૂક્ષ્માણૂનાં-પ્રથમતઃ સૂક્ષ્માણામણૂના-મૌદારિકવર્ગણાન્તર્ગતાનાં કઃ-કિંલક્ષણઃ સ્થૂરભાવઃ-ઔદારિકાદિશરીરતયા પરિણામઃ આત્મવ્યતિરિક્તો-પચયકર્તૃદલાભાવેન ? ન કશ્ચિદિત્યર્થઃ । અત્ર વૃત્તિકૃદુત્તરમાહ-તદ્વિભિન્નેત્યાદિ । તેભ્યઃ-અણુભ્યો વિભિન્ના યેડદૃષ્ટાદયઃ-અદૃષ્ટ-પુરુષકાર-કાલપ્રભૃતયઃ પદાર્થાસ્તેષાં સાપેક્ષઃ, તત્કૃત ઇત્યર્થઃ । ઇતિ-અસ્માદ્દેતોરદુષ્ટ એવ સૂક્ષ્માણૂનાં સ્થૂરભાવઃ । ઇદમુક્તં ભવતિ-સ્યાદ્વાદિનો મતે સૂક્ષ્માવસ્થાયામપ્યણવઃ શક્તિરૂપતયા સ્થૂલાઃ; ન હિ તસ્ય મતે સર્વથાડપ્યસદુપચયતે । એવં ચ પરમાણૂનાં સ્થૂલત્વમપ્યાત્મધર્મ ઇતિ સિદ્ધં ભવતિ । તતશ્ચ પરમાણુવ્યતિરિક્તાદૃષ્ટાદિકારણકલાપસાપેક્ષં સદ્ યદિ સ્થૂલત્વમાવિર્ભવતિ તદા કિં દૂષણમ્ ? । બ્રહ્મવાદિનસ્તુ એકસ્વરૂપ એવ બોધોડદૃષ્ટાદયશ્ચ ન સમ્ભવન્ત્યેવ, અતઃ કથં સૂક્ષ્મત્વ-સ્થૂરત્વાદયો વિચિત્રા બૌધાવસ્થા યુજ્યન્ત ઇતિ ? ॥

❖ આકાશમાં રહેલ ઔદારિકવર્ગણા દૃષ્ટિઅગોચર છે તે જીવ દ્વારા ગ્રહણ થવાથી ગોચર બને છે, તેમાં જીવનું શરીરનામકર્મ-પુરુષાર્થ વગેરે કારણ બને છે...

૧. ‘સૂક્ષ્માણૂનાં કઃ સ્થૂરભાવઃ તદ્વિભિન્નાદૃષ્ટાદિસાપેક્ષ ઇત્યસૂક્ષ્માણૂનામૌદારિકાદિવર્ગણાન્તર્ગતાનાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

૨. ‘વ્યતિરિક્તાપચય’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘બોધ્યસ્યાવ’ ઇતિ ચ-પાઠઃ ।

हेतुकः, सदा तद्भावादिप्रसङ्गात्' इत्यप्यनालोचिताभिधानम्, उपादानहेतोस्तद्वृद्धिकर्तुः असत्त्वात् तदितरस्य च तद्भेदत्वेन प्रकृतानुपयोगात् ॥

(૧૩૭) કિચ્છાલોચનાજ્ઞાનગતઃ સૂક્ષ્મઃ શબ્દઃ કિં બોધાત્મક ઉત્તરતિરિક્ત-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
 च सति 'न चासावहेतुकः, सदा तद्भावादिप्रसङ्गात्' इत्यपि पूर्वपक्षवचनमनालोचिता-
 भिधानम् । कुत इत्याह-उपादानहेतोर्बोधस्य तद्वृद्धिकर्तुः-बोधवृद्धिकर्तुरसत्त्वात् तदि-
 तरस्य च-अनुपादानहेतोः प्रतिबन्धकस्य कर्मणः तद्भेदत्वेन-उपादानभिन्नतया । किमित्याह-
 प्रकृतानुपयोगात्-स्थूलत्वानुपयोगादिति ॥

કિચ્છેત્યાદિનાઽધ્યુચ્ચયમાહ-કિચ્છ આલોચનાજ્ઞાનગતઃ કોઽસૌ સૂક્ષ્મઃ શબ્દો યઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અદષ્ટ આદિ પણ તમારા મતે સંભવિત નથી, તો બોધની સૂક્ષ્માદિ અવસ્થાઓ શી રીતે ઘટે ?

❖ પૂર્વપક્ષગત અન્યકથનનો નિરાસ ❖

(૧૩૬) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “બોધની આ સ્થૂલરૂપતાને નિર્ણેતુક તો ન મનાય, નહીંતર તો સદા ભાવ કે અભાવનો પ્રસંગ આવશે... વગેરે” ← તે પણ વિચાર્યા વિનાનું કથન છે, કારણ કે આ કથનથી તમે, સ્થૂલબોધના ઉપાદાનકારણ તરીકે, સુપ્તવ્યક્તિમાં સૂક્ષ્મબોધને સાધવા જઈ રહ્યા છો...

પણ ઉપાદાનકારણરૂપ જે સૂક્ષ્મબોધ છે, તે બોધની વૃદ્ધિ કરનાર કોઈ કર્તાનું અસ્તિત્વ તો તમે માનતા નથી, તો પછી વૃદ્ધિ વિના સૂક્ષ્મબોધ તે સ્થૂલરૂપે શી રીતે પરિણમે ?

પ્રશ્ન : શું કર્મને આશ્રયીને તેની સ્થૂલતા ન ઘટે ?

(આશય એ કે, પ્રતિબંધકનાં અસ્તિત્વે બોધની સૂક્ષ્મતા અને પ્રતિબંધક દૂર થવામાં બોધની સ્થૂલતા... એવું ન ઘટે ?)

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! અદ્વૈતવાદીમતે ઉપાદાનને આશ્રયીને વાત ચાલે છે... હવે પ્રતિબંધક તો ઉપાદાનરૂપ નથી અને એટલે (=ઉપાદાનથી ભિન્ન હોવાથી) તેનો બોધની સ્થૂલતામાં કોઈ જ ઉપયોગ નથી...

(આ પ્રશ્નોત્તરનો પરમાર્થ એ લાગે છે કે, મૃત્તિપંડની વૃદ્ધિ કરવા બીજી માટી જોઈએ, જે ઉપાદાનકારણ છે. બોધની વૃદ્ધિ માટે, બીજો બોધ જોઈએ જે ઉપાદાન બને, પણ તે તો છે નહીં અને કર્મથી તો વૃદ્ધિ થાય નહીં. મૃત્તિપંડની કુંભારથી વૃદ્ધિ ન થાય, તેના માટે માટી જ જોઈએ.)

❖ અદ્વૈતવાદીમતે નિર્વિકલ્પની શબ્દાત્મકતાનો નિરાસ ❖

(૧૩૭) બીજી વાત, આલોચનજ્ઞાન=નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં તમે જે સૂક્ષ્મશબ્દની સિદ્ધિ કરવા ઈચ્છો

શબ્દાત્મકઃ ? યદિ બોધાત્મકઃ, કથમુચ્યતે-‘ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન શબ્દાનુ-
વિદ્ધમ્’, તજ્ઞાનમાત્રત્વેન શબ્દાર્થાનુપપત્તેઃ, આત્મનાઽઽત્માઽનુવેદ્યાભિધાનસ્યેત્થમયુક્ત-
ત્વાત્ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિષાધયિષિતઃ સર્કિં બોધાત્મક ડત તદતિરિક્તશબ્દાત્મકઃ-બોધાતિરિક્તશબ્દાત્મક ઇત્યર્થઃ ?
કિઞ્ચાતઃ ? ડભયથાઽપિ દોષ ઇત્યાહ-યદિ બોધાત્મકોઽસૌ તતઃ કિમિત્યાહ-તતઃ કથ-
મુચ્યતે-ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન શબ્દાનુવિદ્ધમ્ ? કથમભળનમસ્યેત્યાહ-તજ્ઞાનમાત્રત્વેન
પ્રક્રમાત્ તસ્ય-શબ્દસ્ય બોધાત્મકતયા જ્ઞાનમાત્રત્વેન હેતુના શબ્દાર્થાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ
આત્મનાઽઽત્માનુવેદ્યાભિધાનસ્યેત્થં-ભિન્નવાચકાપેક્ષયા અયુક્તત્વાત્ સદ્વ્યેતન્ન ચાલોચના-
જ્ઞાનમપિ ન બોધાનુવિદ્ધમિત્યેવ યુક્તમ્ । ન ચૈવં ભળને ફલમસ્તિ, વિવાદાભાવાદિત્યભિપ્રાયઃ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છો, તે શબ્દ તમે કેવો માનો છો ?

(૧) બોધરૂપ, કે પછી (૨) બોધથી અલગ કોઈ શબ્દરૂપ ? આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ
આવે છે. તે આ રીતે -

❖ પ્રથમવિકલ્પ પ્રમાણે શબ્દાનુવેદની અઘટિતતા ❖

(૧) જો તે શબ્દ બોધરૂપ (=નિર્વિકલ્પજ્ઞાનરૂપ) હોય, તો પછી “આલોચનાજ્ઞાન શબ્દાનુવિદ્ધ
નથી એવું નથી, અર્થાત્ શબ્દાનુવિદ્ધ જ છે...” - એવું શા માટે કહો છો ?

પ્રશ્ન : પણ એવું કહેવામાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! શબ્દો તો બોધાત્મક હોઈ જ્ઞાનરૂપ છે. એટલે ઉપરોક્ત કથનનો શબ્દાર્થ
બિલકુલ ઘટે નહીં, કારણ કે જુદા જુદા શબ્દોથી પોતાની (=જ્ઞાનની) સાથે જ પોતાના (=જ્ઞાનાત્મક
શબ્દના) અનુવેદનું કથન કરવું બિલકુલ યુક્ત નથી...

ભાવાર્થ : જો આલોચનાજ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મશબ્દ બોધાત્મક જ હોય, સ્વતંત્ર તેનું અસ્તિત્વ ન હોય,
તો ખરેખર ‘આલોચનાજ્ઞાન શબ્દાનુવિદ્ધ નથી એવું નથી જ’ એવું કહેવાને બદલે ‘આલોચનાજ્ઞાન
બોધાનુવિદ્ધ નથી એવું નથી જ’ એમ જ કહેવું જોઈએ, કારણ કે શબ્દ નામની સ્વતંત્ર વસ્તુ જ ન

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

25. સદવ્યેતન્ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન બોધાનુવિદ્ધમિત્યેવ યુક્તમિતિ । સદપિ-વિદ્યમાનમપિ
એતન્ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન શબ્દાનુવિદ્ધમિત્યભિધાનં ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન બોધાનુવિદ્ધમિત્ય-
નેનૈવોલ્લેખન યુક્તં ભણિતુમિતિ । અયમત્ર પરમાર્થઃ-યદ્યાલોચનાજ્ઞાનગતઃ સૂક્ષ્મશબ્દો બોધાત્મક એવ,

૧. દ્રષ્ટવ્યં ૭૬૭તમં પૃષ્ઠં । ૨. ‘મપિ શબ્દાનુવિદ્ધ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘ત્માનુબોધાભિધાનં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।
૪. ‘શબ્દાનુવિદ્ધમ્’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૫. ‘તદવ્યેતન્ન’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૬. ‘સૂક્ષ્મઃ શબ્દો’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૭. પૂર્વ-
મુદ્રિતે તુ ‘શબ્દોઽબોધાત્મ’ ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા ।

(૧૩૮) અથ તદતિરિક્તશબ્દાત્મકઃ, કથં તેન તદનુવેધઃ, અર્થેનાસ્ય તાદાત્મ્યા-
ભ્યુપગમાત્, તત્સૂક્ષ્મભાવે તત્સૂક્ષ્મભાવોપપત્તેઃ । અલૌકિકં ચૈતદ્ યદુત સૂક્ષ્માચ-
લાદ્યનુવિદ્ધમાલોચનાજ્ઞાનમિતિ । (૧૩૯) એવં ચ 'ન' ચૈવમાલોકાદ્યનુવિદ્ધોઽવબોધ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-અથ તદતિરિક્તશબ્દાત્મક આલોચનાજ્ઞાનગતઃ સૂક્ષ્મશબ્દઃ ।
કિમિત્યાહ-કથં તેન-શબ્દેન તદનુવેધઃ-આલોચનાજ્ઞાનાનુવેધઃ ? કથં ચ ન સ્યાદિત્યાહ-
અર્થેન સહ અસ્ય-શબ્દસ્ય તાદાત્મ્યાભ્યુપગમાત્ કારણાત્ તત્સૂક્ષ્મભાવે-શબ્દસૂક્ષ્મભાવે સતિ ।
કિમિત્યાહ-તત્સૂક્ષ્મભાવોપપત્તેઃ-અર્થસૂક્ષ્મભાવોપપત્તેઃ । એવમપિ કો દોષ ઇત્યાહ-અલૌકિકં
ચૈતદ્ યદુત સૂક્ષ્માચલાદ્યનુવિદ્ધમાલોચનાજ્ઞાનમિતિ । એવં ચેત્યાદિ । એવં ચ સતિ ન ચૈવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

હોવાથી 'શબ્દ' એવો શબ્દ કહી જ ન શકાય...

જો કદાચહૃદીત વ્યક્તિ કહેવા જ માગતી હોય તો પણ એમ જ કહી શકાય કે - જ્ઞાન
બોધાનુવિદ્ધ નથી એવું નથી... પણ આવું કહેવાથી કોઈ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનને બોધરૂપ
તો સહુ માને જ છે...

તેથી શબ્દને બોધાત્મક માનવારૂપ પ્રથમ વિકલ્પ તો યુક્ત નથી...

❖ ❖ દ્વિતીયવિકલ્પ પ્રમાણે પણ શબ્દાનુવેધની અઘટિતતા ❖ ❖

(૧૩૮) આલોચનાજ્ઞાનગત સૂક્ષ્મશબ્દને જો બોધથી અલગ કોઈ શબ્દરૂપ માનશો, તો તે
શબ્દનો આલોચનાજ્ઞાન સાથે શી રીતે અનુવેધ થાય ?

અદ્વૈતવાદી : પણ વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, તમે શબ્દનું અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય માનો છો... એટલે જો શબ્દ સૂક્ષ્મ હોય,
તો શબ્દથી અભિન્ન અર્થને પણ સૂક્ષ્મ માનવો પડે...

અદ્વૈતવાદી : તો તેવું માની લઈશું...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આ તો તમે અલૌકિક વાત કહી ! કારણ કે આલોચનાજ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

તદા ન યુક્તમેવૈતદભિધાતું યદુત ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન શબ્દાનુવિદ્ધમિતિ, બોધવ્યતિરિક્તશબ્દરૂપસ્ય
કસ્યચિદપ્યભાવેન શબ્દ ઇત્યભિધાનપ્રવૃત્તેરભાવાત્ । અથ કદાચિદસદભિનિવેશગ્રહૃતૈઃ સદ્ભિરિત્યમ-
પ્યભિધીયતે, તર્હ્યેવં યુક્તં યદુત ન ચાલોચનાજ્ઞાનમપિ ન બોધાનુવિદ્ધમિતિ । ન ચૈવં ભળને કિન્નિત્
ફલમુપલભામહે, જ્ઞાનસ્ય બોધરૂપતયા અભ્યુપગમાદિતિ ॥

૧. 'સૂક્ષ્મશબ્દસૂક્ષ્મભાવેઽર્થસૂક્ષ્મભાવાં' ઇતિ ક-પાઠોઽનાદરણીયઃ । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'સૂક્ષ્માવલાં' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ,
D-પ્રતાનુસારેણાત્ર શુદ્ધિઃ । ૩. દૃશ્યતાં ૭૬૯તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. 'સૂક્ષ્મઃ શબ્દઃ' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૫. 'તદા ન' ઇતિ પાઠો
નાસ્તિ ચ-પ્રતૌ ।

इति तदङ्गत्वेऽपि नार्थतादात्म्यमस्य, न च न तदभावेऽपि स्पर्शनेन अर्थग्रहः, तथाप्रतीतेः, न चैवं शब्दाननुविद्धेन बोधेन तद्ग्रहस्तत एव हेतोरिति शब्दार्थयोस्तादात्म्यसिद्धिः, नीलादेरिव ज्ञाने शब्दप्रतिभासनात्' इत्याद्यप्युपन्यासमात्रफलमेव, अभीष्टफलविकलत्वात् । अत्र हि बोधा(ज्ञा)र्थयोस्तादात्म्यप्रतिषेधो बोधमात्रेण चार्थाग्रहः, चाक्षुषस्य चार्थस्य स्पर्शनेन ग्रह इत्यैदम्पर्यम् । (१४०) एतच्च सर्वमपि सूक्ष्मेक्षिकया निरूप्यमाणं

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

मालोकाद्यनुविद्धोऽवबोध इति तदङ्गत्वेऽपि नार्थतादात्म्यमस्येत्यादि पूर्वपक्षवचनं यावत् नीलादेरिव ज्ञाने शब्दप्रतिभासनादित्याद्यपि किमित्याह-उपन्यासमात्रफलमेव । कुत इत्याह-अभीष्टफलविकलत्वात् । एतदेवोपदर्शयति अत्र हीत्यादिना । अत्र यस्माद् बोधा(ज्ञा)र्थयो-स्तादात्म्यप्रतिषेधः । तथा बोधमात्रेण चार्थाग्रहः । तथा चाक्षुषस्य चार्थस्य स्पर्शनेन ग्रह इत्यैदम्पर्यं वर्तते । एतच्च सर्वमपि सूक्ष्मेक्षिकया निरूप्यमाणं सत् किमित्याह-न भवदिष्टै-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અચલાદિનો (પર્વતાદિ પદાર્થનો) અનુવેધ અલૌકિક જ ગણાય... ભાવ એ કે, તમે જ્ઞાનમાં શબ્દાનુવેધ માનો છો અને એટલે શબ્દ સાથે સૂક્ષ્મ પર્વતાદિ પદાર્થનો અનુવેધ પણ માનવો પડે.. પણ એ રીતે જ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મ પર્વત કદી હોતો નથી.

❖ બોધમાં આલોકાનુવેધનું આપાદન પણ તદવસ્થ ❖

(૧૩૯) આનું હોવાથી, પૂર્વપક્ષમાં બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “બોધ શબ્દાનુવિદ્ધની જેમ આલોકાનુવિદ્ધ નથી, કારણ કે બોધનું કારણ આલોક હોવા છતાં પણ, આલોકનું બોધ સાથે તાદાત્મ્ય નથી... પણ તેનું કારણ ? (આલોકના અસ્તિત્વે જ પદાર્થબોધ થાય છે. તો શબ્દના અસ્તિત્વે જ બોધ થતો હોવાથી જેમ તમે શબ્દતાદાત્મ્ય માનો છો, તેમ આલોકતાદાત્મ્ય પણ કેમ માનતા નથી ?) જુઓ ભાઈ, આલોક વિના પણ સ્પર્શેન્દ્રિયથી તે પદાર્થનું ગ્રહણ શક્ય જ છે, કારણ કે તેવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે... જ્યારે શબ્દના અનુવેધ વિના તો પદાર્થનું ગ્રહણ થતું જ નથી, કારણ કે શબ્દાનુવેધપૂર્વક જ પદાર્થપ્રતીતિ અનુભવાય છે... એટલે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં જેમ નીલનો પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ શબ્દનો પ્રતિભાસ પણ થાય છે... વગેરે” ← તે બધું કથન પણ માત્ર ઉપન્યાસ પૂરતાં જ ફળવાળું છે, એટલે તેનાથી કોઈ વિશેષતત્ત્વની સિદ્ધિ ન થાય, કારણ કે તે કથન અભીષ્ટ=ઈચ્છિત ફલથી શૂન્ય છે. તે આ રીતે -

❖ પૂર્વપક્ષીકૃત પ્રલાપની ઘષ્ટફલશૂન્યતા ❖

તમારા ઉપરોક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર આ નીકળે છે -

(૧) અર્થ અને બોધના અંગભૂત આલોકનું તાદાત્મ્ય નથી...

(૨) માત્ર બોધથી જ અર્થગ્રહણ થતું નથી... (પણ શબ્દાનુવિદ્ધ બોધથી જ અર્થગ્રહણ થાય છે...)

(૩) આલોક વિના પણ ચાક્ષુષ (=ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયભૂત) અર્થનું સ્પર્શથી ગ્રહણ થાય છે...

ન ભવદિષ્ટૈદમ્પર્યાવિરોધિ । તથાહિ-યદિ શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યં તદાऽऽલોકસ્યાપ્યર્થત્વેન શબ્દાત્મકત્વાત્ 'ન ચૈવમાલોકાદ્યનુવિદ્ધોઽવબોધઃ' ઇત્યનિરૂપિતાભિધાનં શબ્દસ્યૈવ તત્ત્વાદિતિ અસદેતદ્ યદુત નાર્થતાદાત્મ્યમસ્ય, શબ્દતતાદાત્મ્યાદેવ તત્ત્સિદ્ધેઃ ઇતિ ભાવનીયમ્ । (૧૪૧) ન ચ બોધમાત્રેણાર્થાગ્રહઃ, તન્માત્રસ્યાવગ્રહેણ ગ્રહણાદિતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દમ્પર્યાવિરોધિ, કિન્તુ વિરોધ્યૈવ । યથા ચૈતદેવં તથા નિદર્શ્યતે તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । યદિ શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યં તદાऽઽલોકસ્યાપ્યર્થત્વેન હેતુના શબ્દાત્મકત્વાત્ કારણાત્ ન ચૈવમાલોકાદ્યનુવિદ્ધોઽવબોધ ઇત્યનિરૂપિતાભિધાનમ્ । કુત ઇત્યાહ-શબ્દસ્યૈવ તત્ત્વાત્-અર્થત્વાત્ ઇતિ-એવમસદેતત્-પૂર્વોક્તં યદુત નાર્થતાદાત્મ્યમસ્ય-આલોકસ્ય । કથમસદિત્યાહ-શબ્દતાદાત્મ્યાદેવ-કારણાત્ આલોકસ્ય તત્ત્સિદ્ધેઃ-અર્થતાદાત્મ્યસિદ્ધેરિતિ ભાવનીયમ્ । એતદુક્તં ભવતિ-આલોકસ્યાર્થત્વાચ્છબ્દેન તાદાત્મ્યં તસ્ય ચાર્થેનેતિ આલોકસ્યા-પ્યર્થતાદાત્મ્યાપત્તિઃ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ બોધમાત્રેણાર્થાગ્રહઃ, કિન્તુ ગ્રહ એવ તન્માત્રસ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૪૦) આ બધું તમારું ઐદંપર્ય (=વાતનો સાર-નીચોડ) છે, પણ તેનું જ્યારે અમે સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી નિરૂપણ કરીશું, ત્યારે તે સંપૂર્ણ કથન તમારા ઇષ્ટ ઐદંપર્યનો અવિરોધી નહીં રહે, અર્થાત્ વિરોધી જ બનશે... તે આ રીતે -

(૧) તમે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય તો માનો જ છો, એટલે આલોક પણ એક પ્રકારનો અર્થ જ હોવાથી, તે પણ શબ્દાત્મક જ સિદ્ધ થશે... હવે જો આલોક શબ્દરૂપ હોય, તો પછી તમારું - “બોધ તે આલોકાનુવિદ્ધ નથી” એ કથન શી રીતે વિચારપૂર્વકનું ગણાય ? આશય એ કે, બોધમાં તમે શબ્દાનુવેધ તો માનો જ છો, તો આલોક પણ એક પ્રકારનો શબ્દ જ હોવાથી, આલોકરૂપ શબ્દનો અનુવેધ પણ કેમ ન મનાય ? એટલે બોધમાં આલોકાનુવેધ પણ સિદ્ધ જ છે....

તેથી આલોક વિશે બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “આલોકનું અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય નથી” ← તે કથન પણ અસત્ જણાય છે, કારણ કે આલોકનું શબ્દ સાથે તાદાત્મ્ય હોવાથી જ, અર્થ સાથે પણ તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે... (ભાવ એ કે, આલોક તે અર્થરૂપ હોવાથી, તેનું શબ્દ સાથે તાદાત્મ્ય છે, એટલે તે શબ્દરૂપ છે અને શબ્દનો અર્થ સાથે અભેદ હોવાથી, આલોકરૂપ શબ્દનો પણ અર્થ સાથે અભેદ થશે જ... ફલતઃ આલોકની પણ અર્થતાદાત્મ્યતા સિદ્ધ થાય છે... એમ વિચારવું.)

(૧૪૧) (૨) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “માત્ર બોધથી જ અર્થગ્રહણ થતું નથી” ← તે વાત પણ ખોટી છે, કારણકે (શબ્દાનુવિદ્ધ) માત્ર અવગ્રહરૂપ બોધથી પણ અર્થનું ગ્રહણ થાય જ

૧. ‘સ્યર્થત્વેન’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘વિદ્ધોઽર્થવબોધ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘ઇતિ ભાવનીયમ્’ ઇતિ પાઠો ન વિદ્યતે ગ-પ્રતૌ ।

નિર્લોઠિતમ્ । ન ચ ચાક્ષુષાર્થસ્ય સ્પર્શનેન ગ્રહઃ, ઇન્દ્રિયાર્થપ્રતિનિયમાનુપપત્તેઃ અન્યાદ્ય-
ભાવપ્રસંગાદિતિ । (૧૪૨) તથા નીલાદેરિવ જ્ઞાને શબ્દપ્રતિભાસનાદિત્યનેનાર્થસ્ય બોધાદ્
ભેદ ઉક્તસ્તતસ્તદાત્મકઃ શબ્દઃ કથં બોધાભિન્નો ભવેદિત્યલમસદ્વાદનિરૂપણાભરેણ ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અર્થમાત્રસ્ય અવગ્રહેણ-બોધમાત્રેણ ગ્રહણાદિતિ નિર્લોઠિતમેતત્ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ચાક્ષુષા-
ર્થસ્ય-રૂપાદેઃ સ્પર્શનેન્દ્રિયેણ ગ્રહઃ । કુત્વિત્યાહ-ઇન્દ્રિયાર્થપ્રતિનિયમાનુપપત્તેઃ અન્યાર્થસ્યાન્યેન
ગ્રહણાત્ । એતદેવાહ-અન્યાદ્યભાવપ્રસંગાદિતિ । ઇહૈવોપપત્યન્તરમાહ-તથા નીલાદેરિવ જ્ઞાને
શબ્દપ્રતિભાસનાદિત્યનેન વચસા અર્થસ્ય બોધાદ્ ભેદ ઉક્તઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-
તતસ્તદાત્મકઃ-અર્થાત્મકઃ શબ્દઃ કથં બોધાભિન્નો ભવેત્ ? નૈવં ભવતિ, ²⁶એકસ્યૈકતો
ભેદાભેદાયોગાદિત્યલમસદ્વાદનિરૂપણાભરેણ ॥

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

છે, એ વાત અમે ત્રીજા અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવી ગયા છીએ અને ‘ન થાય’ - એ વાતનું અમે
નિરાકરણ પણ કર્યું છે જ.

(૩) ત્રીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “આલોક વિના પણ ચાક્ષુષ અર્થનું ગ્રહણ તો સ્પર્શથી પણ
થાય છે” ← તે વાત પણ સંગત નથી, કારણ કે તેવું માનવામાં પ્રતિનિયત અર્થ પ્રતિનિયત ઇન્દ્રિયથી
જણાય એવો નિયમ જ નહીં રહે અને એટલે તો અંધાદિનો પણ અભાવ થઈ જશે !

ભાવાર્થ : જો ચાક્ષુષ એવા રૂપાદિનું સ્પર્શથી પણ ગ્રહણ થાય, અર્થાત્ અન્ય ઇન્દ્રિયના વિષયનું
અન્ય ઇન્દ્રિયોથી પણ ગ્રહણ થાય, તો તો (૧) ચક્ષુથી રસનું, (૨) સ્પર્શેન્દ્રિયથી રૂપનું, (૩)
રસનેન્દ્રિયથી શબ્દનું, (૪) શ્રવણેન્દ્રિયથી ગંધનું... એમ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જુદા-જુદા વિષયનું
ગ્રહણ થવાથી “તે તે ઇન્દ્રિયોનો તે તે જ વિષય છે” - એમ ઇન્દ્રિયાર્થનું નિયમન નહીં રહે...

વળી ચાક્ષુષ એવા રૂપનું જો સ્પર્શથી પણ ગ્રહણ થાય, તો ચક્ષુ વિનાના અંધને પણ, તે રૂપનું
ગ્રહણ થવા લાગશે, અર્થાત્ તેને પણ ઘડાના રૂપનો ખ્યાલ આવવા લાગશે ! એ રીતે નિર્મળ નેત્રવાળા
વ્યક્તિની જેમ જો અંધને પણ રૂપાદિ જણાશે, તો તો તે અંધ જ નહીં રહે...

❖ બોધમાં શબ્દાનુવેદનો નિરાસ ❖

(૧૪૨) તમે જે કહ્યું હતું કે → “નીલાદિની જેમ જ્ઞાનમાં શબ્દપ્રતિભાસ થાય છે” ← એ
વચન દ્વારા, ફલતઃ તો બોધથી અર્થનો ભેદ જ કથિત થાય છે... તો પછી આવા બોધભિન્ન અર્થાત્મક
શબ્દો, બોધથી અભિન્ન શી રીતે બને ? (આશય એ કે, અર્થ તો બોધથી ભિન્ન છે... હવે શબ્દ જો

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

26. એકસ્યૈકતો ભેદાભેદાયોગાદિતિ । એકસ્ય શબ્દસ્ય એકતો બોધાત્ સકાશાત્ ભેદાભેદયોર-

૧. ‘નૈવં ભવત્યેકઃ’ ઇતિ ડ-પાઠઃ ।

(૧૪૩) યચ્ચોક્તમ્-‘કથં તર્હિ ક્ષુરિકાઽનલાઽચલાદિશબ્દોચ્ચારણે નં વદન-
પાટન-દાહ-પૂરણાદયઃ’ ઇત્યાશંક્ય ‘તદ્બોધભાવે પાટનાદિબોધાભાવવત્ તદવસ્થા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષે-કથં તર્હિ ક્ષુરિકેત્યાદ્યાશંક્ય તદ્બોધભાવે પાટનાદિબોધા-
ભાવવત્ તદવસ્થાભેદહેતુત્વાત્ પાટનાદીનામિત્યાદિ પૂર્વપક્ષ એવં । તત્ કિમિત્યાહ-તદપ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આવા અર્થરૂપ હોય, તો તો અર્થની જેમ, શબ્દ પણ બોધથી ભિન્ન જ ફલિત થાય... તો આવા
શબ્દનો અર્થ સાથે અભેદ શી રીતે બતાવાય ?) એટલે તમારા અસદ્વાદના નિરૂપણથી સર્યુ...

ભાવાર્થ : તમે જે કહ્યું હતું કે → “જ્ઞાનમાં નીલાદિની જેમ શબ્દનો પ્રતિભાસ પણ થાય છે”

← એ કથનથી તમે ‘અર્થાત્મક શબ્દ’ - એવી પ્રતિજ્ઞા કરી... આ રીતે શબ્દ જો અર્થાત્મક હોય, તો
જ્ઞાનથી જેમ અર્થ ભિન્ન છે, તેમ અર્થાત્મક શબ્દ પણ ભિન્ન જ માનવો પડશે... અહીં અનુમાનપ્રયોગ
આવો થશે -

“શબ્દઃ, જ્ઞાનવ્યતિરિક્તઃ, અર્થાત્મકત્વાત્, અર્થસ્વરૂપવત્”

(૧) એટલે આ રીતે બોધથી અર્થનો ભેદ હોવાથી, અર્થાત્મક શબ્દનો પણ બોધથી ‘ભેદ’ સાબિત
થશે...

(૨) હવે બોધને તમે શબ્દાનુવિદ્ધ માનો છો, એટલે બીજી બાજુ તમે, શબ્દનો બોધથી ‘અભેદ’
કહો છો..

તો અહીં અમારે એ જ પૂછવું છે કે, એક જ જ્ઞાનને આશ્રયીને એક જ શબ્દનો (૧) ભેદ,
(૨) અભેદ શી રીતે સંગત થાય ?

સાર : તેથી તમારા આવા ખોટે-ખોટા અસદ્વાદના નિરૂપણસમૂહથી સર્યુ...

❖ પૂર્વપક્ષીના અન્યકથનનો નિરાસ ❖

(૧૪૩) પૂર્વપક્ષમાં → “જો શબ્દ-અર્થનો અભેદ હોય, તો ક્ષુરિકા-અનલ-અચલ શબ્દનું
ઉચ્ચારણ થયે મોઢાનું ફાટવું-બળવું-ભરાઈ જવું... વગેરે કેમ થતું નથી ?” ← એવી આશંકા ઉપાડીને
તમે જે કહ્યું હતું કે → “ક્ષુરિકાદિનો બોધ થવા છતાં જેમ પાટનાદિનો બોધ થતો નથી, તેમ ક્ષુરિકાશબ્દ

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

યોગાત્ । ઇદમત્રૈવમ્પર્યમ્-નીલાદેરિવ જ્ઞાને શબ્દપ્રતિભાસનાદિત્યનેન વચસા અર્થાત્મકઃ શબ્દ ઇતિ પ્રતિજ્ઞાંતં
ભવતિ । તતશ્ચ યથાહર્થો જ્ઞાનાદ્ ભિન્નઃ એવં શબ્દોઽપિ, અર્થાદિભિન્નત્વાદર્થસ્વરૂપવત્; તથા યતઃ શબ્દેન
સંશિલ્ષ્ટમૂર્તિજ્ઞાનમભ્યુપગમ્યતે તતો જ્ઞાનાદભેદઃ પ્રાપ્નોતિ ધ્વનેઃ । ઇતિ કથમેકમેવ જ્ઞાનમાશ્રિત્યૈકસ્યૈવ
ધ્વનેર્ભેદાભેદૌ સ્યાતામિતિ ? ॥

૧. ૭૭૦તમે પૃષ્ઠે । ૨. ઇતઃ પરં વદનપાટનાદેરાભ્ય ‘કિમુકં ભવતિ યેનોચ્ચરિતેન’ (પૃ. ૮૦૬) પર્યન્તઃ પાટો ન
વિદ્યતે ક-પ્રતૌ । એતત્થાને ‘ઝતે (?) અત્ર પૃષ્ઠિકાનુમાનં ત્યક્તમસ્તિ તેન’ ઇત્યુલ્લેખો વર્તતે । ૩. ૭૭૦તમે પૃષ્ઠે । ૪. ‘જ્ઞાનં
ભવતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ભેદહેતુત્વાત્ પાટનાદીનામ્' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, जैनमतापरिज्ञानात् । न खलु बौद्ध-विशेषयोगाचारमतमिव विज्ञानमात्रं तत्त्वमिति जैनं मतम्, अपि तु बाह्यार्थाभ्युपगम-रूपमपि, ततश्चानभ्युपगतदोषाख्यानमात्रमेतदिति । (१४४) आह-ननु 'बाह्यार्थपक्षेऽपि यत्नतः क्षुरिकादिमुखावेशतदभाववत् तदवस्थाभेदहेतुत्वमेव पाटनादीनामिति यथोक्त-दोषाभावः' इत्युक्तम् । सत्यमुक्तमयुक्तं तूक्तम्, मत्पक्षे तदवस्थाभेदस्योपपत्तेः तद्व्यति-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

युक्तम् । कुत इत्याह-जैनमतापरिज्ञानात् । एतदेवाह न खल्वित्यादिना । नैव बौद्धविशेष-योगाचारमतमित्यत्र सૌત્રાન્તિક-માધ્યમિકબૌદ્ધવ્યવચ્છેદેન વિજ્ઞાનવાદિમતં ગૃહ્યતે તદિવ વિજ્ઞાનમાત્રં તત્ત્વમિતિ જૈનં મતમ્, અપિ તુ બાહ્યાર્થાભ્યુપગમરૂપમપિ જૈનં મતમ્ । તતશ્ચ-એવં ચ સતિ અનભ્યુપગતદોષાખ્યાનમાત્રમેતત્-પરોદિતં પરિહારવચનમિતિ । આહ-નનુ તત્ર પરિહારવચને 'બાહ્યાર્થપક્ષેઽપિ યત્નતઃ ક્ષુરિકાદિમુખાવેશતદભાવવત્ તદવસ્થાભેદહેતુત્વમેવ પાટનાદીનામિતિ યથોક્તદોષાભાવઃ' इत्युक्तं प्राक् । सत्यमुक्तमयुक्तं तूक्तम् । कुत तदित्याह-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

હોવા માત્રથી પાટનાદિ ન થાય, કારણ કે પાટનાદિ તો ક્ષુરિકા સિવાય બીજી પણ અવસ્થાને કારણે થાય છે... વગેરે" ← તે બધું કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ખરેખર તો તમે જૈનોનું મંતવ્ય જાણ્યું જ નથી...

(આશય એ કે, ક્ષુરિકા-પાટનાદિ બોધને લઈને તે આશંકાનો પરિહાર તમે ત્યારે બતાવી શકો કે જ્યારે અમે જૈનો ક્ષુરિકા-પાટનાદિ બોધને જ (જ્ઞાનાદ્વૈતને જ) માત્ર માનતા હોય... પણ તેવું તો અમે માનતાં જ નથી. તે આ રીતે -)

સ્યાદ્વાદી : બૌદ્ધવિશેષ યોગાચારમતની જેમ, માત્ર વિજ્ઞાન જ વાસ્તવિક છે એવો અમારો જૈનમત નથી... અમે તો વિજ્ઞાન સિવાય બાહ્યાર્થનું પણ અસ્તિત્વ માનીએ છીએ. એટલે અમને સામે રાખીને, પૂર્વપક્ષમાં જે કહ્યું હતું કે - "જેમ તમારા મતે ક્ષુરિકાનો બોધ થવા છતાં પણ પાટનાદિનો બોધ થતો નથી તેમ..." - તે યુક્ત નથી, કારણ કે તેવો જ્ઞાનાદ્વૈત અમે માન્યો જ નથી...

એટલે તમારું સંપૂર્ણ કથન અનભ્યુગત (=ન સ્વીકારેલા) દોષના આખ્યાન (=કથન) પૂરતું જ છે...

(૧૪૪) અદ્વૈતવાદી : તમે ભલે વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી ન હો, પણ બાહ્યાર્થવાદી તો છો જ... અને બાહ્યાર્થને લઈને પણ અમે ક્ષુરિકા-પાટનાદિનો ભેદ બતાવ્યો જ હતો... જુઓ → કોઈ કુશલ પુરુષ, ક્ષુરિકાને મોઢામાં નાંખે, તો પણ તે વ્યક્તિનું મોઢું ફાટતું નથી. એટલે પાટનાદિ માત્ર ક્ષુરિકાનિમિત્તક જ નથી, પણ જુદી જુદી અવસ્થાનિમિત્તક છે. તેથી ક્ષુરિકા બોલવા માત્રથી પાટનાદિ દોષ ન આવે ← એ કથનથી અમે, બાહ્યાર્થને લઈને પણ પૂર્વ આશંકાનું (=ક્ષુરિકા બોલવા માત્રથી પાટનાદિ

રિક્તભેદકભાવાત્ । તથાહિ-પુરુષપ્રયત્નાદયસ્તદ્ભેદકાઃ । (૧૪૫) શબ્દબ્રહ્માત્રતત્ત્વ-
વાદિનઃ પુનરસ્ય તદ્વ્યતિરિક્તભેદકાભાવેન વૈચિત્ર્યાનુપપત્તેઃ, નિરવયવૈકસ્વભાવત્વા-
ભ્યુપગમાત્, તત્તત્ત્વભાવત્વકલ્પનાઽસિદ્ધેઃ, તત્ સ્વભાવસ્ય તદ્બ્રહ્માત્રત્વાત્, તસ્ય ચ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મત્પક્ષે ઇતિ મત્પક્ષ એવ તદવસ્થાભેદસ્ય-ક્ષુરિકાદ્યવસ્થાભેદસ્ય ઉપપત્તેઃ । ઉપપત્તિશ્ચ તદ્વ્યતિ-
રિક્તભેદકભાવાત્-ક્ષુરિકાદિવ્યતિરિક્તભેદકભાવાત્ । એતદેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહિ
પુરુષપ્રયત્નાદયઃ, ‘આદિ’શબ્દાદદૃશ્યગ્રહઃ તદ્ભેદકાઃ-ક્ષુરિકાદિભેદકાઃ ઇત્યેવં ન્યાય્યઃ ક્ષુરિકાદી-
નામવસ્થાભેદઃ શબ્દબ્રહ્માત્રતત્ત્વવાદિનઃ પુનરસ્ય-બ્રહ્મણઃ ભેદકાભાવેન હેતુના યત્કિંચિદે-
તદિતિ સમ્બન્ધઃ । કથમિતિ આહ-વૈચિત્ર્યાનુપપત્તેઃ કારણાદ્ દ્વયમપિ ચૈતન્નિરવયવૈક-
સ્વભાવત્વાભ્યુપગમાત્ શબ્દબ્રહ્મણઃ તત્તત્ત્વભાવત્વકલ્પનાઽસિદ્ધેઃ તસ્ય-શબ્દબ્રહ્મણઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશંકાનું) નિરાકરણ કર્યું જ હતું ને ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! તમે કહ્યું એ વાત સાચી, પણ યુક્તિયુક્ત કહ્યું ન હતું, કારણ કે
ક્ષુરિકા અને પાટનાદિની જુદી જુદી અવસ્થાઓ (૧) અમારા મતે તો સંગત જ છે, (૨) જ્યારે તમારા
મતે તેવું કહ્યું જ ઘટતું નથી...

❖ જૈનમતે ક્ષુરિકા-પાટનાદિના અવસ્થાભેદની સંગતિ ❖

(૧) અમારા મતે ક્ષુરિકાદિથી અલગ એવાં ભેદકતત્ત્વનું પણ અસ્તિત્વ છે. તે આ રીતે →
અમે ક્ષુરિકાદિ અવસ્થાના ભેદક તરીકે, ક્ષુરિકા સિવાય (૧) પુરુષ, (૨) પ્રયત્ન, (૩) અદૃષ્ટ...
વગેરે જુદા જુદા તત્ત્વોને પણ માનીએ છીએ ← એટલે એ બધા ભેદકોના કારણે, ક્ષુરિકાની જુદી
જુદી અવસ્થાઓ પણ સંગત જ છે...

❖ અદ્વૈતવાદીમતે અવસ્થાભેદની અસંગતિ ❖

(૧૪૫) (૨) જે લોકો સંપૂર્ણ જગતને માત્ર શબ્દબ્રહ્મમય માનનારા છે, તેઓના મતે તો શબ્દ-
બ્રહ્મનો કોઈ ભેદક જ ન હોવાથી, ક્ષુરિકા-પાટનાદિની જુદી જુદી અવસ્થાઓ અસંગત જ છે, એટલે
તમારું સંપૂર્ણ કથન યત્કિંચિત્=અસાર છે...

અદ્વૈતવાદી : પણ અમારા મતે કોઈ ભેદક તત્ત્વ કેમ ન ઘટે ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ; તમે શબ્દબ્રહ્મને નિરવયવ - એકસ્વભાવી માન્યો હોવાથી, તેમાં વિચિત્રતા
(=પુરુષ, અદૃષ્ટાદિ જુદા જુદા ભેદકોનાં અસ્તિત્વરૂપ વિચિત્રતા) ઘટી શકે નહીં... એટલે તે શબ્દ-
બ્રહ્મમાં, જુદી જુદી અવસ્થાઓનો ભેદક કોઈપણ ન બને...

અદ્વૈતવાદી : પણ શબ્દબ્રહ્મમાં શું વિચિત્રતા ન માની શકાય ?

૧. ‘તદ્વ્યતિરિક્તભેદકાં’ ઇતિ વર્તિતવ્યમિતિ ભાતિ ।

તથાવિચિત્રત્વાત્, વિચિત્રત્વે ચ જગદ્વૈશ્વરૂપસ્યૈવ તન્નામકરણાત્ ન ચ તદ્વ્યતિરિક્તભેદક-
ભાવ ઇતિ તદવસ્થાભેદાનુપપત્તેઃ, યત્કિન્નિદેતત્, 'એવં શબ્દબ્રહ્મપરિવર્તમાત્રં જગત્' ઇતિ
પ્રલાપમાત્રમ્ । (૧૪૬) યચ્ચોક્તમ્- 'કથં તર્હિ પરં બ્રહ્મ શબ્દાવિષયો યદાહ-અતઃ પરં

♦.....♦ વ્યાખ્યા ♦.....♦

તત્સ્વભાવત્વકલ્પનાઽસિદ્ધેઃ-વૈચિત્ર્યસ્વભાવત્વકલ્પનાઽસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ તત્સ્વભાવસ્ય-
શબ્દબ્રહ્મસ્વભાવસ્ય તદ્બ્રહ્માત્રત્વાત્-શબ્દબ્રહ્માત્રત્વાત્ તસ્ય ચ-શબ્દબ્રહ્મણઃ તથા-
પુરુષપ્રયત્નાદિભાવેન વિચિત્રત્વાત્ । વિચિત્રત્વે ચ સતિ કિમિત્યાહ-જગદ્વૈશ્વરૂપસ્યૈવ-
ધર્માસ્તિકાયાદિરૂપસ્ય તન્નામકરણાત્-શબ્દબ્રહ્માનામકરણાત્ । કિમિત્યાહ-ન તદ્વ્યતિરિક્ત-
ભેદકભાવ ઇતિ-ન શબ્દબ્રહ્મવ્યતિરિક્તભેદકભાવ ઇતિ કૃત્વા તદવસ્થાભેદાનુપપત્તેઃ, પ્રક્રમાત્
ક્ષુરિકાદ્યવસ્થાભેદાનુપપત્તેઃ । કિમિત્યાહ-યત્કિન્નિદેતત્-પરિહારવચનમનન્તરોદિતમિતિ । એવં
ચ સતિ શબ્દબ્રહ્મપરિવર્તમાત્રં જગદિતિ પ્રલાપમાત્રં પૂર્વપક્ષવચનમ્ । યચ્ચોક્તમ્- 'કથં તર્હિ

♦.....♦ અનેકાંતરશ્મિ ♦.....♦

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે શબ્દબ્રહ્મ તો નિરવયવ એકસ્વભાવી હોવાથી, તેમાં (પુરુષ-અદૃષ્ટાદિ)
જુદા જુદા સ્વભાવોની કલ્પના બિલકુલ સિદ્ધ નથી, કે જેનાથી ભેદકો મળે.

અદ્વૈતવાદી : પણ વાંધો શું છે ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ કે તે શબ્દબ્રહ્મનો સ્વભાવ તો માત્ર શબ્દબ્રહ્મરૂપ જ હોવાથી, તેનું (૧) પુરુષ,
(૨) પ્રયત્ન, (૩) અદૃષ્ટાદિરૂપે વૈચિત્ર્ય (=જુદા જુદા સ્વભાવોની વિચિત્રતા) ઘટી શકે નહીં.

(ટૂંકમાં, ભેદકાભાવ અને વૈચિત્ર્યાનુપપત્તિ આ બંનેનું કારણ તમે માનેલ નિરવયવ -
એકસ્વભાવ છે...)

અદ્વૈતવાદી : છતાં પણ અમે તેમાં (પુરુષ-પ્રયત્નાદિ જુદી જુદી) વિચિત્રતાઓ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવ, કાળાદિ વિશ્વરૂપ જગતનું જ તમે
“શબ્દબ્રહ્મ” એવું એક બીજું નામ આપ્યું... કારણ કે જગતની વિચિત્રતા તો તમે માની જ લીધી
અને તે સિવાય શબ્દબ્રહ્મ કહી તમે નવીનતા શું સિદ્ધ કરી ?

સાર : તેથી અદ્વૈતવાદીઓ મતે શબ્દબ્રહ્મ સિવાય પુરુષ-પ્રયત્નાદિ કોઈ જ ભેદક ન હોવાથી,
ક્ષુરિકાની જુદી જુદી અવસ્થાઓ બિલકુલ સંગત નથી. ફલતઃ ક્ષુરિકાદિનાં ઉચ્ચારણ વખતે મોઢું
ફાટવાદિરૂપ પ્રસંગ તો આવશે જ... એટલે તે પ્રસંગને દૂર કરવાનું તમારું કથન અસાર છે...

આ રીતે શબ્દાદ્વૈત માનવામાં પુષ્કળ દોષો આવતા હોવાથી, તમે જે કહ્યું હતું કે - “સંપૂર્ણ
જગત માત્ર શબ્દબ્રહ્મના પરિવર્તરૂપ જ છે” - તે વચન માત્ર પ્રલાપ પૂરતું સાબિત થાય છે...

✽ બ્રહ્મ વિશે પણ વાચ્ય-વાચકભાવનું સમર્થન ✽

(૧૪૬) બીજું પૂર્વપક્ષમાં - “જો દરેક પદાર્થ શબ્દાત્મક હોય, તો પરમબ્રહ્મ શબ્દનો અવિષય

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૭૭૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૭૭૧-૭૭૨તમે પૃષ્ઠે । ૩. દૃશ્યતાં ૭૭૧તમં પૃષ્ઠમ્ । ૪. ૭૭૧-૭૭૨તમે
પૃષ્ઠે ।

વાચો નિવર્તન્તે' इत्याशङ्क्य 'वाच्यवाचकभावप्रपञ्चाभावतो न शब्दरूपाभावेन' इत्यादि, तदप्ययुक्तमेव, वाच्यवाचकभावप्रपञ्चरहितस्य शब्दरूपस्यानुपपत्तेः, स्ववचन-विरोधात् । तथाहि-वाच्यवाचकभावप्रपञ्चरहितं च शब्दरूपं चेति व्याहतमेतत् । न हि सद्रूपरहितं सत्त्वं नाम । (१४७) अन्यच्च "अतः परं वाचो निवर्तन्ते" इतीयमपि वागेव । इयं चेत् तत्र प्रवर्तते, कथं वाच्यवाचकभावप्रपञ्चाभावः ? न चेत् प्रवर्तते इति,

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

પરં બ્રહ્મ શબ્દાવિષયો યદાહ-અતઃ પરં વાચો નિવર્તન્તે' इति आशङ्क्य 'वाच्यवाचकभाव-प्रपञ्चाभावतो न शब्दरूपाभावेन' इत्यादि तदप्ययुक्तमेव । कुत इत्याह-वाच्यवाचकभाव-प्रपञ्चरहितस्य शब्दरूपस्यानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च स्ववचनविरोधात् । एनमेवाह तथाही-त्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । वाच्यवाचकभावप्रपञ्चरहितं च शब्दरूपं चेति व्याहत-मेतत् । न हि सद्रूपरहितं सत्त्वं नामेति निदर्शनम् । अन्यच्च "अतः परं वाचो निवर्तन्ते" इतीयमपि-एवम्भूता वागेव । यदि नामैवं ततः किमित्याह-इयं चेत् वाक् तत्र-ब्रह्मणि प्रवर्तते,

❖.....❖ अनेकांतरश्चि ❖.....❖

કેમ ? કહ્યું છે કે - 'આથી આગળ વાણીઓ અટકી જાય છે' - આ કથનથી તો તેને શબ્દનો અવિષય કહ્યો છે... (જ્યારે તમારા મતે તો તે પણ શબ્દનો વિષય બનવો જોઈએ ને ?)" - એવી આશંકા ઉપાડીને, તમે જે કહ્યું હતું કે - "બ્રહ્મ તે શબ્દનો અવિષય એટલા માટે કહેવાય છે, કારણ કે ત્યાં વાચ્ય-વાચકભાવરૂપ પ્રપંચ નથી, બાકી શબ્દ ન હોવાથી તે અવિષય છે, એવું નથી... (શબ્દ તો ત્યાં પણ છે જ...)" - તે બધું કથન પણ અયુક્ત જ છે...

અદ્વૈતવાદી : પણ અયુક્ત હોવામાં કારણ શું ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, જે શબ્દબ્રહ્મ વાચ્ય-વાચકભાવના પ્રપંચથી રહિત હોય, તેને જ શબ્દરૂપ શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે તેમાં તો સ્વવચનનો વિરોધ છે. તે આ રીતે -

શું સદ્વસ્તુથી રહિત કોઈ સત્ હોય ? ન જ હોય... જેમ સત્ હોય, તે તો સદ્વસ્તુવાળું જ હોય... તેમ (૧) જે વાચ્ય-વાચક ભાવરહિત હોય, તે શબ્દરૂપ શી રીતે ? (૨) જે શબ્દરૂપ હોય, તે વાચ્ય-વાચકભાવરહિત શી રીતે ? આમ વિરોધ હોવાથી, શબ્દરૂપ પણ બ્રહ્મ વિશે વાચ્ય-વાચકભાવ ન હોવાનું વિધાન બિલકુલ સમંજસ નથી...

❖ બ્રહ્મ વિશે શબ્દનિવૃત્તિનો નિરાસ ❖

(૧૪૭) બીજું તેમાં જે કહ્યું હતું કે → "આથી આગળ વાણીઓ અટકી જાય છે" ← તે કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે આથી આગળ વાણીઓ અટકી જાય છે" - એ પણ એક પ્રકારની વાણી જ છે ને ! હવે આ વાણી બ્રહ્મ વિશે (૧) પ્રવર્તે છે, કે (૨) નહીં ?

કથમપરવાચાં નિવૃત્તિઃ ? એવં ચ 'ન ચ્લુ શબ્દ ઇન્દ્રિયાદ્યભાવે શબ્દ ઇત્યગૃહ્યમાણઃ સ્વસત્તાં જહાતિ, અતો વાચ્યવાચકભાવાતીતમિદમેવ પરં બ્રહ્મ' ઇત્યપિ વ્યુદસ્તમ્ । તતશ્ચ કિમુચ્યતે- 'ન કશ્ચિદ્ દોષઃ' ઇતિ ? નનુ દોષ એવ કેવલઃ । (૧૪૮) તથાહિ-યદ્યપિ શબ્દ ઇન્દ્રિયાદ્યભાવે શબ્દ ઇતિ ન ગૃહ્યતે તથાપિ નાસૌ સ્વસત્તાં જહાતિ, તદ્યોગ્યતોપપત્તેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કથં વાચ્યવાચકભાવપ્રપન્નાભાવઃ ? તત્ર ન ચેત્ પ્રવર્તત ઇતિ ઇયં વાગિત્યેતદાશઙ્ક્યાહ-કથમપરવાચાં નિવૃત્તિઃ ? તત્ર બ્રહ્મણિ પ્રતિષેધાભાવાદિતિ ભાવઃ । એવં ચ 'ન ચ્લુ શબ્દ ઇન્દ્રિયાદ્યભાવે શબ્દ ઇત્યગૃહ્યમાણઃ સ્વસત્તાં જહાતિ, અતો વાચ્યવાચકભાવાતીતમિદમેવ પરં બ્રહ્મ' ઇત્યપિ પૂર્વપક્ષોદિતં વ્યુદસ્તમ્ । તતશ્ચ કિમુચ્યતે-ન કશ્ચિદ્ દોષ ઇતિ પૂર્વપક્ષ એવ । નનુ દોષ એવ કેવલઃ, ઉક્તનીતેઃ । ઉપચયમાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । યદ્યપિ શબ્દ ઇન્દ્રિયાદ્યભાવે સતિ શબ્દ ઇતિ-એવં ન ગૃહ્યતે તથાપિ નાસૌ-શબ્દઃ સ્વસત્તાં જહાતિ । કુત ઇત્યાહ-તદ્યોગ્યતોપપત્તેઃ, પ્રક્રમાદિન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતોપપત્તેઃ, તદ્રહિતસ્ય ચ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧) જો પ્રવર્તે, તો તેમાં વાચ્ય-વાચકભાવનો પ્રપંચ કેમ ન મનાય ? કારણ કે વાણી વાચક અને બ્રહ્મ વાચ્ય - એમ વાચ્ય-વાચકભાવ ઘટી જ શકે છે ને ?

(૨) જો એ (=બીજી વાણીઓનો નિષેધ કરનારી) વાણી ન પ્રવર્તે, તો બ્રહ્મ વિશે અન્ય વાણીઓનો નિષેધ ન થઈ શકે... એટલે તો બીજી વાણીઓ પણ પ્રવર્તવા લાગશે ! ફલતઃ અન્ય વાણીઓની નિવૃત્તિ સંગત થશે નહીં...

એટલે બ્રહ્મ વિશે સર્વથા તો વાણીની નિવૃત્તિ ન જ મનાય...

❖ બ્રહ્મમાં પણ શબ્દાસ્તિત્વસાધક પૂર્વપક્ષની દલીલોની નિરાસ ❖

ઉપરોક્ત કથનથી, બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “ઇન્દ્રિયાદિ વિના, શબ્દનું શબ્દરૂપે ગ્રહણ ન થવા છતાં પણ, શબ્દ તે પોતાની સત્તા છોડી દેતો નથી... એટલે વાચ્ય-વાચકભાવથી અતીત એવું બ્રહ્મ શબ્દરૂપ છે જ...” ← તે કથન પણ નિરસ્ત થાય છે, કારણ કે અમે પૂર્વે જ કહી ગયા કે, વાચ્ય-વાચકભાવ વિના પણ બ્રહ્મ તે શબ્દરૂપ છે - તે વાત વિરોધગ્રસિત જ છે...

તો પછી “અમારા મતે કોઈ દોષ નથી” - એવું તમે શી રીતે કહી શકો ? ઉપરથી તમારા મતે તો માત્ર ને માત્ર દોષો જ છે. તે આ રીતે -

(૧૪૮) ઇન્દ્રિયાદિના ન હોવામાં શબ્દનું શબ્દરૂપે ગ્રહણ થતું નથી, તો પણ તે શબ્દ પોતાનું અસ્તિત્વ તો જાળવી જ રાખે છે, કદી પોતાની સત્તા છોડતો નથી... અને સત્તા ન છોડવાનું કારણ પણ એ જ કે, તે શબ્દની અંદર ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ થવાની યોગ્યતા રહેલ છે... (અને એટલે જ તે શબ્દનું અસ્તિત્વ રહે છે...)

તદ્રહિતસ્ય ચ સ્વસત્તાઽયોગાત્ । તથાહિ-ય ઇન્દ્રિયેણ ન ગૃહ્યતે તદ્ગ્રહણયોગ્યતાવિકલશ્ચ
કથમસૌ શબ્દો નામેતિ ચિન્ત્યમ્ ॥

(૧૪૯) કિञ્છેત્થક્કલ્પનાનિબન્ધનભૂતા તત્ર શક્તિઃ સ્યાદ્ વા ન વા । યદ્યસ્ત્યેવં
તર્હિ ઇત્થક્કલ્પનાગતશબ્દવાચ્યાઽસાવિતિ કથં વાચ્યવાચકભાવાતીતાર્થસાધનાયોદા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતારહિતસ્ય ચ સ્વસત્તાઽયોગાત્ । એતદ્વાવનાયૈવાહ-તથાહીત્યાદિ । તથાહીતિ
પૂર્વવત્ । યઃ-શબ્દ ઇન્દ્રિયેણ ન ગૃહ્યતે સ્વગ્રાહકેણ તદ્ગ્રહણયોગ્યતાવિકલશ્ચ-ઇન્દ્રિય-
ગ્રહણયોગ્યતાવિકલશ્ચ વર્તતે કથમસૌ શબ્દો નામેતિ ચિન્ત્યમ્, નૈવ શબ્દ इत्यर्थः ॥

દૂષણાન્તરમાહ કિञ્છેત્યાદિના । કિञ્છ ઇત્થક્કલ્પનાનિબન્ધનભૂતા-ન ખલુ શબ્દ ઇન્દ્રિયા-
દ્યભાવે શબ્દ इत्यगृह्यमाणः સ્વસત્તાં જહાતીત્યાદિકલ્પનાનિબન્ધનભૂતા । તત્ર-ઉદાહરણશબ્દે શક્તિઃ
સામર્થ્યલક્ષણા સ્યાદ્ વા ન વેતિ વિકલ્પૌ । કિञ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ इत्याह-यद्यस्ति
शक्तिरेवं तर्हीतथक्कलपनागतशब्दवाच्याऽसौ-शक्तिरिति कृत्वा कथं वाच्यवाचकभावा-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બાકી શબ્દમાં જો ઇન્દ્રિયગ્રહણની યોગ્યતા ન માનવામાં આવે, તો તો શબ્દની સત્તા જ ન
ઘટે, તે આ પ્રમાણે - (૧) જે શબ્દનું ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ ન થાય અને (૨) જેમાં ઇન્દ્રિયગ્રહણની
યોગ્યતા પણ ન હોય, તે શબ્દ તો 'શબ્દ' શી રીતે કહેવાય ?

ભાવ એ કે, 'ઘટ' શબ્દ આપણને સંભળાય પણ છે અને કો'ક બધિરને ન સંભળાય તો પણ
તેમાં ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતા તો છે જ... (બાકી યોગ્યતા વિના શ્રવણપટ્ટને પણ તે શબ્દ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય
ન જ બને...) આવું હોવાથી જ ઘટશબ્દને 'શબ્દ' માનવો યોગ્ય ગણાય... (પણ બ્રહ્મરૂપ શબ્દ તો
તમે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પણ નથી માનતા અને તેમાં ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતા પણ નથી માનતા... તો શબ્દબ્રહ્મને
શબ્દરૂપ શી રીતે કહેવાય ?)

❖ શબ્દબ્રહ્મની વાચ્ય-વાચકતાતીતતાસાધક ઉદાહરણમાં

વાચ્ય-વાચકતાનું સમર્થન ❖

(૧૪૯) બીજી વાત, બ્રહ્મ વિશે વાચ્ય-વાચકતા ન હોવા છતાં પણ, ત્યાં શબ્દરૂપતા સાધવા
તમે જે ઉદાહરણ આપો છો કે → જેમ શબ્દ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ ન થવા છતાં પણ પોતાની સત્તા
છોડતો નથી ← એ ઉદાહરણગત શબ્દમાં, 'ઇન્દ્રિયાદિના ન હોવામાં શબ્દરૂપે ગ્રહણ ન થવા છતાં
પણ, પોતાની સત્તા છોડતો નથી' - એવી કલ્પનાની કારણભૂત શક્તિ (૧) છે, કે (૨) નહીં ?

પ્રશ્ન : પણ આવા વિકલ્પો કરવાથી ફાયદો શું ?

ઉત્તર : કારણ કે આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે તમારા મતે દોષ આવે છે. તે આ રીતે -

(૧) જો શબ્દમાં તેવી કલ્પનાની કારણભૂત શક્તિ છે, તો તે શક્તિ - કલ્પનાનું કારણ હોવાથી -
કલ્પનામાં રહેલા શબ્દોથી તે વાચ્ય બનશે... એટલે તો (ક) કલ્પનાગત શબ્દો વાચક, અને

હિયતે ? અથ નાસ્તિ, કથં તચ્છૂન્યે એવ ઇત્યઙ્કલ્પનાશબ્દઃ પ્રવર્તતે ? પ્રવૃત્તૌ વા કથં શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યં વિનાઽર્થેનાસ્ય પ્રવૃત્તિરિત્યત્લં પ્રસજ્ઞેન ॥

(૧૫૦) કિઞ્ચ કઃ પુનરયં શબ્દો યસ્યાર્થેન તાદાત્મ્યમિષ્યતે ? કિમત્રોચ્યતે યતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તીતાર્થસાધનાય પરબ્રહ્માપેક્ષયા ઉદાહિયતે-ઉદાહરણત્વેનોપન્યસ્યતે ? અધિકૃતશબ્દ ઇતિ પ્રક્રમઃ । અથ નાસ્ત્યધિકૃતા શક્તિઃ કથં તચ્છૂન્યે એવેત્યઙ્કલ્પના, નિબન્ધનશક્તિશૂન્ય એવ ઉદાહરણ-શબ્દ ઇતિ પ્રક્રમઃ, ઇત્યમ્ એવં યથોક્તં તથા કલ્પનાશબ્દઃ પ્રવર્તતે ? પ્રવૃત્તૌ વા સત્યાં કલ્પનાશબ્દસ્ય કથં તત્ર શબ્દાર્થયોસ્તાદાત્મ્યમ્ ? નૈવ કથમિત્યાહ-વિનાઽર્થેન-ઉદાહરણશબ્દે શક્યભાવેન અસ્ય કલ્પનાશબ્દસ્ય પ્રવૃત્તિરિત્યત્લં પ્રસજ્ઞેન ઇતિ વિરામોદ્દાસનમેતત્ ॥

દૂષણાન્તરમભિધાતુમાહ-કિઞ્ચેત્યાદિ । કિઞ્ચ કઃ પુનરયં શબ્દો ભવતોઽભિપ્રેતઃ યસ્યાર્થેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(ખ) શબ્દગત શક્તિ વાચ્ય બનશે... તો આવા વાચ્ય-વાચકભાવ સંયુક્ત શબ્દને, પરમબ્રહ્મની વાચ્ય-વાચકરહિતતા સાધવા શી રીતે 'ઉદાહરણ' તરીકે મૂકી શકાય ?

(આશય એ કે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય હોવું જોઈએ... વાચ્ય-વાચકરહિતતા સાધવા ઉદાહરણ પણ વાચ્ય-વાચકરહિતનું જ જોઈએ, બીજું ન ચાલે... એટલે આ ઉદાહરણથી પરમબ્રહ્મની વાચ્ય-વાચકરહિતતા સિદ્ધ થાય નહીં...)

(૨) જો શબ્દમાં તેવી કલ્પનાની કારણભૂત શક્તિ નથી, તો તેવી શક્તિથી શૂન્ય શબ્દ વિશે 'ઈન્દ્રિયાદિ ન હોવાથી શબ્દરૂપે...' - એવી કલ્પનામાં રહેલા શબ્દો શી રીતે પ્રવર્તે ? અર્થાત્ એવી કલ્પનાઓ ઉદાહરણભૂત શબ્દ વિશે થઈ શકશે જ નહીં... (દા.ત. ઘટમાં પટકલ્પનાની કારણભૂત શક્તિ નથી, એટલે ઘટ વિશે, તે પટકલ્પનાગત પટશબ્દો પણ ન જ પ્રવર્તે... તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ, શબ્દમાં તેવી શક્તિ ન માનવામાં, તે વિશે કલ્પનાગત શબ્દો પણ ન જ પ્રવર્તે...)

અદ્વૈતવાદી : ઉદાહરણભૂત શબ્દમાં, તેવી શક્તિ ન હોવા છતાં પણ, તે વિશે કલ્પનાગત શબ્દોની પ્રવૃત્તિ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય શી રીતે ઘટશે ? કારણ કે ઉદાહરણભૂત શબ્દમાં તેવી શક્તિ-વાચ્યતા નથી. એટલે કે તે શબ્દ; કલ્પનાશબ્દનો અર્થ નથી. છતાં પણ તે વિશે કલ્પનાગત શબ્દની પ્રવૃત્તિ થવામાં, શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય બિલકુલ સંભવે નહીં...

હવે આ પ્રસંગથી સર્વુ... (આવું કહી ગ્રંથકારશ્રીએ, હવે આ ચર્ચાથી અટકવાનું જાહેર કર્યું...)

❖ અદ્વૈતવાદીને શબ્દસ્વરૂપપુચ્છા ❖

(૧૫૦) હે અદ્વૈતવાદી ! તમને જે શબ્દનું અર્થની સાથે તાદાત્મ્ય માનવું અભિપ્રેત છે, તે

૧. 'પરમબ્રહ્માં' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૨. 'તમાકલ્પનાં' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. 'ઇયં પઙ્ક્તશ્ચિન્ત્યા' । ૪. 'તત્ર કથં' ઇતિ ઙ્-પાઠઃ । ૫. 'વિરામોદ્દાસનમ્' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

સાસ્નાદિમદર્થપ્રતિપત્તિરિતિ । આહ ચ ભાષ્યકારઃ-“યેનોચ્ચરિતેન સાસ્ના-લાઙ્ગૂલ-કકુદ-ઝુર-વિષાણિનાં સમ્પ્રત્યયો ભવતિ સ શબ્દઃ, વર્ણેભ્યસ્તત્સમ્પ્રત્યયાનુપપત્તેઃ” । (૧૫૧) એકાકારો હ્યયં નાનેકેભ્યો વર્ણેભ્યો ભવિતુમર્હતિ, અનેકેભ્યોઽનેકપ્રત્યય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖
સહ તાદાત્મ્યમિષ્યતે ? અત્રાહ-કિમત્રોચ્ચતે-પ્રસિદ્ધ એષ યતઃ સકાશાત્ સાસ્નાદિમદર્થ-પ્રતિપત્તિઃ-ગવાદિપ્રતિપત્તિરિતિ । આહ ચ ભાષ્યકારઃ-પતઙ્ગલિઃ-યેનોચ્ચરિતેન સાસ્ના-લાઙ્ગૂલ-કકુદ-ઝુર-વિષાણિનાં-ગવાદીનાં પદાર્થાનાં સમ્બન્ધી સમ્પ્રત્યયો ભવતિ-અવિપરીત-બોધો ભવતિ સ શબ્દઃ । કુત એતદિત્યાહ-વર્ણેભ્યઃ-ગકારૌકારવિસર્જનીયા-દિભ્યઃ તત્સમ્પ્રત્યયાનુપપત્તેઃ-ગૌરિત્યાદિશબ્દસમ્પ્રત્યયાનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિમેવાહ-એકાકારો હ્યયં-ગૌરિત્યાદિશબ્દસમ્પ્રત્યયઃ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-નાનેકેભ્યો વર્ણેભ્યઃ-ગકારા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖
શબ્દનું સ્વરૂપ શું ? અર્થાત્ શબ્દને તમે કેવા સ્વરૂપે માનો છો ?

(હવે અદ્વૈતવાદી શબ્દસ્વરૂપદર્શક પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજુ કરે છે, તેમાં અવાંતર પ્રશ્નોત્તરીઓ પણ થશે... ત્યારબાદ તે પૂર્વપક્ષીની એકેક વાતનું ઉન્મૂલન કરી, ગ્રંથકારશ્રી અદ્વૈતવાદનો નિરાસ કરશે... ફલતઃ વસ્તુની અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યતા જ સાબિત થશે... તેમાં પહેલાં અદ્વૈતવાદીનો પૂર્વપક્ષ જોઈએ -)

❖ શબ્દસ્વરૂપદર્શક અદ્વૈતવાદીનું મંતવ્ય ❖

પૂર્વપક્ષ : (અદ્વૈતવાદી :-) અરે ! શબ્દનું સ્વરૂપ તો પ્રસિદ્ધ જ છે, એમાં તો શું વળી કહેવાનું ? જુઓ → જેના દ્વારા સાસ્નાદિવાળા પદાર્થનો બોધ થાય, તે ‘ગૌઃ’ વગેરેને ‘શબ્દ’ કહેવાય ← આ જ શબ્દનું સ્વરૂપ છે...

આ વિશે ભાષ્યકાર પતંજલિએ કહ્યું છે કે -

“જેનું ઉચ્ચારણ કરવાથી (૧) સાસ્ના=ગાયના ગળે લટકતી ગોદડી, (૨) લાંગૂલ=પૂછડી, (૩) કકુદ=ખાંધ, (૪) ખુરા, (૫) શીંગડા.. વગેરેવાળા ગાયાદિ પદાર્થ સંબંધી સંપ્રત્યય=અવિપરીત-બોધ થાય છે, તે ‘શબ્દ’ છે... આ સંપ્રત્યય-બોધ વર્ણોથી થવો બિલકુલ સંગત નથી (કેમ સંગત નથી તે આગળ બતાવાશે...) એટલે શબ્દથી જ તેવો સંપ્રત્યય શક્ય છે...” (મહાભાષ્ય પૃ. ૧૬) ટુંકમાં, આવા સંપ્રત્યયના કારણને ‘શબ્દ’ કહેવાય...

❖ વર્ણોથી તાદૃશસંપ્રત્યયની અસંગતિ ❖

(૧૫૧) ‘ગૌ’ - એવા શબ્દોથી થતો ‘ગાય’ - એવો બોધ એકાકારરૂપે ભાસે છે.... આવો એકાકારરૂપે ભાસતો બોધ (૧) ગકાર, (૨) ઔકાર, (૩) વિસર્ગ... વગેરે અનેક વર્ણોથી માનવો

ભાવાત્ । (૧૫૨) અયં ચ સ્ફોટરૂપ એક એવેતિ યુક્તોઽસ્માદ્ યથોદિતસમ્પ્રત્યયઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દિશ્યો ભવિતુમર્હતિ । કુત્^૧ ઇત્યાહ-અનેકેભ્ય આલમ્બનેભ્યઃ । કિમિત્યાહ-અનેકપ્રત્યય-ભાવાત્ । અનેકપ્રત્યયગ્રાહ્યમેવાનેકત્વમ્ । યદિ પુનરેકપ્રત્યયગ્રાહ્યમપિ સ્યાદેવં તદ્દ્યોક્ત્વમપ્યનેક-પ્રત્યયગ્રાહ્યમિતિ વ્યવસ્થાઽનુપપત્તિઃ । તદેવં યતોઽયમેકાકારઃ સમ્પ્રત્યયઃ સ શબ્દ ઇત્યનન્તરોદિતૈ-દમ્પર્યમ્ । એવમેકરૂપઃ^૨ શબ્દ ઇતિ સ્થિતે સત્યાહ-અયં ચેત્યાદિ । અયં ચ-શબ્દઃ સ્ફોટરૂપઃ-^{૨૭}અર્થવિકાશરૂપ એક એવેતિ કૃત્વા યુક્તોઽસ્માત્-સ્ફોટરૂપશબ્દાત્ પ્રત્યક્ષાદેવ “અર્થાપત્તિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

સંગત નથી, કારણ કે વર્ણરૂપ અનેક આલંબનોથી અનેકરૂપ જ બોધ થાય... (એકાકાર કોઈ એક બોધ નહીં...)

પ્રશ્ન : શું અનેકવર્ણો એકપ્રત્યયથી (=એકાકારબોધથી) ગ્રાહ્ય ન બને ? (અર્થાત્ અનેકવર્ણોથી એકાકાર બોધ ન થાય ?)

ઉત્તર : ના, કારણ કે અનેકવર્ણો તો અનેકપ્રત્યયથી જ ગ્રાહ્ય બને, એકપ્રત્યયથી નહીં... (એટલે તે વર્ણોથી એકાકારબોધ થાય નહીં...)

પ્રશ્ન : તે અનેકવર્ણોને પણ એકપ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તેની જેમ એકવર્ણને પણ જુદા જુદા અનેકપ્રત્યયોથી ગ્રાહ્ય માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે ! અને એટલે તો કોઈ (=એક તે એકાકારપ્રત્યયથી જ અને અનેક તે અનેકાકાર પ્રત્યયથી જ ગ્રાહ્ય બને - એવી કોઈ) વ્યવસ્થા જ નહીં રહે... તેથી અનેકવર્ણો અનેકપ્રત્યયથી જ ગ્રાહ્ય માનવા જોઈએ... (માટે, અનેકવર્ણોથી ‘ગાય’ એવો એકાકાર બોધ થાય નહીં...)

સાર : તેથી જેના કારણે ‘ગાય’ એવો એકાકાર સંપ્રત્યય (=અવિપરીત બોધ) થાય છે, તે શબ્દ કહેવાય... આ શબ્દ એકરૂપ હોવાથી, તેના દ્વારા એકાકાર બોધ થવો સંગત છે...

(૧૫૨) આ પ્રમાણે શબ્દની એકરૂપતા સિદ્ધ કરી, હવે તે એકરૂપ શબ્દ કેવો છે ? તે બતાવવા કહે છે -

❖ એકરૂપ શબ્દની સ્ફોટરૂપતા ❖

પ્રશ્ન : તે એકરૂપ શબ્દ કેવો છે ?

ઉત્તર : તે “સ્ફોટ” રૂપ છે.... સ્ફોટ એટલે “સ્ફુટતિ-વ્યક્તો ભવતિ અસ્માત્ અર્થ ઇતિ સ્ફોટઃ ।”

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

27. અર્થવિકાશરૂપ એક એવેતિ કૃત્વેતિ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ-સ્ફુટતિ-વ્યક્તો ભવત્યસ્માદર્થ ઇતિ

૧. ‘કુત ઇત્યાહ’ ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ક-પ્રતૌ । ૨. ‘રૂપશબ્દ’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. ‘વ્યક્તોભવતિ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ગમ્યાત્' इति च केचित्, यथोदितसम्प्रत्ययः-सास्ना-लाङ्गूल-ककुद-खुर-विषाण्यर्थसम्प्रत्यय

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અર્થાત્, જેના દ્વારા પદાર્થ પ્રગટ કરાય તે સ્ફોટ કહેવાય... ઘટશબ્દથી ઘટપદાર્થ પ્રગટ કરાય છે, તેથી ઘટશબ્દ-સ્ફોટરૂપ=અર્થપ્રકાશરૂપ કહેવાય છે... આ સ્ફોટરૂપ શબ્દ ત્રણે કાળમાં અવિચલિત એકરૂપ છે, તેમાં કદી ફેરફાર થતો નથી...

પ્રશ્ન : જો સ્ફોટરૂપ શબ્દ નિત્ય હોય, તો 'ગો' શબ્દનું હંમેશાં પ્રહણ કેમ થતું નથી ?

ઉત્તર : આ વાતને જરા દૃષ્ટાંતથી સમજાવે - દેવદત્તનું શરીર તો બધી જ અવસ્થાઓમાં એકસરખું છે, પણ તેના શરીરમાં નવા-નવા પરસેવાના ટીપાંઓ પેદા થાય ને વિનષ્ટ થાય છે... તેમ સ્ફોટ તો સર્વકાળે માત્ર એકરૂપ જ છે, પણ તેમાં ગકાર-ઔકાર-વિસર્ગ વગેરે પરસેવાનાં બિંદુસમાન છે, અર્થાત્ તેઓ નષ્ટ-ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને એટલે જ 'ગો' શબ્દની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી.. બાકી સ્ફોટ તો આ વર્ણોથી સાવ વિલક્ષણ છે, એ તો નિત્ય-અવિચલિતરૂપ છે...

પ્રશ્ન : આ 'સ્ફોટ' શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : આ વિશે બે મત છે : (૧) કેટલાક કહે છે કે, શ્રોતાને શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા એ સ્ફોટનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, એટલે પ્રત્યક્ષથી જ તે સ્ફોટ જણાઈ આવે છે, જ્યારે (૨) કેટલાક કહે છે કે, અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી તે સ્ફોટ જણાય છે. તે લોકો સ્ફોટને જાણવા આવી અર્થાપત્તિ કરે છે કે → આપણને થતાં અર્થબોધથી નક્કી થાય છે કે, કોઈક સ્ફોટ નામનો પદાર્થ છે, બાકી તે વિના આવો અર્થબોધ થઈ શકે નહીં... અર્થાપત્તિનો પ્રયોગ આ રીતે કરવો -

'अस्ति स्फोटाख्यः कश्चित् पदार्थः, अर्थप्रकाशान्यथानुपपत्तेः ॥'

આમ, સ્ફોટનું જ્ઞાન, જુદા જુદા મતે પ્રત્યક્ષ-અર્થાપત્તિથી થાય છે...

સાર : 'અવિચલિત' એક એવા સ્ફોટરૂપ શબ્દથી, સાસ્ના-લાંગૂલ-કકુદ-પુરાદિરૂપે ગાયાદિ પદાર્થનો સંપ્રત્યય=અવિપરીતબોધ થાય છે... (એટલે જ અમે આવા સ્ફોટરૂપ શબ્દને 'શબ્દ' કહીએ છીએ...)

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

સ્ફોટ:-અર્થવિકાશ એવ । अयं च त्रिष्वपि कालेष्वविचलितरूप एक एव । यथाहि-देवदत्तशरीरे प्रस्येदबिन्दवो निमज्जन्ति उन्मज्जन्ति च; देवदत्तशरीरं त्वेकाकारं सर्वास्ववस्थासु । एवं स्फोटेऽपि सर्वदा एकरूपे गकारौकारादयो वर्णाः प्रस्येदकल्पा एव, स तु तेभ्यो विलक्षणाकारोऽन्य एवेति । अयं च स्फोटः केषाञ्चिन्मते श्रोतृप्रत्यक्षगम्यः, अन्येषां तु मतेऽर्थापत्त्यवसेयः । तथाहि-अस्ति कश्चित् स्फोटाख्यः पदार्थः, अर्थप्रकाशान्यथानुपपत्तेरिति ॥

૧. 'રૂપેણ ગકારૌ' इति क-पाठः । ૨. 'श्रोत्रप्रत्यक्ष०' इति क-पाठः ।

(૧૫૩) આહ-કુતોઽયમુત્પદ્યતે ? નન્વયં નિત્યઃ સર્વગતો નોત્પદ્યત એવ । આહ-કિમિત્યતો ન સદા સર્વત્ર સમ્પ્રત્યયઃ ? હન્તાભિવ્યઙ્ગકાભાવેન । અભિવ્યઙ્ગકાશ્રાસ્ય ધ્વનયઃ, તેઽપિ પુરુષપ્રયત્નસાપેક્ષા ઇતિ ન સદા સમ્પ્રત્યયઃ । (૧૫૪) આહ-સ કિમનેકધ્વનિવ્યઙ્ગ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઇતિ । આહ પર:-કુતોઽયમુત્પદ્યતે સ્ફોટઃ ? અત્રોત્તરમ્-નન્વયં નિત્યઃ સર્વગતો નોત્પદ્યત એવ । આહ-કિમિત્યત:-નિત્યાત્ સર્વગતાત્ ન સદા-સર્વકાલં સર્વત્ર-દેશે સમ્પ્રત્યયઃ સામર્થ્યાદેતદાલમ્બન એવ ? એતદાશ્લક્યાહ-હન્તાભિવ્યઙ્ગકાભાવેન અભિવ્યક્તોઽયં સમ્પ્રત્યયહેતુઃ । અભિવ્યઙ્ગકાશ્રાસ્ય-સ્ફોટસ્ય ધ્વનયઃ-વાયવીયા વિકારાઃ । તે ચ પુરુષપ્રયત્નસાપેક્ષા ધ્વનય ઇતિ કૃત્વા ન સદા સમ્પ્રત્યયઃ-એતદાલમ્બનઃ । ‘સદા’ગ્રહણં

❖.....❖ અનેકાંતરણિ ❖.....❖

※ સ્ફોટરૂપ શબ્દની અભિવ્યક્તિ-નિત્ય-એકરૂપતા ※

(૧૫૩) પ્રશ્ન : આ સ્ફોટ કોનાથી ઉત્પન્ન થાય ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! સ્ફોટ તો નિત્ય અને સર્વગત=સર્વવ્યાપી છે... એટલે એ તો કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો જ નથી...

આશંકા : જો ‘ગો’ શબ્દરૂપ સ્ફોટ નિત્ય-સર્વગત હોય, તો સદા-સર્વત્ર તેવો સંપ્રત્યય કેમ થતો નથી ? આશય એ કે, સ્ફોટથી જો લાંગૂલાદિરૂપે ગાયનો સંપ્રત્યય થતો હોય, તો (ક) સ્ફોટ તો નિત્ય હોવાથી ત્રણે કાળમાં છે, તો સદા તેનો સંપ્રત્યય કેમ થતો નથી, અને (ખ) તે તો પાછો સર્વગત છે, તો આખી દુનિયામાં સર્વત્ર તેવો સંપ્રત્યય કેમ થતો નથી ?

અદ્વૈતવાદી : જુઓ ભાઈ; સ્ફોટ તો સદા-સર્વગત છે, પણ તે અભિવ્યક્ત થઈને જ તે કાળે - તે તે ઠેકાણે તેવા સંપ્રત્યયને કરાવે છે. એટલે અભિવ્યક્ત થઈને જ તે સંપ્રત્યયનું કારણ બને છે...

આ સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ માટે અભિવ્યંજકોની અપેક્ષા રહે છે અને એ અભિવ્યંજક સદા-સર્વત્ર નથી, પણ અમુક વખતે અને અમુક ઠેકાણે જ છે... (એટલે જ સદા-સર્વત્ર સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ ન થવાથી, નિયતરૂપે જ તેવો સંપ્રત્યય થાય છે...)

પ્રશ્ન : આ સ્ફોટકના અભિવ્યંજક (=સ્વરૂપ આવિર્ભાવિક) કોણ છે ?

ઉત્તર : અભિવ્યંજક ‘ગ્ ઔ વગેરે ધ્વનિઓ’ છે... આ ધ્વનિઓ મોઢામાંથી નીકળતા વાયુના વિકારરૂપ છે અને આવી વિકારરૂપ ધ્વનિઓ પુરુષપ્રયત્નને સાપેક્ષ છે (કારણ કે વ્યક્તિ પ્રયત્ન કરે, તો જ તેના મુખમાંથી વાયુવિકારરૂપ ધ્વનિઓ પ્રગટે છે...)

ટુંકમાં, પુરુષના પ્રયત્નથી ધ્વનિઓ નીકળે છે અને તે ધ્વનિઓ સ્ફોટને અભિવ્યક્ત કરે છે... ત્યારબાદ તે અભિવ્યક્ત સ્ફોટ સંપ્રત્યયનું કારણ બને છે.

પણ પુરુષપ્રયત્ન સદા- સર્વત્ર ન હોવાથી ધ્વનિઓ પણ સદા-સર્વત્ર નથી, એટલે સ્ફોટની

※ અહીં બધે ‘ધ્વનિ’ એટલે પુરુષપ્રયત્નથી મુખ દ્વારા નીકળતા વાયુ વિ. લેવા...

ઉતૈકધ્વનિવ્યજ્ઞયોઽપિ ? કિઞ્ઞાતઃ ? અનેકધ્વનિવ્યજ્ઞયત્વે સદેશતાઽનભિવ્યક્ત્યાદિ ।
 એકધ્વનિવ્યજ્ઞયત્વે તુ શેષવૈચર્યમ્, એકાભિવ્યક્તાદેવ, તતસ્તત્સમ્પ્રત્યયસિદ્ધેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સર્વત્રોપલક્ષણમ્ । આહ-સઃ-સ્ફોટઃ કિમનેકધ્વનિવ્યજ્ઞય ઉતૈકધ્વનિવ્યજ્ઞયઃ-ઉતૈક-
 ધ્વનિવ્યજ્ઞયોઽપિ । કિઞ્ઞાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ इत्याह-અનેકધ્વનિવ્યજ્ઞયત્વેઽભ્યુપગમ્ય-
 માને । કિમિત્યાહ-સદેશતાઽનભિવ્યક્ત્યાદિ સદેશતા એકૈકેન ધ્વનિના એકૈકદેશાભિવ્યક્તેઃ
 અનભિવ્યક્તિશ્ચ એકેનાનભિવ્યક્તૌ તસ્યાનભિવ્યજ્ઞકત્વાત્ તદ્વદન્યેષામપિ ધ્વનિત્વાદનભિવ્યજ્ઞક-
 ત્વમિતિ કૃત્વા । 'આદિ'શબ્દાત્ ²⁸ અનેકાભિવ્યક્તિપરિગ્રહઃ । ²⁹ તદેકૈકસ્યાભિવ્યજ્ઞકત્વાત્ ³⁰ તથા ચ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અભિવ્યક્તિ પણ સદા-સર્વત્ર ન થાય... ફલતઃ તાદૃશ સંપ્રત્યય સદા-સર્વત્ર થવાનો પ્રસંગ પણ ન
 આવે...

※ સ્ફોટની અભિવ્યંજકતા અંગે વિકલ્પબાળ ※

(૧૫૪) આશંકા : જેનાથી તાદૃશ સંપ્રત્યય થાય છે, તે સ્ફોટ (૧) અનેક ધ્વનિઓથી
 અભિવ્યંજ્ય છે, કે (૨) એક ધ્વનિથી અભિવ્યંજ્ય છે ? અર્થાત્ તે સ્ફોટનું અભિવ્યંજન (૧) અનેક
 ધ્વનિઓથી થાય, કે (૨) એક ધ્વનિથી ? આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે તમારા મતે દોષ આવે છે. તે આ
 રીતે -

(૧) જો તે સ્ફોટને અનેક ધ્વનિથી અભિવ્યંજ્ય માનશો, તો તો તે સ્ફોટની (ક) સદેશતા,
 (ખ) અનભિવ્યક્તિ, (ગ) અનેકાભિવ્યક્તિ રૂપ દોષો આવશે. તે આ પ્રમાણે -

(ક) સદેશતા - એકેક ધ્વનિઓ, સ્ફોટના એક દેશનું અભિવ્યંજન કરશે... ફલતઃ સ્ફોટના
 જુદા જુદા અનેક દેશ માનવા પડવાથી તેની સપ્રદેશતા સિદ્ધ થશે...

(ખ) અનભિવ્યક્તિ - સ્ફોટ જો અનેક ધ્વનિઓથી અભિવ્યંજ્ય હોય, તો સ્ફોટની કોઈ એક
 ધ્વનિ દ્વારા અભિવ્યક્તિ ન થતાં, તે (=વિદ્યમાન) ધ્વનિઓ અભિવ્યંજક બની શકશે નહીં... અને
 ધ્વનિ હોવા છતાં, જેમ તે ધ્વનિ અભિવ્યંજક નથી, તેમ બીજા ધ્વનિઓ પણ અભિવ્યંજક નહીં બને..

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

28. અનેકાભિવ્યક્તિપરિગ્રહ इति । અનેકેભ્યો ધ્વનિભ્યોઽભિવ્યક્તિસ્તસ્યાઃ પરિગ્રહઃ । ધ્વનયશ્ચ
 વાયુવિશેષા અત્ર ગૃહ્યન્તે । તતો યદા બહુધ્વનિવ્યજ્ઞયસ્વભાવોઽભ્યુપગમ્યતે સ્ફોટસ્તદા એકેન ધ્વનિના પરિપૂર્ણ
 એવ સ્ફોટોઽન્યથાઽભિવ્યજ્યતેઽન્યેન ચાન્યસ્વભાવઃ । એવં બહવઃ સ્ફોટા એકસ્મિન્નેવ સ્ફોટે પ્રાપ્તાઃ । અત્રૈવ
 હેતુમાહ- 29. તદેકૈકસ્યાભિવ્યજ્ઞકત્વાદિતિ । તેષાં-ધ્વનીનાં મધ્યાદેકૈકસ્ય ધ્વનેરભિવ્યજ્ઞકત્વાત્ સર્વેષાં
 ધ્વનીનાં સ્ફોટાભિવ્યજ્ઞકત્વાત્ ॥

❖ અહીં જુદા જુદા ધ્વનિ એટલે જુદા જુદા કાળે જુદા જુદા વક્તા દ્વારા થતો શબ્દોચ્ચાર સમજવાનો છે...

યત્કિञ્ચિદેતત્, નિરવયવત્વેન સદેશતાઽયોગાત્ । (૧૫૫) એકધ્વનિવ્યજ્ઞ્યત્વેઽપિ ચ

❖ વ્યાખ્યા ❖

ધર્મિભેદ ઇતિ યત્કિञ્ચિદેતત્ ॥

દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-એકધ્વનિવ્યજ્ઞ્યત્વે તુ સ્ફોટસ્યાધ્યુપગમ્યમાને શેષવૈયર્થ્યમ્ ।
કુત ઇત્યાહ-એકાભિવ્યક્તાદેવ, પ્રક્રમાદેકો ધ્વનિરેવ ગૃહ્યતે । તત્ ઇતિ સ્ફોટાત્ તત્સમ્પ્રત્યય-
સિદ્ધેઃ-સાસ્ના-લાઙ્ગુલ-કકુદ-ચુર-વિષાણિપ્રત્યયસિદ્ધેઃ । એવં પૂર્વપક્ષમાશંક્ય પૂર્વપક્ષ-
વાદેવાહ-યત્કિञ્ચિદેતત્-અનન્તરોદિતમ્, અસારમિત્યર્થઃ । કુત ઇત્યાહ-નિરવયવત્વેન સ્ફોટસ્ય

❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖

ફલતઃ તે સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ જ નહીં થાય...

(ગ) અનેકાભિવ્યક્તિ : જો સ્ફોટને અનેક ધ્વનિઓથી અભિવ્યંજ્ય મનશો, તો તે સ્ફોટની,
કોઈ એકધ્વનિથી સંપૂર્ણપણે અલગ જ સ્વરૂપે અભિવ્યક્તિ થશે, જ્યારે બીજી ધ્વનિથી પણ કોઈ
અલગ જ સ્વરૂપે અભિવ્યક્તિ થશે - એમ તો એક જ સ્ફોટમાં અનેક સ્ફોટો માનવા પડશે, કારણ
કે જુદી જુદી બધી ધ્વનિઓ સ્ફોટનું અભિવ્યંજન કરનારી છે... (એટલે તો એક જ સ્ફોટનું અલગ-
અલગ અનેક રીતે અભિવ્યંજન થશે... ફલતઃ એક જ સ્ફોટમાં અભિવ્યક્તિરૂપે અનેક સ્ફોટો માનવા
પડશે...)

પ્રશ્ન : અનેક સ્ફોટો માનવા પડે તો શું વાંધો ?

ઉત્તર : તો તો સ્ફોટરૂપે એક જ ધર્મિને અનેક સ્ફોટરૂપે જુદા જુદા માનવાનો પ્રસંગ આવશે.
તે આ રીતે - અનેક ધ્વનિઓ ત્યારે ઘટી શકે, કે જ્યારે તે બધી ધ્વનિઓ ભિન્ન-ભિન્નસ્વભાવી
હોય.. બાકી જુદા જુદા સ્વભાવ વિના તો તેઓનું એકત્વ જ સાબિત થશે - આવી જુદા જુદા
સ્વભાવવાળી ધ્વનિઓથી અભિવ્યક્ત થતો સ્ફોટ પણ જુદા જુદા સ્વભાવવાળો જ માનવો પડે...
ફલતઃ એક જ સ્ફોટના જુદા જુદા અનેક ટુકડાઓ થઈ જતાં, અનેક સ્ફોટરૂપે ધર્મિભેદ માનવાનો
પ્રસંગ આવશે...

આટલા બધા દોષો હોવાથી, સ્ફોટનું અભિવ્યંજન, અનેક ધ્વનિઓથી તો ન જ માની શકાય...

❖ વિવરણમ્ ❖

30 તથા ચ ધર્મિભેદ ઇતીતિ । તથા ચ-અનેકધ્વનિવ્યજ્ઞ્યત્વે પુનઃ સ્ફોટસ્ય ધર્મિભેદઃ
સ્ફોટબહુત્વાપતિલક્ષણઃ । અનેકત્વં હિ ધ્વનીનાં ભિન્નસ્વભાવત્વે સતિ યુજ્યતે, અન્યથૈકત્વમેવ સ્યાત્ ।
તતો ભિન્નસ્વભાવૈર્ધ્વનિભિઃ પ્રત્યેકમભિવ્યજ્યમાનઃ સ્ફોટોઽપિ ભિન્નસ્વભાવઃ સ્યાત્ । તથા ચૈકસ્મિન્નેવ
સ્ફોટે બહવઃ સ્ફોટા ઇતિ સ્ફુટં ધર્મિભેદઃ ॥

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'પૂર્વપક્ષે બાધે ચાહ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ ૦-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૨. 'સ્યાત્ તથા ચ
અનેકધ્વનિવ્યજ્ઞ્યત્વે પુનઃ સ્ફોટ(?)માનઃ સ્ફોટ(?)પિ ભિન્નસ્વભાવઃ સ્યાત્ તથા ચૈકઃ' ઇતિ ચ-ચ-પાઠઃ ।

સકૃષ્ણુતાનુવાકવદનેકવ્યક્તિગ્રહણોપપત્તે: । (૧૫૬) ધ્વનિસંસ્કૃતં ચેન્દ્રિયં સ્ફોટં

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સદેશતાડયોગાત્ । એકધ્વનિવ્યક્ત્યત્વેઽપિ ચ દ્વિતીયપક્ષાપેક્ષયા સકૃષ્ણુતાનુવાકવદિતિ નિદર્શનમ્ । કિમિત્યાહ-અનેકવ્યક્તિગ્રહણોપપત્તે:, અનેકેભ્યો વ્યક્તિધ્વનિભ્ય ઇતિ પ્રક્રમઃ ।

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૫૫) (૨) જો સ્ફોટને એક ધ્વનિથી અભિવ્યંગ્ય માનશો, તો તો બાકી બધી ધ્વનિઓ વ્યર્થ થઈ જશે, કારણ કે કોઈ એક ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થયેલા સ્ફોટથી જ, સારનાદિરૂપે ગાયાદિ પદાર્થનો બોધ થઈ જશે ! એટલે તે સ્ફોટના અભિવ્યંજન માટે બીજા-ત્રીજા ધ્વનિઓની જરૂર નહીં રહે અને તેથી તે ધ્વનિઓ નિરર્થક સાબિત થશે... એટલે સ્ફોટને એક ધ્વનિથી અભિવ્યંગ્ય પણ ન માની શકાય...

સાર : આ રીતે બંને વિકલ્પોમાં પુષ્કળ દોષો આવતા હોવાથી, સ્ફોટની અભિવ્યંજકતા બિલકુલ સંગત નથી.

❖ સ્ફોટની અભિવ્યંજકતાવિષયક વિકલ્પજાળનો નિરાસ ❖

અદ્વૈતવાદી : તમારું સંપૂર્ણ કથન યત્કિંચિત્=અસાર છે, કારણ કે સ્ફોટ તો નિરવયવ=નિષ્પદેશી હોવાથી તેની સદેશતા ઘટી શકે જ નહીં... (એટલે પહેલો વિકલ્પ તો અમે માનતાં જ નથી.)

(બીજા વિકલ્પ પ્રમાણે) અમે સ્ફોટને એક ધ્વનિથી અભિવ્યંગ્ય તો માનીએ જ છીએ, છતાં પણ બીજી ધ્વનિઓ વ્યર્થ નહીં થાય... જેમ “પુરુષ એવંદં મિન” વગેરે અનુવાક=વેદવાક્યો, કોઈ એક ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થવા છતાં પણ, બીજા કાળે ફરી કોઈ બીજી જ ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થાય છે... તેમ ગોશબ્દરૂપ સ્ફોટ પણ, એક વખતે કોઈ એક ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થવા છતાં, બીજા કાળે, કોઈ બીજી ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થાય એમાં પણ શું વાંધો ?

ભાવ એ કે, તે સ્ફોટ પરમાર્થથી તો મૂલધ્વનિથી જ અભિવ્યક્ત થાય છે, બાકી બધી ધ્વનિઓ તો તે અભિવ્યક્ત સ્ફોટનું જ અભિવ્યંજન કરે છે... છતાં પણ તે ધ્વનિઓ નિરર્થક નથી, કારણ કે અભિવ્યક્તનું અભિવ્યંજન કરવામાં તો તેઓ ઉપયોગી જ છે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

31. સકૃત્ શ્રુતાનુવાકવદિતિ નિદર્શનમિતિ । અનુવાકઃ-વૈદિકં વાક્યં તતો યથા “પુરુષ એવંદં મિન” ઇત્યાદિ વેદવાક્યમેકેન ધ્વનિના અભિવ્યક્તમપિ કાલાન્તરે પુનરન્યેન ધ્વનિનાઽભિવ્યજ્યતે । एवं સ્ફોટોઽપિ એકદા એકેન ધ્વનિનાઽભિવ્યક્તોઽપિ કાલાન્તરે યદન્યૈર્ધ્વનિભિરભિવ્યજ્યતે તદા કિં દૂષણં સ્યાત્ ? અતઃ પરમાર્થતો મૂલધ્વનિનૈવાભિવ્યજ્યતે સ્ફોટ ઇતિ સિદ્ધં ભવતિ । ઇતરે તુ ધ્વનયોઽભિવ્યક્તસ્યૈવાભિવ્યજ્ઞકા ઇતિ ॥

ગૃહ્ણતીતિ ન સર્વત્ર તત્સમ્પ્રત્યય इति । (૧૫૭) અત્રોચ્યતે-સર્વમિદમયુક્તમ્,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અનેકવ્યક્તિસ્તસ્યા ગ્રહણમિતિ વિગ્રહસ્તદુપપત્તેઃ । ઉક્તં ચ ભર્તૃહરિણા-“^{૩૨}યથાઽનુવાકઃ શ્લોકો વા” इति સર્વત્ર સ્ફોટાસમ્પ્રત્યયે નિમિત્તમાહ-ધ્વનિસંસ્કૃતં ચેન્દ્રિયં સ્ફોટં ગૃહ્ણતીતિ કૃત્વા ન સર્વત્ર-દેશે તત્સમ્પ્રત્યયઃ, તત્સંસ્કારકસ્ય નિયતત્વાદિતિ અભિપ્રાયઃ । એતેન ભિન્નદેશશ્રોતૃણા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એટલે એક જ સ્ફોટનું અનેક ધ્વનિઓથી ગ્રહણ પણ સંગત જ છે... આ વિશે ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે -

“(૧) અનુવાક, કે (૨) શ્લોકની જેમ, એક ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થવા છતાં પણ, તે સ્ફોટનું અનેક ધ્વનિઓથી ગ્રહણ સંગત જ છે...” (વાક્યપદીય - કા૦૧/શ્લોક. ૮૩)

ભાવ એ કે, (૧) અનુવાક=વેદવાક્ય, અને (૨) શ્લોક.. તે બંને એક ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત હોવા છતાં કાલાંતરે ફરી બીજા ધ્વનિઓથી અભિવ્યક્ત થાય છે, તેમ સ્ફોટ અંગે પણ સમજવું...

(૧૫૬) પ્રશ્ન : જો સ્ફોટ નિત્ય હોય અને કોઈ એક ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થઈ ગયો હોય, તો પછી તે સ્ફોટથી હંમેશા સંપ્રત્યય કેમ થતો નથી ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ, ધ્વનિથી ઇન્દ્રિયોનો સંસ્કાર થાય (અર્થાત્ કોઈ વક્તાના મુખમાંથી વાયુવિકારરૂપ ધ્વનિઓ નીકળે, ત્યારબાદ તે ધ્વનિઓ દ્વારા ઇન્દ્રિયમાં વિશેષતાનું (=સ્ફોટગ્રહણ-પ્રાયોગ્યનું) આધાન થાય....) ત્યારપછી તે સંસ્કૃત ઇન્દ્રિયો સ્ફોટને ગ્રહણ કરે છે... હવે ઇન્દ્રિયસંસ્કારક ધ્વનિઓ સર્વત્ર ન હોવાથી, તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા સર્વત્ર સ્ફોટનું ગ્રહણ થતું નથી... એટલે જ તે સ્ફોટથી સર્વત્ર ગાયાદિનો સંપ્રત્યય (=અવિપરીતબોધ) થતો નથી...

આ કથનથી જે લોકોની શંકા છે કે →“જો એક ધ્વનિથી સ્ફોટનું અભિવ્યંજન થાય, તો તે સ્ફોટ સર્વગત હોવાથી, બીજા દેશમાં રહેલા શ્રોતાને પણ તેવો સંપ્રત્યય થવો જોઈએ ને ?” ← તે શંકાનું પણ સમાધાન સમજી લેવું, કારણ કે તે ધ્વનિથી અમુક જ શ્રોતાગત ઇન્દ્રિયોનો સંસ્કાર થયો છે, ભિન્નદેશમાં રહેલ શ્રોતાગત ઇન્દ્રિયોનો નહીં... એટલે તે સ્ફોટથી ભિન્નદેશગત શ્રોતાને સંપ્રત્યય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

32. यथाऽनुवाकः श्लोको वेति । अनुवाको व्याख्यात एव । श्लोकस्तु

“श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥” इत्यादिः श्लोकोऽप्येकदा एकध्वनिनाऽभिव्यक्तः कालान्तरेऽन्यैरभिव्यज्यत एवेत्यर्थः ॥

❖ ‘યથાઽનુવાકઃ શ્લોકો વા સોઢત્વમુપગચ્છતિ ।

આવૃત્ત્યા ન તુ સ ગ્રન્થઃ પ્રત્યાવૃત્ત્યા નિરુપ્યતે ॥’ વાક્યપદીયે. ૧/૮૩ ।

૧. ‘ધ્વનિઃ સંસ્કૃતં’ इति ड-पाठः ।

અનાલોચિતાભિધાનાત્ । તત્ર યત્ તાવદુક્તમ્-‘યતઃ સાસ્નાદિમદર્થપ્રતિપત્તિરિત્યાહ ચ ભાષ્યકારઃ-‘યેનોચ્ચરિતેન’ ઇત્યાદિ, અત્ર કિમિદમુચ્ચારણં નામ ? નન્વભિવ્યક્તિ-રિતિ । કિમુક્તં ભવતિ યેનોચ્ચરિતેન ? યેનાભિવ્યક્તેનેતિ । હન્તાલૌકિકઃ શબ્દાર્થઃ ! કા ચેયમભિવ્યક્તિર્નામ ? ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવતા । કિં નેયમસ્ય સ્વતત્ત્વમ્ ? ન ન,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિન્દ્રિયસંસ્કારાભાવ ઉક્તો વેદિતવ્ય ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ । અત્રોત્તરમાહ અત્રોચ્યત ઇત્યાદિના । સર્વ-મિદમ્-અનન્તરોદિતમયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-અનાલોચિતાભિધાનાત્ । એતદેવ દર્શયતિ તત્ર યત્ તાવદુક્તમિત્યાદિના । કિમુક્તમિત્યાહ-યતઃ સાસ્નાદિમદર્થપ્રતિપત્તિરિત્યાહ ચ ભાષ્ય-કારઃ-પતજ્જલિઃ યેનોચ્ચરિતેનેત્યાદિ । અત્ર-ભાષ્યકારવાક્યે કિમિદમુચ્ચારણં નામ ? નન્વભિવ્યક્તિરિતિ પરઃ । સ એવાહ-કિમુક્તં ભવતિ યેનોચ્ચરિતેનેતિ ? અસ્યાર્થમાહ-‘યેના-ભિવ્યક્તેનેતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-હન્તાલૌકિકઃ શબ્દાર્થો યદુત્તોચ્ચરણમભિવ્યક્તિરિતિ । તથા કા ચેયમભિવ્યક્તિર્નામ ? ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવતા, પ્રક્રમાત્ સ્ફોટસ્ય । એતદાશઙ્ક્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ન થાય એ બરાબર જ છે...

નિષ્કર્ષઃ : તેથી અમે આવા સંપ્રત્યય સ્ફોટને જ ‘શબ્દ’ કહીએ છીએ અને આ શબ્દનું જ અર્થની સાથે તાદાત્મ્ય માનીએ છીએ...

(આ પ્રમાણે સ્ફોટવાદીએ પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ ઊભો કર્યો... હવે ગ્રંથકારશ્રી તેની એકેક વાતોનું નિરાકરણ કરવા કહે છે -)

❖ અદ્વૈતવાદીના સ્ફોટવાદનો વિસ્ફોટ - ઉત્તરપક્ષ ❖

(૧૫૭) સ્યાદ્વાદી : તમારું આ બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે આ બધું વિચાર્યા વિનાના કથનરૂપ છે... જુઓ, પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે → “જેના કારણે સાસ્નાદિવાળા પદાર્થનો બોધ થાય, તેને ‘શબ્દ’ કહેવાય. ભાષ્યકાર કહે છે કે, જેના ઉચ્ચારણથી સાસ્નાદિવાળા પદાર્થનો બોધ થાય, તે શબ્દ કહેવાય” ← તે કથન અંગે અમે કહીએ છીએ કે, “ઉચ્ચારણ” એટલે શું ?

❖ અદ્વૈતવાદી સાથે Suger Coated વાર્તાલાપ ❖

અદ્વૈતવાદી : ઉચ્ચારણ એટલે અભિવ્યક્તિ... એટલે “જેના ઉચ્ચારણથી સાસ્નાદિવાળા પદાર્થનો બોધ થાય” - એ પંક્તિનો અર્થ આવો થશે → “જેની (સ્ફોટની) અભિવ્યક્તિથી સાસ્નાદિવાળા પદાર્થનો બોધ થાય તે શબ્દ કહેવાય...”

સ્યાદ્વાદી : અહો ! તમે તો શબ્દનો બહુ અલૌકિક અર્થ કર્યો ! લોકમાં તો ઉચ્ચારણ એટલે બોલવું થાય, જ્યારે તમે તો ઉચ્ચારણ એટલે અભિવ્યક્તિ કહો છો ! ચાલો, કદાચ તેનો અર્થ અભિવ્યક્તિ માની લો, તો પણ “અભિવ્યક્તિ” એટલે શું ?

૧. પ્રેક્ષ્યતાં ૮૦૫-૮૦૬તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘વ્યક્તિઃ, ઇન્દ્રિયઃ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘ન ત્વભિઃ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ ।

કિન્ત્વાવૃત્તેતિ । (૧૫૮) કિમસ્યાવરણમ્ ? શ્રોત્રવિદ્યા । કુતસ્તદપગમઃ ? વક્તૃધ્વનેઃ ।
કિમત્ર માનમ્ ? સ્ફોટોપલબ્ધિઃ । કિં ન સદેયમ્ ? ભૂયોઽવિદ્યાતઃ । કુતોઽસૌ ? દ્રાગેવ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કિં નેયમ્-ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવતા અસ્ય-સ્ફોટસ્ય સ્વતત્ત્વં-રૂપમ્ ? । ન-નેતિ । કિં તર્હિ
સ્વતત્ત્વં કિન્ત્વાવૃત્તા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવતાઽસ્ય ઇતિ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમસ્ય-સ્વતત્ત્વસ્ય
સત આવરણમ્ ? શ્રોત્રવિદ્યેતિ, શ્રોતુરજ્ઞાનમિત્યર્થઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કુતઃ-કસ્માદ્દેતો-
સ્તદપગમઃ-આવરણાખ્યાવિદ્યાપગમઃ ? વક્તૃધ્વનેરિતિ, વક્તુઃ સમ્બન્ધિનઃ શબ્દાદિત્યર્થઃ ।
એતદાશઙ્ક્યાહ-કિમત્ર માનં યદુત વક્તૃધ્વનેસ્તદપગમ ઇતિ ? સ્ફોટોપલબ્ધિસ્તથૈકરૂપ-
પ્રતિભાસમાના । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં ન સદેયં સ્ફોટોપલબ્ધિઃ ? ભૂયોઽવિદ્યાતઃ કારણાત્ ન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અદ્વૈતવાદી : અભિવ્યક્તિ એટલે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવતા... ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થવા યોગ્ય
સ્વભાવ... (આવો સ્વભાવ જ્યારે આવે, ત્યારે તે સ્ફોટથી તાદશસંપ્રત્યય થાય...)

સ્યાદ્વાદી : શું આવો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવ સ્ફોટનું પોતાનું જ સ્વરૂપ નથી ?

અદ્વૈતવાદી : નથી એવું નથી, અર્થાત્ છે જ..

સ્યાદ્વાદી : જો હંમેશાં તેવો સ્વભાવ હોય, તો તે સ્ફોટ સર્વદા ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય કેમ બનતો
નથી ? (જો બને, તો સર્વદા સંપ્રત્યય કેમ ન થાય ?)

અદ્વૈતવાદી : સ્ફોટમાં તેવો સ્વભાવ જરૂર છે, પણ તે સ્વભાવ આવૃત્ત (=આવરણથી ઢંકાયેલો)
છે, અને એટલે જ તે સર્વદા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનતો નથી...

(૧૫૮) સ્યાદ્વાદી : તે સ્વભાવનું આવરણ કરનાર કોણ ?

અદ્વૈતવાદી : શ્રોતૃગત અવિદ્યા, અર્થાત્ શ્રોતાનું અજ્ઞાન... (આ અજ્ઞાન જ સ્ફોટના
ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્વભાવને આવરી દે છે...)

સ્યાદ્વાદી : પણ આ આવરણ શેનાથી દૂર થાય ?

અદ્વૈતવાદી : વક્તાના મુખમાંથી નીકળેલા વાયુવિકારરૂપ ધ્વનિથી... (વક્તૃધ્વનિથી આવરણ
દૂર થયે તેવો સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે, ત્યારબાદ શ્રોતા તે સ્ફોટને ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે છે...)

સ્યાદ્વાદી : વક્તાની ધ્વનિથી તે આવરણ દૂર થાય, એમાં પ્રમાણ શું ?

અદ્વૈતવાદી : તેમાં સ્ફોટની ઉપલબ્ધિ જ પ્રમાણ છે...

(આશય એ કે, ઇન્દ્રિય દ્વારા પહેલા સ્ફોટનું ગ્રહણ થતું નથી, પણ વક્તાના શબ્દો સાંભળ્યા
બાદ તે સ્ફોટનું ગ્રહણ થાય છે... એટલે માનવું જ રહ્યું કે, વક્તૃધ્વનિ, તે સ્ફોટગત ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય-
સ્વભાવનાં આવરણને દૂર કરનાર છે...)

સ્યાદ્વાદી : તે વક્તૃધ્વનિથી એકવાર આવરણ દૂર થયા બાદ, તે સ્ફોટની ઉપલબ્ધિ સદા કેમ
થતી નથી ?

તમ ઇવ દીપાભાવે ધ્વન્યભાવતઃ । (૧૫૯) કિં સ્ફોટસ્યાવિદ્યાભાવાભાવયોરસ્તિ કશ્ચિત્ સ્વભાવભેદઃ કિં વા ન ? યદ્યસ્ત્યનિત્યતા, સ્વભાવાન્તરોપમર્દેન સ્વભાવાન્તરાપત્તેઃ । ઇષ્યતે એવેયમીદૃશીતિ ચેત્, નિત્યપ્રતિજ્ઞાવ્યાઘાતઃ, પરિણામવાદાપત્તેઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સદેયમ્ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કુતોઽસૌ-અવિદ્યા ? દ્રાગેવ તમ ઇવ દીપાભાવે સતિ ધ્વન્ય-ભાવતો દ્રાગેવાસૌ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં સ્ફોટસ્યાવિદ્યાભાવાભાવયોઃ-અવિદ્યાયા ભાવેઽભાવે ચ અસ્તિ કશ્ચિત્-સ્વલ્પોઽપિ સ્વભાવભેદઃ કિં વા ન ? કિઞ્ચાતઃ ? ઉભયથાઽપિ દોષ इत्याह-યદ્યસ્ત્યનિત્યતા સ્ફોટસ્ય । કુત इत्याह-સ્વભાવાન્તરોપમર્દેન સ્વભાવાન્તરાપત્તેઃ । ઇષ્યતે એવેયમ્-અનિત્યતા ईदृशी-પરિણામરૂપા । ઇતિ ચેત્, એતદાશઙ્ક્યાહ-નિત્યપ્રતિજ્ઞાવ્યાઘાતઃ, સ્ફોટસ્યેતિ પ્રક્રમઃ । કુત इत्याह-પરિણામવાદાપત્તેઃ । અથ નાસ્તિ સ્વભાવભેદઃ અવિદ્યા-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અદ્વૈતવાદી : કારણ કે ફરી પાછું અવિદ્યારૂપ (=અજ્ઞાનરૂપ) આવરણ આવી જાય છે... (અને એટલે જ તેની સદા ઉપલબ્ધિ થતી નથી...)

સ્યાદ્વાદી : પણ તે અવિદ્યા પાછી કેમ આવી જાય છે ?

અદ્વૈતવાદી : જુઓ ભાઈ ! જેમ દીપક આવ્યે અંધકાર દૂર થાય અને દીપક બુઝાયે ફરી અંધકાર આવે, તેમ વક્તૃધ્વનિ આવ્યે અજ્ઞાનરૂપ આવરણ દૂર થાય અને તે વક્તૃધ્વનિનો અભાવ થયે ફરી અજ્ઞાનરૂપ આવરણ આવી જાય છે...

❖ સ્ફોટસ્વભાવોનું વિકલ્પોથી યસન ❖

(૧૫૯) સ્યાદ્વાદી : પહેલા તો એ કહો કે, અવિદ્યાના ભાવ/અભાવમાં, અર્થાત્ અવિદ્યાનાં અસ્તિત્વમાં કે નાસ્તિત્વમાં, શું સ્ફોટનો થોડો પણ કોઈક સ્વભાવભેદ (૧) થાય છે, કે (૨) નહીં ? (આશય એ કે, સ્ફોટ પર જ્યારે અવિદ્યાનું આવરણ થાય, અથવા તો તે આવરણ નીકળી જાય, ત્યારે તે સ્ફોટનો સ્વભાવ થોડા-ઘણા અંશે બદલાય છે કે નહીં ?) આ બંને પક્ષ પ્રમાણે દોષ આવે છે. તે આ રીતે -

(૧) જો અવિદ્યાના ભાવ/અભાવમાં સ્ફોટનો સ્વભાવભેદ થાય, અર્થાત્ સ્વભાવ બદલાય, તો તો સ્ફોટને અનિત્ય માનવાની આપત્તિ આવશે ! કારણ કે એ રીતે સ્વભાવ ત્યારે જ બદલાય, કે જ્યારે સ્ફોટના પૂર્વસ્વભાવનો નાશ થયે નવા સ્વભાવનું આપાદાન થાય... અને પૂર્વસ્વભાવનો નાશ થવો એ જ તો સ્ફોટની અનિત્યતા છે...

અદ્વૈતવાદી : પૂર્વસ્વભાવને છોડીને નવા સ્વભાવરૂપે પરિણમવું, એવી પરિણામરૂપતા તો સ્ફોટની અમને ઈષ્ટ જ છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો પરિણામવાદનું આપાદાન થવાથી, સ્ફોટને નિત્ય માનવારૂપ સ્વપ્રતિજ્ઞાનો વ્યાઘાત થશે ! (ભાવ એ કે, 'સ્ફોટ નિત્ય છે' - એવી તમે પ્રતિજ્ઞા કરો છો... પણ

(१६०) अथ नास्ति, सदा ग्रहणादिप्रसङ्गः, तद्ग्राह्यताद्येकस्वभावत्वान्यथाऽनुपपत्तेः ।
अविद्याऽभावे ग्राह्यतैकस्वभाव एवायमित्यप्यसत्, सदा तदभावेन तद्ग्रहणप्रसङ्गादिति

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

भावाभावयोः । एतदाशङ्क्याह-सदा ग्रहणादिप्रसङ्गः ग्रहणमग्रहणं वा स्फोटस्य । कुत इत्याह-
तद्ग्राह्यताद्येकस्वभावत्वान्यथाऽनुपपत्तेः । तस्य-स्फोटस्य ग्राह्यतादिः, 'आदि'-शब्दा-
दग्राह्यतादिग्रहः, एकः स्वभावो यस्य स तथा तद्भावस्तद्ग्राह्यताद्येकस्वभावत्वं तस्या-
न्यथाऽनुपपत्तिस्तत इति हेतोः । तथाहि-यद्यसावविद्याभावाभावयोर्ग्राह्यतैकस्वभावः सदा ग्रहणम्,
अथाग्राह्यतैकस्वभावः सदैवाग्रहणमिति भावनीयम् । अविद्याऽभावे ग्राह्यतैकस्वभाव एवायं-

❖.....❖ **અનેકાંતરશ્મિ** ❖.....❖

ઉપરોક્ત રીતે પૂર્વસ્વભાવને છોડીને નવા સ્વભાવરૂપે પરિણમન માનો, તો તેનો વ્યાધાત થાય, કારણ કે પૂર્વસ્વભાવને છોડવું એ જ તો સ્ફોટની અનિત્યતા છે...)

એટલે પહેલો વિકલ્પ તો ન માની શકાય...

(૧૬૦) (૨) જો અવિધાના ભાવ-અભાવમાં સ્કોટનો સ્વભાવભેદ નથી થતો, એવું કહેશે, તો તે સ્કોટનું સદા પ્રહણ કે અપ્રહણ થવાની આપત્તિ આવશે, નહીંતર તો તેનો ગ્રાહ્યતા/અગ્રાહ્યતા રૂપ એકાંત એકસ્વભાવ નહીં ઘટી શકે...

આશય એ કે, અવિધાના ભાવ-અભાવમાં (ક) જો તે સ્કોટનો ગ્રાહ્યતારૂપ એકસ્વભાવ માનશો, તો તે સ્વભાવના બળે, તે સ્કોટનું સદા ગ્રહણ થયા જ કરશે, નહીંતર તો તેનો ગ્રાહ્યતારૂપ એકાંત એકસ્વભાવ ન ઘટે... (ખ) જો તે સ્કોટનો અગ્રાહ્યતારૂપ એકસ્વભાવ માનશો, તો તે સ્વભાવના બળે, તે સ્કોટનું કદી ગ્રહણ જ નહીં થાય, અર્થાત્ તે સ્કોટનું સદા અગ્રહણ થવાનો પ્રસંગ આવશે, નહીંતર તો તેનો અગ્રાહ્યતારૂપ એકાંત એકસ્વભાવ ન ઘટે...

એટલે અવિદ્યાના ભાવ-અભાવમાં સ્વભાવભેદ નથી, એવું પણ ન કહી શકાય...

અદ્વૈતવાદી : આ સ્કોટ અવિધાના અભાવમાં ગ્રાહ્યતારૂપ એકસ્વભાવવાળો છે... (એટલે તેના સદા અગ્રહણની આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે તેવો સ્વભાવ અવિધાના અભાવ વખતે જ છે...)

સ્થાદ્વાદી : આ વાત પણ અસત્ છે, કારણ કે તમે એકાંત એક અવિચલિતસ્વભાવને કહેનારા છો... એટલે સ્કોટનો તાદૃશ બ્રાહ્મતાસ્વભાવ સર્વદા જ માનવો પડે... હવે જો ‘અવિધાના અભાવે બ્રાહ્મ બનવાનો સ્વભાવ’ - એ સ્વભાવ સર્વદા માનો, તો તો અવિધાનું કદી અસ્તિત્વ જ નહીં રહે...

પ્રશ્ન : પણ કીરણ ?

ઉત્તર : કારણ એ કે જો અવિદ્યાનું કદી અસ્તિત્વ માનો, તો તે વખતે ‘અવિદ્યાના અભાવમાં પ્રાપ્તિ’ રૂપ સ્વભાવ ઘટી શકે નહીં... પણ એ સ્વભાવને તો તમે નિત્ય માનો છો. એ સ્વભાવ જ

१. पूर्वमुद्रिते तु 'यद्यसावविद्या भाव०' इत्यशुद्धच्छेदः ।

અતિસૂક્ષ્મમતિવિષયમેતત્ ॥

(૧૬૧) કિંચ્ચ યેનોચ્ચરિતેનેત્યત્ર વર્ણાત્મકેન શબ્દેનોચ્ચરિતેન યથાક્ષયોપશમ-મસૌ સમ્પ્રત્યયો ભવતિ, તથાઽનુભૂતેઃ, ગકારાદિદલગોશબ્દસંવેદનાત્ તદ્વ્યતિરિક્તસ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્ફોટ इत्यप्यसत्-અશોભનમ્ । કુત इत्याह-સદા તદભાવેન-અવિદ્યાઽભાવેન તત્તત્સ્વભાવ-તાક્ષિણેન તદ્ગ્રહણપ્રસજ્ઞાત્-સ્ફોટગ્રહણપ્રસજ્ઞાદિતિ અતિસૂક્ષ્મમતિવિષયમેતત્ । તથાહિ-નાવિદ્યાઽભાવે ગ્રાહ્યતૈકસ્વભાવતાઽસ્ય સદાઽવિદ્યાઽભાવે ગ્રહણે ચ સત્યુપપદ્યતે इति भाव-નીયમ્ ॥

અધ્યુચ્ચયમાહ કિંચ્ચ યેનેત્યાદિના । કિંચ્ચ યેન ઉચ્ચરિતેનેત્યત્ર-વ્યતિકરે વર્ણાત્મકેન શબ્દેનોચ્ચરિતેન સતા યથાક્ષયોપશમં, યસ્ય યથા ક્ષયોપશમ इति असौ सम्प्रत्ययो भवति अनन्तरोदितः । કુત एतदित्याह-तथाऽनुभूतैः । एनामेवाह-गकारादिदलगोशब्दसंवेदनात्

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અવિદ્યાનો અભાવ કરશે, કારણ કે તેના અભાવ વિના એ સ્વભાવ ઘટી શકે નહીં... એટલે અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ માની શકાય નહીં... (ક) સદા વિદ્યાનું જ અસ્તિત્વ માનવું પડશે...

અને એટલે તો અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ ન રહેવાથી, (ખ) સ્ફોટનું સદા ગ્રહણ માનવું જ પડશે, કારણ કે અવિદ્યાના અભાવમાં ગ્રહણ થવું એ તો સ્ફોટનો સ્વભાવ જ છે...

આ પદાર્થ એકદમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ગમ્ય છે (અર્થાત્ ‘અવિદ્યાના અભાવે ગ્રાહ્યતારૂપ સ્વભાવ’ હોવાની કલ્પના કેમ ન ઘટે - તે એકદમ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવું...) તે આ પ્રમાણે → જો સદા અવિદ્યાનો અભાવ અને ગ્રહણ ન હોય, તો ‘અવિદ્યાના અભાવમાં જ ગ્રાહ્યતારૂપ એકસ્વભાવ છે’ એવો સ્વભાવ ન ઘટે. એટલે તેવો સ્વભાવ કલ્પવા માટે સદા અવિદ્યાનો અભાવ માનવો પડશે અને એટલે સદા સ્ફોટગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે જ...

સાર : એટલે અવિદ્યાના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વે, સ્ફોટની અનભિવ્યક્તિ-અભિવ્યક્તિ વગેરે રૂપ તમારી એક પણ કલ્પના ઘટતી નથી... તેથી તમારું પૂર્વોક્ત કથન અસાર છે...

❖ ધ્વનિમાં વર્ણાત્મકતાનું સમર્થન ❖

(૧૬૧) બીજી વાત, ‘જેના ઉચ્ચારણથી સાસ્નાદિવાળાનો સંપ્રત્યય થાય તે શબ્દ’ - તો આ સંબંધમાં અમારું કહેવું છે કે ‘જેના ઉચ્ચારણ’ તરીકે વર્ણાત્મક શબ્દનું ઉચ્ચારણ લેવું જ હિતકારી છે... અને આવા વર્ણાત્મક શબ્દના ઉચ્ચારણથી, તે તે વ્યક્તિઓને પોત-પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે, ગાયાદિનો સંપ્રત્યય (=અવિપરીતબોધ) થાય છે; કારણ કે આવી જ દરેકને અનુભૂતિ છે...

૧. ‘ભૂતૈઃ ગકારાન્’ इति क-पाठः । ૨. પૂર્વમુદ્રિતે ત્વત્ર ‘નાવિદ્યાભાવે ગ્રાહ્યતૈકસ્વભાવતાઽસ્ય સદા વિદ્યાભાવે ગ્રહણે ચ સત્યુપપદ્યતે’ इति रूपा पङ्क्तिः, सा च दोषबहुलत्वात् D-प्रतानुसारेण शोधिता ।

ચાપરસ્યાક્રમવત એકસ્યાસંવેદનાત્ । તથાહિ-ગૌરિત્યત્ર ગકારૌકારવિસર્જનીય-વર્ણપ્રતિભાસ્યેવ તત્સમ્પ્રત્યયઃ, કથમયમુચ્ચરિતધ્વંસિભ્ય એતેભ્યઃ ? તથા ઇતરેતર-પ્રતિબદ્ધસ્વભાવતયા આત્મનિ બોધકરણેન । (૧૬૨) ન ચ ક્રમભાવિનાં તથાબોધ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મૃદ્ધલઘટવત્ તદ્વ્યતિરિક્તસ્ય ચ-ગકારાદિવર્ણવ્યતિરિક્તસ્ય ચ અપરસ્ય-સ્ફોટાદેઃ અક્રમવત એકસ્ય । કિમિત્યાહ-અસંવેદનાત્ કારણાત્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ગૌરિત્યત્રશબ્દે ગકારૌકારવિસર્જનીયવર્ણપ્રતિભાસ્યેવ તત્સમ્પ્રત્યયઃ-શબ્દ-સમ્પ્રત્યયઃ । આહ-કથમયમ્-એકરૂપ ઉચ્ચરિતધ્વંસિભ્ય એતેભ્યો વર્ણેભ્યઃ ? એતદા-શબ્દક્યાહ-તથેત્યાદિ । તથાપૌર્વાપર્યભાવેન ઇતરેતરપ્રતિબદ્ધસ્વભાવતયા કારણેન । આત્મનિ-જીવે બોધકરણેન હેતુના અયમુચ્ચરિતધ્વંસિભ્ય એતેભ્ય ઇતિ । ન ચેત્યાદિ । ન ચ ક્રમ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(અદ્વૈતવાદીઓ સ્ફોટરૂપ શબ્દના ઉચ્ચારણથી તાદૃશ સંપ્રત્યય માને છે, પણ ગ્રંથકારશ્રીનું કહેવું છે કે, સ્ફોટરૂપ શબ્દથી નહીં, પણ વર્ણાત્મક શબ્દથી જ તાદૃશ સંપ્રત્યય માનવો જોઈએ, કારણ કે તેમાં અનુભવ જ પ્રમાણ છે...)

અદ્વૈતવાદી : એ વાતમાં અનુભવ શી રીતે પ્રમાણ બને ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, જેમ માટીનાં દલ (=અવયવોના જથ્થા) રૂપે ઘટનું સંવેદન થાય છે, તેમ ગ્ + ઔ + વિસર્ગ=ગૌઃ એમ ગકારાદિ વર્ણોના સમૂહરૂપે જ ગોશબ્દનું સંવેદન થાય છે... તે ગકારાદિ વર્ણો સિવાય કોઈ અલગ, અક્રમવાળા (=એકસાથે થનાર), એકરૂપ સ્ફોટાદિનું સંવેદન બિલકુલ થતું નથી. તે આ રીતે -

કોઈ વક્તા 'ગૌઃ' બોલે, તો તે ગોશબ્દનો ગ્ + ઔ + વિસર્ગ એમ ગકારાદિ વર્ણોના પ્રતિભાસરૂપે જ સંપ્રત્યય-બોધ થાય છે... હવે જો ગોશબ્દ સ્ફોટરૂપ હોય, તો તેનો સ્ફોટરૂપે પ્રતિભાસ કેમ નથી થતો ? માત્ર વર્ણરૂપે જ કેમ પ્રતિભાસ થાય છે ? એટલે માનવું જ રહ્યું કે ગોશબ્દ સ્ફોટરૂપ નહીં, પણ વર્ણરૂપ જ છે...

અદ્વૈતવાદી : પણ વર્ણ તો ક્ષણિક હોવાથી, ઉચ્ચારણ થયે જ તેઓનો ધ્વંસ થઈ જાય છે, અર્થાત્ ગ્ પછી ઔ નું ઉચ્ચારણ થાય, તે પહેલા તો પૂર્વે ગ્ નો ધ્વંસ થઈ જાય છે... તો પછી આવા ક્ષણિક વર્ણોથી 'ગૌ' એવો અખંડ એકાકાર શબ્દનો બોધ શી રીતે થઈ શકે ? (એટલે એવા અખંડાકાર શબ્દના બોધ માટે ગોશબ્દને સ્ફોટરૂપ=એકાંત એકરૂપ જ માનવો જોઈએ...)

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ; ગ્ - ઔ - વિસર્ગ આ બધા વર્ણો પૂર્વાપરભાવે રહેલા છે અને તેઓ પૂર્વાપરભાવે એક બીજા વર્ણો સાથે પ્રતિબદ્ધ=સંબદ્ધ છે અને એટલે જ તેઓ ભેગા મળી આત્મામાં ગોશબ્દનો બોધ કરાવે એવું યોગ્ય જ છે...

કરણવિરોધઃ, તસ્યાપિ ક્રમેણૈવ તથાભવનાત્, અર્દ્ધોચ્ચરિતવિરામેઽભાવાત્ । ધ્વને-
શ્ચૈકત્વાભ્યુપગમેનાર્દ્ધોચ્ચરિતત્વાસમ્ભવઃ, તદનેકત્વેઽપિ સ્ફોટૈકત્વતઃ, અર્દ્ધાભિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ભાવિનાં-ગકારાદીનાં તથા-અંક્રમેણૈવ બોધકરણવિરોધઃ । કુત્ત્વ ઇત્યાહ-તસ્યાપિ-બોધસ્ય
ક્રમેણૈવ તથા-ઇતરેતરબોધપ્રતિબંધેન ભવનાત્ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીર્કર્તવ્યમિત્યાહ-અર્દ્ધોચ્ચરિત-
વિરામે સતિ અભાવાદધિકૃતબોધસ્ય । ધ્વનેશ્ચૈકત્વાભ્યુપગમેન પરદર્શને કિમિત્યાહ-અર્દ્ધો-
ચ્ચરિતત્વાસમ્ભવઃ, તદનેકત્વેઽપિ-ધ્વન્યનેકત્વેઽપિ સ્ફોટૈકત્વતઃ કારણાત્ । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૧૬૨) અદ્વૈતવાદી : પણ વર્ણો તો ક્રમિક છે, તો તેઓ અક્રમરૂપે (=યુગપદ્મરૂપે) બોધ શી
રીતે કરાવે ? આશય એ કે, ગોશબ્દ જો વર્ણાત્મક હોય, તો તો વર્ણો ક્રમિક હોવાથી, તે ગોશબ્દનો
પણ ગ્ - ઔ - વિસર્ગ... એમ ક્રમિક જ બોધ થવો જોઈએ ને ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! ગોશબ્દનો બોધ પણ ખરેખર તો ક્રમિક જ થાય છે, પહેલા ગ્ પછી
ઔ પછી વિસર્ગનો બોધ થાય છે, પણ શીઘ્રતાના કારણે તેઓનો બોધ એકાકારરૂપે થતો ભાસે છે...
(એટલે તેવા ક્રમિક વર્ણોથી ગોશબ્દનો ક્રમિક બોધ થવો સંગત જ છે...)

અદ્વૈતવાદી : પરંતુ, તે બોધ પણ ક્રમિક થાય, એમાં પ્રમાણ શું ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ → ગ્ વર્ણના ઉચ્ચારણ વખતે માત્ર ગ્ નો જ બોધ થાય છે.... તે પછી ધારો
કે ઔ વર્ણનું ઉચ્ચારણ ન કરવામાં આવે, તો તે ઔ નો બોધ નથી જ થતો ← આમ અડધું ઉચ્ચારણ
થયે બોધ પણ અડધો જ થાય છે, અને સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ થયે બોધ પણ સંપૂર્ણ થાય છે, એટલે બોધ
પણ ક્રમિક જ માનવો જોઈએ...

બીજી વાત, તમે ધ્વનિને એકરૂપ માનો છો, અર્થાત્ ગૌઃ શબ્દરૂપ સંપૂર્ણ ધ્વનિને એકરૂપ માનો
છો, એટલે તો તમારા મતે ગૌઃ શબ્દનું અડધું ઉચ્ચારણ પણ સંભવિત નથી... (જો ધ્વનિને વર્ણાત્મક
માનો, તો અનેક વર્ણોમાં કોઈ બે એક વર્ણોના ઉચ્ચારણ બાદ આગળના વર્ણોનું ઉચ્ચારણ ન કરતાં
તે ગૌશબ્દનું અડધું ઉચ્ચારણ પણ સંભવિત બને... પણ તમે તો તેવું માનતા નથી - તમે તો ધ્વનિને
એકરૂપ માનો છો - તો તમારા મતે અડધું ઉચ્ચારણ શી રીતે સંભવિત બને ?

અદ્વૈતવાદી : પણ ગ્ ધ્વનિ, ઔ ધ્વનિ, વિસર્ગ ધ્વનિ - એમ અનેક ધ્વનિઓ માની, તે તે
ધ્વનિઓથી ગોશબ્દરૂપ એક જ સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ માની લઈએ તો ? (તો તો જેટલા ધ્વનિઓનું
ઉચ્ચારણ થશે, તેટલા અંશે જ ગોશબ્દરૂપ સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ થશે... એટલે તો અડધા શબ્દોનું
ઉચ્ચારણ થયે અડધા જ સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ થશે... માટે એ વખતે અડધા સ્ફોટનો બોધ પણ સંગત
થઈ જશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ, ધ્વનિઓ ભલે અનેક હોય, પણ સ્ફોટ તો તમારા મતે નિરવયવ એકાંત

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ક્રમેણ' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ નિર્દેશઃ ।

વ્યક્ત્યયોગ ઇતિ ભાવનીયમેતત્ । (૧૬૩) એવં ચ 'વર્ણેભ્યસ્તત્સમ્પ્રત્યયાનુપપત્તેઃ' ઇત્યયુક્તમ્, ઉક્તવદુપપત્તિયોગાત્ । નૈકાકાર એવાયમ્ । કિં તર્હિ ? એકાનેકાકારઃ, ગકારાદિવર્ણાત્મકગોશબ્દવેદનાત્ તથા દીર્ઘકાલેનૈવ તત્તદ્વર્ણજબોધાન્વયાવિરોધા-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અર્ધાભિવ્યક્ત્યયોગ ઇતિ ભાવનીયમેતત્ । દૃશ્યતે ચાર્ધાભિવ્યક્તિકાર્યમિત્યભિપ્રાયઃ । એવં ચ કૃત્વા વર્ણેભ્યસ્તત્સમ્પ્રત્યયાનુપપત્તેરિત્યયુક્તં પૂર્વપક્ષવચનમ્ । કુત ઇત્યાહ-ઉક્તવત્-યથોક્તમ્ । તથા કિમિત્યાહ-ઉપપત્તિયોગાત્ વર્ણેભ્યસ્તત્સમ્પ્રત્યયસ્ય । એતત્સમર્થનાયૈવાહ-નૈકાકાર એવાયમ્-અધિકૃતપ્રત્યયઃ । કિં તર્હિ ? એકાનેકાકારઃ । કુત એતદેવમિત્યાહ-ગકારાદિવર્ણાત્મકગોશબ્દવેદનાત્ તથા-ક્રમેણેતરેતરપ્રતિબન્ધતો દીર્ઘકાલેનૈવ । કથમિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એકરૂપ છે... એટલે તેનું તો કાં'તો સંપૂર્ણપણે અભિવ્યંજન થશે, અથવા તો અભિવ્યંજન જ નહીં થાય... એટલે આવા એકાંત એકરૂપ સ્ફોટની અડધી અભિવ્યક્તિ તો બિલકુલ સંગત નથી...

સાર : પણ અડધી અભિવ્યક્તિ તો અનુભવસિદ્ધ છે... એટલે ગોશબ્દરૂપ સ્ફોટને વર્ણાત્મક જ માનવો જોઈએ...

❖ વર્ણાત્મક શબ્દથી સંપ્રત્યયની સંગતિ ❖

(૧૬૩) આવું હોવાથી, તમે જે કહ્યું હતું કે → “અનેક વર્ણોથી ગાયાદિનો એકાકાર બોધ થવો સંગત નથી” ← તે પણ અયુક્ત છે, ઉપરોક્ત રીતે ગકારાદિ અનેક વર્ણોથી ગાયાદિનો બોધ થવો સંગત જ છે...

અદ્વૈતવાદી : પણ ગાયાદિનો બોધ તો એકાકાર છે... આવો એકાકાર બોધ અનેક વર્ણોથી શી રીતે થાય ?

સ્યાદ્વાદી : સાંભળો, ગાયાદિનો બોધ એકાકારરૂપ જ છે, એવું નથી...

અદ્વૈતવાદી : તો કેવો છે ?

સ્યાદ્વાદી : એક-અનેક આકારવાળો છે, કારણ કે એક જ ગોશબ્દનું ગકારાદિ અનેક વર્ણરૂપે સંવેદન થાય છે... એટલે તે સંવેદન (૧) ગોશબ્દને આશ્રયીને એકાકારરૂપ, અને (૨) ગકારાદિ અનેક વર્ણોને આશ્રયીને અનેકાકારરૂપ છે...

અદ્વૈતવાદી : ગકાર બોધ, ઔકાર બોધ, વિસર્ગ બોધ... એમ જો જુદા જુદા અનેકાકારે બોધ માનો, તો ગોરૂપે એકાકાર બોધ શી રીતે સંગત થાય ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, ઈતરેતર પ્રતિબંધ હોવાથી દીર્ઘકાળે બધા વર્ણજન્ય બોધનો અન્વય થઈ એક શબ્દનું વેદન થાય છે એમાં કોઈ વિરોધ નથી.

એટલે તે અનેકાકારરૂપ ગોશબ્દનું સંવેદન, અનેક વર્ણોથી થવું સંગત જ છે, તો પછી તમે શી

૧. દૃશ્યતાં ૮૦૬તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. પ્રેક્ષ્યતાં ૮૦૬તમં પૃષ્ઠમ્ । ૩. 'કુત ઇત્યા(?)દેવમિત્યાહ' ઇતિ 'હ'-પાઠઃ । ૪. 'બન્ધતા દીર્ઘં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર તુ 'હ'-પાઠઃ ।

દિત્યતઃ કિમુચ્યતે નાનેકેભ્યો ભવિતુમર્હતિ, તથાઽનેકાત્મકસ્યાન્યથાભવનાયોગાત્ ॥

(૧૬૪) એવં ચ ‘અનેકેભ્યોઽનેકપ્રત્યયભાવાત્’ इत्यपि वचनमात्रम्, तेषां तथाप्रतिबद्धस्वभावतयैकान्ततोऽनेकत्वासिद्धेः । तदितराक्षेपकस्वभाववन्तो ह्यमी एकानेकरूपास्तथैव च प्रतिभासन्त इति न कश्चिद् दोषः । यच्चोक्तम्-‘अयं च स्फोटरूप

♦.....♦ વ્યાખ્યા ♦.....♦

ત્યાહ-તત્તદ્વર્ણજબોધાન્વયાવિરોધાત્-ગકારાદિવર્ણજબોધાન્વયાવિરોધાત્ इत्यतः किमुच्यते नानेकेभ्यो वर्णेभ्यो भवितुमर्हति अधिकृतप्रत्ययः ? नन्वर्हत्येवेति भावनीयम्, तथाऽनेका-त्मकस्य वर्णदलतया अन्यथा-निरंशैकભવનેન ભવનાયોગાત્ । ન હ્યેકસ્માદનેકો ભવિતુમર્હતિ इत्येकपरमाणोरिव घटप्रत्यय इति ॥

એવં ચાનેકેભ્યોઽનેકપ્રત્યયભાવાદિત્યપિ વચનમાત્રં પૂર્વપક્ષવચનમ્ । કુત્તરિત્યાહ-તેષાં-વર્ણનાં તથા-ક્રમંભાવિત્વેન પ્રતિબદ્ધસ્વભાવતયા કારણેન એકાન્તતઃ-એકાન્તેન અનેકત્વાસિદ્ધેઃ । તથાહિ-તદિતરાક્ષેપકસ્વભાવવન્તો હ્યમી-ગકારાદયસ્તંદ્ યથા ગકાર ઔકારાક્ષેપકસ્વભાવ इत्यादि । अत एकानेकरूपा अमी तथैव च प्रतिभासन्ते एकानेक-

♦.....♦ અનેકાંતરશ્મિ ♦.....♦

રીતે કહી શકો કે - “અનેક વર્ણોથી તાદૃશ સંપ્રત્યય ન થાય...”

બીજી વાત, ગોશબ્દ તે ગકારાદિ વર્ણના સમુદાયરૂપ હોવાથી અનેકાત્મક છે, આવો અનેકરૂપ (અન્યથા=) નિરંશ=નિરવયવ એકાંત એકરૂપ હોઈ શકે જ નહીં, કારણ કે માત્ર એક પરમાણુથી જેમ ઘટનો બોધ ન થાય, તેમ સ્ફોટરૂપ એકાંત એકરૂપ શબ્દથી અનેકાકાર (ગકારાદિ વર્ણસમુદાયરૂપે અનેકાત્મક) બોધ પણ ન જ થાય...

સાર : તેથી શબ્દને સ્ફોટરૂપ નહીં, પણ વર્ણરૂપ જ માનવો જોઈએ... અને આવા વર્ણાત્મક શબ્દથી જ, એક-અનેકરૂપ તાદૃશ સંપ્રત્યયની સંગતિ થઈ જશે...

※ વર્ણાત્મક શબ્દ અંગેના અન્ય પ્રલાપનો નિરાસ ※

(૧૬૪) બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “અનેક વર્ણોથી અનેકરૂપે જ પ્રતીતિ થાય, એકરૂપે નહીં... એટલે વર્ણોથી એકાકારરૂપ સંપ્રત્યય ન માની શકાય...” ← તે પણ માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે, કારણ કે વર્ણોની એકાંતે અનેકરૂપતા સિદ્ધ નથી...

અદ્વૈતવાદી : શું વર્ણો એકાંતે અનેકરૂપ નથી ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે તે વર્ણો એકબીજાના આક્ષેપકસ્વભાવવાળા છે. દા.ત. ગ્કાર તે ઔકારનો આક્ષેપકસ્વભાવવાળો છે, એટલે જ તે વર્ણો પરસ્પર એક-બીજાની સાથે પ્રતિબદ્ધરૂપે=સંયુક્તરૂપે રહેલા છે... એટલે સંયોજનની અપેક્ષાએ તે વર્ણો કથંચિદ્ એકરૂપ પણ છે... આમ,

૧. સમોક્ષ્યતાં ૮૦૬તમં પૃષ્ઠમ્ । ૨. ૮૦૭તમે પૃષ્ઠે । ૩. ‘કૃત્યપ્રત્યયઃ’ इति ड-पाठः । ૪. ‘ભાવત્વેઽપિ પ્રતિ’ इति ड-पाठः ।

‘એક એવેતિ યુક્તોઽસ્માદ્ યથોદિતસમ્પ્રત્યયઃ’ इत्येतदप्यचारु, ‘एकस्यासंवेदनादित्युक्तप्रायम् । (१६५) यच्चोक्तम्-‘आह-कुतोऽयमुत्पद्यते’ इत्येतदाशङ्क्य ‘नन्वयं नित्यः सर्वगतो नोत्पद्यत एव’ इति, एतदप्ययुक्तम्, नित्यसर्वगतत्वेऽस्य प्रमाणाभावात्, नित्यस्य सर्वथैकस्वभावत्वेन प्रमाणपरिच्छेदस्वभावत्वे सर्वदा सर्वपरिच्छेदापत्तेः,

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

રૂપતયેતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષગ્રન્થે-‘અયં ચ સ્ફોટરૂપ એક એવેતિ યુક્તઃ અસ્માદ્ યથોદિતસમ્પ્રત્યયઃ’ इत्येतदप्यचारु । કુત્વેત્યાહ-એકસ્યાસંવેદનાદિત્યુક્તપ્રાય-પ્રાયેણોક્તમ્ । યચ્ચોક્તં પૂર્વપક્ષ એવ આહ-કુતોઽયમુત્પદ્યતે इति, એતદાશઙ્ક્યાહ-નન્વયં નિત્યઃ સર્વગતો નોત્પદ્યત એવેત્યેતદપ્યયુક્તમ્ । કુત્વેત્યાહ-નિત્યસર્વગતત્વેઽસ્ય-સ્ફોટસ્ય પ્રમાણાભાવાત્ । અભાવશ્ચ નિત્યસ્ય સ્ફોટસ્ય સર્વથૈકસ્વભાવત્વેન હેતુના પ્રમાણપરિ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વર્ણો કથંચિદ્ એકાનેકરૂપ હોવાથી, તેઓ દ્વારા એક-અનેકાકારે સંપ્રત્યય પણ યોગ્ય જ છે...

બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “આ સ્ફોટરૂપ શબ્દ તો એકરૂપ છે... એટલે આવા એકાંત એકરૂપ સ્ફોટાત્મક શબ્દથી, એકાકારરૂપે તાદૃશસંપ્રત્યય થવો યોગ્ય જ છે...” ← તે કથન પણ અસુંદર છે, કારણ કે તેવા સ્ફોટરૂપ એકાંત એકરૂપ ગોશબ્દનું કદી સંવેદન જ થતું નથી... ગકારાદિ અનેક વર્ણોના સમુદાયરૂપે જ (અનેકરૂપે જ) ગોશબ્દનું સંવેદન થાય છે... એટલે ગોશબ્દને એકાંત એકરૂપ માની, તેના દ્વારા એકાકાર બોધની સંગતિ કરવી બિલકુલ સમંજસ નથી...

❖ સ્ફોટરૂપ શબ્દની નિત્યાત્મકતાનો નિરાસ ❖

(૧૬૫) પૂર્વપક્ષમાં - “પ્રશ્ન : આ સ્ફોટરૂપ શબ્દ કોનાથી ઉત્પન્ન થાય ?” - એવી આશંકા ઉપાડીને તમે જે કહ્યું હતું કે - “ઉત્તર : અરે ભાઈ ! આ સ્ફોટ તો નિત્ય-સર્વગત છે. એટલે તે તો કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો જ નથી...” - તે કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તે સ્ફોટની નિત્ય-સર્વગતતા હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી...

અદ્વૈતવાદી : પણ તેવું હોવામાં વાંધો શું ?

સ્યાદ્વાદી : જો સ્ફોટને નિત્ય માનો, તો તેને સર્વથા એકસ્વભાવી માનવો પડે... હવે તે સ્ફોટના સર્વથા એકસ્વભાવ તરીકે તમે કયો સ્વભાવ માનશો ? (૧) પ્રમાણથી અપરિચ્છેદ (=ન જણાય એવો) સ્વભાવ, કે (૨) પ્રમાણથી પરિચ્છેદ (જણાય એવો) સ્વભાવ ?

(૧) જો તેનો પ્રમાણથી અપરિચ્છેદ સ્વભાવ માનશો, તો તો તેનો કોઈપણ પ્રમાણથી કદી પણ પરિચ્છેદ થશે નહીં... જેમ ઘટજ્ઞાનથી અપરિચ્છેદસ્વભાવી પટનું, કદી પણ ઘટજ્ઞાનથી ગ્રહણ થતું નથી, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું... (અર્થાત્ કોઈપણ જ્ઞાનથી સ્ફોટનું ગ્રહણ થશે નહીં...)

૧. ૮૦૯તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘સદા સર્વં’ इति ग-पाठः । ૩. ૮૦૭તમે પૃષ્ઠે । ૪. ૮૦૯તમે પૃષ્ઠે ।

અન્યથા નિત્યત્વાયોગાત્, (૧૬૬) કદાચિત્ કેનચિદ્ ગ્રહણે તદ્ગ્રાહ્યસ્વભાવત્વવત્ તદન્યગ્રાહ્યસ્વભાવત્વાભાવાદ્ ભાવે વા કદાચિત્ કેનચિદ્ ગ્રહણવત્ તદન્યગ્રહણાપત્તેઃ, અભાવે ચાન્યદા તદભાવાત્ તત્તથાભવનેન પરિણામવાદાપત્તિરેવેતિ । (૧૬૭) એતેન

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ચ્છેદ્યસ્વભાવત્વે સતિ સર્વદા સર્વપરિચ્છેદાપત્તેઃ તથા તદેકસ્વભાવત્વાદિતિ હૃદયમ્; અન્યથા નિત્યત્વાયોગાત્ । અયોગશ્ચ કદાચિત્-કાલે કેનચિત્-પ્રમાત્રા ગ્રહણે સતિ તદ્ગ્રાહ્યસ્વભાવત્વવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । તદન્યગ્રાહ્યસ્વભાવત્વાભાવાત્-અન્યદા અન્યેન ગ્રાહ્યસ્વભાવત્વાભાવાદ્ ભાવે વા અધિકૃતગ્રાહ્યસ્વભાવસ્ય કિમિત્યાહ-કદાચિત્ કેનચિદ્ ગ્રહણવદિતિ નિર્દર્શનમ્ । તદન્યગ્રહણાપત્તેઃ-અન્યદાઽન્યગ્રહણાપત્તેઃ અભાવે ચ અન્યદાઽન્યેન ગ્રહણસ્ય । કિમિત્યાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

(૨) જો તેનો પ્રમાણથી પરિચ્છેદ્ય સ્વભાવ માનશો, તો તો તેનો સર્વદા સંપૂર્ણપણે પરિચ્છેદ્ય માનવો પડશે, કારણ કે તેનો તેવો (=સર્વદા પરિચ્છેદ્ય થવાનો) સ્વભાવ જ છે... જો સર્વદા તેવો સ્વભાવ ન માનો, તો તો તેની નિત્યતા જ ન ઘટે...

અદ્વૈતવાદી : પણ ન ઘટવાનું કારણ ?

(૧૬૬) સ્યાદ્વાદી : આ વાતને જરા ઊંડાણથી સમજીએ → (૧) કોઈક કાળે કોઈક વ્યક્તિએ તે સ્ફોટનું ગ્રહણ કર્યું... એટલે તે વ્યક્તિને આશ્રયીને તે સ્ફોટનો ગ્રાહ્યતાસ્વભાવ છે.. પણ તેની જેમ (૨) બીજા કાળે બીજી વ્યક્તિ વડે તે સ્ફોટનું ગ્રહણ થતું નથી... એટલે બીજી વ્યક્તિને આશ્રયીને તે સ્ફોટનો ગ્રાહ્યતાસ્વભાવ નથી જ...

આશય એ કે, એક જ સ્ફોટનું પ્રથમક્ષણગત વ્યક્તિ ગ્રહણ કરે છે અને ભવિષ્યકાલીન નવમક્ષણગત વ્યક્તિ ગ્રહણ કરતી નથી... (તે વ્યક્તિનું પ્રથમક્ષણે તો અસ્તિત્વ જ નથી, તો તો તે શી રીતે ગ્રહણ કરે ? તે તો નવમી ક્ષણે જ ગ્રહણ કરશે...) એટલે એક જ સ્ફોટનો પ્રથમક્ષણગત વ્યક્તિને આશ્રયીને ગ્રાહ્યતાસ્વભાવ અને દ્વિતીયક્ષણગત વ્યક્તિને આશ્રયીને અગ્રાહ્યતાસ્વભાવ ← આવું માનવું જ જોઈએ...

પ્રશ્ન : ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : (ક) તો જો પ્રથમક્ષણગત વ્યક્તિની જેમ નવમક્ષણગત વ્યક્તિને આશ્રયીને પણ તે સ્ફોટનો (ભાવે વા=) ગ્રાહ્યતાસ્વભાવ માનો, તો તો તે સ્ફોટનું જેમ પ્રથમક્ષણગત મૈત્રને ગ્રહણ થાય છે, તેમ ભવિષ્યકાલીન નવમી ક્ષણગત મૈત્રને પણ ગ્રહણ થવાની આપત્તિ આવશે... (જે ઉચિત નથી, કારણ કે વર્તમાનકાલીન સ્ફોટનું અન્યકાલીન અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા ગ્રહણ થતું જ નથી..)

(ખ) હવે જો તે સ્ફોટનો, પ્રથમક્ષણગત વ્યક્તિની જેમ, નવમી ક્ષણગત વ્યક્તિને (=મૈત્રને) આશ્રયીને ગ્રાહ્યતાસ્વભાવ ન માનો (=અભાવે ચ) તો તો પરિણામવાદનું આપાદન થશે ! કારણ કે નવમક્ષણગત મૈત્ર પ્રથમક્ષણે સ્ફોટનું ગ્રહણ નથી કરતો, પણ નવમક્ષણે કરે છે... એટલે મૈત્રને

યદપ્યાહ^૧-‘કિમિત્યતો ન સદા સર્વત્ર તત્સમ્પ્રત્યયઃ’^૨ ઇત્યાશંક્યોક્તમ્^૩-‘હન્તાભિવ્યञ्જકા-
ભાવેન અભિવ્યञ्જકાશ્ચાસ્ય ધ્વનયસ્તે ચ પુરુષપ્રત્યયસાપેક્ષા ઇતિ ન સદા તત્સમ્પ્રત્યયઃ’
ઇત્યેતદપ્યયુક્તમ્, અભિવ્યક્તેરેવોક્તવદસિદ્ધેઃ । ધ્વનયશ્ચ વર્ણાત્મકા એવ, તદ્વ્યતિરેકેણ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

અન્યદા તદભાવાત્-અન્યદાઽન્યેન ગ્રાહ્યસ્વભાવાભાવાત્ તસ્યૈવ તદા કેનચિદ્ ગ્રાહ્યસ્વભાવસ્ય
સતઃ તથાભવનેન-અન્યદાઽન્યગ્રાહ્યસ્વભાવભવનેન । કિમિત્યાહ-પરિણામવાદાપત્તિરેવેત્યત્ર
ચોક્તો દોષો નિત્યપ્રતિજ્ઞાવ્યાધાતાદિઃ^૪ । એતેન યદપ્યાહ-‘કિમિત્યતો ન સદા સર્વત્ર તત્સમ્પ્રત્યય
ઇતિ આશંક્યોક્તમ્’-‘હન્તાભિવ્યञ्જકાભાવેન’ ઇત્યાદિ । તદપ્યયુક્તમ્ । કુત ઇત્યાહ-
અભિવ્યક્તેરેવોક્તવત્-યથોક્તં તથાઽસિદ્ધેઃ । તથા ધ્વનયશ્ચ ભવત્પરિકલ્પિતા વર્ણાત્મકા
એવ । કુત ઇત્યાહ-તદ્વ્યતિરેકેણ-વર્ણવ્યતિરેકેણ તત્સ્વરૂપાસિદ્ધેઃ-ધ્વનિસ્વરૂપાસિદ્ધેઃ,

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

આશ્રયીને તે સ્ફોટ પ્રથમક્ષણે ગ્રાહ્યતાસ્વભાવવાળો નથી, તેમ દ્વિતીયક્ષણે પણ નથી - એમ ત્રીજી-
ચોથી... યાવત્ આઠમી ક્ષણ સુધી.. પણ નવમી ક્ષણે તો તે સ્ફોટ, ગ્રાહ્યતાસ્વભાવરૂપે પરિણમે છે...
(એટલે જ તો નવમી ક્ષણે મૈત્રને તેનું ગ્રહણ થાય છે.) અને તેથી તો સ્ફોટનું પરિણમન જ માનવું
પડશે...

પ્રશ્ન : તો ભલે પરિણમન માનવું પડે વાંધો શું ?

ઉત્તર : અરે ! તો તો નિત્યપ્રતિજ્ઞાવ્યાધાત આદિ દોષો આવશે ! (કારણ કે પહેલા તેવો સ્વભાવ
ન હોવો અને પાછળથી તેવો સ્વભાવ આવવો... એ બધું અનિત્યતાનું જ લક્ષણ છે...)

સાર : તેથી સ્ફોટને નિત્ય માનવો બિલકુલ સંગત નથી...

❖ સ્ફોટાભિવ્યક્તિનો નિરાસ ❖

(૧૬૭) બીજું પૂર્વપક્ષમાં - “પ્રશ્ન : જો સ્ફોટ નિત્ય-સર્વગત હોય, તો તેનાથી સદા/સર્વત્ર
સંપ્રત્યય કેમ થતો નથી ?” - એવી આશંકા કરીને તમે જે કહ્યું હતું કે → “ઉત્તર : કારણ કે સ્ફોટનું
અભિવ્યંજન (=પ્રગટન) કરનાર ધ્વનિઓ છે અને તે ધ્વનિઓ પુરુષપ્રત્યયને સાપેક્ષ હોવાથી, તેઓનું
અમુક જ સમયે અસ્તિત્વ છે... એટલે તેવી અભિવ્યંજક ધ્વનિઓ સદા/સર્વત્ર ન હોવાથી જ, તેનાથી
સદા/સર્વત્ર સંપ્રત્યય થતો નથી...” ← આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પૂર્વોક્ત રીતે અભિવ્યક્તિ
જ સિદ્ધ નથી... (સ્ફોટરૂપ શબ્દ પહેલેથી જ હોય, ને પછી તેનું અભિવ્યંજન થાય તેવી લોકમાં કદી
પ્રતીતિ થતી નથી... વગેરે હેતુઓ સમજવા... અભિવ્યક્તિ અંગે પૂર્વે પ્રશ્નોત્તરો આવી ગયા છે...)

❖ ધ્વનિની વર્ણાત્મકતાનું સમર્થન ❖

તથા તમે જે ધ્વનિની કલ્પના કરો છો, તે ધ્વનિ ગૂકારાદિ વર્ણાત્મક જ માનવી જોઈએ, કારણ

૧. ૮૦૧તમે પૃષ્ઠે । ૨. ‘સર્વદા સર્વત્ર’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ૮૦૧તમે પૃષ્ઠે । ૪. દૃશ્યતાં ૮૧૬તમં પૃષ્ઠમ્ ।
૫. ૮૦૧તમે પૃષ્ઠે । ૬. ૮૦૧તમે પૃષ્ઠે ।

તત્ત્વરૂપાસિદ્ધેઃ । કલકલે તન્માત્રગ્રહણાત્ તત્ સિદ્ધિઃ વર્ણાસ્તુ સ્ફોટપ્રસ્વેદસંસ્થાનીયા
ઇતિ चेत्, न, अविचारितरमणीयत्वात् । (१६८) कलकलो हि तत्समुदायधर्मः, तद्भावा-

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

वर्णाश्रयं तद्ग्रहणमिति प्रतीतेः । आह-³³कलकले तन्मात्रग्रहणात् कारणात् तत्सिद्धिः-
ध्वनिसिद्धिः । ³⁴वर्णास्तु स्फोटप्रस्वेदसंस्थानीया वर्तन्ते । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-न,
अविचारितरमणीयत्वात् । एतद्भावनार्यैवाह-कलकलो हि तत्समुदायधर्मः-वर्णसमुदाय-

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કે વર્ણથી જુદારૂપે તે ધ્વનિનું સ્વરૂપ જ સિદ્ધ નથી...

પ્રશ્ન : જુદું અસ્તિત્વ નથી, એવું તમે શેના આધારે કહો છો ?

ઉત્તર : પ્રતીતિના આધારે... કારણ કે ધ્વનિનું ગ્રહણ વર્ણથી જુદારૂપે નહીં, પણ વર્ણને
આશ્રયીને જ થાય છે, એવી જ દરેકને પ્રતીતિ છે... (ગૂકારાદિ વર્ણોથી અલગ ગોધ્વનિનું ગ્રહણ
થાય એવી કોઈને પ્રતીતિ થતી નથી...)

અદ્વૈતવાદી : જુઓ; કલકલારવમાં (=ઘણા વ્યક્તિઓના ભેગા અવાજમાં) તો વર્ણ સિવાય
માત્ર ધ્વનિની જ પ્રતીતિ થાય છે... તેથી વર્ણથી જુદું પણ ધ્વનિનું સ્વરૂપ તો સિદ્ધ જ છે... (એટલે
ધ્વનિને વર્ણાત્મક માનવી જરૂરી નથી...)

પ્રશ્ન : તમે સ્ફોટને નિત્ય-એકરૂપ કહો છો અને તેને ધ્વનિથી અલગ માનો છો... અને
ધ્વનિઓને પણ વર્ણથી અલગ માનો છો.. તો પછી વર્ણોનું સ્વરૂપ શું ? (અર્થાત્ ધ્વનિથી અલગ તે
વર્ણો કેવા છે ?)

ઉત્તર : તે વર્ણો સ્ફોટના પ્રસ્વેદસમાન છે... જેમ દેવદત્તના શરીર પર પ્રસ્વેદ (પરસેવો) નષ્ટ-
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ નિત્ય સ્ફોટના પ્રસ્વેદસમાન ગૂકારાદિ વર્ણો પણ નષ્ટ-ઉત્પન્ન થયા કરે છે...
(આ જ તે વર્ણોનું સ્વરૂપ છે, બાકી તે વર્ણો ધ્વનિરૂપ નથી...)

સ્વાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય
લાગે એવું છે. તે આ રીતે -

(૧૬૮) જેમ ઘટ માટીના કણીયાઓથી જુદો નથી, પણ માટીના જ સમુદાયરૂપ છે અને એટલે
જ તે માટીવાળો કહેવાય છે, તેમ કલકલારવ પણ વર્ણથી જુદો નથી, પણ વર્ણોનો જ સમુદાયધર્મ છે...

❖.....❖ विवरणम् ❖.....❖

33. कलकले तन्मात्रग्रहणादिति । कलकले हि ध्वनिमात्रमेव प्रतीयते, न तु वर्णा इति परस्याशयः ।
ननु स्फोटस्तावन्नित्य एकरूपो भिन्नो ध्वनिभ्यः । यदा च वर्णभ्योऽपि भिन्नो ध्वनिस्तदा वर्णाः किंस्वरूपा
इत्याशङ्क्य पर एवाह- 34. वर्णास्तु स्फोटप्रस्वेदसंस्थानीया इति । व्याख्यातं चैतदर्थतः प्राक् ।

ભાવિત્વાત્ । તત્સમાનપરિણામમાત્રરૂપો હ્યયમ્, અત એવ શ્રોત્રેણ ગૃહ્યતે, અન્યથા-
ઽશબ્દત્વાત્ કથમસ્ય શ્રોત્રેણ ગ્રહં ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । સ્ફોટપ્રસ્વેદસંસ્થાનીયત્વે ચ વર્ણાનાં
તદનિત્યતાપત્તિઃ, તદાત્મભૂતપ્રસ્વેદગલનાદિતિ । (૧૬૧) એતેન 'સ' કિમનેકધ્વનિવ્યઙ્ગ્ય

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધર્મઃ । કુત્તર ઇત્યાહ-તદ્ભાવભાવિત્વાત્-વર્ણભાવભાવિત્વાત્ કલકલસ્ય તત્સમાનપરિ-
ણામમાત્રરૂપો હ્યયં-કલકલઃ । અત એવ કારણાત્ શ્રોત્રેણ ગૃહ્યતે । ઇત્યં ચૈતદક્ષીકર્તવ્ય-
મિત્યાહ-અન્યથા-એવમનભ્યુપગમે અશબ્દત્વાત્ કારણાત્ કથમસ્ય-ધ્વનેઃ શ્રોત્રેણ ગ્રહં ઇતિ
ચિન્ત્યમ્ । તથા સ્ફોટપ્રસ્વેદસંસ્થાનીયત્વે ચ વર્ણાનામભ્યુપગમ્યમાને કિમિત્યાહ-તદનિત્યતા-
પત્તિઃ-સ્ફોટાનિત્યતાપત્તિઃ । કુત્તર ઇત્યાહ-તદાત્મભૂતપ્રસ્વેદગલનાત્, સ્ફોટાત્મભૂતસ્ય સ્વેદસ્ય

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : તે સમુદાયધર્મ છે, એમાં કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, જુદા જુદા વર્ણો ભેગા થયા હોય, તો જ તે કલકલનું અસ્તિત્વ જણાય
છે - આવું હોવાથી જ, કલકલને વર્ણસમુદાયનો ધર્મ માનવો જોઈએ...

આ કલકલરૂપ ધ્વનિ, માત્ર તે વર્ણોના જ સમાનપરિણામ રૂપ છે. અર્થાત્ કલકલ પણ વર્ણ
સમાન જ છે, એટલે આવા કલકલને વર્ણાત્મક જ માનવો જોઈએ, વર્ણથી જુદારૂપે નહીં...

(અત એવ) કલકલ તે વર્ણાત્મક હોવાથી જ, શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા તેનું ગ્રહણ થાય છે, (અન્યથા=)
બાકી જો તેને વર્ણાત્મક ન માનો, તો તો તેની શબ્દરૂપતા જ ન રહે, કારણ કે વર્ણ સિવાયનો કોઈપણ
શબ્દ હોતો જ નથી. (ઘ-ટ રૂપ વર્ણ સિવાય અલગ કોઈ ઘટશબ્દ હોતો જ નથી...) અને એ રીતે જો
તે શબ્દ ન રહે, તો તો શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા તેનું શી રીતે ગ્રહણ થાય ? એ વિચારવું... (કાનથી તો
શબ્દનું જ શ્રવણ થાય, શબ્દથી જુદા કોઈ શબ્દ જેવા પદાર્થનું નહીં...)

એટલે કલકલને પણ વર્ણાત્મક જ માનવો જોઈએ... ફલતઃ કલકલનું ઉદાહરણ બતાવી, ધ્વનિને
અવર્ણાત્મક સાબિત ન કરાય.

❖ * વર્ણને પ્રસ્વેદકલ્પ માનવામાં સ્ફોટની અનિત્યતા * ❖

દેવદત્તના પ્રસ્વેદની જેમ, જો વર્ણને સ્ફોટના પ્રસ્વેદસમાન માનો, તો તો સ્ફોટને અનિત્ય
માનવાની આપત્તિ આવશે !

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

35. સ્વેદસ્ય ગલનાદિતિ । યથાહિ-દેવદત્તશરીરાદ્ ગલત્પ્રસ્વેદબિન્દુષુ ક્લિન્નતાદિવિકારો જાયતે
શરીરસ્ય । એવં સ્ફોટાદપિ વર્ણેષુ ગલત્સુ સત્સુ વિકારઃ કશ્ચિદવશ્યં તસ્ય સ્યાત્, વિકારભવને ચ
સ્ફુટૈવાનિત્યતેતિ ॥

૧. 'ગ્રહણમિતિ' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. દૃશ્યતાં ૮૦૧તમે પૃષ્ઠે । ૩. 'સ્વેદગલનાત્' ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. પૂર્વ-
મુદ્રિતે લુપ્તૈકા પંક્તિરજ J-K-N-પ્રતાનુસારેણ વિન્યસ્તા ।

૧૦૬
 ઉત્તૈકધ્વનિવ્યક્ત્યઃ' इत्याद्याशङ्क्य यदुक्तं 'यत्किञ्चिदेतन्निरवयवत्वेन सदेशताऽयोगात्' इत्यादि, तदपि वस्तुतः परिहृतमेव, परिहृतेन तुल्ययोगक्षेमत्वात् । नवरं 'ध्वनिसंस्कृतं चेन्द्रियं स्फोटं गृह्णातीति न सर्वत्र तत्सम्प्रत्ययः' इति यदुक्तम्, अत्रोच्यते-अथ कोऽयं

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

ગલનાદિતિ । એતેન-અનન્તરોદિતેન 'સ કિમનેકધ્વનિવ્યક્ત્ય ઉત્તૈકધ્વનિવ્યક્ત્યઃ' इत्याद्या-
 શઙ્ક્ય યદુક્તં^૩ પૂર્વપક્ષે-'યત્કિન્ચિદેતન્નિરવયવત્વેન સદેશતાઽયોગાત્' इत्यादि, તદપિ
 વસ્તુતઃ-પરમાર્થેન પરિહૃતમેવ । કુત્ इत्याह-પરિહૃતેન તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ । નવરં 'ધ્વનિ-
 સંસ્કૃતં ચેન્દ્રિયં સ્ફોટં ગૃહ્ણાતીતિ ન સર્વત્ર તત્સમ્પ્રત્યયઃ' इति યદુક્તં પૂર્વપક્ષે^૪ એવ, અત્ર-
 અવયવે ઉચ્યતે-અથ કોઽયં ધ્વનિના ઇન્દ્રિયસંસ્કારો નામ ? પર આહ-અવિદ્યાપનયન-

❖.....❖ अनेकांतरश्चि ❖.....❖

પ્રશ્ન : પણ કારણ ?

ઉત્તર : જુઓ, જેમ દેવદત્તના શરીરમાંથી પરસેવો નીકળતાં શરીરનો ભીનાશરૂપ વિકાર થાય છે, તેમ સ્ફોટમાંથી પણ પ્રસ્વેદસમાન વર્ણો નીકળતાં સ્ફોટનો પણ કોઈક વિકાર થશે જ અને વિકાર થવામાં તો તેની અનિત્યતા સ્પષ્ટ જ છે...

સાર : તેથી વર્ણને સ્ફોટના પ્રસ્વેદ સમાન માનવો ઉચિત નથી...

❖ પૂર્વપક્ષીના અન્યપ્રલાપનો નિરાસ ❖

(૧૬૯) ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષમાં - “પ્રશ્ન : તે સ્ફોટ શું (ક) એકધ્વનિથી અભિવ્યંગ્ય છે, કે (૨) અનેકધ્વનિની અભિવ્યંગ્ય ? ... વગેરે” - એવી આશંકા કરીને તમે જે કહ્યું હતું કે - “ઉત્તર : તમારું કથન યત્કિયિત્ છે, કારણ કે સ્ફોટ તો નિરવયવ હોવાથી તેની સદેશતા ઘટી શકે નહીં... વગેરે” ← તે બધું કથન ખરેખર તો પરિહૃત (=ખંડિત) જ છે, કારણ કે ઉપર કરેલા પરિહાર જેવો જ, આ કથનનો પરિહાર કરવાનો યોગક્ષેમ છે...

(આશય એ કે, આ કથનમાં અદ્વૈતવાદીએ સ્ફોટની સપ્રદેશતાદિનો અપલાપ કરી, નિરવયવ= એકાંત એકરૂપતા કહી... પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે, તે સ્ફોટ વર્ણાત્મક હોવાથી, તેની નિરવયવતા - એકરૂપતાદિનો નિરાસ થાય છે. એટલે ઉપરોક્ત ખંડન પ્રમાણે જ આ કથનનું ખંડન સમજી લેવું...)

પણ વિશેષ કરીને બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે → “ધ્વનિથી સંસ્કૃત જ ઇન્દ્રિય સ્ફોટનું ગ્રહણ કરે છે... (તેથી તેના દ્વારા સદા-સર્વત્ર સ્ફોટનું ગ્રહણ ન થાય...) એટલે તે સ્ફોટથી સદા-સર્વત્ર ગાયાદિનો સંપ્રત્યય થવાની આપત્તિ ન આવે...” ← તે વિશે અમે કહીએ છીએ કે, ધ્વનિ વડે કરાતો ઇન્દ્રિયનો સંસ્કાર એટલે શું ?

૧. ૮૧૧તમે પૃષ્ઠે । ૨. ૮૧૩તમે પૃષ્ઠે । ૩. ૮૧૧તમે પૃષ્ઠે । ૪. 'યદુક્તં' इत्याદિકો ઢ-પાઠઃ । ૫. ૮૧૩તમે પૃષ્ઠે ।

ધ્વનિનેન્દ્રિયસંસ્કારઃ ? અવિદ્યાપનયનમ્ । (૧૭૦) કિં યથાવસ્થિતં સ્ફોટં ન ગૃહ્ણતિ ? હન્ત ગૃહ્ણત્યેવ । કથં ન તદ્વ્યાપિત્વાદિગ્રહઃ ? સંસ્કારપ્રતિનિયમાત્, અપૈતિ નિરવયવત્વાદિ અસ્ય । કેન હેતુના ? ન તસ્યાન્યથા ગ્રહ ઇતિ કૃત્વા, (૧૭૧) ન હિ શુક્લઃ પીત ઇતિ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

મિન્દ્રિયસંસ્કારઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-કિં યથાવસ્થિતં સ્ફોટં ન ગૃહ્ણતિ સંસ્કૃતં તદિન્દ્રિયમ્ ? । પર આહ-હન્ત ગૃહ્ણત્યેવ । કિમત્રોચ્યત ઇત્યેતદાશઙ્ક્યાહ-કથં ન તદ્વ્યાપિત્વાદિગ્રહઃ, તસ્ય ધ્વનેર્વ્યાપિત્વનિત્યત્વગ્રહ ઇત્યર્થઃ । પર આહ-સંસ્કારપ્રતિનિયમાદિન્દ્રિયસ્ય ન તદ્વ્યાપિત્વાદિગ્રહઃ । એતદાશઙ્ક્યાહ-અપૈતિ નિરવયવત્વાદિ અસ્ય-સ્ફોટસ્ય । ‘આદિ’ શબ્દાદ્ વ્યાપિત્વાદિગ્રહઃ । પર આહ-કેન હેતુના અપૈતિ નિરવયવત્વાદ્યસ્ય ? એતદાશઙ્ક્યાહ-ન તસ્ય-નિરવયવત્વાદિરૂપસ્ય અન્યથા ગ્રહ ઇતિ કૃત્વા । કિં તર્હિ ? તથૈવ ગ્રહઃ । એતદેવોદાહરણેનાહ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અદ્વૈતવાદી : અવિદ્યાનું અપનયન... અર્થાત્ ધ્વનિ તે ઇન્દ્રિયનું અજ્ઞાન દૂર કરે છે.. આ અજ્ઞાનનું દૂરીકરણ એ જ ધ્વનિ વડે કરાતો ઇન્દ્રિયનો સંસ્કાર છે...

(૧૭૦) સ્યાદ્વાદી : તો અજ્ઞાન દૂર થયા બાદ, શું તે ઇન્દ્રિય, યથાવસ્થિત સ્ફોટનું ગ્રહણ કરે છે કે નહીં ?

અદ્વૈતવાદી : અરે ! એ તો કરે જ છે... (અજ્ઞાન દૂર થયા બાદ તો તે તેનું ગ્રહણ કેમ ન કરે ?)

સ્યાદ્વાદી : જો ગ્રહણ કરે, તો તે ઇન્દ્રિય દ્વારા, સ્ફોટની વ્યાપકતા - નિરવયતા - નિત્યતાદિનું ગ્રહણ કેમ થતું નથી ? (આશય એ કે, ગોશબ્દરૂપ સ્ફોટને સાંભળવા માત્રથી, તે સ્ફોટ (૧) વ્યાપક છે, (૨) નિત્ય છે, (૩) નિરવયવ છે.. એવી કોઈને પ્રતીતિ થતી નથી... હવે જો અજ્ઞાન દૂર થયા બાદ, તે ઇન્દ્રિયથી યથાવસ્થિતરૂપે સ્ફોટનું ગ્રહણ થતું હોય, તો તો તેની વ્યાપકતાદિનું ગ્રહણ પણ કેમ ન થાય ?

અદ્વૈતવાદી : પણ ધ્વનિ દ્વારા પ્રતિનિયતરૂપે જ ઇન્દ્રિયનો સંસ્કાર (=અવિદ્યાપનયન) કરાય છે... એટલે જ તે ઇન્દ્રિયથી, વ્યાપકતાદિના ગ્રહણ વિના માત્ર ગોશબ્દરૂપ સ્ફોટનું જ ગ્રહણ થાય છે...

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આવું કહેવાથી તો સ્ફોટની નિરવયવતા - વ્યાપકતા - નિત્યતાદિનો વિલોપ થશે...

અદ્વૈતવાદી : પણ વિલોપ થવાનું કારણ ?

સ્યાદ્વાદી : કારણ એ કે તે નિરવયવતાદિરૂપનું અન્ય કોઈ રીતે તો ગ્રહણ થતું જ નથી, પણ તથૈવ=ઉપર જણાવ્યું તેમ સંસ્કૃત ઇન્દ્રિયાદિથી વ્યાપિત્વાદિ વિના રૂપે જ ગ્રહણ થાય છે...

(૧૭૧) આ જ વાતને ઉદાહરણથી સમજાવે છે -

૧. ‘શુક્લં પીતં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

ગૃહ્યતેઽશ્વાન્તેન, તસ્માદ્ વર્ણાત્મક એવ શબ્દઃ ચિત્રસ્વભાવત્વાત્ તથા શ્રોત્રદ્વારેણ છદ્ધસ્થેન ગૃહ્યતે, યોગિના તુ કાત્સર્યેનેતિ કૃતં પ્રસજ્ઞેન ॥

(૧૭૨) પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ । એવં વ્યવહારાન્યથાઽનુપપત્તેઃ અભિલાષ્યાનભિલાષ્ય-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન હિ શુક્લઃ પીત ઇતિ ગૃહ્યતેઽશ્વાન્તેન પ્રમાત્રા, તસ્માદ્ વર્ણાત્મક એવ શબ્દઃ, ચિત્રસ્વભાવ-ત્વાત્ ગ્રહણાગ્રહણં પ્રતિ તથા-તેન પ્રકારેણાપ્રતારકત્વાદિના શ્રોત્રદ્વારેણ-ન શેષેન્દ્રિયૈઃ છદ્ધ-સ્થેન-પ્રમાત્રા ગૃહ્યત ઇતિ યોગિના પુનર્નિરાવરણજ્ઞાનેન કાત્સર્યેન-ભાષાવર્ગણોપાદાનકાયયોગ-ગ્રહણવાગ્યોગનિર્સર્ગસત્યાદિરૂપેણ ગૃહ્યત ઇતિ કૃતં પ્રસજ્ઞેન ॥

પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ । પ્રકૃતં ચાભિલાષ્યરૂપં વસ્તુ, અતઃ એવાહ-એવં વ્યવહારાન્યથાઽનુપપત્તેઃ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

જે પ્રમાતા અભ્રાન્ત હોય, તેને તો શુક્લનું શુક્લરૂપે જ ગ્રહણ થાય, પીતરૂપે નહીં... (અને એટલે તે વસ્તુની શુક્લરૂપે જ વ્યવસ્થા થાય..) તેમ અભ્રાન્ત પ્રમાતાને જો નિરવયતાદિરહિતરૂપે સ્ફોટનું ગ્રહણ થાય, તો તે સ્ફોટને નિરવયવતાદિથી રહિત જ માનવો જોઈએ...

નિષ્કર્ષ : તેથી શબ્દને સ્ફોટરૂપ નહીં, પણ વર્ણાત્મક જ માનવો જોઈએ...

આ શબ્દનું કોઈક અપેક્ષાએ ગ્રહણ થાય છે, તો કોઈક અપેક્ષાએ ગ્રહણ થતું નથી, એટલે તે શબ્દ ચિત્રસ્વભાવી (=અનેક સ્વભાવી) છે... ગ્રહણ/અગ્રહણને આશ્રયીને, શબ્દનો આવો ચિત્રસ્વભાવ હોવાથી, (૧) છદ્ધસ્થ જીવ, શ્રોત્ર વડે શબ્દનું અપ્રતારકત્વાદિ ધર્મોરૂપે ગ્રહણ કરે (અર્થાત્ આ વિશ્વસનીય છે, આ અવિશ્વસનીય છે, મધુર છે, તીવ્ર છે... વગેરે રૂપે) અને (૨) યોગી તો શ્રોત્રથી નહીં પણ નિરાવરણ જ્ઞાનથી જ ગ્રહણ કરે અને તે પણ પૂર્ણપણે જ કરે...

આશય એ કે, યોગીનું જ્ઞાન નિરાવરણ છે અને એટલે એ જ્ઞાન દ્વારા તેઓ → (ક) શબ્દનાં ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોરૂપ ઉપાદાન, (ખ) તેનું કાયયોગ દ્વારા ગ્રહણ, (ક) તેનો વચનયોગ દ્વારા વ્યુત્સર્ગ=છોડાણ, (ઘ) તેનું સત્ય + અસત્યાદિ સ્વરૂપ ← આમ શબ્દનું સંપૂર્ણપણે તેઓ ગ્રહણ કરે છે...

હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ...

નિગમન : તેથી શબ્દ-અર્થનું સર્વથા તાદાત્મ્ય માનવું બિલકુલ ઉચિત નથી... એટલે વસ્તુ સર્વથા અભિલાષ્યરૂપ નથી, પણ કથંચિદ્ જ અભિલાષ્ય છે.. (બાકી કોઈક અપેક્ષાએ તો તે અનભિલાષ્ય પણ છે જ...)

(૧૭૨) હવે પ્રસ્તુત (=વસ્તુ કથંચિદ્ અભિલાષ્ય/અનભિલાષ્ય એમ અનેકાંતરૂપ છે - એ)

* શબ્દ ગ્રાહક તરીકે શ્રોત્રેન્દ્રિય જ લેવી, બાકીની ઈન્દ્રિયો નહીં, કારણ કે તેઓ દ્વારા તો શબ્દનું ગ્રહણ જ થતું નથી.

૧. 'યઃ' इत्यधिकः क-पाठः । २. 'प्रकारेण प्रतारक०' इति ड-पाठः ।

મિતિ સ્થિતમ્ । ન ચાત્ર વિરોધબાધા, ભિન્નનિમિત્તત્વાત્ । (૧૭૩) તથાહિ-અભિલાપ્ય-ધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા તદભિલાપ્યં અનભિલાપ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા ચાનભિ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કારણાત્ અભિલાપ્યાનભિલાપ્યમ્, વસ્ત્વિતિ પ્રક્રમઃ, સ્થિતમિતિ । ન ચાત્રેત્યાદિ । ન ચાત્ર-અભિલાપ્યાનભિલાપ્યે વસ્તુનિ વિરોધબાધા । કુત્તરિત્યાહ-ભિન્નનિમિત્તત્વાત્ કારણાત્ । એતદેવાહ તથાહિત્યાદિના । તથાહિતિ પૂર્વવત્ । અભિલાપ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા તત્-વસ્તુ અભિલાપ્યં તથાનભિલાપ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા ચાનભિલાપ્યમિતિ । ઇહ ચાભિલાપ્ય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વાત પર આવીએ -

(સંદર્ભ : ગ્રંથકારશ્રીએ પહેલા (૧) બૌદ્ધને સામે રાખીને, વસ્તુની એકાંત અનભિલાપ્યતાનું નિરાકરણ કર્યું, અને પછી (૨) અદ્વૈતવાદીને સામે રાખીને, વસ્તુની એકાંત અભિલાપ્યતાનું નિરાકરણ કર્યું... હવે ગ્રંથકારશ્રી, કથંચિદ્ અભિલાપ્ય/અનભિલાપ્યરૂપે વસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે...)

❖ વસ્તુની અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યતાસિદ્ધિ - અનેકાંતવાદી ❖

સ્યાદ્વાદી : જો વસ્તુને અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય ન માનો, તો તે વસ્તુવિષયક વ્યવહાર જ ન થતો... એટલે વસ્તુને તેવી જ માનવી જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે...

એકાંતવાદી : પણ એક જ વસ્તુને, અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપ માનવામાં વિરોધ ન આવે ?

સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે જેમ ઉપરનો ગ્લાસ ખાલી હોય, નીચેનો ગ્લાસ ભરેલો હોય તો ભરેલો અને ખાલી એ બે પરસ્પર વિરોધી જણાતા ધર્મો પણ જુદી જુદી અપેક્ષાએ એક ગ્લાસમાં રહી શકે છે - તેમાં કોઈ વિરોધ નથી... તેમ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યતાનું નિમિત્ત ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી, જુદા જુદા નિમિત્તોને લઈ એક જ વસ્તુમાં તે બેનું અસ્તિત્વ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી...

(૧૭૩) એકાંતવાદી : ભિન્ન નિમિત્તોને લઈને, તમે જુદા જુદા સ્વરૂપની સિદ્ધિ શી રીતે કરો છો ?

સ્યાદ્વાદી : જુઓ, વસ્તુમાં બે પ્રકારના ધર્મો છે : (૧) અભિલાપ્યધર્મ : જે ધર્મોનું મુખ્યરૂપે કથન શક્ય છે તે, અને (૨) અનભિલાપ્યધર્મ : જે ધર્મોનું મુખ્યરૂપે કથન શક્ય નથી તે...

(આ બંને ધર્મોનું સ્વરૂપ વિશેષથી સમજાવે -

વિશેષાર્થ : (૧) અભિલાપ્ય, અને (૨) અનભિલાપ્ય - એમ વસ્તુમાં બે પ્રકારનાં ધર્મો છે. તેમાં -

(૧) અભિલાપ્ય ધર્મો : અભિલાપ્યપરિણામરૂપ છે, અર્થાત્ તેઓ શબ્દથી વાચ્યરૂપે પરિણમે છે... દા.ત. ઘટમાં ઘટત્વાદિ ધર્મો અભિલાપ્યરૂપ છે, કારણ કે તે ધર્મો ઘટત્વાદિ પોત-પોતાના શબ્દોથી મુખ્યરૂપે પ્રતિપાદિત થાય છે...

૧. 'લાપ્યે ધર્મં' ઇતિ ક-પાઠઃ ।

લાપ્યમિતિ ધર્મધર્મિણોશ્ચ કથञ्चિद् ભેદ ઇતિ પ્રતિપાદિતમ્ । (૧૭૪) તતશ્ચ તદ્ યત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ધર્મા અભિધેયપરિણામાઃ, ^{૩૬}અતોડન્યે સમ્બન્ધિવશાત્ તથાડભિધીયન્ત ઇત્યનભિલાપ્યાઃ । ધર્મ-
ધર્મિણોશ્ચ કથञ्ચિद् ભેદ ઇતિ પ્રતિપાદિતં પ્રાક્ । તતશ્ચ તદ્ યત એવાભિલાપ્યં વસ્તુ અત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

(૨) અનભિલાપ્ય ધર્મો (અતોડન્યો=અભિલાપ્યર્થથી વિલક્ષણ=અનભિલાપ્ય ધર્મો) યદપિ
ઘટજ્ઞાનાદિરૂપ જ્ઞાનથી ગમ્ય (=જ્ઞેય) છે, પણ તેઓનું શબ્દોથી કથન અશક્ય હોવાથી, તેઓ
અનભિલાપ્યરૂપ કહેવાય છે.. આ અનભિલાપ્ય ધર્મો ઇતરપદાર્થોની વ્યાવૃત્તિરૂપ છે. દા.ત. ઘટમાં
પટવ્યાવૃત્તિ, કટવ્યાવૃત્તિ, મઠવ્યાવૃત્તિ... વગેરેરૂપ ધર્મો છે અને આ વ્યાવૃત્તિરૂપ ધર્મો અનભિલાપ્ય
છે... એટલે શેરડીની મધુરતા-ક્ષીરની મધુરતાદિમાં ભેદ હોવા છતાં, તે ભેદનું કથન શક્ય નથી,
તેમ અનભિલાપ્ય ધર્મોની વિશેષતાનું કથન પણ શક્ય નથી...

કહ્યું છે કે -

“(૧) શેરડીની મધુરતા, (૨) ક્ષીરની મધુરતા, (૩) ગોળની મધુરતા, (૪) સાકરની
મધુરતા... આ બધી મધુરતાઓમાં ઘણો મોટો ફરક છે, તો પણ તે ફરકને કહેવા સરસ્વતી પણ
સમર્થ નથી... (તેમ અનભિલાપ્ય ધર્મો અંગે પણ સમજવું...)”

પણ આ અનભિલાપ્ય ધર્મોનો, અભિલાપ્ય ધર્મો સાથે કથયિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે... એટલે

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩૬. અતોડન્યે સમ્બન્ધિવશાત્ તથાડભિધીયન્ત ઇત્યનભિલાપ્યા ઇતિ । અતોડન્યે-અભિલાપ્ય-
ધર્મેભ્યો વિલક્ષણાસ્તથાવિધજ્ઞાનગમ્યા અપિ ઇક્ષુક્ષીરાદિરસમાધુર્યાન્તરવત્ અનભિલાપ્યા ધર્માઃ । કુત ઇત્યાહ-
સમ્બન્ધિવશાત્ તથાડભિધીયન્ત ઇતિ । સમ્બન્ધિનઃ-કથञ્ચિદનભિલાપ્યધર્મેઃ સહ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધવતો-
ડભિલાપ્યધર્માન્તરસ્ય વશાત્-પારતન્ત્ર્યાત્ તથા ગૌણવૃત્ત્યાડભિધીયન્તે-પ્રોચ્યન્ત ઇતિ હેતોઃ । તથા ચ પઠ્યતે-

“ઇક્ષુક્ષીરગુડાદીનાં માધુર્યસ્યાન્તરં મહત્ ।

તથાપિ ન તદાખ્યાતું સરસ્વત્યાડપિ શક્યતે ॥” ઇતિ ।

અયમત્ર પરમાર્થઃ-ઘટે હિ ઘટત્વાદયો ધર્મા અભિલાપ્યાઃ, મુખ્યવૃત્ત્યૈવ તેષાં સ્વશબ્દૈરભિધીયમાનત્વાત્;
અનભિલાપ્યાસ્તુ તત્તત્પદાર્થવ્યાવૃત્તિરૂપાઃ, અભિલાપ્યધર્માન્તઃસ્થિતાનાં તેષાં પ્રતીયમાનત્વાત્, મુખ્યવૃત્ત્યા
તદ્વાચકસ્ય ધ્વનેરભાવાત્ ॥

❖ પટવ્યાવૃત્તિ આદિ અનભિલાપ્ય ધર્મો, ઘટત્વાદિ ધર્મોથી, સાવ જુદા કદી દેખાતા નથી, તેઓની પ્રતીતિ
અભિલાપ્ય ધર્મોથી સંયુક્તરૂપે જ થાય છે... એટલે તે ધર્મોનું ઘટત્વાદિ અભિલાપ્ય ધર્મો સાથે કથયિદ્ તાદાત્મ્ય યોગ્ય
જ છે...

૧. ‘મુખ્યાવૃત્તૌ ચ તેષાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

આભિલાષ્યમ્, અતઃ આભિલાષ્યમ્, અભિલાષ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયાઽભિલાષ્ય-
ત્વાત્, અભિલાષ્યધર્માણાં આભિલાષ્યધર્માવિનાભૂતત્વાત્, યતઃ આભિલાષ્યમ્, અતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

આભિલાષ્યમ્ । કથમેતદેવમિત્યાહ-અભિલાષ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા અભિલાષ્ય-
ત્વાત્ । તતઃ કિમિત્યાહ-અભિલાષ્યધર્માણાં ચ સદાદ્યભિધેયપરિણામાનામનભિલાષ્ય-
ધર્માવિનાભૂતત્વાત્-તથાવિધસ્વસંવેદ્યાનાચ્ચેયધર્માવિનાભૂતત્વાદ્ યતઃ આભિલાષ્યમત

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અભિલાષ્ય ધર્મોનું કથન થયે - તે ધર્મોની સાથે કથંચિદ્ અભિન્ન રહેલ - અનભિલાષ્ય ધર્મોનું પણ
કથન થઈ જ જાય છે*.... પણ મુખ્યરૂપે કથન થતું નથી, કારણ કે મુખ્યરૂપે તો તે ધર્મોને કહેનાર
કોઈ શબ્દો જ નથી... (ઘટત્વશબ્દ મુખ્યરૂપે તો ઘટત્વધર્મોને જ કહે છે, પટવ્યાવૃત્તિ આદિ અનભિલાષ્ય
ધર્મોને નહીં...)

એટલે મુખ્યરૂપે તો તે ધર્મો અનભિલાષ્ય જ કહેવાય..

આમ, એક જ વસ્તુમાં બે ધર્મરૂપ જુદા-જુદા નિમિત્તો છે... તેમાં (૧) અભિલાષ્યધર્મરૂપ
નિમિત્તની અપેક્ષાએ તે વસ્તુ અભિલાષ્ય રૂપ કહેવાય છે, અને (૨) અનભિલાષ્યધર્મરૂપ નિમિત્તની
અપેક્ષાએ તે વસ્તુ અનભિલાષ્યરૂપ કહેવાય છે... એટલે આમ જુદા જુદા નિમિત્તોને આશ્રયીને એક
જ વસ્તુમાં ઉભયરૂપતા હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી...

એકાંતવાદી : પણ બે ધર્મવાળી વસ્તુ તો એક જ છે ને ? તો તેમાં બે જુદા-જુદા નિમિત્તો શી
રીતે રહે ?

સ્વાદ્વાદી : જુઓ ભાઈ ! ધર્મો એકાંતે ધર્મોરૂપ જ નથી, પણ તેઓનો કથંચિદ્ ભેદ પણ છે, એ
અમે પૂર્વે જ કહી ગયા... એટલે ધર્મો એક હોવા છતાં પણ, ધર્મોથી ભિન્ન ધર્મરૂપ બે જુદા જુદા
નિમિત્તોનું નિર્બંધ અસ્તિત્વ છે.. (એટલે જુદા-જુદા નિમિત્તોને લઈને તેની ઉભયરૂપતા હોવામાં,
કોઈ વિરોધ નથી...)

❖ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યતાનો અવિનાભાવ ❖

(૧૭૪) તેથી ઘટાદિ વસ્તુઓ, જે કારણથી અભિલાષ્યરૂપ છે, તે જ કારણથી અનભિલાષ્યરૂપ
છે...

પ્રશ્ન : પણ એવું કેમ ?

ઉત્તર : કારણ કે તેઓ અભિલાષ્યધર્મસ્વરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અભિલાષ્યરૂપ છે અને તે
અભિલાષ્ય ધર્મો તો, અનભિલાષ્ય ધર્મો સાથે કથંચિદ્ અવિનાભૂત=સંબંધિત છે. એટલે કે અનભિ-

❖ અહીં 'સમ્બન્ધિવશાત્ તથાઽભિધીયન્તે' એવું કહેવાનું કારણ એ કે, કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, સર્વથા અનભિલાષ્ય
તો નથી, 'પટવ્યાવૃત્તિ' વગેરેથી અભિલાષ્ય જ છે, તો તેનો ઉત્તર છે કે, સંબંધિવશાત્ ગૌણવૃત્તિથી તેઓ કહેવાય છે,
મુખ્યવૃત્તિથી નહીં...

૦૬
 એવાભિલાપ્યમ્, અનભિલાપ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયાઽનભિલાપ્યત્વાત્ અનભિલાપ્ય-
 ધર્માણાં ચાભિલાપ્યધર્માવિનાભૂતત્વાદિતિ (૧૭૫) એતેન-

“અન્યદેવેન્દ્રિયગ્રાહ્યમન્યચ્છબ્દસ્ય ગોચરઃ ।

શબ્દાત્ પ્રત્યેતિ ભિન્નાક્ષો ન તુ પ્રત્યક્ષમીક્ષતે ॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

એવ ચ અભિલાપ્યમ્ । કથમેતદેવમિત્યાહ-અનભિલાપ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા અનભિ-
 લાપ્યત્વાત્ । યદિ નામૈવં તતઃ કિમિત્યાહ-અનભિલાપ્યધર્માણાં ચ ડદિતસ્વરૂપાણામ્ ।
 કિમિત્યાહ-અભિલાપ્યધર્માવિનાભૂતત્વાદિતિ । એતેન-અન્તરોદિતેન વસ્તુનોઽભિલાપ્યાનભિ-
 લાપ્યત્વેન અન્યદેવેત્યાદિ પ્રતિક્ષિતમિતિ યોગઃ । અન્યદેવ-સ્વલક્ષણમિન્દ્રિયગ્રાહ્યમન્યત્-
 સામાન્યલક્ષણં શબ્દસ્ય ગોચરઃ । કથમેતદેવમિત્યાહ-શબ્દાત્ પ્રત્યેતિ ભિન્નાક્ષઃ સામાન્ય-
 લક્ષણાધ્યવસાયેન, ન તુ પ્રત્યક્ષમીક્ષતે વસ્તુ । તથા અન્યથા દાહસમ્બન્ધાત્ સ્વલક્ષણાનુભવેન

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

લાપ્યધર્મ (પટાદિવ્યાવૃત્તિ) વિના અભિલાપ્યધર્મ (ઘટત્વાદિ) હોઈ શકતા નથી... એટલે તે
 અભિલાપ્યધર્મરૂપ નિમિત્તને આશ્રયીને વસ્તુ અનભિલાપ્યરૂપ પણ બનશે જ...

એ જ રીતે ઘટાદિ વસ્તુ, જે કારણથી અનભિલાપ્યરૂપ છે, તે જ કારણથી અભિલાપ્યરૂપ છે,
 કારણ કે અનભિલાપ્યધર્મરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ તે અનભિલાપ્યરૂપ છે અને તે અનભિલાપ્ય ધર્મો
 તો, અભિલાપ્ય ધર્મો સાથે કથંચિદ્ અવિનાભૂત=સંબંધિત છે. એટલે તે અનભિલાપ્યધર્મરૂપ નિમિત્ત
 કથંચિદ્ અભિલાપ્યધર્મરૂપ પણ છે અને તેથી તેવા નિમિત્તને લઈને વસ્તુ અભિલાપ્યરૂપ પણ બનશે
 જ...

સાર : આ રીતે વસ્તુ કથંચિદ્ અભિલાપ્યરૂપ અને કથંચિદ્ અનભિલાપ્યરૂપ - એમ અનેકાંતરરૂપ
 સિદ્ધ થાય છે...

❖ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યની ભિન્નાર્થતાનો નિરાસ ❖

(બૌદ્ધ કહે છે કે, શબ્દનો વિષયભૂત (અભિલાપ્ય) પદાર્થ જુદો છે અને ઇન્દ્રિયનો વિષયભૂત
 (અનભિલાપ્ય) પદાર્થ જુદો છે... ફલતઃ કોઈ એક જ પદાર્થ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપ નથી...
 પણ આનું નિરાકરણ કરવા, ગ્રંથકારશ્રી પહેલા તેઓની જ માન્યતા રજુ કરે છે -)

(૧૭૫) ઉપરોક્ત કથનથી (=એક જ વસ્તુ અભિલાપ્ય/અનભિલાપ્યરૂપ છે - એવા કથનથી)
 બૌદ્ધકલ્પિત મંતવ્યનો પણ પ્રતિક્ષેપ થાય છે... તેઓનું મંતવ્ય આ પ્રમાણે છે...

બૌદ્ધ : “(૧) ઇન્દ્રિયનો વિષય કોઈ અલગ જ (સ્વલક્ષણરૂપ) પદાર્થ છે અને શબ્દનો વિષય
 પણ કોઈ અલગ જ (સામાન્યાકારરૂપ) પદાર્થ છે, કારણ કે ભેદાયેલી આંખવાળી વ્યક્તિ, શબ્દથી
 સામાન્યાકારનો અધ્યવસાય કરે છે, તો પણ વસ્તુને પ્રત્યક્ષ દેખતો નથી... (હવે જો, શબ્દ-ઇન્દ્રિયનો

અન્યથા દાહસમ્બન્ધાદ્ દાહં દગ્ધોઽભિમન્યતે ।

અન્યથા દાહશબ્દેન દાહાર્થઃ સમ્પ્રતીયતે ॥^૧

^{PP}વક્તૃવ્યાપારવિષયો યોઽર્થો બુદ્ધૌ પ્રકાશતે ।

પ્રામાણ્યં તત્ર શબ્દસ્ય નાર્થતત્ત્વનિબન્ધનમ્ ॥^૨

ઇત્યાદિ પ્રતિક્ષિતમ્, (૧૭૬) રૂપાદ્યનેકધર્મણો વસ્તુનોઽનભિલાપ્યધર્મપ્રધાન-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

દાહં દગ્ધોઽભિમન્યતે પુમાન્; અન્યથા દાહશબ્દેન-સામાન્યલક્ષણાધ્યવસાયેન દાહાર્થઃ સમ્પ્રતીયતે । તથા વક્તૃવ્યાપારવિષયો યોઽર્થઃ સામાન્યલક્ષણાખ્યો બુદ્ધૌ પ્રકાશતે વિકલ્પ-બુદ્ધૌ પ્રામાણ્યં તત્ર શબ્દસ્ય બુદ્ધિપ્રકાશ્યે નાર્થતત્ત્વનિબન્ધનમિત્યાદિ પ્રતિક્ષિતં-નિરાકૃતમ્ । કથમિતિ મનાગુન્મીલયતિ રૂપાદ્યનેકધર્મણો વસ્તુન ઇત્યાદિના । તત્ર રૂપાદ્યનેકધર્મણો વસ્તુન:-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

વિષય એક જ હોય, તો શબ્દના વિષયનો બોધ થયે, તે વિષયનું પ્રત્યક્ષ પણ થવું જોઈએ ને ?)

(૨) દાઝેલી વ્યક્તિ, દાહના સંબંધથી (જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી સ્વલક્ષણરૂપ છે તેના અનુભવથી) દાહને (જે શબ્દવિષય છે તેને) જુદો માને છે, અને દાહ શબ્દથી જેની પ્રતીતિ થાય છે તેના કરતાં દાહ અર્થ (જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે) તે જુદો જ પ્રતીત થાય છે. એટલે કે, દાઝવાનો અનુભવ જુદો અને દાહશબ્દજન્ય પ્રતીતિ જુદી....

(આમાં પણ કારણ એ જ કે, શબ્દ-ઇન્દ્રિયનો વિષયભૂત પદાર્થ જુદો-જુદો છે... નહીંતર તો બંનેના વિષયની સરખી પ્રતીતિ કેમ ન થાય ?)

(૩) વક્તાના વચનવ્યાપારનો (=શબ્દનો) વિષય જે સામાન્યાકારરૂપ પદાર્થ છે, તે માત્ર વિકલ્પબુદ્ધિમાં ભાસે છે (બાકી ખરેખર તેવો બાહ્યપદાર્થ નથી...) ← આવા વિકલ્પબુદ્ધિમાં સામાન્યાકાર વિશે જ શબ્દની પ્રમાણતા છે, બાકી પદાર્થતત્ત્વને વિષય કરવાથી શબ્દની પ્રમાણતા છે - એવું નથી..." (પ્રમાણવાર્તિક. ૨/૨)

સાર : (૧) ઇન્દ્રિયનો વિષય સ્વલક્ષણ, અને (૨) શબ્દનો વિષય બુદ્ધિપ્રતિભાસિત સામાન્યાકાર.. એમ બંનેનો વિષય અલગ-અલગ હોવાથી, કોઈ એક જ વસ્તુ અભિલાપ્ય/અનભિલાપ્યરૂપ બની શકે નહીં...

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ બધું કથન પણ ખોટું છે, કારણ કે ઇન્દ્રિય-શબ્દનો વિષય એક જ વસ્તુ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. તે આ રીતે -

(૧૭૬) ઘટાદિ વસ્તુઓ (૧) રૂપ, (૨) રસ... આદિ અનેકધર્મવાળી છે... એટલે ઘટાદિ

સ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્, અભિલાષ્યધર્મપ્રધાનસ્ય ચ શબ્દગોચરત્વાત્, તથાપ્રતીતેઃ, ઇન્દ્રિય-
વ્યાપારેઽપિ કથञ्ચિદભિલાષ્યધર્માવગમાદ્ વાચકપ્રયોગદર્શનાત્ અન્તર્જલ્પાનુભવસિદ્ધેઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ઘટાદેઃ અનભિલાષ્યધર્મપ્રધાનસ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાદભિલાષ્યધર્મપ્રધાનસ્ય ચ શબ્દગોચરત્વાત્,
પ્રતિક્ષિતમિતિ ક્રિયા । એતદિત્યમેવેતિ કુત્તરિત્યાહ-તથાપ્રતીતેઃ-અનભિલાષ્યધર્મપ્રધાનાદિતયા
પ્રતીતેઃ । એનામેવાહ-ઇન્દ્રિયવ્યાપારેઽપિ-વિદ્યુત્સમ્પાતાદૌ કથञ્ચિત્-કેનચિત્ પ્રકારેણ
અભિલાષ્યધર્માવગમાત્ । અવગમશ્ચ વાચકપ્રયોગદર્શનાત્ । તદ્દર્શનં ચ ^{૩૭}અન્તર્જલ્પાનુભવ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

એક જ વસ્તુ (૧) અનભિલાષ્ય ધર્મની પ્રધાનતાએ ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ થાય છે, અને (૨) અભિલાષ્ય
ધર્મની પ્રધાનતાએ શબ્દ દ્વારા ગ્રહણ થાય છે...

(આશય એ કે, ઘટાદિ વસ્તુઓ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય ધર્મવાળી છે.. તે જ્યારે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય
બને, ત્યારે તેમાં અનભિલાષ્ય ધર્મની પ્રધાનતા હોય છે અને જ્યારે શબ્દગ્રાહ્ય બને, ત્યારે તેમાં
અભિલાષ્ય ધર્મની પ્રધાનતા હોય છે... પણ બંનેની વિષયભૂત ખરેખર તો એક જ વસ્તુ હોય છે...
એટલે પૂર્વપક્ષીના કથનનો પ્રતિક્ષેપ થાય છે...)

પ્રશ્ન : પણ ઇન્દ્રિય-શબ્દનો વિષય આવો જ છે, એમાં પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર : એમાં પ્રતીતિ જ પ્રમાણ છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ અનભિલાષ્ય ધર્મોની પ્રધાનતાએ
ઇન્દ્રિયનો વિષય હોય અને અભિલાષ્ય ધર્મોની પ્રધાનતાએ શબ્દનો વિષય હોય, એવી દરેકને પ્રતીતિ
થાય છે... (એટલે તે વાતમાં પ્રમાણ પણ છે જ...)

❖ ઇન્દ્રિયથી પણ કથञ્ચિદ્ અભિલાષ્યધર્મનું સંવેદન ❖

(બીજું તમે જે માનો છો કે → ઇન્દ્રિય દ્વારા તો સ્વલક્ષણરૂપ માત્ર અનભિલાષ્યનો જ બોધ
થાય છે ← તે પણ ખોટું છે, કારણ કે તેના દ્વારા કથञ્ચિદ્ અભિલાષ્યનો પણ બોધ થાય છે... આ જ
વાત જણાવે છે -)

વિદ્યુત્સંપાત (વીજળી પડવી) વગેરે વિશે ઇન્દ્રિયવ્યાપાર વખતે પણ, કોઈક અપેક્ષાએ તો
અભિલાષ્ય ધર્મોનો પણ બોધ થાય છે, કારણ કે તે વીજળીના સંવેદન સાથે ‘વીજળી’ એવો શબ્દપ્રયોગ
પણ દેખાય છે...

પ્રશ્ન : પણ સંવેદનની સાથે શબ્દપ્રયોગ પણ થાય છે, એવું તમે કોના આધારે કહો છો ?

ઉત્તર : સંવેદનની અંદર થતાં શબ્દાનુભવના આધારે... આશય એ કે, જ્યારે વીજળીનો બોધ
થાય, ત્યારે તે બોધની સાથે ‘વીજળી’ એવા ઉલ્લેખપૂર્વક અંતર્જલ્પની (=શબ્દાકાર સંવેદનની) પણ
પ્રવૃત્તિ થાય છે... હવે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી આવો અંતર્જલ્પાકાર બોધ ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે ઇન્દ્રિય

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩૭. અન્તર્જલ્પાનુભવસિદ્ધેરિતિ । અકસ્માદ્ વિદ્યુદુપલમ્ભોઽપિ અન્તર્જલ્પઃ પ્રવર્તતે વિદ્યુદિય-

(૧૭૭) શબ્દાદપિ ક્વચિત્ કથञ्चિદનભિલાપ્યધર્મસંવેદનાત્, તદ્રક્તતાદિપ્રતીતેઃ, તુલ્યજાતીયમધ્યે ક્વચિત્ તતસ્તદ્વિશેષાવસાયાત્ । એતચ્ચાગોપાલાઙ્ગનાદિપ્રતીતમ્ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સિદ્ધેઃ તથા શબ્દાદપિ ક્વચિત્ કથञ्ચિદનભિલાપ્યધર્મસંવેદનાત્ । સંવેદનં ચ તદ્રક્તતાદિ-
પ્રતીતેઃ-^{૩૮}ઘટાદિવસ્તુરક્તતાદિપ્રતીતેઃ । પ્રતીતિશ્ચ તુલ્યજાતીયમધ્યે સતિ ક્વચિત્ તતઃ-શબ્દાત્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

દ્વારા કથંચિદ્ અભિલાપ્ય ધર્મોનો પણ બોધ થતો હોય..

એટલે કે કથંચિદ્ અભિલાપ્ય ધર્મની પ્રતીતિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણ સિદ્ધ જ છે...

✽ શબ્દથી પણ કથંચિદ્ અનભિલાપ્યધર્મનો બોધ ✽

(બીજું તમે જે માનો છો કે → શબ્દ દ્વારા તો સામાન્યાકારરૂપ માત્ર અભિલાપ્યનો જ બોધ થાય છે ← તે પણ ખોટું છે, કારણ કે તેના દ્વારા કથંચિદ્ અનભિલાપ્યનો પણ બોધ થાય છે... તે જ જણાવે છે -)

(૧૭૭) શબ્દથી પણ માત્ર અભિલાપ્યધર્મોનું જ નહીં, પરંતુ કથંચિદ્ અનભિલાપ્યધર્મોનું પણ સંવેદન થાય છે. તે આ રીતે -

વક્તા કહે કે - “ઘટ લાવ” તો કોઈક અતિનિપુણ પ્રમાતા, ઘટપદાર્થને તો જાણે જ છે, તે ઉપરાંત ઘટશબ્દથી ન કહેવાયેલ (અનભિલાપ્ય) એવા, ઘટમાં રહેલ રક્ત્તાદિ ધર્મોને પણ પ્રસ્તાવાદિથી જાણી લે છે ← અહીં મુખ્યરૂપે ઘટશબ્દથી માત્ર ઘટત્વની જ પ્રતીતિ થાય છે, પણ ગૌણરૂપે તો અનભિલાપ્ય એવા રક્તત્વાદિ ધર્મો પણ જણાય જ છે...

(પ્રશ્ન : ઘટમાં રહેલ રક્તત્વાદિ ધર્મો તો, રક્તત્વાદિ શબ્દોથી અવશ્ય કથિત થાય છે, તો તેઓને તમે અનભિલાપ્યરૂપ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! સ્વરૂપથી તો તેઓ અભિલાપ્ય જ છે, કારણ કે તેઓનો રક્તત્વાદિ શબ્દોથી અભિલાપ થાય છે... પણ પ્રસ્તુતમાં, વક્તાએ માત્ર ઘટશબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે અને તે શબ્દથી તો માત્ર ઘટ જ અભિલાપ્ય છે, રક્તત્વાદિ નહીં... એટલે અહીં રક્તત્વાદિને, ઘટશબ્દની અપેક્ષાએ અનભિલાપ્ય જાણવા, સ્વરૂપથી નહીં..

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

મિત્યુલ્લેખેનેત્યર્થઃ । અત ઇન્દ્રિયજ્ઞાનેઽપિ કથञ्ચિદભિલાપ્યધર્મપ્રતીતિરિતિ સિદ્ધં ભવતિ ॥

38. ઘટાદિવસ્તુરક્તતાદિપ્રતીતેરિતિ । ઘટમાનયેત્યુક્તેઽતિનિપુણઃ કશ્ચિત્ પ્રમાતા તેન શબ્દેનાન-
ભિહિતાનપિ ઘટગતાન્ પ્રતિનિયતાન્ રક્તાદિધર્માન્ પ્રસ્તાવાદિભ્યઃ પ્રતિપચત્ ઇત્યર્થઃ । અતો ઘટશબ્દાત્
મુખ્યવૃત્ત્યા ઘટત્વે પ્રતીયમાને ગુણભાવેનાનભિલાપ્યા રક્તત્વાદયોઽપિ જ્ઞાયન્ત એવેતિ સિદ્ધમ્ । અનભિલાપ્યત્વં
ચાત્ર રક્તત્વાદીનાં ઘટધ્યન્યપેક્ષ્યા દ્રષ્ટવ્યમ્, ન તુ સ્વરૂપેણ રક્તત્વાદિધ્વનિભિરભિલાપ્યત્વાત્ તેષામ્ । યે
ચ સ્વભાવેનૈવાનભિલાપ્યાસ્ત્રઘટે તેઽપ્યભિલાપ્યેષુ ધર્મેષુ પ્રતીયમાનેષુ પ્રતીયન્ત એવેત્યુપલક્ષણાક્ષિપ્તમ્ ॥

(૧૭૮) યા પુનર્ભિન્નાક્ષસ્ય ક્વચિચ્છબ્દાદપ્રતીતિરેવ સા તથાવિધતદન્યસ્યેવ ક્ષયો-
પશમવૈકલ્યેન । ન ચલ્વનન્ધોઽપિ તથાવિધક્ષયોપશમવિકલો જનઃ ક્વચિદ્ રત્નાદૌ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રતીતે: તદ્વિશેષાવસાયાત્-રક્તતાદિવિશેષાવસાયાત્ । એતચ્ચાગોપાલાઙ્ગનાદિપ્રતીતં વસ્તુ ।
યા પુનર્ભિન્નાક્ષસ્ય-અન્ધસ્ય ક્વચિત્-અપૂર્વે શબ્દાદપ્રતીતિરેવેન્દ્રિયાર્થે સા તથાવિધ-
તદન્યસ્યેવ-જડમતે: ચક્ષુષ્મતોઽપિ ક્ષયોપશમવૈકલ્યેન । એતદેવ ભાવયતિ ન ચલ્વિત્યા-
દિના । ન ચલુ અનન્ધોઽપિ તથાવિધક્ષયોપશમવિકલઃ જનઃ-પ્રમાતા ક્વચિદ્ રત્નાદૌ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પ્રશ્ન : તો શું ઘટશબ્દથી, સ્વરૂપથી (રક્તત્વાદિ શબ્દથી) અભિલાપ્ય એવા જ રક્તત્વાદિનો
બોધ થાય ?

ઉત્તર : ના, એવું નથી... ઘટમાં રહેલ સ્વરૂપથી અનભિલાપ્ય ધર્મોનો પણ, ઘટશબ્દથી બોધ
થાય છે... આવું યદ્યપિ ગ્રંથમાં કહ્યું નથી, તો પણ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું...

એટલે ઘટશબ્દથી અનભિલાપ્ય ધર્મોનો પણ બોધ થાય જ છે...

પ્રશ્ન : પણ તેનાથી તેવો બોધ થવામાં પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર : પ્રમાણ એ જ કે, ઘટરૂપે તુલ્ય પણ બધા ઘડાઓમાં, તે ઘટશબ્દથી, ઘટમાં રહેલ
રક્તત્વાદિ વિશેષધર્મોનો બોધ થાય છે. (અને તેથી તે લાલ ઘડો જ લાલ છે) બાકી જો શબ્દથી
અનભિલાપ્ય ધર્મોનો બોધ ન માનવામાં આવે, તો ઘટશબ્દથી તે રક્તત્વાદિનો બોધ સંગત થાય નહીં.

નિષ્કર્ષ : તેથી અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપ એક જ વસ્તુ, શબ્દ-ઈન્દ્રિયના વિષયરૂપે માનવી
જોઈએ... (એટલે જ શબ્દથી કથંચિદ્ અનભિલાપ્યની અને ઈન્દ્રિયથી કથંચિદ્ અભિલાપ્યની પણ
પ્રતીતિ થાય છે જ...) આવી ઉભયરૂપ વસ્તુ તો, ગોપાલ-અંગના સુધીના દરેક વ્યક્તિને પ્રતીતિસિદ્ધ
છે...

❖ પૂર્વપક્ષકથિત તર્કોનો નિરાસ ❖

(૧૭૮) પૂર્વપક્ષ : રક્તાદિ રૂપો ઈન્દ્રિયનો વિષય છે અને તે જ જો શબ્દનો પણ વિષય હોય,
તો ભિન્ન આંખવાળાને પણ, શબ્દથી તેઓનો બોધ કેમ થતો નથી ? (આંખવાળાને પણ શબ્દથી તેવા
રૂપાદિની પ્રતીતિ થવી જોઈએ ને ?)

સ્યાદ્વાદી : સાંભળો, તેવો ક્ષયોપશમ ન હોવાથી, જેમ ચક્ષુવાળા જડબુદ્ધિ વ્યક્તિને પણ,
ઈન્દ્રિયના વિષયનો બોધ થતો નથી, તેમ અંધને પણ, તે જ કારણે શબ્દથી ઈન્દ્રિયાર્થની પ્રતીતિ થતી
નથી... (બાકી તેવો ક્ષયોપશમ થવામાં તો, તેને પણ ઈન્દ્રિયાર્થની પ્રતીતિ શક્ય જ છે...)

પ્રશ્ન : પણ શું ચક્ષુવાળાને પણ, તેવા ક્ષયોપશમના અભાવે ઈન્દ્રિયાર્થની પ્રતીતિ ન થાય,
એવું બને ?

૧. 'પુનર્ભિન્નાક્ષસ્ય' इति पूर्वमुद्रितपाठः । ૨. 'जडः प्रमाता' इति ड-पाठः ।

शिरःशूलशमनादिलक्षणं विशिष्टप्रभावं शब्देनोच्यमानमपि प्रतिपद्यते, तथाऽदर्शनात् ।
(१७९) न चासौ न शब्दार्थः, तदन्येनावगमात्, तथाव्यवहारसिद्धेः, अर्थक्रियो-
पलम्भादिति । (१८०) स्यादेतद् यदि तदभिलाष्यानभिलाष्यधर्मकमेवं तर्ह्यभिलाष्यानां

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

वस्तुनि शिरःशूलशमनादिलक्षणं विशिष्टप्रभावं शब्देनोच्यमानमपि रत्नपरीक्षाकुशलेन प्रतिपद्यते । न खलु-नैव । कुत इत्याह-तथाऽदर्शनात् । न चासौ-शिरःशूलशमनादिलक्षणो विशिष्टप्रभावो न शब्दार्थः, किन्तु शब्दार्थ एवेत्याह-तदन्येनावगमात् । अवगमश्च तथा-व्यवहारसिद्धेः । सिद्धिश्च-अर्थक्रियोपलम्भादिति । स्यादेतत्-यदि तत्-वस्तु अभिलाष्या-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

ઉત્તર : હા, જુઓ - અમુક રત્નો એવા હોય, કે જેનો, માથાના ભયંકર શૂલને પણ શમાવી દેવા આદિરૂપ વિશિષ્ટ પ્રભાવ હોય છે... હવે જો કોઈ રત્નપરીક્ષામાં કુશલ વ્યક્તિ, શબ્દથી તેનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ કહે, તો પણ જે વ્યક્તિને તેવો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ નથી, તે વ્યક્તિ પ્રભાવને જાણી શકતો નથી...

પ્રશ્ન : શું ખરેખર નથી જાણી શકતો ?

ઉત્તર : હા, કારણ કે તે વ્યક્તિને શબ્દકથિત પ્રભાવનું જ્ઞાન થતું હોય એવું દેખાતું નથી... (તેમ ક્ષયોપશમની વિકલતાએ શબ્દથી ક્યારેક ઇન્દ્રિયાર્થની પ્રતીતિ ન પણ થાય... પરંતુ તેટલા માત્રથી શબ્દથી તેની પ્રતીતિ ન જ થાય એવો એકાંત નથી... ફલતઃ ઇન્દ્રિયાર્થ પણ શબ્દનો વિષય બને જ..)

(૧૭૯) પૂર્વપક્ષ : રત્નનો તાદૃશ વિશિષ્ટપ્રભાવ તો શબ્દનો વિષય જ નથી, તો પછી શબ્દથી કહેવા છતાં પણ તેનો બોધ ન જ થાય ને ? (આશય એ કે, તે પ્રભાવ ક્ષયોપશમની વિકલતાએ જણાતો નથી એવું નથી, પણ ખરેખર તો શબ્દનો વિષય ન હોવાથી જ જણાતો નથી...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તે વિશિષ્ટ પ્રભાવ તો શબ્દનો વિષય છે જ, કારણ કે તેવા ક્ષયોપશમસંયુક્ત વ્યક્તિને તો, શબ્દથી કથિત તે પ્રભાવનો અવશ્ય બોધ થાય છે...

પ્રશ્ન : પણ તેમાં પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર : જુઓ; શબ્દથી તેવો પ્રભાવ બતાવ્યા બાદ, તે વ્યક્તિનો તે વિશે વ્યવહાર થવો સિદ્ધ જ છે... અને તે વિશે વ્યવહાર થવામાં પ્રમાણ એ જ કે, ત્યારબાદ તે વ્યક્તિની રત્ન વિશે પ્રવૃત્તિ, પ્રાપ્તિ, સ્વકાર્યસિદ્ધિ વગેરેરૂપ અર્થક્રિયા થતી દેખાય છે... હવે જો તે શબ્દનો વિષય જ ન હોત, તો આ વ્યક્તિનો, શબ્દથી તદ્વિષયક વ્યવહાર શી રીતે સંગત થાય ?

સાર : તેથી ઇન્દ્રિયાર્થ (અનભિલાષ્યરૂપ પદાર્થ) શબ્દનો વિષય (અભિલાષ્યરૂપ) હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી... એટલે એક જ વસ્તુ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપ હોવી સંગત જ છે...

શબ્દેનાભિધીયમાનત્વાત્ કિમિત્યકૃતસંકેતસ્ય પુરોઽવસ્થિતેઽપિ વાચ્યે શબ્દાન્ન સમ્પ્રત્યય-
પ્રવૃત્તી ભવત્તિ ? અત્રોચ્યતે-તજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમાભાવાત્ તસ્ય ચ સંકેતા-
દ્યભિવ્યક્ત્યત્વાત્ । (૧૮૧) તથાહિ-જ્ઞસ્વભાવસ્યાત્મનો મિથ્યાત્વાદિજનિતજ્ઞાના-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

નભિલાપ્યધર્મકં, એવં તર્હાંભિલાપ્યાનામ્, ધર્માણામિતિ પ્રક્રમઃ, શબ્દેન અભિધીયમાનત્વાત્
કારણાત્ કિમિત્યકૃતસંકેતસ્ય, શ્રોતુરિતિ પ્રક્રમઃ । પુરોઽવસ્થિતેઽપિ વાચ્યે-પનસાદૌ શબ્દાત્
સકાશાત્ ન સમ્પ્રત્યય-પ્રવૃત્તી ભવત્તિ પૂર્વપક્ષઃ । અત્રોચ્યતે-તજ્ઞાનાવરણકર્મ-
ક્ષયોપશમાભાવાત્-અકૃતસંકેતવાચ્યજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમાભાવાત્ તસ્ય ચ-ક્ષયોપશમસ્ય
સંકેતાદ્યભિવ્યક્ત્યત્વાત્ । એતદેવ પ્રકટયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । જ્ઞસ્વભાવ-
સ્યાત્મનઃ-જીવસ્ય મિથ્યાત્વાદિજનિતં ચ તત્, ‘આદિ’શબ્દાદવિરત્યાદિગ્રહઃ, “મિથ્યાદર્શના-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય અંગે અન્ય આશંકાનો નિરાસ ❖

(૧૮૦) આશંકા : જો વસ્તુ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય બંને પ્રકારના ધર્મવાળી હોય, તો શબ્દથી
તેના અભિલાપ્ય ધર્મોનું કથન થતાં, જે વ્યક્તિને તેવો સંકેત કરાયો નથી, તે વ્યક્તિની પણ, પુરોવર્તી
પદાર્થ વિશે શબ્દથી તેવાં પ્રત્યય-પ્રવૃત્તિ થવા જોઈએ તે કેમ થતાં નથી ?

ભાવ એ કે, વસ્તુના ધર્મો જો અભિલાપ્ય હોય, તો તે તે શબ્દોથી તે ધર્મોનો અભિલાપ થવાનો
જ... હવે નાળિયેર દ્વીપવાસી વ્યક્તિ, કે જેને કદી વસ્તુ વિશે શબ્દસંકેત કરાયો નથી, તે (૧) વક્તા
વડે કહેવાતા ‘પનસ’ શબ્દને પણ સાંભળે છે, અને (૨) અભિલાપ્યરૂપ તે પનસ પદાર્થને પણ દેખે
છે... તો તે વ્યક્તિને પણ, પનસ શબ્દથી પનસનો બોધ અને પનસવિષયક પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ
ને ? કેમ થતી નથી ?

સ્યાદ્વાદી : જેમાં સંકેત કરાયો નથી તેવી પનસાદિ વાચ્ય વસ્તુવિષયક જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ
નથી, કારણ કે તે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ સંકેતથી અભિવ્યક્ત થાય છે... અને ત્યારબાદ તે શબ્દોથી
પનસાદિ વિષયક પ્રવૃત્તિ-પ્રત્યય થાય છે... આમ ક્ષયોપશમના અભિવ્યંજક તરીકે તપાદિ કારણો
પણ સમજવા...

(૧૮૧) આ જ વાતને પ્રગટ કરવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ભાવાર્થ : આત્મા તે જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે... આ આત્મા પર મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓથી જ્ઞાના-
વરણાદિ કર્મો બંધાય છે...

અહીં મિથ્યાત્વાદિગત ‘આદિ’ શબ્દથી, બંધન હેતુ તરીકે અવિરતિ વગેરેનું પણ ગ્રહણ કરવું...
કારણ કે કહ્યું છે કે -

“(૧) મિથ્યાદર્શન, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય, અને (૫) યોગ... આ બધા

વરણાદિકર્મપટલાચ્છાદિતસ્વરૂપસ્ય સંકલેતતપશ્ચરણદાનપ્રતિપક્ષભાવનાદિભિ-
સ્તદાવરણકર્મક્ષયોપશમક્ષયાવેવાપાદ્યેતે, તતો વિવક્ષિતાર્થાકારં સંવેદનં પ્રવર્તત ઇતિ,

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિરતિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ” ઇતિ વચનાત્, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ ચ, ‘આદિ’શબ્દાદ્
દર્શનાવરણાદિગ્રહઃ, “જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદ્યમોહાયુર્નામગોત્રાન્તરાયા મૂલબન્ધઃ” ઇતિ વચનાત્, એતદેવ
પટલાનીવ પટલાનિ તૈરાચ્છાદિતં સ્વરૂપં યસ્ય સ તથા તસ્ય । કિમિત્યાહ-સંકલેતતપશ્ચરણ-
દાનપ્રતિપક્ષભાવનાદિભિઃ ‘આદિ’શબ્દઃ સ્વભેદપ્રચ્છાપકઃ એભિઃ । કિમિત્યાહ-તદાવરણ-
ક્ષયોપશમશ્ચ-જ્ઞાનાવરણાદિક્ષયોપશમશ્ચ ક્ષયશ્ચેતિ વિગ્રહઃ તૌ એવ આપાદ્યેતે તતઃ-ક્ષયોપ-
શમાદેઃ વિવક્ષિતાર્થાકારં સંવેદનં પ્રવર્તત ઇતિ । ઇત્થં ચૈતદક્ષીકર્તવ્યમિત્યાહ-અન્યથા

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

કર્મબંધના કારણો છે...” (તત્ત્વાર્થ - ૮/૧)

અને જ્ઞાનાવરણાદિગત ‘આદિ’ શબ્દથી, બંધાતા કર્મો તરીકે દર્શનાવરણાદિ કર્મો પણ લેવા,
કારણ કે કહ્યું છે કે -

“(૧) જ્ઞાનાવરણ, (૨) દર્શનાવરણ, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬)
નામકર્મ, (૭) ગોત્રકર્મ, અને (૮) અંતરાયકર્મ... આ મૂળ પ્રકૃતિઓનો બંધ છે...”

ટૂંકમાં મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી જીવ પર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો બંધાય છે...

આ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો આંખનાં પાટા જેવા છે... જેમ પાટો બાંધવાથી આંખ ઢંકાઈ જાય
અને એટલે કશું જ ન દેખી શકાય, તેમ આ પાટા જેવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના બંધથી જીવનું સ્વરૂપ
(=જ્ઞાન/ચૈતન્યરૂપતા) આચ્છાદિત થઈ જાય અને એટલે જ તે જીવ યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવા અસમર્થ
બને...

પ્રશ્ન : આ કર્મ આચ્છાદનને દૂર કરવાનો ઉપાય ખરો ?

ઉત્તર : હા, (૧) સંકેત, (૨) તપ, (૩) ચારિત્ર, (૪) દાન, (૫) મિથ્યાત્વાદિના પ્રતિપક્ષભૂત
- સમ્યક્ત્વાદિની ભાવનાઓ... આદિ, આ બધા જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ-ક્ષયનાં કારણો છે...

આ બધા કારણોથી ક્ષયોપશમ-ક્ષય થયા બાદ, તે વ્યક્તિને વિવક્ષિત અર્થાકાર (ઘટશબ્દથી
ઘટાકાર) સંવેદન થાય છે...

સાર : એટલે સંવેદન થવામાં મૂળ કારણ તો ક્ષયોપશમ જ છે... (૧) ક્ષયોપશમ હોય તો
સંકેતાદિ વિના પણ અર્થાકાર સંવેદન શક્ય છે, અને (૨) ક્ષયોપશમ ન હોય તો સંકેતાદિ હોવા
છતાં પણ અર્થાકાર સંવેદન અશક્ય છે...

❖ આ આઠ કર્મનું + તેમના બંધનું + બંધહેતુનું સ્વરૂપ, કર્મગ્રંથાદિ શાસ્ત્રોથી જાણી લેવું...

❖ અહીં આદિ શબ્દથી, તપાદિના પેટાભેદા સમજવા... દા.ત. તપના બે પ્રકાર (૧) બાહ્ય, અને (૨)
આભ્યંતર... તે બંનેના પાછા છ-છ પ્રકાર, એટલે તપના કુલ બાર પ્રકાર...

૧. ‘જ્ઞાનાવરણદર્શન૦’ ઇતિ ઢ-પાઠઃ ।

(૧૮૨) અન્યથા તત્ પ્રવૃત્ત્યભાવાત્ તત્પ્રથમતયૈવ સર્વત્રાદૃષ્ટસંક્રેતાનામર્ભકાણાં સંક્રેતસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્ । તથાહિ-ન સંક્રેતકશબ્દાદપ્યસંક્રેતિતાત્ તદર્થપ્રતિપત્તિઃ, સંક્રેતવૈયર્થ્ય-પ્રસજ્ઞાત્, અસંક્રેતિતાદપિ તતઃ તત્પ્રતીતેઃ તત્સંક્રેતકરણે ચ તત્રાપ્યયમેવ વૃત્તાન્ત

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

તત્પ્રવૃત્ત્યભાવાત્-વિવક્ષિતાર્થકારસંવેદનપ્રવૃત્ત્યભાવાત્ । અભાવશ્ચ તત્પ્રથમતયૈવ-તજ્જન્મા-પેક્ષયા સર્વત્ર અદૃષ્ટસંક્રેતાનામર્ભકાણાં-બાલાનાં સંક્રેતસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્ । તથા-ડશક્યત્વમેવાહ તથાહીત્યાદિના । તથાહીત્યુપપ્રદર્શને । ^{૩૯}ન સંક્રેતકશબ્દાદપ્યસંક્રેતિતાત્ સકા-શાત્ તદર્થપ્રતિપત્તિઃ-સંક્રેતશબ્દાર્થપ્રતિપત્તિઃ । કુતો નેત્યાહ-સંક્રેતવૈયર્થ્યપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રસજ્ઞશ્ચ અસંક્રેતિતાદપિ તતઃ-સંક્રેતકશબ્દાત્ તત્પ્રતીતેઃ-સંક્રેતકશબ્દાર્થપ્રતીતેઃ । તત્સંક્રેત-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

❖ ક્ષયોપશમથી જ અર્થાકાર સંવેદનની સિદ્ધિ ❖

(૧૮૨) પૂર્વપક્ષ : જો પૂર્વોક્ત ક્રમ ન માનીએ તો ? અર્થાત્ ક્ષયોપશમથી જ અર્થાકાર સંવેદન થાય - એવું ન માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અર્થાકાર સંવેદનની પ્રવૃત્તિનો જ વિલોપ થશે ! કારણ કે નાના-નાના બાળકોએ તો આ જન્મની અપેક્ષાએ પહેલી જ વાર તે પદાર્થોને જોયા છે... એટલે તેઓને તેનો સંકેત કદી કોઈએ કર્યો જ નથી... આવા અસંકેતિત બાળકોને તો સંકેત કરવો શક્ય જ નથી... (કેમ નથી ? તે આગળ બતાવશે) એટલે તેવા બાળકોને તો ક્ષયોપશમથી જ અર્થાકાર સંવેદન માનવું જોઈએ... એટલે ક્ષયોપશમ જ સંવેદનસાધક સિદ્ધ થશે...

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

૩૯. ન સંક્રેતકશબ્દાદપીત્યાદેરયમભિપ્રાયઃ-પ્રથમતઃ કેનાપિ શબ્દેન કસ્મિંશ્ચિદર્થે સંક્રેતે ક્રિયમાણે સ્વતઃ એવ કિયાનપિ સંક્રેતકધ્વનેઃ સમ્બન્ધી અર્થઃ પ્રતીયતે સંક્રેતાર્હેણ પ્રમાત્રા । તથાહિ-એષ પદાર્થો ઘટ ઇત્યુચ્યતે । અસ્મિન્ સંક્રેતકે વાક્યે એષશબ્દસ્ય પદાર્થશબ્દસ્ય ઉચ્યતે ઇતિ શબ્દસ્ય ચ સ્વયમેવાર્થ વેત્યસૌ ઘટ ઇત્યત્ર તુ વિશેષતઃ સંક્રેત ઇતિ, અતોઽભ્યુપગન્તવ્યમેતદ્ યદુત સંક્રેતાભાવેઽપિ કિંશ્ચિત્ ક્વચિત્ કુતોઽપિ શબ્દાદવબુદ્ધ્યતે । યદિ તુ સર્વત્રૈવ સંક્રેતકસ્ય વ્યપેક્ષતા સ્યાત્ તદાનીં વ્યવહારપ્રલય એવ સ્યાત્, સૂત્રોક્તયુકેરિતિ ।।

❖ પૂર્વપક્ષીને એ સાબિત કરવું છે કે, સંવેદનની પ્રવૃત્તિમાં ક્ષયોપશમ નહીં, પણ સંકેતાદિ જ કારણ છે ← અને આવું કહેવા પાછળ ગૂઢ આશય એ કે, વસ્તુ અભિલાષ્યરૂપ નથી, નહીંતર તો સંકેત વિના પણ શબ્દથી વસ્તુનો બોધ કેમ ન થાય ? પણ ગ્રંથકારશ્રી સંકેત વિના પણ ક્ષયોપશમથી સંવેદનની સંગતિ કરી પૂર્વપક્ષીના પ્રલાપનો નિરાસ કરશે...

૧. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'ચેત્યસૌ' ઇત્યશુદ્ધપાઠઃ, અત્ર તુ K-J-M-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૨. 'સંક્રેતકસવ્યપેક્ષતા' ઇતિ ચ-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ 'સૂત્રો' ઇતિ પાઠસ્યાશુદ્ધિઃ, અત્ર તુ N-પ્રતાનુસારેણ કૃતા શુદ્ધિઃ ।

ઇત્યનવસ્થાપ્રસન્નઃ । (૧૮૩) ક્વચિદવસ્થાને ચાસઙ્કેતિતાદેવ તત્પ્રતીતૌ અસ્મન્મતાનુવાદ
 એવ, તતઃ શબ્દાત્ તદાવરણકર્મક્ષયોપશમસ્તતો વિવક્ષિતાર્થાકારં સંવેદનમેતચ્ચ
 સઙ્કેતકશબ્દાદપ્યવિરુદ્ધમેવેતિ । સર્વસ્યૈવાસ્યૈવં તદાવરણકર્મક્ષયોપશમહેતુત્વાવિશેષતઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

કરણે ચ-સઙ્કેતકશબ્દસઙ્કેતકરણે ચ તત્રાપિ-અપરસઙ્કેતકશબ્દે । કિમિત્યાહ-અયમેવ
 વૃત્તાન્તો યદુત તત્સઙ્કેતકરણમેવ ઇતિ-એવમનવસ્થાપ્રસન્નઃ । ક્વચિદિત્યાદિ । ક્વચિત્-
 શબ્દાન્તરેઽવસ્થાને ચાભ્યુપગમ્યમાને અસઙ્કેતિતાદેવ તત્પ્રતીતૌ અભ્યુપગમ્યમાનાયામિત્યર્થઃ ।
 કિમિત્યાહ-અસ્મન્મતાનુવાદ એવ । કુત્ત ઇત્યાહ-તતઃ-અસઙ્કેતિતાત્ શબ્દાત્ પર્યન્તવર્તિનઃ
 તદાવરણકર્મક્ષયોપશમઃ-અધિકૃતશબ્દાર્થજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમઃ તતઃ-ક્ષયોપશમાદ
 વિવક્ષિતાર્થાકારં સંવેદનમ્-અધિકૃતશબ્દાર્થાકારં સંવેદનમેતચ્ચ-એવં ભવત્સઙ્કેતકશબ્દાદ-
 પ્યવિરુદ્ધમેવ અસ્માદપ્યસઙ્કેતિતાદેવ ભવતુ ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । આહ-સર્વસ્યૈવાસ્ય-શબ્દસ્ય
 વ્યવહારકાલભાવિનોઽપિ એવં-સઙ્કેતકશબ્દવત્ તદાવરણકર્મક્ષયોપશમહેતુત્વાવિશેષતઃ-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષઃ બાળકને સંકેત કરવો કેમ શક્ય નથી ?

સ્થાદ્વાદીઃ : એષ પદાર્થો ઘટઃ ઉચ્યતે, આ સંકેત શબ્દો છે... હવે તેમાંના એષ, પદાર્થઃ, ઉચ્યતે
 શબ્દોનો સંકેત થયો નથી. (બાળકને કાંઈ જ ખબર નથી) તો તે શબ્દોનો અર્થ જ નહીં જણાય....

જો જણાતો હોય, તો સંકેત વિના અર્થ જણાય તેવું નક્કી થયું અને તો પછી ‘ઘટ’નો સંકેત
 પણ જરૂરી નથી... જો બધાનો સંકેત જરૂરી હોય, તો વ્યવહારનો નાશ થશે, એક પણ સંકેત કરી
 નહીં શકાય... હવે જો તે એષ, પદાર્થઃ, ઉચ્યતે એવા શબ્દોનો પણ સંકેત કરશો તો તો અનવસ્થા
 થશે ! (તેના સંકેત કરનાર શબ્દોનો પણ સંકેત કરવો પડશે અને પછી તે સંકેતકના શબ્દોનો પણ...
 એમ અનવસ્થા.)

(૧૮૩) હવે જો કશે અવસ્થાન કરશો, ધારો કે દસમા સંકેતકવાક્યગત શબ્દોનો સંકેત ન
 માની, તેના શબ્દાર્થનો સ્વતઃ જ (=સંકેત વિના જ) બોધ માનશો, તો તો (યદ્યપિ અનવસ્થા નહીં
 આવે, પણ તેવું માનવામાં તો) અમારા મતનો જ અનુવાદ થશે !

કારણ ? કારણ એ જ કે, સંકેત વિના પણ જેમ દસમા સંકેતકવાક્યગત શબ્દથી, તેના
 અર્થવિષયક જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ થાય અને એટલે જ વિવક્ષિત અર્થાકાર સંવેદન થાય...
 તેમ ‘એષ પદાર્થો ઘટ ઇત્યુચ્યતે’ - એવા સંકેતકવાક્યગત શબ્દથી પણ, સંકેત વિના સ્વતઃ જ (ક્ષયો-
 પશમથી જ) પ્રતીતિ થઈ જશે... ફલતઃ (તમે જે કહ્યું હતું કે સંકેત તે ક્ષયોપશમનો અભિવ્યંજક છે,
 તે) અમારા મતનો જ અનુવાદ થશે...

૧. ‘ક્વચિત્ તદવં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૨. ‘સ્થાને ચાસ્મન્મતાં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

સંકેતકત્વમિતિ ચેત્, ન, એતદવિશેષાસિદ્ધેઃ પ્રબલેતરાવરણવિષયભેદેન વિશેષાત્ । (૧૮૪) સ્યાદેતદર્ભકોઽપ્યસકૃદયમિત્યાદિશબ્દં સંકલ્પ્યાર્થસન્નિધૌ ઉચ્ચાર્યમાણમાકર્ણ્ય વ્યવહર્તૃશ્ચ તથા વ્યવહારે પ્રવર્તમાનાન્ દૃષ્ટ્વા પ્રતિપદ્યતે શબ્દાર્થમ્ । તથાહિ-ન માત્રાદિભિઃ

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વિવક્ષિતાર્થજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમહેતુત્વાવિશેષતઃ કારણાત્ સંકેતકત્વમ્ । ઇતિ ચેત્, એતદા-શબ્દક્યાહ-ન, એતદવિશેષાસિદ્ધેઃ-તદાવરણકર્મક્ષયોપશમહેતુત્વાવિશેષાસિદ્ધેઃ । અસિદ્ધિશ્ચ પ્રબલેતરાવરણવિષયભેદેન વિશેષાત્ । તથાહિ-પ્રબલાવરણક્ષયોપશમકૃત્ સંકેતકશબ્દ અપ્રબલાવરણક્ષયોપશમકારિણશ્ચ વ્યવહારકાલભાવિન ઇતિ ભાવના । સ્યાદેતદિત્યાદિ । અથૈવં મન્યસે અર્ભકોઽપિ-બાલોઽપિ અસકૃત્-અનેકશઃ અયમિત્યાદિશબ્દં અયં ઘટ ઇત્યાદિ-રૂપં સંકલ્પ્યાર્થસન્નિધૌ ઉચ્ચાર્યમાણં, ઘટાદિસન્નિધાવિત્યર્થઃ, આકર્ણ્ય તથા વ્યવહર્તૃશ્ચ-પ્રાણિનસ્તથા-તદાનયનાદૌ વ્યવહારે પ્રવર્તમાનાન્ દૃષ્ટ્વા પ્રતિપદ્યતે શબ્દાર્થમ્, અયમિત્યાદિના શબ્દેન પુરોઽવસ્થિતાર્થાદિરૂપમ્ । એતદેવ ભાવયતિ તથાહીત્યાદિના । તથાહીતિ પૂર્વવત્ । ન

❖.....❖ અનંકાંતરશ્ચિ ❖.....❖

પૂર્વપક્ષ : જેમ, સંકેતકાળે ‘એષ ઘટઃ ઉચ્યતે’ વાક્ય ક્ષયોપશમનો હેતુ છે, તેમ ‘ઘટમાનય’ વ્યવહારકાળે પણ તે વાક્ય ક્ષયોપશમનો હેતુ છે, તેમ તમે માનો છો જ (કારણ કે, તો જ જ્ઞાન થાય...) તો પછી ‘ઘટમાનય’ વાક્યને પણ સંકેતવાક્ય માનવું જ પડશે...

ઉત્તરપક્ષ : ના, ‘એષ ઘટઃ ઉચ્યતે’ થી પ્રબળ આવરણનો ક્ષયોપશમ થાય તેથી તે સંકેતવાક્ય છે (તેના માટે બીજા સંકેતવાક્યની જરૂર ન પડે) અને ‘ઘટમાનય’ થી મંદ આવરણનો ક્ષયોપશમ થાય તેથી તે સંકેતવાક્ય નથી (એટલે જ તેના માટે બીજા સંકેતવાક્યની જરૂર પડે છે...)

(૧૮૪) પૂર્વપક્ષ : અરે ! તમે તો ઘટાદિ શબ્દોનો સંકેત કરો છો, પણ ખરી વાત તો એ છે કે, ઘટાદિ શબ્દોનો સંકેત કદી કરાતો જ નથી.

પાસે ઘડો હોય, ત્યારે વક્તા કહે કે - “ઘડો લાવ” - તો આવા શબ્દો સાંભળી, પાસે રહેલ વ્યક્તિ ઘડો લેવા પ્રવૃત્તિ કરે છે... હવે આ વખતે બાજુમાં રહેલો બાળક (૧) ઘટની નજીકમાં રહીને ‘અયં ઘટઃ’ એવા શબ્દો બોલાતા સાંભળે, અને (૨) ઘટમાનય કહે તો, લવાતો જુએ... એનાથી, અયમ્ ઘટઃ એવા શબ્દનો અર્થ ‘સામે રહેલ કંબુગ્રીવાદિમાન પદાર્થ છે’ એ જાણી લે છે... અને એટલે પછી ઘટશબ્દથી, બાળકની પણ ઘટ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય છે... તે આ રીતે -

૧. ‘સંકેતકત્વમિતિ’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨. ‘એતદવિશેષાં’ ઇતિ ક-પાઠઃ । ૩. પૂર્વમુદ્રિતે તુ ‘સકૃદિત્યા’ ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ કૃતા । ૪. ‘શબ્દસંકલ્પ્યાં’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૫. ‘કારણતઃ’ ઇત્યધિકઃ ક-પાઠઃ ।

કસ્યચિદ્ ઘટાદાવપિ સંકેતઃ ક્રિયતે, દૃશ્યતે ચ તત્પ્રતિપત્તિરિતિ । અત્રોચ્યતે-દૃશ્યતે
ખલ્વિયં પ્રતિપત્તિઃ, કિન્તુ ભવત્પક્ષે ન યુજ્યતે અસકૃદ્દર્શનકાલેઽપ્યાદિશબ્દાત્ પ્રતિ-
પત્ત્યનુપપત્તેઃ, અસંકેતિતત્વાદુપપત્તૌ ચાસ્મદુક્તન્યાયેન કથચ્છિદ્ વાસ્તવસખટઙ્કસિદ્ધિઃ ।

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

માત્રાદિભિઃ-પ્રાણિવિશેષૈઃ કસ્યચિત્-અર્થકસ્ય ઘટાદાવપિ સંકેતઃ ક્રિયતે । આસ્તામય-
મિત્યાદિશબ્દસ્યાતિપ્રસિદ્ધસ્ય દૃશ્યતે ચ તત્પ્રતિપત્તિઃ-ઘટાદિપ્રતિપત્તિઃ કાલેન ઇતિ । એતદા-
શબ્દક્યાહ-અત્રોચ્યતે-દૃશ્યતે ખલુ ઇયં-યથોદિતા પ્રતિપત્તિઃ, કિન્તુ ભવત્પક્ષે-ત્વદભ્યુપગમે
ન યુજ્યતે । કથં ન યુજ્યતે ઇત્યાહ-અસકૃદ્દર્શનકાલેઽપિ આદિશબ્દાત્-પ્રથમશબ્દાત્
તજ્જન્માપેક્ષયા । કિમિત્યાહ-પ્રતિપત્ત્યનુપપત્તેઃ । અનુપપત્તિશ્ચ-અસંકેતિતત્વાદુપપત્તૌ ચ સત્યાં
અસ્મદુક્તન્યાયેન-‘તતઃ શબ્દાત્ તદાવરણકર્મક્ષયોપશમઃ’ ઇત્યાદિના । કિમિત્યાહ-કથચ્છિદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

માતાદિ વ્યક્તિઓ, તે બાળકને “આને ઘડો કહેવાય - આને કપડો કહેવાય” - એમ એકેક
પદાર્થને લઈને સંકેત કરતી નથી, પરંતુ બાળક પોતે જ તેવા શબ્દો સાંભળી અને તેવો વ્યવહાર દેખી
શબ્દાર્થને જાણી લે છે... આમ, જ્યારે ઘટશબ્દનો સંકેત પણ કરાતો નથી, ત્યારે ‘અયં’ જેવા
અતિપ્રસિદ્ધ શબ્દના સંકેતની તો વાત જ શું ? (તેમાં તો સુતરાં સંકેત અનાવશ્યક છે...)

આવું થયા બાદ બાળકને, કાલાંતરે સંકેત વિના પણ ઘટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થાય છે જ...
(તો તમે ઘટશબ્દનો સંકેત કેમ કહો છો ?)

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત સાચી છે, સંકેત વિના પણ ઘટાદિનો બોધ અચૂક દેખાય છે... પણ
તેનો બોધ તમારા મતે ઘટતો નથી, કારણ કે વક્તા ભલે અનેકવાર ‘ઘડો લાવ’ - એવો શબ્દપ્રયોગ
કરે, પણ (બાળકના જન્મ પછી) વક્તા વડે પ્રથમવાર ઉચ્ચારાતા શબ્દોથી, બાળકને ઘટનો બોધ થઈ
શકે નહીં...

પ્રશ્ન : પણ કેમ ?

ઉત્તર : જુઓ, તમે સંકેતિત શબ્દથી જ અર્થપ્રતીતિ માનો છો... હવે જન્મ પછી પ્રથમવાર
સંભળાતા વક્તૃશબ્દોનો સંકેત કદી કોઈએ કર્યો જ નથી, તો તે શબ્દોથી, બાળકને ઘટનો બોધ શી
રીતે થાય ?

પૂર્વપક્ષ : તે આદિશબ્દથી (=જન્મ પછી પ્રથમવાર સંભળાતા શબ્દથી) સંકેત વિના પણ અર્થબોધ
માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અમારો વાદ જ શરણ થશે ! કારણ કે અમે પણ એ જ કહીએ છીએ કે,
કેટલાક શબ્દોથી સંકેત વિના સીધો જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ થયે, સ્વતઃ જ અર્થબોધ થાય છે...

૧. ‘ક્રિયતે’ ઇતિ પાઠો ન વિદ્યતે ગ-પ્રતૌ । ૨. ‘શબ્દાત્ તત્પ્રતિ૦’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૩. ‘વાસ્તવસમ્બન્ધસિદ્ધેઃ’
ઇતિ ક-પાઠઃ । ૪. દૃશ્યતાં ૮૪૩તમં પૃષ્ઠમ્ ।

(१८५) अनादित्वात् संसारस्यासकृच्छ्रुतत्वात् सर्वशब्दानामाद्यशब्दश्रवणासिद्धिरिति चेत्, सुतरां तत्सिद्धिः, अनादावपि भवे तस्य तद्वाचकत्वेन श्रवणात् ततस्तदर्थ-प्रतीतिसिद्धेः, अन्यथा चासिद्धेरित्यनादिमान् वाच्यवाचकभावः । (१८६) वाचकत्वं

❖.....❖ व्याख्या ❖.....❖

वास्तवसण्टङ्कसिद्धिः-पारमार्थिकसम्बन्धसिद्धिः शब्दार्थयोरिति भावना त्वधः कृतैव । पर
आह-अनादित्वात् संसारस्य असकृच्छ्रुतत्वात् सर्वशब्दानां तत्र तत्र व्यवहारे आद्यशब्द-
श्रवणासिद्धिः । इति चेत् ततश्चादिशब्दात् प्रतिपत्त्यनुपपत्तेरित्यचारु । एतदाशङ्क्याह-सुतरां
तत्सिद्धिः, प्रक्रमाद् वास्तवसण्टङ्कसिद्धिः । कथमित्याह-अनादावपि भवे-संसारे तस्य-
विवक्षितस्यायमित्यादेः शब्दस्य तद्वाचकत्वेन-पुरोऽवस्थितभाववाचकत्वेन श्रवणात् ततः
कारणात् तदर्थप्रतीतिसिद्धेः-वाच्यार्थप्रतीतिसिद्धेः अन्यथा चासिद्धेः इति-एवमनादिमान्
वाच्यवाचकभावः शब्दार्थयोरिति । वाचकत्वं च शब्दस्य । किमित्याह-वाच्यविषयसंवेदन-

❖.....❖ **अनेकांतरिणि** ❖.....❖

એટલે તો શબ્દ-અર્થનો વાસ્તવિક સંબંધ જ સિદ્ધ થશે. (ભાવ એ કે, સંકેત વિના પણ શબ્દ વસ્તુવાચક બનતો હોવાથી, શબ્દ-અર્થનો વાસ્તવિક સંબંધ જ માનવો જોઈએ... અને એટલે તો વસ્તુને અભિલાખ્ય પણ માનવી જ રહી...)

(૧૮૫) પૂર્વપક્ષ : પણ, બાળક કે અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને પહેલીવાર તો શબ્દનું શ્રવણ સિદ્ધ જ નથી, કારણ કે સંસાર તો અનાદિ હોવાથી દરેક જીવને શબ્દનું શ્રવણ અનેકવાર થઈ ગયું છે...

એટલે બાળક, આ જન્મની અપેક્ષાએ પહેલીવાર જે ‘આ ઘડો કહેવાય’ - એવા શબ્દો સાંભળે છે, તે શબ્દો પણ પૂર્વે અનેકવાર શ્રુત હોવાથી સંકેતિત જ છે અને સંકેતિત હોવાથી જ, બાળકને તે શબ્દથી અર્થપ્રતીતિ થાય છે...

સ્થાદ્વાદી : અરે ! તો તો શબ્દ-અર્થના વાસ્તવિક સંબંધની સુતરાં સિદ્ધિ થશે, કારણ કે તમારા કહેવા પ્રમાણે તો અનાદિ સંસારમાં ‘અયં ઘટઃ’ - એવા શબ્દોનું, સામે રહેલ ઘટાદિ પદાર્થના વાચકરૂપે શ્રવણ થાય છે અને આવા અનાદિ શબ્દશ્રવણથી જ, તેને ઘટશબ્દથી ઘટરૂપ વાચ્યાર્થનો બોધ થાય છે...

(અન્યથા=) બાકી જો અનાદિસંસારમાં અયમ્ આદિ શબ્દોનું અર્થવાચકરૂપે શ્રવણ ન માનો, તો બાળકાદિને ઘટાદિશબ્દથી ઘટાદિ અર્થનો બોધ થઈ શકે નહીં... (કારણ કે જ્યાં તેવો વિશ્રામ માનો, તે પહેલા તો અર્થવાચકરૂપે શબ્દનું શ્રવણ થયું જ નથી, એટલે તેના માટે તો તે શબ્દ અસંકેતિત થતાં, તેને શબ્દથી અર્થપ્રતીતિ સંગત થશે નહીં...)

સાર : એટલે (૧) શબ્દ વાચક, અને (૨) અર્થ વાચ્ય - એમ શબ્દ-અર્થનો વાચ્ય-વાચક સંબંધ

१. 'सर्वथा शब्दाना०' इति क-पाठश्चिन्त्यः । २. 'श्रवणात्तदर्थ०' इति ग-पाठः । ३. पूर्वमुद्रिते तु 'पत्येरि०' इति पाठः, अत्र तु D-प्रतानुसारेण शुद्धिः । ४. 'प्रत्यन्तरे रभाव ए' इत्यधिको ड-पाठश्चिन्त्यः ।

ચ શબ્દસ્ય વાચ્યવિષયસંવેદનજનકત્વમેવેતિ પ્રતિપાદિતં પુરસ્તાત્ । બુદ્ધિપ્રકાશાર્થે ચ શબ્દપ્રામાણ્યં સ્વતન્ત્રનીત્યાડતિપાણિડત્યખ્યાપનફલમ્ । ન હ્યસૌ સ્વસંવિદો વ્યતિરિક્તાદિવિકલ્પૈઃ કશ્ચિદુપપદ્યતે સ્વસંવિદ્વિષયપ્રામાણ્યાભ્યુપગમે ચ જ્ઞાનસ્વલક્ષણ-

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

જનકત્વમેવેત્યેતદસકૃત્ પ્રતિપાદિતં પુરસ્તાત્ । દોષાન્તરમાહ-બુદ્ધિપ્રકાશાર્થે ચ ભવદભિમતે શબ્દપ્રામાણ્યં સ્વતન્ત્રનીત્યા-પરમાર્થરૂપયાડતિપાણિડત્યગુણપ્રખ્યાપનફલમિત્યુપહાસ-વચનમ્ । એતદ્ભાવાર્થમાહ-ન હ્યસૌ-બુદ્ધિપ્રકાશઃ સ્વસંવિદઃ સકાશાત્ વ્યતિરિક્તાદિવિકલ્પૈઃ-વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તોભયવિકલ્પૈઃ કશ્ચિદુપપદ્યતે इति भावितमसकृत् । સ્વસંવિદ્વિષય-

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

અનાદિકાલીન જ માનવો રહ્યો.

❖ શબ્દની અર્થવાચકતાસિદ્ધિ ❖

(૧૮૬) પ્રશ્ન : શબ્દ તે અર્થનો 'વાચક' છે - એટલે શું ?

ઉત્તર : વાચકતા એટલે વાચ્યભૂત પદાર્થના સંવેદનની જનકતા... અર્થાત્ ઘટશબ્દ તે પોતાના વાચ્યભૂત ઘટના સંવેદનને ઉત્પન્ન કરે છે.. (વક્તાએ બોલેલા ઘટશબ્દથી શ્રોતાને ઘટનું સંવેદન થાય છે...)

આ બધું અમે આગળ બતાવી જ ગયા છીએ...

❖ શબ્દની વિકલ્પબુદ્ધિવિષયતાનો નિરાસ ❖

બૌદ્ધ : શબ્દની પ્રમાણતા પદાર્થ વિશે નહીં, પણ બુદ્ધિમાં ભાસતા ઘટાકારાદિ વિશે માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : પોતાની પારમાર્થિક તન્ત્રનીતિ પ્રમાણે, આ રીતે બુદ્ધિપ્રતિભાસિત અર્થાકાર વિશે શબ્દની પ્રમાણતા માનવી એ તો બહુ અદ્ભૂત પંડિતાઈ કહેવાય !! તમે બહુ સારી વ્યવસ્થા કરી છે...

આ જ વાતને (=બૌદ્ધનું કથન અનુચિત છે - એવું) જણાવવા કહે છે -

જેને તમે શબ્દનો વિષય કહો છો, તે બુદ્ધિપ્રકાશ (=વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ) સ્વસંવિત્તિથી (૧) વ્યતિરિક્ત=ભિન્ન છે, કે (૨) અવ્યતિરિક્ત=અભિન્ન - એવા વિકલ્પોથી તે બુદ્ધિપ્રકાશની સંગતિ થતી નથી... એવી ભાવના અમે અનેકવાર પૂર્વે બતાવી દીધી... ((૧) જો ભિન્ન હોય, તો તે અવસ્તુરૂપ હોવાથી, તેવા અવસ્તુ વિશે શબ્દની પ્રમાણતા માનવી પડશે, અને (૨) જો અભિન્ન હોય, તો ખરેખર તે સ્વસંવેદન વિશે જ શબ્દની પ્રમાણતા સિદ્ધ થશે...)

❖ આ બધા કટાક્ષ વચનો છે... એટલે બૌદ્ધની આવી માન્યતા પ્રમાણે તો કોઈ જ વ્યવસ્થા ન થતે....

૧. 'વાચ્યવિષયે સંવેદન' इति ग-पाठः । ૨. 'સંહારવચનમ્' इति ड-पाठः ।

વાચકત્વમેવ શબ્દાનામિત્યેતદપિ વસ્તુતઃ પ્રતિપાદિતમેવ, (૧૮૭) અપોહવિષયત્વે ચ શબ્દાનાં તસ્ય તત્ત્વતોઽસત્ત્વાત્ નિર્વિષયત્વેનાનેકદોષપ્રસન્નઃ । તથાહિ-

“ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારા ઇત્યામવચનં વૃથા ।

અપોહવિષયત્વેઽસ્ય યથાર્થત્વવિયોગતઃ ॥૧॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

પ્રામાણ્યાભ્યુપગમે ચ કિમિત્યાહ-જ્ઞાનસ્વલક્ષણવાચકત્વમેવ શબ્દાનામિત્યેતદપિ વસ્તુતઃ-પરમાર્થતઃ પ્રતિપાદિતમેવ પુરસ્તાત્, અપોહવિષયત્વે ચ શબ્દાનાં તસ્ય-અપોહસ્ય તત્ત્વતોઽસત્ત્વાન્નિર્વિષયત્વેન હેતુના કિમિત્યાહ-અનેકદોષપ્રસન્નઃ । એનમેવ દર્શયતિ તથાહીત્યાદિના । ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારા ઇત્યામવચનં વૃથા-નિરર્થકમેવ અપોહવિષયત્વેઽસ્ય-આમવચનસ્ય યથાર્થત્વવિયોગતઃ કારણાત્ ॥૧॥ વિયોગશ્ચ અપોહો યત્-યસ્માન્ન સંસ્કારાઃ-ન સ્વલક્ષણાનિ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

બૌદ્ધ : તો શબ્દની પ્રમાણતા સ્વસંવેદન વિશે જ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો શબ્દની વસ્તુવિષયકતા જ સિદ્ધ થશે, કારણ જ્ઞાનરૂપ સ્વસંવેદન તો નિરંશ સ્વલક્ષણરૂપ હોઈ વાચ્ય માનવામાં તો, પરમાર્થથી વસ્તુને જ વાચ્ય માનવાનું સિદ્ધ થયું અને એટલે તો તેની વસ્તુવિષયકતા જ સિદ્ધ થાય....

એ બધું અમે પૂર્વે બતાવી ગયા છીએ...

❖ શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં દોષપરંપરા ❖

(૧૮૭) બીજી વાત, શબ્દના વિષય તરીકે જો વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસ રૂપ અપોહ માનશો, તો પરમાર્થથી તો અપોહ અસત્ (=અવસ્તુ) હોઈ, શબ્દને અવસ્તુવિષયક (=નિર્વિષયક) માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

બૌદ્ધ : તો ભલે, તેને નિર્વિષયક માનીશું ?

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો અનેક દોષો આવશે... તે આ રીતે -

❖ આપ્તવચનની અયથાર્થતા ❖

“(૧) ‘સંસારગત તમામ સંસ્કારો (=પદાર્થો) ક્ષણિક=ક્ષણમાત્ર સ્થિતિવાળા છે’ - એવું તમારા આપ્તનું વચન વૃથા=ફોગટ માનવું પડશે, કારણ કે આ વચનને જો અપોહવિષયક માનો, તો તો તેની યથાર્થતા જ ન થટે.... (અર્થાત્ ‘પદાર્થ ક્ષણિક છે’ - એવું વચન પદાર્થને આશ્રયીને કહેલું ન ગણાય....)

❖ “તત્રેદમુક્તે ભગવતા -

ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારા અસ્થિરાણાં કુતઃ ક્રિયા ।

ભૂતિર્વેષાં ક્રિયાં સૈવ કારકં સૈવ ચોચ્યતે ॥” (તત્ત્વસં ૫૦ પૃ. ૧૧ । બોધિ ૦ ૫૦ પૃ. ૩૭૬ । તન્નવા ૦ ૫૦ ૧૨૦ ।)

૧. અનુષ્ટુપ ।

અપોહો યન્નં^૧ સંસ્કારા ન ચ ક્ષણિક ઇષ્યતે ।
 ઇષ્ટૌ વા તસ્ય વસ્તુત્વં બલાદેવ પ્રસજ્યતે ॥૨॥
 (૧૮૮) નમો બુદ્ધાય ચેત્યાદિસ્તવઃ સર્વો નિરર્થકઃ ।
 તત્તત્ત્વાનભિધાનેન તથા ચ વચનક્ષતિઃ ॥૩॥
 અવસ્તુત્વાપ્રતિજ્ઞાનાત્ તેષામિષ્ટૌ ચ તત્ત્વતઃ ।
 સર્વસ્તવાવિશેષઃ સ્યાદયોગાદ્ વસ્ત્વવસ્તુનોઃ ॥૪॥^૪

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

ન ચ ક્ષણિક ઇષ્યતેઽપોહોઽવસ્તુત્વાત્ । ઇષ્ટૌ વા ક્ષણિકત્વસ્યાપોહસ્ય વસ્તુત્વં-સંસ્કારત્વં
 બલાદેવ પ્રસજ્યતે ॥૨॥ તથા નમો બુદ્ધાય ચેત્યાદિઃ સ્તવઃ સર્વો નિરર્થકઃ, અર્થશૂન્યત્વા-
 ત્રિષ્ફલ ઇત્યર્થઃ । તત્તત્ત્વાનભિધાનેન તથા ચ વચનક્ષતિઃ ॥ ૩ ॥ કથમિત્યાહ-અવસ્તુત્વા-
 પ્રતિજ્ઞાનાત્ તેષાં-બુદ્ધાદીનાં ઇષ્ટૌ ચ વચનક્ષતેરવસ્તુત્વાપ્રતિજ્ઞાનસ્યેત્યર્થઃ । તત્ત્વતઃ-પરમાર્થતઃ
 સર્વસ્તવાવિશેષઃ સ્યાત્ નમો બુદ્ધાય નમઃ શિવાયેત્યાદિસ્તવાપેક્ષયા । કુત્ત ઇત્યાહ-અયોગાદ્

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

શા માટે યથાર્થતા નથી ? તે કહે છે -

(૨) વચન - ‘સંસ્કાર ક્ષણિક છે’ એમ છે. તેનો વિષય અપોહ તમે કહો છો. હવે અપોહ સંસ્કાર પણ નથી અને ક્ષણિક પણ નથી. એટલે બંનેમાંથી એકે શબ્દનો વિષય નથી. તેથી જ તે વચન યથાર્થ નથી...

જો અપોહને સંસ્કારરૂપ અને ક્ષણિક-ક્ષણસ્થાયી માનશો, તો તો - યદ્યપિ તદ્વિષયક આપ્ત-વચનની યથાર્થતા ઘટી જાય, પરંતુ તેવું માનવામાં તો - અપોહને વસ્તુરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે... (જે બોદ્ધને ઈષ્ટ નથી...)

❖ બુદ્ધસ્તવની નિરર્થકતા ❖

(૧૮૮) (૩) “નમો બુદ્ધાય=બુદ્ધને નમસ્કાર થાઓ” - એવી બધી સ્તુતિઓ પણ નિરર્થક બનશે, કારણ કે એ સ્તુતિઓ (તત્તત્ત્વાનભિધાનેન=) પરેપર તો બુદ્ધનું કથન કરતી જ નથી, પણ અપોહનું જ કથન કરે છે, કે જે અવસ્તુરૂપ છે... એટલે એ સ્તુતિઓ અર્થશૂન્ય હોઈ નિષ્ફળ છે...

તથા, આ સ્તુતિના વચનની ક્ષતિ (=હાનિ) થાય છે. તે હવે આગળના શ્લોકમાં જણાવે છે...

(૪) આ સ્તુતિ તમે બુદ્ધને સામે રાખીને કરો છો, પણ આવી અપોહવિષયક સ્તુતિઓ બુદ્ધની સામે ત્યારે બોલાય કે જ્યારે બુદ્ધ અપોહરૂપ=અવસ્તુરૂપ હોય... પણ તેવું તો તમે માનતા નથી, કારણ કે તમે તેવી (=બુદ્ધને અવસ્તુ માનવાની) પ્રતિજ્ઞા કદી કરતા નથી... (એટલે બુદ્ધને તમે વસ્તુ જ માનો છો, તો તે વિશે અપોહવિષયક સ્તુતિઓ શી રીતે પ્રવર્તે ?) તેથી તો સ્તુતિવચનની હાનિ

(૧૮૯) શિક્ષાપદાભિધાનં ચ ભાવાર્થાનભિધાનતઃ ।

ગેયાદિતુલ્યમેવં સ્યાત્ તદ્વાચ્યત્વાવિશેષતઃ ॥૫॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

વસ્ત્વવસ્તુનોઃ⁴⁰ અસમ્બન્ધાદ્ બુદ્ધવસ્ત્વપોહાવસ્તુનોરિતિ ॥૪॥ તથા શિક્ષાપદાભિધાનં ચ-
હિંસાવિરત્યાદ્યભિધાનં ચ ભાવાર્થાનભિધાનતઃ-અવસ્તુત્વાભિધાનેન હેતુના ગેયાદિતુલ્યમેવં

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

થશે જ...

બૌદ્ધ : (ઈછૈં વા=) બુદ્ધ વાસ્તવિક હોવાથી, તેને વિષય કરીને પ્રવર્તતા વચનની હાનિ તો અમને ઈષ્ટ જ છે... (કારણ કે તે વાણી અપોહને જ વિષય કરે છે, વસ્તુને નહીં...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો વાસ્તવિક રીતે (૧) નમો બુદ્ધાય, (૨) નમઃ શિવાય, (૩) નમઃ કૃષ્ણાય... વગેરે બધા સ્તવો સમાન માનવા પડશે... (અર્થાત્ બુદ્ધનમસ્કાર પણ શિવનમસ્કારરૂપ માનવો પડશે...)

કારણ ? કારણ એ જ કે, જેમ 'નમઃ શિવાય' સ્તુતિ બુદ્ધને વિષય નથી કરતી, તેમ 'નમો બુદ્ધાય' સ્તુતિ પણ બુદ્ધને વિષય નથી કરતી, તો તે બે સ્તુતિમાં ફરક શું રહ્યો ?

બૌદ્ધ : પણ 'નમો બુદ્ધાય' સ્તુતિનો વિષય જે અપોહ છે, તે તો બુદ્ધ સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે બીજી સ્તુતિનો વિષયભૂત અપોહ બુદ્ધ સાથે સંબંધિત નથી... એ જ તે બેમાં તફાવત છે...

સ્યાદ્વાદી : આ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે (ક) બુદ્ધ વસ્તુરૂપ છે, અને (૨) અપોહ અવસ્તુ-રૂપ છે, એટલે આ બંનેનો સંબંધ શક્ય જ નથી.. તેથી અપોહને વસ્તુસંબદ્ધ માની, તે અપોહવિષયક સ્તુતિની વિશેષતા સાબિત કરવી પણ અસંગત જ છે...

સાર : તેથી બુદ્ધસ્તવ તો શિવાદિસ્તવની સમાન હોવાથી, તેને બોલવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ છે...

❖ ❖ શિક્ષાપદકથનની ગેયતુલ્યતા ❖ ❖

(૧૮૯) (૫) હિંસાવિરતિ, મૃષાવિરતિ... વગેરે બુદ્ધ જે શિક્ષાપદોનું અભિધાન કરેલ છે, તે અભિધાન વસ્તુને વિષય ન કરતો હોવાથી - અપોહરૂપ અવસ્તુને વિષય કરતો હોવાથી - ખરેખર

❖.....❖ વિવરણમ્ ❖.....❖

40. અસમ્બન્ધાદ્ બુદ્ધવસ્ત્વપોહાવસ્તુનોરિતિ । બુદ્ધરૂપં વસ્તુ અપોહરૂપં ચાવસ્તુ તયોર્દયોરપ્ય-સમ્બન્ધાત્ । અયમર્થઃ-નમો બુદ્ધાયેત્યાદૌ સ્તુતિવાક્યે યોગપોહઃ સ ન બુદ્ધલક્ષણેન વસ્તુના સહ સમ્બદ્ધઃ, અતો નિષ્ફલ એવ સ્તવપ્રયાસઃ શિવાદિસ્તવેભ્યો વિશેષાભાવાદ્ બુદ્ધસ્તવસ્યેતિ ॥

॥ ઇતિ શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિવિરચિતે અનેકાન્તજયપતાકાવૃત્તિટિપ્પણકેઽભિલાષ્યાનભિલાષ્યાધિકારઃ ॥

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. 'બુદ્ધય(?)વસ્ત્વં' ઇતિ ડ-પાઠઃ । ૩. 'પ્રયાસઃ અપોહરૂપં વા વસ્તુ તયોર્બુ(બુ)દ્ધસ્તવસ્યેતિ । ઇતિ શ્રી' ઇતિ ય-ચ-પાઠઃ ।

ન ચાસત્ત્વાદ્ વિશેષોઽસ્ય ઘટતે સૂપપત્તિઃ ।

અવસ્તુત્વાદસત્ત્વં ચ તસ્ય વસ્તુત્વમન્યથા ॥૬॥

(૧૯૦) જઘન્યાશ્લીલવાદશ્ચ યોઽપિ રત્નત્રયાનુગઃ ।

અનર્થાય ન સોઽપ્યેવં હન્ત યુક્ત્યોપપદ્યતે ॥૭॥

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

સ્યાત્-ઇત્થં ભવેત્ । કુત્તરિત્યાહ-તદ્વાચ્યત્વાવિશેષતઃ-અવસ્તુવાચ્યત્વાવિશેષાત્, અવસ્તુનશ્ચ ભેદાયોગાદિતિ ભાવઃ ॥૫॥ તથા ચાહ-ન ચાસત્ત્વાત્ કારણાદ્ વિશેષઃ-ભેદોઽસ્ય-અવસ્તુનઃ અપોહસ્ય ઘટતે સૂપપત્તિઃ-સુયુક્તિઃ, અવસ્તુત્વાદ્ધેતોરસત્ત્વં ચ તસ્ય-અપોહસ્ય । ઇત્થં ચૈતદઙ્ગીકર્તવ્યમિત્યાહ-વસ્તુત્વમન્યથા તસ્યાપોહસ્ય ॥૬॥ તથા જઘન્યાશ્લીલવાદશ્ચ યકારાદિભિર્યોઽપિ રત્નત્રયાનુગઃ-બુદ્ધસંઘ્વધર્મવિષયઃ અનર્થાય-પ્રત્યવાયાય ન સોઽપિ-વાદ

❖.....❖ અનેકાંતરશ્મિ ❖.....❖

તો તેના દ્વારા ભાવાર્થનું કથન થતું જ નથી... એટલે તો તે કથન ગાનાદિતુલ્ય જ બનશે, કારણ કે બંનેના વાચ્ય તરીકે અવસ્તુ તો સમાન જ છે...

(જેમ ગાન અવસ્તુને વાચ્ય બનાવે છે, તેમ શિક્ષાપદનું અભિધાન પણ અવસ્તુને જ વાચ્ય બનાવે છે...)

(શિક્ષાપદ અને ગાનનો ભેદ પાડવા પ્રશ્નકાર કહે છે -)

પ્રશ્ન : શિક્ષાપદ ભલે અવસ્તુને વાચ્ય બનાવે, પણ તે અવસ્તુ ઉપાદેય છે અને ગાનવિષય અવસ્તુ ઉપાદેય નથી ઈત્યાદિ...

ઉત્તર : તેવો ભેદ અવસ્તુમાં ન હોય, એટલે શિક્ષાપદનું અભિધાન ગાનતુલ્ય જ બનશે...

(૬) ઉપરોક્ત વાત વિશે જ બીજું કહે છે -

પૂર્વપક્ષ : ગેયનો વિષય અવસ્તુ તો છે જ નહીં (અસત્ત્વ) જ્યારે શિક્ષાપદનો વિષય તો અપોહ છે. આમ બંનેમાં ભેદ છે...

ઉત્તરપક્ષ : અપોહ પણ અવસ્તુ હોવાથી તેનું પણ અસત્ત્વ જ છે, એટલે કોઈ ભેદ નથી. જો અપોહનું સત્ત્વ માનશો તો તે વસ્તુરૂપ થશે જે તમને બિલકુલ માન્ય નથી... (એટલે શિક્ષાપદનું અભિધાન ગેયતુલ્ય જ છે...)

❖ અશ્લીલવાદની અનર્થકતાની અસંગતિ ❖

(૧૯૦) (૭) બૌદ્ધો ત્રણ રત્ન માને છે : (ક) ધર્મ, (ખ) બુદ્ધ, અને (ગ) સંઘ... આ ત્રણ

❖ “તત્ર પ્રથમ તાવત્ ત્રીણિ રત્નાનિ । તદ્વથા - બુદ્ધો ધર્મઃ સંઘશ્ચ ।” - ધર્મસં ૫૦ ૧ ।

૧. ‘વાઽસત્ત્વાદ્’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૨-૩. અનુષ્ટુપ । ૪ પૂર્વમુદિતે તુ ‘વસ્તુનઃ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ, અત્ર તુ D-પ્રતાનુસારેણ શુદ્ધિઃ । ૫. ‘યકારાદિઃ યોઽપિ’ ઇતિ ઙ-પાઠઃ । ૬. ‘ત્રયાનુયોગબુદ્ધઃ’ ઇતિ ક-પાઠઃ ।

‘ભિક્ષો !’ इत्यादिशब्दाच्च तत्संवित्तिर्न युज्यते ।

प्रवृत्त्याद्यङ्गभूतेति सर्वमेवासमञ्जसम् ॥८॥^१

❖.....❖ વ્યાખ્યા ❖.....❖

एवम-वस्तुविषये शब्दानां हन्त युक्त्योपपद्यते, रत्नत्रयानुगत्वासिद्धेः ॥७॥ तथा भिक्षो इत्यादिशब्दाच्च आमन्त्रणादिरूपात् तत्संवित्तिः-भिक्षुसंवित्तिर्न युज्यते, स्वलक्षणत्वेन तदनभिधानात् । किम्भूतेत्याह-प्रवृत्त्याद्यङ्गभूता-प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणभूता तत्संवित्तिः इति- एवं सर्वमेवासमञ्जसम् ॥८॥

❖.....❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖.....❖

રત્ન વિશે જેઓ જઘન્ય અશ્લીલવાદ કરે, તેઓને તે વાદ અનર્થ (=દુઃખાદિ) માટે થાય છે, એવું બૌદ્ધો કહે છે...

પણ શબ્દ જો વસ્તુને વિષય જ ન કરે, તો અશ્લીલવાદ પણ ખરેખર તો રત્નત્રય વિશે થઈ શકતો જ નથી, તે તો અપોહ વિશે જ થાય છે...

અને એ યુક્તિથી જો અશ્લીલવાદ રત્નત્રય વિશે ન થાય, તો તે વાદ અનર્થ માટે શી રીતે બને ? (ભાવ એ કે, રત્નત્રયને વિષય બનાવનાર અશ્લીલવાદને જ તમે અનર્થ માટે કહો છો... પણ તે વાદ અપોહને વિષય બનાવતો હોવાથી, તેમાં રત્નત્રયાનુસારિતા તો સિદ્ધ જ નથી, તો તેનો અનર્થકારકરૂપે તમે શી રીતે ઉલ્લેખ કરો છો ?)

❖ ❖ ભિક્ષુસંવેદનની અઘટિતતા ❖ ❖

(૮) બુદ્ધ ભગવાન આમંત્રણ કરે કે - ‘હે ભિક્ષુ !’ તો એ આમંત્રણ શબ્દથી પણ ભિક્ષુકનું સંવેદન ઘટશે નહીં, કારણ કે એ શબ્દથી ભિક્ષુરૂપ સ્વલક્ષણનું તો કથન થતું જ નથી, તેનાથી માત્ર અપોહનું જ કથન થાય છે...

એટલે ઘટશબ્દથી અકથિત જેમ પટનું સંવેદન થતું નથી, તેમ ભિક્ષુશબ્દથી અકથિત ભિક્ષુનું પણ સંવેદન નહીં થાય... પણ તે ભિક્ષુનું સંવેદન જ તો પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનું કારણ છે..

(હે ભિક્ષુ ! તું ધર્મને આચર, પાપને છોડી દે - એવું કથન સાંભળી, જો ભિક્ષુશબ્દથી ભિક્ષુને પોતાનું સંવેદન થાય, તો જ તેનાથી ધર્મવિષયક પ્રવૃત્તિ અને પાપવિષયક નિવૃત્તિ થશે... પરંતુ તે શબ્દથી બીજાનું કથન થયે, ભિક્ષુસંવેદન અઘટિત બને... અને એટલે તો ભિક્ષુની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ પણ અસંગત બને...)

એટલે શબ્દને અપોહવિષયક માનવામાં, બધી જ વ્યવસ્થાઓ અસમંજસ થશે !

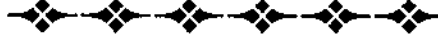
❖ જઘન્ય એટલે હલકી કક્ષાની અને અશ્લીલવાદ એટલે ગાળો આપવી... એટલે હલકી કક્ષાની ગાળો આપવી તેને અશ્લીલવાદ કહેવાય. જે અનર્થ માટે થાય છે...

૧. અનુષ્ટુપ્ । ૨. ‘ભૂતા તો ન સંવિરિત્તિ’ इति क-पाठश्चिन्त्यः ।

(૧૧૧) इत्यादि कृतं विस्तरेण ॥

इति चतुर्थोऽधिकारः ॥४॥

❖ ❖ व्याख्या ❖ ❖

॥ इत्यादि कृतं विस्तरेण ॥

इत्यनेकान्तजयपताकाटीकायां चतुर्थोऽधिकारः ॥

❖ ❖ अनेકાંતરશ્મિ ❖ ❖

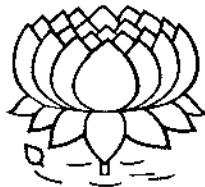
(૧૮૧) હવે આ વિશે વધુ વિસ્તારથી સર્યું...

ફલિતાર્થ : તેથી દરેક વસ્તુને (૧) અભિલાષ્યધર્મની અપેક્ષાએ અભિલાષ્યરૂપ, અને (૨) અનભિલાષ્યધર્મની અપેક્ષાએ અનભિલાષ્યરૂપ - એમ ઉભયરૂપ જ માનવી જોઈએ...

॥ આ પ્રમાણે અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવસ્તુવક્તવ્યતા સ્વરૂપ ચતુર્થ અધિકારનું

ગુજરાતી વિવેચન સાનંદ સંપૂર્ણ થયું ॥

॥ इति शम् ॥

परिशिष्ट - १

अनेकान्तजयपताकाऽन्तर्गतानां
प्रमाणवार्तिकश्लोकानां स्वोपज्ञव्याख्यायाः
मनोरथनन्दिकृतवृत्त्याश्च समुपन्यासः

पृ. ६८८ पं. ३

य एव तर्हि कृतकः स एवानित्यः, भेदाभावात् प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यात् । नैष दोषः ।
यस्मात्-

सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥३/४०॥

तस्माद् यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः ।

जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥३/४१॥

(स्वो०) सर्व एव हि भावाः स्वरूपव्यवस्थितयः । ते नात्मानं परेण मिश्रयन्ति, तस्माद-
परत्वप्रसङ्गात् । यद्येषामभिन्नमात्मभूतं रूपम्, न तत्तेषाम्, तदानीं तेषामभावात् । तदैव हि
स्यात्, तस्यैव भावात् तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात् तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात् । तच्चात्मनि
व्यवस्थितममिश्रमेव । अर्थान्तरमयनैकसंबन्धेऽपि न तत्तेषां सामान्यम्, अतद्रूपत्वात्, द्वित्वादि-
संयोग-कार्य-द्रव्येष्वपि प्रसङ्गात् । न हि संबन्धिनाऽप्यन्येनान्ये समाना नाम तद्वन्तो नाम स्युः ।
भूतवत् कण्ठे गुणेन । नाभिन्नप्रत्ययविषया भूतवत् । तदात्मानमेव हि बुद्धिः संसृजन्ती
सामान्यविषया प्रतिभासते नैकसंबन्धिनाविति, भूतवत् । तद्दर्शिन्याः सा भ्रान्तिरिति चेत्,
तद्दर्शनीति कुतः ? निर्बीजभ्रान्त्ययोगादिति चेत्, त एव तदेककार्या बीजम्, संख्या-संयोग-
कार्यद्रव्यादिमत्सु भूतादिष्वभावात् च । तत्र, तत्र सामान्यबुद्धौ निवेशाभावात् सामान्यमन्यत् ।
सति वा तस्यापि स्वात्मनि व्यवस्थानादमिश्रणमेवान्येन । तस्मादिमे भावाः स्वजातीयाभिमत-
दन्यस्माच्च व्यतिरिक्ताः, स्वभावेनैकरूपत्वात् । यतो यतो भिन्नास्तद्वेदप्रत्यायनाय कृतसन्निवेशैः
शब्दैः, ततस्ततो भेदमुपादाय स्वभावाभेदेऽप्यनैकधर्माणः प्रतीयन्ते । तेऽपि शब्दाः सर्वभेदाना-
क्षेपेऽप्येकभेदचोदनात् तत्स्वलक्षणनिष्ठा एव भवन्ति । तदेकस्मादपि तस्य भेदोऽस्तीति ।

तस्मादेकस्य भावस्य यावन्ति पररूपाणि तावत्यस्तदपेक्षया व्यावृत्तयः, तदसंभवि-

कार्यकारणस्य तद्वेदात् । यावत्त्यश्च तद्व्यावृत्तयः तावत्त्यश्च श्रुतयोऽतत्कार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्थः । यथा प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः श्रावण इत्यतत्कारणकार्यपरिहारार्थम् । तस्मात् स्वभावाभेदेऽपि येन धर्मेण नाम्ना यो विशेषो भेदः प्रतीयते न स शक्योऽन्येन प्रत्याययितुमिति नैकार्थाः सर्वशब्दाः ।

तन्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरिति ॥३/४०-४२॥

(म०) यदि य एव कृतकः स एवानित्यः भेदाभावात्, तदा प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यादित्याह-सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः आत्मात्मीयरूपव्यवस्थितत्वात् । स्वभावपरभावाभ्यां सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्तिभागिनो यस्मान्न केनचिन्मिश्राः तस्माद् यतो यतोऽस्वरूपादर्थात् व्यावृत्तिरर्थानां तन्निरन्धनाः तत्तद्व्यावृत्तिनिमित्ता जातिभेदास्तद्विशेषावगाहिनः तत्स्वलक्षणाश्रयाः कल्प्यन्ते शब्दैः स्ववाच्यतया ॥३/४०-४१॥

पृ. ६८९, पं. ४

अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् ।

यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य किञ्चन ॥२/३०॥

यद्यन्यव्यावृत्तिः सामान्यम्, किं तस्य रूपम् ? इत्याह-अर्थानां विशेषाणां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् यन्निष्ठा यद्विषयास्ते इमे सांकेतिकाः शब्दास्तस्य रूपं स्वभावो न किञ्चन, वस्तुतः कल्पितत्वात् ॥२/३०॥

पृ. ७१९, पं. १

अपि च-

पररूपं स्वरूपेण यथा संव्रियते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥३/६८॥

तथा संवृतनानात्वाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥३/६९॥

पृ. ७२०, पं. १

तस्या अभिप्रायवशात्, सामान्यं सत् प्रकीर्तितम् ।

तदसत् परमार्थेन, यथा सङ्कल्पितं तथा ॥३/७०॥

(स्वो०) बुद्धिः खलु तदन्यव्यतिरेकिणः पदार्थानाश्रित्योत्पद्यमाना विकल्पिका स्ववासना-प्रकृतिमनुविदधती भिन्नमेषां रूपं तिरोधाय प्रतिभासमभिन्नमात्मीयमध्यस्य तान् संसृजन्ती संदर्शयति । सा चैकसाध्यसाधनतया अन्यविवेकिनां भावानां तद्विकल्पवासनायाश्च प्रकृतिः यदेवमेषा प्रतिभाति । तदुद्भवा सा चेयं संवृतिः संव्रियतेऽनया स्वरूपेण पररूपमिति । ते च तथा संवृतभेदाः स्वयं भेदिनोऽप्यभेदिन इव केनचिद्रूपेण प्रतिभान्ति । तदेषां बुद्धिप्रतिभासम-नुरुन्धानैः बुद्धिपरिवर्तिनामेव भावानामाकारविशेषपरिग्रहाद्वहिरिव स्फुरतां सामान्यमित्युच्यते ।

कथमिदानीमन्यापोहः सामान्यम् ? स एव खल्वन्यापोहः । तमेव गृह्णीती सा प्रकृतिविभ्रमात् विकल्पानां वस्तुग्राहिणीव च प्रतिभाति । सा हि तदन्यविवेकिष्वेव भावेषु भवन्ती विवेकविषयेति गम्यते ।

ननु बाह्याः विवेकिनः । न च तेषु विकल्पवृत्तिरिति कथं तेषु भवति ? व्याख्यातार एवं विवेचयन्ति । न तु व्यवहर्तारः । ते तु स्वात्मबन्धनमेवार्थक्रियायोग्यं मन्यमानाः दृश्यविकल्प्या-वर्थमेकीकृत्य प्रवर्तन्ते । तदभिप्रायवशादेवमुच्यते । तथा तत्कारितयाऽतत्कारिभ्यो भिन्नान् शब्देन प्रतिपादयन्ति वक्तारः । तत्त्वचिन्तकास्तु प्रतिभासभेदादिभ्यो नाभेदमनुसन्धत्ते ॥३/६८-३/७०॥

(म०) यदि सर्वतो व्यावृत्तस्वभावा भावाः, न तेषु सामान्यमस्ति, कथं गोत्वमित्यादि-सामान्यप्रतीतः इत्याह-भेदिनः सर्वतो व्यावृत्तान् भावानाश्रित्य परम्परापातेभ्य उत्पद्य यया धिया एकार्थप्रतिभासिन्या एकार्थाध्यवसायस्वाकारया स्वरूपेण स्वप्रतिभासेन परेषां स्वलक्षणानां रूपं सर्वतो व्यावृत्तं संव्रियते प्रच्छद्यते, सा बुद्धिः संवृतिरुच्यते ॥३/६८॥

(म०) तथा संवृत्या स्वयमात्मना भेदिनः स्वस्वभावव्यवस्थिता भावाः संवृतनानात्वाः स्थगितभेदाः केनचिद् रूपेण विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितेन गोत्वादिनाऽभेदिन इवाभान्ति ॥३/६९॥

(म०) तस्या बुद्धेः सामान्यरूपतयाऽध्यवसिताकाराया अभिप्रायवशात् सामान्यं सत् प्रकीर्तितम्, विजातीयव्यावृत्तेर्वस्तुष्वभावत् । तदुपकल्पितं गोत्वादि सामान्यरूपेण बुद्ध्याकार-मध्यवस्यन्ति व्यवहर्तारः । अध्यवसायानुरोधेन च सामान्यं सदित्युच्यते । यथा वस्तुत्वेन तत् सामान्यं तथा संवृतिबुद्ध्या कल्पितम् तथाऽसत् परमार्थतः ॥३/७०॥

पृ. ८३५, पं. ३

वक्तृव्यापारविषयो योऽर्थो बुद्धौ प्रकाशते ।

प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनम् ॥१/४॥

(म०) ननु शब्दस्यार्थप्रतिबन्धाभावात् प्रामाण्यं स्यात्, इष्यते च अनुमानत्वात्, इत्याह-
वक्तृव्यापारो विवक्षा तस्य विषयो योऽर्थः समारोपितबहीरूपो ज्ञानाकारः प्रकाशते बुद्धौ
विवक्षात्मिकायाम् । तत्र शब्दस्य प्रामाण्यं लिङ्गत्वम् । शब्दादुच्चरिताद् विवक्षितार्थप्रति-
भासी विकल्पोऽनुमीयत इत्यर्थः । तत्कार्यत्वात् तच्छब्दस्य । न पुनरर्थतत्त्वनिबन्धनम् तत्प्रति-
बन्धाभावात् ॥१/४॥

अनेकान्तं वादं यदि सकलनिर्वाहकुशलं,
मतानि स्पर्धन्ते नयलवसमुत्थानि बहुधा ॥
तदा किं नो भावी बहुलकलिकौतूहलवशाद्,
घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥६॥

- अनेकान्तवादमाहात्म्यविंशिकामूलम् ।

પરિશિષ્ટ- ૨

અનેકાંતજયપતાકાગ્રંથમાં 'અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય'
અધિકારોની સાથે તુલના ધરાવનારી
સટીક-સાનુવાદ

(આંશિક - ઉદ્ધરણરૂપ*)

- ❖ મૂળગ્રંથકર્તા : પ.પૂ. સૂરિપુરંદર આ. ભ. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.
- ટીકાકારશ્રી : પ.પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ મલયગિરિસૂરિ મ.સા.
- અનુવાદકારશ્રી : પ.પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય અજિતશેખરસૂરિજી મ.સા.

(તુલનાત્મક અભ્યાસ થાય, એ માટે ધર્મસંગ્રહણી ગ્રંથનું આ અમુક
ઉદ્ધરણ પરિશિષ્ટ રૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.)

મિચ્છત્તસેલકુલિસં, અણ્ણાણતમોહભક્ષરભૂતં ।

ચરણરયણાયરનિભં, અર્ચિતચિંતામણીકપ્પં ॥૧૫॥

(મિથ્યાત્વશૈલકુલિશમજ્ઞાનતમઓઘભાસ્કરભૂતં ।

ચરણરત્નાકરનિભમચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પં ॥૧૫॥

સિવસુહફલકપ્પતરું જહદ્વિયાસેસણેયપડિબદ્ધં ।

ણાણાનઓહગહણં જિણવચણં તિહુયણપસિદ્ધં ॥૧૬॥ (યુગ્મમ્)

(શિવસુખફલકલ્પતરુઃ, યથાસ્થિતાશેષજ્ઞેયપ્રતિબદ્ધમ્ ।

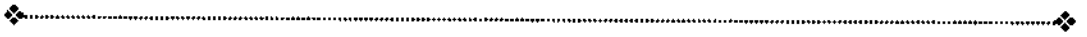
નાનાનયૌઘગહનં જિનવચનં ત્રિભુવનપ્રસિદ્ધમ્ ॥ ૧૬॥)

(૧) મિથ્યાત્વમ્-અતત્ત્વાદિષુ તત્ત્વાદ્યભિનિવેશઃ તદતિદુર્લઙ્ઘ્યતયા શૈલ ઇવ મિથ્યાત્વ-શૈલસ્તદ્દેદે અપ્રતિહતશક્તિતયા કુલિશમિવ કુલિશં મિથ્યાત્વશૈલકુલિશમ્ । અજ્ઞાન-વિશિષ્ટ-સંવિદભાવસ્તદેવાપ્રતિપતિહેતુત્વસામ્યાત્મ-ઓઘ ઇવ અજ્ઞાનતમઓઘઃ, તદ્વિધ્વંસને ભાસ્કરભૂતં અજ્ઞાનતમઓઘભાસ્કરભૂતમ્ । ચરણં વ્રતાદિ, ઉક્તં ચ-

“વૈયસમણધમ્મસંજમવેયાવચ્ચં ચ વંભગુત્તીઓ ।

નાણાઈતિયં તવકોહનિગ્ગહા ઇદ્ધ ચરણમેયં ॥ ૧ ॥”

તદેવ મુક્તિહેતુતયા રત્નમિવ ચરણરત્નં તસ્ય આકરનિભમન્યત્ર તદસંભવાત્ ચરણરત્નાકર-

※ જિનવચનની સ્તુતિ ※

(૧) ગાથાર્થ : મિથ્યાત્વરૂપ પર્વત માટે વજ્રસમાન, અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર સમુદાય માટે સૂર્યતુલ્ય, ચરણ=ચારિત્રરૂપ રત્નની ખાણ જેવું, અચિન્ત્યચિંતામણિસદૃશ, મોક્ષસુખરૂપ ફળ માટે કલ્પવૃક્ષ, યથાસ્થિત અશેષ જ્ઞેયપદાર્થો સાથે સંબદ્ધ, અનેક નયોના સમૂહથી ગહન બનેલું જિનવચન ત્રણ ભુવનમાં=ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત છે. ॥ ૧૫-૧૬ ॥

મિથ્યાત્વ=અતત્ત્વ વગેરેમાં તત્ત્વ વગેરે રૂપે પકડ. આ મિથ્યાત્વનું ઉલ્લંઘન કરવું એ કપરું કામ છે. માટે મિથ્યાત્વને પર્વતની ઉપમા આપી. જિનવચન આ મિથ્યાત્વને ભેદવાની સચોટ શક્તિથી વજ્રસમાન છે, તેથી જિનવચનને વજ્રની ઉપમા આપી. અજ્ઞાન=વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો અભાવ. અંધકારની જેમ અજ્ઞાન પણ બોધ થવા દેતું નથી. આમ, અબોધમાં હેતુ તરીકેની સામ્યતાથી અજ્ઞાનને અંધકાર સાથે સરખાવ્યું. સૂર્ય જેમ અંધકારને ભેદે છે, તેમ જિનવચન અજ્ઞાનને ભેદે છે. માટે જિનવચનને “ભાસ્કર” શબ્દથી નવાજ્યું. ચરણ=વ્રત વગેરે. કહ્યું જ છે કે, ‘વ્રત, શ્રમણધર્મ, સંયમ, વૈયાવચ્ચ, બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિઓ, જ્ઞાનાદિત્રિક (દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર), તપ અને ક્રોધનો નિગ્રહ આ ચરણ છે. ॥૧૥॥’ ચારિત્ર મોક્ષમાં કારણ હોવાથી રત્ન સમાન છે. આ ચરણરત્ન જિનવચનને છોડી અન્યત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે

૧. વ્રતશ્રમણધર્મસંયમવૈયાવચ્ચં ચ બ્રહ્મગુપ્તયઃ । જ્ઞાનાદિત્રિકં તપઃક્રોધનિગ્રહા ઇતિ ચરણમેતત્ ॥૧૬॥

નિમ્મ । તથા અચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પં ચિન્તાતિક્રાન્તાનાબાધસકલદેશકાલાવલમ્બિ-
વસ્તુસ્તોમાવગમનિબન્ધનત્વાત્ । તદુક્તમ્ -

અંબુયતરમિહ એતો અન્નં કિં અત્થિ જીવલોગમ્મિ ? ।

જં જિણવયણેણતથા તિકાલજુત્તાવિ નજ્જંતિ ॥ ૧ ॥” તિ ।

તથા શિવો-મોક્ષસ્તસ્મિન્ યત્સુખં તદેવ ફલં તસ્ય પ્રાર્થ્યમાનસ્ય અવન્ધ્યશક્તિયુક્તતયા
કલ્પતરુરિવ શિવસુખફલકલ્પતરુઃ । ‘જહદ્વિયાસેસનેયપડિબદ્ધં’ તિ । યથાસ્થિતૈરશેષૈર્જેયૈ-
સ્તદ્દોચરૈઃ સહ વાચ્યવાચકભાવસંબન્ધેન પ્રતિબદ્ધં-સંબદ્ધં યથાસ્થિતાશેષશેયપ્રતિબદ્ધમ્ । (૨)
નન્વચિન્ત્યચિન્તામણિકલ્પમિત્યનેનૈવ ગતાર્થત્વાદપાર્થકમિદં વિશેષણમ્ । તથાહિ - અચિન્ત્ય-
ચિન્તામણિકલ્પત્વમનાબાધવસ્તુસ્તોમાવગમનિબન્ધનત્વં વ્યાખ્યાતં તથા ચ સતિ સામર્થ્યાદવગમ્યત
એવ અસ્ય યથાસ્થિતાશેષશેયપ્રતિબદ્ધત્વમ્, અન્યથા તન્નિબન્ધનસ્ય વસ્તુસ્તોમાવગમસ્યાનાબાધક-
ત્વાયોગાદિતિ, ન, કુનયમતવ્યવચ્છેદફલતયાઽસ્ય સાર્થકત્વાત્ । અસ્તિ હોવંવિધમપિ કુનયમતં
યદવસ્તુવિષયોઽપિ વસ્ત્વધ્યવસાયનિબન્ધનં શબ્દ ઇતિ । તદુક્તમ્ -

જિનવચનને ‘ચરણરત્નાકર’ તુલ્ય ઓળખાવ્યું. વળી, ચિન્તા=મનનો વિષય, ન બને તેવી સકલ
દેશને અને સકળ કાળને આશ્રયીને રહેલી તમામ વસ્તુઓનો બાધા વિના=સુખેથી, બોધ થવામાં
કારણભૂત હોવાથી જિનવચનને અચિન્ત્યચિન્તામણિતુલ્ય કહ્યું. કહ્યું જ છે કે, ‘આને છોડી આ જીવલોકમાં
બીજું શું અદ્ભુત છે કે, જિનવચન દ્વારા ત્રણે કાળમાં રહેલા પણ અર્થો=પદાર્થોનો બોધ થાય છે. ॥૧॥’

જેઓ શિવ=મોક્ષના સુખરૂપ ફળની પ્રાર્થના કરે છે તેઓને અમોઘશક્તિના કારણે તે ફળ અવશ્ય
આપનારું હોવાથી જિનવચન કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય છે તથા આ જિનવચન (તેના વિષયભૂત) સઘળા જ્ઞેયપદાર્થો
સાથે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધથી સંકળાયેલું છે.

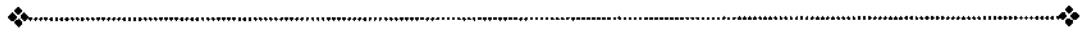
(૨) શંકા : ‘જિનવચન અચિન્ત્યચિન્તામણિતુલ્ય છે’ તેમ કહેવામાત્રથી અર્થથી ‘જિનવચન સઘળા
જ્ઞેય સાથે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધથી સંકળાયેલું છે’ તેમ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

તાત્પર્ય : તમે જ એવી વ્યાખ્યા કરી કે, ‘જિનવચન વસ્તુસમુદાયનો સુખેથી બોધ કરાવતું હોવાથી
અચિન્ત્યચિન્તામણિતુલ્ય છે.’ આ અર્થના સામર્થ્યથી જ એવો બોધ થઈ જાય છે કે, ‘જિનવચન અશેષ
વસ્તુસમુદાય સાથે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ ધરાવે છે. અન્યથા આ સંબંધ વિના, આ સંબંધથી જ થતો
અશેષ વસ્તુસમુદાયનો બોધ થઈ શકે નહીં. તેથી ‘જહદ્વિય’ વિશેષણ પુનરુક્તિરૂપ હોઈ નકામું છે.

સમાધાન : આ વિશેષણ કુમતનો વ્યવચ્છેદ કરતું હોવાથી સાર્થક છે. એવો પણ એક કુમત છે કે,
‘શબ્દ અવસ્તુવિષયક હોવા છતાં પણ વસ્તુના અધ્યાવસાયમાં કારણ છે.’ અર્થાત્ જો કે શબ્દથી વસ્તુનો
અધ્યવસાય થાય છે, છતાં પણ વસ્તુ શબ્દનો વિષય નથી. શબ્દ અને વસ્તુ વચ્ચે-સંબંધ નથી. જ્ઞાનવાદી

“યદેવ ચ વદન્નિસ્તત્ત્વમારોપિતમ્ । યસ્તત્ત્વં જગતે જગાદ વિજયીતિ” । અતસ્તદ્વ્યવ-
ચ્છેદાર્થમિદં વિશેષણમિતિ । (૩) એતેન યદુચ્યતે - “પ્રમેયં હિ વસ્તુ પરિચ્છિન્નં પ્રાપયત્-
પ્રમાણમુચ્યતે, પ્રમેયં ચ વિષયઃ પ્રમાણસ્યેતિ પ્રામાણ્યં વિષયવત્તયા વ્યાપ્તં, તતો યદ્વિષયવન્
ભવતિ, ન તત્ પ્રમાણં, યથા ગગનેન્દીવરજ્ઞાનં, ન ભવતિ ચ વિષયવત્ શાબ્દં જ્ઞાનમિતિ । તથાહિ-
દ્વિવિધો વિષયઃ, પ્રત્યક્ષઃ પરોક્ષશ્ચ । તત્ર ન તાવત્પ્રત્યક્ષઃ શાબ્દજ્ઞાનસ્ય વિષયઃ, યસ્ય હિ પ્રતિપત્તુઃ
સંબન્ધિનો જ્ઞાનસ્ય પ્રતિભાસેન સ્ફુટાભનીલાદ્યાકારરૂપેણ યોઽનુકૃતાન્વયવ્યતિરેકોઽર્થઃ સ તસ્ય
પ્રત્યક્ષઃ તસ્ય ચ પ્રત્યક્ષસ્યાર્થસ્યાયમેવ પ્રતિપત્તિપ્રકારો નાપરઃ । તદર્થાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ
ચ સ્ફુટપ્રતિભાસં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષં, પ્રત્યક્ષજ્ઞેયત્વાત્ । તન્નો પ્રત્યક્ષોઽર્થોઽનેકપ્રકારપ્રતિપત્તિવિષયો

બૌદ્ધાચાર્યો અપોહનિરૂપણનાં આરંભ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, ‘જે (સકળ દોષ દુઃશ્મનોના) વિજયીએ
(=બુદ્ધે) જગતને તત્ત્વવિકલ અને આરોપિત માત્ર જે તત્ત્વ (=અપોહ) કહ્યું છે.’ ઇત્યાદિ અહીં શબ્દના
વિષય તરીકે નિસ્તત્ત્વ અને કલ્પિત અપોહ જ બતાવ્યો. આમ, શબ્દને અવસ્તુવિષયક બતાવ્યો.
આમ, શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સંબંધ નહીં સ્વીકારનાર બૌદ્ધોના મતનો વ્યવચ્છેદ કરવા દ્વારા ‘યથાસ્થિત
અશેષજ્ઞેય પ્રતિબદ્ધ’ વિશેષણ પદ સાર્થક નીવડે છે.

※ શાબ્દજ્ઞાન નિર્વિષયક હોવાથી અપ્રમાણ-બૌદ્ધ ※

અહીં બૌદ્ધમત દર્શાવી તેનું નિરાકરણ કરે છે.

(૩) બૌદ્ધ : “પ્રમેય વસ્તુને પરિચ્છિન્ન અવસ્થા (જ્ઞાનાત્મક સચોટપણું) પ્રાપ્ય કરાવે તે પ્રમાણ”
અર્થાત્ બોધ્ય વસ્તુનો જે સચોટ બોધ કરાવે, તે જ પ્રમાણ છે. (જ્યારે વસ્તુ જ્ઞાનયોગ્ય હોય, ત્યારે
પ્રમેય=જ્ઞેય અવસ્થામાં છે, અને જ્યારે વસ્તુનું યોગ્ય જ્ઞાન થયું હોય, ત્યારે વસ્તુ પરિચ્છિન્ન=
જ્ઞાતઅવસ્થામાં આવે છે. પણ વસ્તુ સ્વયં જ્ઞેયઅવસ્થામાંથી જ્ઞાતઅવસ્થામાં આવી શકવા સમર્થ નથી.
વસ્તુ સ્વયં પોતાનું જ્ઞાન કરાવવા સમર્થ નથી, તેથી વસ્તુને જ્ઞાતઅવસ્થામાં આવવા પ્રમાણની જરૂર પડે
છે. પ્રમાણનું આ જ કાર્ય છે, જ્ઞેય વસ્તુને જ્ઞાત બનાવવી.) અને પ્રમેય વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય હોય છે.
આમ પ્રમાણ્ય વિષયવત્તાથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે જે પ્રમાણ હોય, તે તે વિષયવાળું જ હોય, જે
વિષયવાળું ન હોય તે પ્રમાણ બની શકે નહીં. જેમકે ખપુષ્પનું જ્ઞાન. શાબ્દજ્ઞાન પણ વિષયવાળું નથી
તેથી પ્રમાણભૂત નથી. તે નીચે પ્રમાણે -

※ શાબ્દજ્ઞાનની અવિષયવતાની સિદ્ધિ ※

જ્ઞાનના વિષય બે પ્રકારના છે : (૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષ. તેમાં પ્રત્યક્ષ વસ્તુ શાબ્દજ્ઞાનનો
વિષય બની ન શકે. ‘જે જ્ઞાતાના જ્ઞાનના પ્રતિભાસ દ્વારા સ્ફુટ નીલ વગેરે આકાર રૂપે જે અર્થ (=વસ્તુ-
વિષય)ના અન્વય-વ્યતિરેકનું અનુકરણ કરાય છે, તે અર્થ તે જ્ઞાતાને પ્રત્યક્ષ છે.’ જે વસ્તુનો જેને
અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા નીલાદિ આકારરૂપે સ્ફુટ પ્રતિભાસ થાય, તે વસ્તુ તેના માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો

૧. એતલ્લખણં ચેદં પદ્યમ્-બુદ્ધયા કલ્પિકયા વિવિક્તમપેર્યદ્રૂપમુલ્લિખ્યતે, બુદ્ધિર્નો ન બહિર્યદેવ ચ વદન્નિસ્તત્ત્વમારોપિતમ્ ।
યસ્તત્ત્વં જગતે જગાદ વિજયી નિઃશેષદોષદ્વિષો, વક્તારં તમિહ પ્રણમ્ય શિરસાઽપોહઃ સ વિસ્તાર્યતે ॥

ય: શાબ્દપ્રમાણસ્યાપિ વિષયઃ કલ્પ્યેત । નાપિ પરોક્ષઽર્થસ્તસ્ય વિષયો, યતોઽન્વયવ્યતિરેક-
નિશ્ચિતતન્નાન્તરીયકાર્થદર્શનાત્પરોક્ષસ્યાર્થસ્ય પ્રતિપત્તિઃ યથા ધૂમદર્શનાદ્ વહેઃ, અન્યથા-
ઽતિપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચાર્થેન સહ શબ્દસ્ય નાન્તરીયકતા અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં નિશ્ચિતા, પ્રતિબંધા-
ભાવાત્, તાદાત્મ્યતદુત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ । તથાહિ-અર્થાં બાહ્યા ઘટાદયો ન રૂપં શબ્દાનાં, નાપિ શબ્દો
રૂપમર્થાનાં, તથાપ્રતીતેરભાવત્, તત્કથમેષાં તાદાત્મ્યં ? યેન કૃતકત્વાનિત્યત્વયોરિવ વ્યવસ્થાતો
ભેદેઽપિ નાન્તરીયકતા સ્યાત્ । અપિ ચ તાદાત્મ્યાભ્યુપગમે ક્ષુરિકાનલાચલાદિશબ્દોચ્ચારણે વદન-

વિષય બને. જે પ્રત્યક્ષ વિષય છે, તેનો બોધ આ જ પ્રકારે થાય છે, અન્ય કોઈ પ્રકારે નહીં. અને એ પ્રત્યક્ષ વિષયના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરનારું સ્ફુટ પ્રતિભાસવાળું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે; કેમકે તેનો જ્ઞેય (=વિષય) પ્રત્યક્ષ છે. આમ, પ્રત્યક્ષ અર્થ અનેક પ્રકારના બોધનો વિષય નથી. તેથી તેને શાબ્દપ્રમાણના વિષય તરીકે કલ્પી શકાય નહીં. વિષયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જે પ્રકારે થતું હોય, તેના કરતાં ભિન્ન પ્રકારે જો શાબ્દપ્રમાણથી થતું હોય, તો જ શાબ્દપ્રમાણને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અલગ સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી શકાય. પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રકારે જ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી પ્રત્યક્ષ વસ્તુ શાબ્દજ્ઞાનના વિષય તરીકે સિદ્ધ નથી. તે જ પ્રમાણે પરોક્ષ અર્થ પણ શાબ્દજ્ઞાનનો વિષય નથી. ‘અન્વય અને વ્યતિરેક દ્વારા નિશ્ચિત કરાયેલા તદ્ અવિનાભાવી (=અવશ્ય સહચારી) પદાર્થના દર્શનથી જ પરોક્ષ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પરોક્ષ અર્થના જ્ઞાનનો આ જ પ્રકાર છે.’ તાત્પર્ય : અન્વય-વ્યતિરેકથી જે પદાર્થનો જેની સાથે અવિનાભાવ નિશ્ચિત કર્યો હોય, તે પદાર્થના દર્શનથી તે અન્ય પરોક્ષ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય. દા.ત. અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા ધુમાડાનો અગ્નિ સાથે અવિનાભાવ સિદ્ધ છે, તેથી ધુમાડાના દર્શનથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે. (અવિનાભાવ=નાન્તરિયકતા=ના અભાવમાં ન હોવું. અગ્નિના અભાવમાં ધુમાડો હોતો નથી. તેથી ધુમાડાનો અગ્નિ સાથે અવિનાભાવ છે.) જો અન્વય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ અવિનાભાવ વિના પણ પરોક્ષ અર્થનો બોધ માનવામાં આવે, તો ‘ધુમાડાના દર્શનથી જગતની સર્વ વસ્તુઓનો બોધ થઈ જવો જોઈએ.’ ઈત્યાદિ રૂપ અતિપ્રસંગ આવે. શાબ્દજ્ઞાનમાં શબ્દના શ્રવણથી પરોક્ષ અર્થનો બોધ કરવાનો છે, પણ આ બોધ તો જ સંભવે, જો શબ્દનો અર્થ સાથે અવિનાભાવ (=સહચાર) સંભવતો હોય. આ અવિનાભાવ પણ અન્વય-વ્યતિરેકથી જ નિશ્ચિત થાય તથા શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સંબંધ હોય તો જ અન્વય-વ્યતિરેકથી નિશ્ચય પણ થઈ શકે. વળી, આ સંબંધ પણ તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ આ બેમાંથી એકરૂપ જ હોવો જોઈએ. હવે, શબ્દનો અર્થ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ (=સ્વરૂપનો સ્વરૂપી સાથેનો સંબંધ) તો સ્વપ્નમાં પણ સિદ્ધ નથી; કેમકે ઘટ વગેરે વસ્તુઓ ઘટાદિ શબ્દોના, કે ઘટાદિ શબ્દો ઘટ વગેરે વસ્તુઓના સ્વરૂપ તરીકે ક્યારેય પ્રતીત થયા નથી. તેથી ઘટાદિ શબ્દોનો ઘટાદિ અર્થ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ સંભવતો નથી. ‘કૃતકત્વ’ (કરાયેલાપણું) અને ‘અનિત્યત્વ’ વ્યવસ્થા રૂપે ભિન્ન છે. (=બોધમાં ભિન્નરૂપે ભાસે છે.) છતાં પણ બંને વચ્ચે તાદાત્મ્ય છે. (કેમકે કૃતક વસ્તુઓનું કૃતકત્વની જેમ અનિત્યત્વ સ્વરૂપ પણ છે.) તેથી બંને વચ્ચે અવિનાભાવ સિદ્ધ છે અને તેથી એકના જ્ઞાનથી બીજાનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે તો તાદાત્મ્ય

પાટનદહનપૂરણાદિદોષપ્રસંગઃ, તન્નાયમભ્યુપગમઃ શ્રેયાન્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યભ્યુપગમઃ, વસ્તુનઃ શબ્દોત્પત્તાવકૃતસંકેતસ્યાપિ પુંસઃ પ્રથમપનસદર્શને સતિ તચ્છબ્દોચ્ચારણપ્રસંગાત્ । શબ્દાચ્ચ વસ્તૂત્પત્તૌ વિશ્વસ્યાદરિદ્રતાપ્રસંગઃ, તત એવ કટકકુણ્ડલાદ્યુત્પત્તેઃ । તતઃ પ્રતિબંધાભાવાન્ શબ્દસ્યાર્થેન સહ નાન્તરીયકતાનિશ્ચયઃ । તદભાવાચ્ચ ન શબ્દાન્નિશ્ચિતાર્થપ્રતિપત્તિર્યુક્તાઃ અપિ ત્વનિર્વર્તિતશઙ્કત્વાદસ્તિ નવેતિ વિકલ્પિતાર્થપ્રતિપત્તિઃ । ન ચ વિકલ્પિતમુખ્યરૂપં વસ્ત્વસ્તિ યત્પ્રાપ્યં સત્ શબ્દસ્ય વિષયઃ સ્યાત્ । પ્રવર્તમાનસ્ય તુ પુરુષસ્યાર્થસ્ય પૃથિવ્યામમજ્જના-

અસિદ્ધ છે. તેથી તે સંબંધથી બે વચ્ચે અવિનાભાવ પણ અસિદ્ધ છે. વળી, જો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે તાદાત્મ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો ‘છરી’ શબ્દ બોલતાની સાથે જીભ કપાઈ જાય કે ‘અગ્નિ’ શબ્દના ઉચ્ચારમાત્રથી મુખ બળવા માટે, અને ‘પર્વત’ શબ્દ કહેતાની સાથે જ મુખ પૂરાઈ જાય. (કેમકે ‘છરી’ વગેરે શબ્દો ‘છરી’ વગેરે અર્થ સાથે તાદાત્મ્યથી જોડાયેલા છે, પરંતુ તેમ થતું નથી.) માટે શબ્દનો અર્થ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ સ્વીકારવો શ્રેયસ્કર નથી. તથૈવ, શબ્દનો અર્થ સાથે તદુત્પત્તિ સંબંધ પણ સ્વીકાર્ય નથી. વસ્તુમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો નથી. જો વસ્તુમાંથી શબ્દની ઉત્પત્તિ માનશો. તો જેને ફનસ (ફળવિશેષ)નો સંકેત ખબર નથી (‘‘આને ફનસ કહેવાય’’ એવું જ્ઞાન નથી) એવી વ્યક્તિ પણ પ્રથમવાર ફનસના દર્શન કરવાની સાથે ‘‘ફનસ’’શબ્દનો ઉચ્ચાર કરશે. તેમ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. (જો વસ્તુના પ્રથમ દર્શનની સાથે જ વસ્તુના શબ્દનો ઉચ્ચાર સંભવિત હોય, તો વસ્તુ અને શબ્દ વચ્ચે તદુત્પત્તિસંબંધ માન્ય થાય.) અથવા જો શબ્દમાંથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો આ જગતની ગરીબી કાયમ માટે હટી જાય. કેમકે ‘‘સુવર્ણવલય’’, ‘‘કુંડળ’’ વગેરે શબ્દો બોલતાની સાથે જ જાદુઈ ચિરાગની જેમ ટપોટપ તે તે સુવર્ણવલયાદિ વસ્તુ હાજર થઈ જાય, પણ આ પ્રમાણે થતું દેખાતું નથી. તેથી શબ્દમાંથી અર્થની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ છે. તેથી તે રૂપે પણ તદુત્પત્તિ સંબંધ અસિદ્ધ છે. આમ, તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ બેમાંથી એકપણ સંબંધ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વિદ્યમાન નથી. તેથી શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા અવિનાભાવ નક્કી થઈ શકતો નથી અને આ અવિનાભાવના નિશ્ચયના અભાવમાં શબ્દથી નિશ્ચિત અર્થની પ્રતિપત્તિ (=બોધ) સંભવતી નથી. બલકે, શંકાનું નિવારણ થતું ન હોવાથી, ‘‘તે હશે કે નહિ’’ એવા વિકલ્પિત અર્થનું જ જ્ઞાન થાય છે. (‘ઘટ’ શબ્દોચ્ચારથી ‘ઘડો છે જ’ એવો નિશ્ચય નથી થતો, પણ આ વક્તા ઘટ શબ્દ બોલે છે, તો ‘‘શું જગતમાં ઘટ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહીં,’’ એવો શંકાસ્પદ બોધ જ થાય) અને જેમાં ઉભયરૂપ (અસ્તિત્વરૂપ અને નાસ્તિત્વરૂપ) વિકલ્પિત હોય તેવી કોઈ વસ્તુ વાસ્તવમાં છે જ નહીં. કેમકે વસ્તુમાત્ર સત્ હોવાથી એકમાત્ર અસ્તિત્વરૂપવાળી જ છે. આમ, શબ્દના વિષય તરીકે કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી.

શંકા : આમ તો, વક્તા જે જે વસ્તુનો શબ્દોચ્ચાર કરે, શ્રોતાને તે તે વસ્તુ ઉભયરૂપ વિકલ્પિત જ જ્ઞાત થશે અને તેવી વસ્તુ તો છે જ નહીં. તેથી શ્રોતાને તે તે વસ્તુના અભાવનો નિશ્ચય થશે. તેથી શ્રોતા ક્યારેય પણ સાંભળેલી વસ્તુ અંગે પ્રવૃત્તિ કરશે જ નહીં, કેમકે તેને માટે તો તે વસ્તુ અસત્ છે.

સમાધાન : અલબત્ત, શબ્દશ્રવણથી તો વિકલ્પિત ઉભયરૂપવાળી વસ્તુનો જ બોધ થાય, અને તે રૂપે વસ્તુનો અભાવ જ છે, છતાં પણ તે વસ્તુમાં પ્રવૃત્ત થતા પુરુષ માટે કંઈ તે વસ્તુ પૃથ્વીમાં ડૂબી જતી

દવશ્યમન્યત્ જ્ઞાનાન્તરં તત્પ્રતિપત્તિનિમિત્તભૂતમુત્પદ્યતે, યતઃ સોઽવાપ્યત્ इति શાબ્દજ્ઞાનસ્ય વિષય-
વત્ત્વાભાવ इति” । (૪) તદેતદ્યુક્તમવગન્તવ્યં, વિષયવત્ત્વાભાવાસિદ્ધેઃ । પરોક્ષસ્ય તદ્વિષય-
ત્વાત્ । યત્પુનરુક્તં - ‘નૈવાર્થેન સહ શબ્દસ્ય નાન્તરીયકતાનિશ્ચયોઽસ્તિ, પ્રતિબન્ધાભાવાત્, તાદાત્મ્ય-
તદુત્પત્ત્યનુપપત્તેરિતિ’ । તદસમીચીનમ્ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણેન પ્રતિબન્ધાન્તરેણ નાન્તરીયકતા-
નિશ્ચયોપપત્તેઃ । શબ્દો હિ વિવક્ષિતબાહ્યવસ્તુવાચકસ્વભાવતયા તન્નાન્તરીયકઃ તતશ્ચ શબ્દા-

નથી-તે વસ્તુનો અભાવ થઈ જતો નથી, પણ તે વસ્તુ ઉપલબ્ધ થાય જ છે. શબ્દની વસ્તુની ઉપલબ્ધિમાં કારણતા નથી, એ તો ઉપરની ચર્ચાથી સિદ્ધ થાય છે, છતાં શબ્દશ્રવણ પછી પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષને અર્થની ઉપલબ્ધિ પણ થાય છે. માટે માનવું જ પડશે કે ત્યાં તે વસ્તુની ઉપલબ્ધિ=જ્ઞાનમાં કારણભૂત જ્ઞાનાન્તર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ્ઞાનાન્તરથી જ વસ્તુ ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે શાબ્દજ્ઞાન વિષયવત્તાના અભાવવાળું=નિર્વિષય હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી.

※ શાબ્દજ્ઞાનની વિષયવત્તાની અને પ્રમાણતાની સિદ્ધિ ※

(૪) જૈન : બૌદ્ધની આ દલીલ યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે “શાબ્દજ્ઞાન વિષયવત્તાના અભાવવાળું છે-નિર્વિષય છે” એવું કથન સત્યથી વેગળું છે. કારણ કે પરોક્ષ વસ્તુઓ શાબ્દજ્ઞાનના વિષય છે જ. (બધા જ પરોક્ષ અર્થો માત્ર અનુમાનગમ્ય જ છે તેવો સિદ્ધાંત પ્રમાણસિદ્ધ નથી. પરોક્ષ અર્થોમાં પણ જેટલા પદાર્થો પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણસિદ્ધ અર્થ સાથે વ્યાપ્તિ ધરાવતા હોય, અને જેઓના વિના સિદ્ધ અર્થ અન્યથાઅનુપપન્ન બનતો હોય, તેવા જ અર્થો અનુમાનયોગ્ય બને, બાકીના પરોક્ષ અર્થો અનુમાનગમ્ય નથી. વળી, અર્થોની પ્રત્યક્ષતા કે પરોક્ષતા નિશ્ચિત નથી પણ તે તે પ્રમાણના અપેક્ષાએ તે તે દેશકાળને આશ્રયીને વસ્તુ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ બને છે. વળી, સત્ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ આદિ સર્વે પ્રમાણોના વિષય બનવા સમર્થ છે. જે વખતે જેવા પ્રકારના પ્રતિભાસનો તે વિષય બને, તેવા પ્રકારના પ્રમાણનો વિષય બને. દા.ત. પર્વત પર રહેલો અગ્નિ ત્યાં રહેલી વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય બને. દૂર રહેલી માત્ર ધૂમાડાને જોઈ શક્તી વ્યક્તિ માટે અનુમાનનો વિષય બને અને આ બેમાંથી એક વ્યક્તિ બોલે કે ‘પર્વત પર અગ્નિ છે’ ત્યારે અંધ જેવી વ્યક્તિ કે જેણે અગ્નિ અને ધૂમાડો આ બંનેને જોયા નથી, તેના શાબ્દબોધનો વિષય બને. તેથી વિષયના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે વિભાગ કરી, વિષયના પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે જ પ્રમાણ સ્વીકારવા અને શાબ્દપ્રમાણને નિર્વિષય જાહેર કરવું વ્યાજબી નથી.)

બૌદ્ધ :- શબ્દનો અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ બેમાંથી એક પણ પ્રકારનો સંબંધ ઘટતો નથી. આમ, સંબંધનાં અભાવમાં શબ્દનો અર્થ સાથે અવિનાભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહીં અને તેના અભાવમાં શબ્દથી નિશ્ચિત અર્થનો બોધ શી રીતે થશે ?

સમાધાન :- તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ આ બે જ સંબંધથી અવિનાભાવનો નિશ્ચય થાય તેવું ક્યાંથી લાવ્યા ? શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે જે વાચ્યવાચકભાવસંબંધ છે, તે સંબંધથી બંને વચ્ચેના અવિનાભાવની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. ઘટાદિ વાચક શબ્દ તે-તે બાહ્યાર્થના વાચક બનવાના સ્વભાવવાળા છે તેથી જ્યારે ‘ઘટ’ વગેરે શબ્દ બોલાય છે, ત્યારે જગતમાં ઘટાદિ તે-તે વસ્તુ હોય જ છે. (ઘટાદિ બાહ્યાર્થનો જો

નિઃશંકિતાબાધિતાર્થપ્રતિપત્તૌ નાતોઽસ્તિ નવેતિ વિકલ્પિતાર્થપ્રતિપત્તિઃ, યેન વિકલ્પિતસ્યાભાવા-
ત્તદપ્રાપયત્ શાબ્દં જ્ઞાનમવિષયં ભવેત્ । (૫) સ્યાદેતત્, યદિ વાસ્તવઃ સંબન્ધોઽર્થેઃ સહ શબ્દાનાં
તર્હિ કિમિદાનીં સંકેતેન ?, સ હિ સંબન્ધો યતોઽર્થપ્રતીતિઃ, સ ચેદ્વાસ્તવો નિરર્થકઃ સંકેતઃ,
તમન્તરેણાપિ તત્ એવાર્થપ્રતીતિસિદ્ધેઃ । નહિ પ્રદીપઃ સ્વપ્રકાશ્યપ્રકાશને સંકેતમપેક્ષતે इति ।
નૈષ દોષઃ, યતો ન સમ્બન્ધો વિદ્યમાન इत्यેતાવતૈવાર્થપ્રતીતિનિબન્ધનં, કિંતુ સ્વાત્મજ્ઞાનસહકારી, સ
પ્રદીપવદેવ, તથાહિ-યથા પ્રદીપઃ, સ્વાત્મદર્શનસહકારી સન્ રૂપપ્રકાશનસ્વભાવઃ, તતોઽસતિ
ચક્ષુષિ ન પ્રકાશયતિ, સ્વાત્મદર્શનસહકાર્યભાવાત્, તથા સંબન્ધોઽપિ સ્વાત્મજ્ઞાનસાપેક્ષઃ સન્
પ્રતીતિજનનસ્વભાવ इति ન સંકેતાદ્યભાવેઽર્થપ્રતીતિં જનયતિ, તદા સ્વાત્મજ્ઞાનસહકાર્યભાવાત્ ।

સર્વથા અભાવ હોય, તો ઘટાદિશબ્દનો ઘટાદિબાહ્યાર્થ વાચકસ્વભાવ અનુપપન્ન બને.) આમ, નિશ્ચિત
શબ્દનો નિશ્ચિત અર્થ સાથે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ દ્વારા અવિનાભાવ છે. તેથી શબ્દથી નિઃશંકિત અને
અબાધિત અર્થનો બોધ થાય જ છે. તેથી તમે (બૌદ્ધે) જે કહ્યું કે, “શબ્દથી ‘તે હશે કે નહિ’ તેવા
વિકલ્પિત અર્થની જ પ્રતિપત્તિ થાય છે.” એ વાત ખોટી ઠરે છે અને ‘વિકલ્પિત અર્થનો અભાવ
હોવાથી શાબ્દજ્ઞાન નિર્વિષય છે’ તેવી વાત પણ પોકળ ઠરે છે.

※ સંકેતની આવશ્યકતા ※

(૫) શંકા :- જો શબ્દનો અર્થ સાથેનો આ વાચ્યવાચકસંબંધ વાસ્તવિક હોય અને તે સંબંધમાત્રથી
અર્થની પ્રતીતિ થતી હોય, તો સંકેતથી સર્વુ. કેમકે સંકેતના અભાવમાં પણ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ રહ્યો જ છે. આ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ જ અર્થની પ્રતીતિમાં સમર્થ હોય, તો
તેને અર્થની પ્રતીતિમાં સંકેતની કોઈ અપેક્ષા નથી. દીવો કંઈ પોતાના પ્રકાશ્ય (=પ્રકાશિત થવા યોગ્ય
'ઘટ' આદિ વસ્તુ)નો પ્રકાશ કરવામાં સંકેતની અપેક્ષા રાખતો નથી. પણ સંકેતથી નિરપેક્ષપણે જ
સ્વપ્રકાશ્યને પ્રકાશે છે. પણ લોકમાં તે તે શબ્દના તે તે અર્થમાં સંકેતના જ્ઞાન વિના તે-તે શબ્દથી તે-તે
અર્થનો બોધ થતો દેખાતો નથી અને સંકેતથી જ અર્થનો બોધ થતો હોય, તો નિરર્થક એવા વાચ્યવાચકભાવ
સંબંધથી સર્વુ.

સમાધાન :- અહીં તમે બતાવી તેવી આપત્તિ નથી. સંબંધ પોતાની હાજરીમાત્રથી અર્થની પ્રતીતિમાં
કારણ બનતો નથી. પરંતુ શ્રોતામાં રહેલા પોતાના=સંબંધના જ્ઞાનનો સહકાર રાખીને જ કારણ બને
છે. જેમ દીવો દર્શકમાં રહેલા પોતાના દર્શનરૂપ સહકારીને સાથે રાખીને જ ઘટાદિ બાહ્યાર્થનો પ્રકાશ
કરવાના સ્વભાવવાળો છે. તેથી દીવાની હાજરી હોવા છતાં આંખના અભાવમાં દીવો કોઈપણ વસ્તુ
દેખાડી શકતો નથી. કેમકે ત્યાં દીવાના દર્શનરૂપ સહકારીની ગેરહાજરી છે. (જે દીવાને જોવા સમર્થ
છે, તે જ દીવાથી પ્રકાશ્ય વસ્તુને જોઈ શકે છે.) તેમ જે વ્યક્તિને શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના નિશ્ચિત
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો ખ્યાલ હોય તે જ વ્યક્તિને એ સંબંધ નિશ્ચિત અર્થની પ્રતીતિમાં હેતુ બને.
કેમકે સંબંધ પણ શ્રોતાગત સંબંધજ્ઞાનને સાપેક્ષ રહીને જ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ છે. તેથી આ
સંબંધ વાસ્તવિક હોવા છતાં સંકેત વગેરેના અભાવમાં અર્થની પ્રતીતિ કરાવતો નથી. કેમકે સંકેત
વગેરેના અભાવમાં આ વાચ્યવાચકસંબંધના સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ સહકારીનો અભાવ હોય છે. ટૂંકમાં,

તત્સ્વાત્મજ્ઞાનં હિ તદાઽઽવરણક્ષયક્ષયોપશમાભ્યાં, તૌ ચ ક્ષયક્ષયોપશમૌ સંકેતતપશ્ચરણભાવના-
દિજન્યૌ, અત એવ કદાચિત્સંકેતાભાવેઽપિ કૈષાઞ્ચિત્ તપશ્ચરણભાવનાદિભ્યઃ સમુત્પન્નતજ્ઞાના-
ઽઽવરણકર્મ્મક્ષયક્ષયોપશમભાવાનાં શબ્દાદર્થાઞ્ચ કેવલાદપ્યવૈપરીત્યેન વાચ્યવાચકભાવ-
સંબન્ધાવગમો ભવતિ । (૬) તથા સર્વ એવ સર્વજ્ઞાઃ સુમેરુજમ્બૂદ્વીપાદીનર્થાન્ પ્રતિપદ્યમાના-
સ્તચ્છબ્દવાચ્યાનેવ પ્રતિપદ્યન્તે, તૈરેવ તથાપ્રરૂપણાત્, અન્યૈરેવં પ્રરૂપિતા ઇતિ તૈરપિ તથાપ્રરૂપિતા
ઇતિ ચેત્ ? તેષામપિ તથાપ્રરૂપણે કો હેતુરિતિ વાચ્યં ? તદન્યૈરેવં પ્રરૂપણાદિતિ ચેત્, નન્વત્રાપિ

શબ્દથી અર્થની નિશ્ચિત પ્રતિપત્તિમાં વાચ્યવાચકભાવસંબંધ નિયામક છે. વાચ્યવાચકસંબંધની આ નિયામકતા એ સંબંધના સ્વરૂપના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે અને એ સંબંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંકેત વગેરેથી થાય છે.

શંકા :- ઘણીવાર સંકેત વિના પણ શબ્દથી અવિપરીતપણે અર્થની પ્રતીતિ થતી દેખાય છે. માટે સંકેતની આવશ્યકતા નથી.

સમાધાન :- અહીં વસ્તુતત્ત્વ આ છે - વાચ્યવાચકભાવસંબંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જ્ઞાનવરણકર્મના ક્ષયથી કે ક્ષયોપશમથી થાય છે. આ ક્ષય કે ક્ષયોપશમ કાં તો (૧) સંકેતથી થાય અથવા (૨) તપથી થાય કે પછી (૩) ચારિત્રથી થાય અથવા (૪) ભાવના વગેરેથી થાય. કેટલાકને તપ, સંયમ અને ભાવના વગેરેથી તે જ્ઞાનવરણકર્મનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ થાય છે. તેથી સંકેતના અભાવમાં પણ માત્ર શબ્દ કે માત્ર અર્થથી જ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનું જ્ઞાન અવિપરીતપણે થાય છે. (શંકા :- જો આમ સંકેત વિના પણ અન્ય સાધનથી સંબંધના સ્વરૂપનો બોધ થતો હોય, તો સંકેતથી સર્થું.

સમાધાન :- એમ સંકેતને તગેડી મૂકાય તેમ નથી, કેમકે બધા જીવોને કંઈ તપ વગેરે અન્ય સાધનો પ્રાપ્ત થયા નથી. વળી, અન્ય સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે પણ સંકેતની જરૂર તો છે જ. વળી, કારણભેદે કાર્યભેદ માન્ય છે. દા.ત. કાષ્ઠરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ જુદો, ચક્રમક પથ્થરથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ જુદો. તેથી અગ્નિ પ્રત્યે કાષ્ઠ, ચક્રમક વગેરે કારણો માન્ય છે, તેમ સંકેત વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષયોપશમ આદિરૂપ અને તેથી સંબંધના બોધરૂપ કાર્યમાં ભેદ માનવો જોઈએ અને સંકેત વગેરે સ્વસ્વજન્યકાર્યના અવ્યભિચારી કારણો છે જ. તેથી સંકેત વગેરે બધાને જ સંબંધના બોધમાં સ્વતંત્ર કારણ માનવા રહ્યા. તેથી સંકેત પણ આવશ્યક જ છે.)

✽ વાચ્યવાચકભાવની અનાદિસિદ્ધતા ✽

(૬) વળી બધા જ સર્વજ્ઞો સુમેરુ, જમ્બૂદ્વીપ વગેરે અર્થોનો બોધ કરે છે ત્યારે તે બધાને ‘સુમેરુ’ ‘જમ્બૂદ્વીપ’ વગેરે શબ્દોથી વાચ્ય તરીકે જ સ્વીકારે છે. કેમકે તે સર્વજ્ઞો તે તે અર્થોની પ્રરૂપણા ‘સુમેરુ’ વગેરે તે તે શબ્દોથી જ કરે છે.

બોધ :- અન્યોએ આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરી હોવાથી જ સર્વજ્ઞોએ પણ આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરી છે, નહીં કે સુમેરુ વગેરે અર્થો સુમેરુ વગેરે શબ્દોથી વાચ્ય તરીકે જ જ્ઞાત થયા હોવાથી એવી પ્રરૂપણા કરી છે.

સમાધાન :- બીજાઓએ ‘સુમેરુ’ વગેરેને ‘સુમેરુ’ વગેરે શબ્દોથી જ કેમ દર્શાવ્યા ?

સ એવ પ્રસન્ન, સમાધિરપિ સ એવેતિ ચેત્ ? ન, સુમેર્વાદ્યર્થાનાં તદભિધાયકાનાં ચ શબ્દાનાં વાસ્તવસંબંધસિદ્ધિપ્રસંગાત્, કલ્પાન્તરવર્તિભિરપિ સર્વજ્ઞેસ્તેષામર્થાનાં સુમેર્વાદિશબ્દવાચ્યતયા પ્રરૂપણાત્ । અનાદિત્વાત્ સંસારસ્ય કદાચિત્ કૈશ્ચિદન્યથાપિ સા પ્રરૂપણા કૃતા ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? ન, અતીન્દ્રિયત્વેનાત્ર પ્રમાણાભાવાત્ । તૈરપિ તથૈવ સા પ્રરૂપણા કૃતેત્યત્રાપિ પ્રમાણાભાવઃ સમાન એવેતિ ચેત્ ? તદયુક્તમ્, શાક્યમુનિના હિ તાવદિદાનીં સુમેર્વાદ્યર્થઃ સુમેર્વાદિશબ્દેન પ્રરૂપિતઃ, ન ચ સુમેર્વાદૌ સુમેર્વાદિશબ્દપ્રયોગઃ સંકેતદ્વારેણાપ્યતત્સ્વભાવત્વે તયોર્ભવતિ,

બૌદ્ધ :- તેમનાથી પણ અન્યોએ એ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરી છે માટે.

સમાધાન :- આ ઉત્તરમાં તો ફરીથી એ જ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો કે, એ અન્યોએ પણ શા માટે આ પ્રમાણે જ પ્રરૂપણા કરી ?

બૌદ્ધ :- અમારું ફરીથી આ જ સમાધાન છે કે, ‘તેઓથી પણ અન્યોએ આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરી હોવાથી તે અન્યોએ પણ આ જ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરી.

સમાધાન :- ના, એમ ન કહેશો. કેમકે તો તો, સુમેરુ વગેરે અર્થો અને તેના વાચકશબ્દો વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધની સિદ્ધિનો પ્રસંગ આવશે. કેમકે આ સર્વજ્ઞની પૂર્વના, તેઓની પૂર્વના એમ બધાએ એકસરખી પ્રરૂપણા કરી, તો પૂર્વ-પૂર્વકાળ તરફ આગળ વધતા ત્યાં આવીને અટકશે કે, ‘આ કલ્પ=યુગની આદિના અન્યોએ આવી પ્રરૂપણા કેમ કરી ?’ તેના ઉત્તરમાં ‘આમ, અન્યકલ્પમાં રહેલા બધા જ સર્વજ્ઞોએ પણ સુમેરુવગેરે અર્થોની સુમેરુવગેરે શબ્દોથી પ્રરૂપણા કરી હોવાથી શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ સિદ્ધ થશે.

બૌદ્ધ :- સંસાર અનાદિનો છે. તેથી એમાં અનન્તા કલ્પો અને અનન્તા તીર્થંકરો થઈ ગયા. તેમાંથી કેટલાક તીર્થંકરોએ અન્યથા પણ પ્રરૂપણા કરી હોય, તેમ સંભવે છે તેથી શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ અનાદિસિદ્ધ વાસ્તવિક સિદ્ધ થતો નથી.

સમાધાન :- ‘કેટલાક તીર્થંકરોએ અન્યથા પ્રરૂપણા કરી હોય’ તેમ કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. કેમકે આ કથન આપણા જેવા અલ્પજ્ઞો માટે અતીન્દ્રિય છે.

બૌદ્ધ :- ‘તે બધા સર્વજ્ઞોએ તે જ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરી છે’ તેમ કહેવામાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી. કેમકે આ કથન પણ અતીન્દ્રિયવિષયક છે. આમ, આ આપત્તિ તો ઉભયત્ર સમાન છે.

સમાધાન :- એમ નથી. તમને માન્ય સર્વજ્ઞ શાક્યમુનિએ=બુદ્ધે, વર્તમાનમાં સુમેરુવગેરે અર્થો ‘સુમેરુ’શબ્દથી પ્રરૂપ્યા છે, તે તો તમને માન્ય છે જ. હવે એમ તો બને જ નહીં કે સંકેત દ્વારા પણ સુમેરુઅર્થનો સુમેરુશબ્દવાચ્યસ્વભાવ ન હોય, અર્થાત્ સુમેરુઅર્થ સુમેરુ શબ્દથી વાચ્ય ન હોય, અને સુમેરુશબ્દનો સુમેરુઅર્થ વાચકસ્વભાવ ન હોય, અર્થાત્ ‘સુમેરુશબ્દ સુમેરુઅર્થનો વાચક ન હોય, તો પણ સુમેરુઅર્થ માટે સુમેરુશબ્દનો પ્રયોગ થાય. (કેમકે શબ્દ અને અર્થના તેવા નિશ્ચિતસ્વભાવરૂપ નિયામક વિના નિશ્ચિત સંકેત પણ સંભવી શકે નહીં અને યથાકથંચિદ્ સંકેત આદિ કરવામાં તો ઘણા

તત્સ્વભાવાભ્યુપગમે ચ સિદ્ધં નઃ સમીહિતં, તત્સમાનપરિણામસ્ય પ્રવાહતોઽનાદિકત્વાત્, તત્રૈવ ચ તત્સ્વભાવતયા સંબન્ધાભ્યુપગમાત્, इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमन्यथाऽनाद्यनन्तत्वात् संसारस्य कदाचिदन्यतोऽपि धूमादीनां भावो भविष्यतीति व्यभिचारचोदनं धूमधूमध्वजादिष्वपि समान-मित्यलं प्रसङ्गेन । (७) ननु यदि वास्तवसंबन्धोपेतत्वादेते शब्दास्तात्त्विकार्थाभिधायिनस्तर्हि दर्शनान्तरभिन्नेष्वर्थेषु तेषां प्रवृत्तिर्न घटेत परस्परविरोधित्वेन तथाभूतानामर्थानामसंभवात्, तथातीतेऽनुत्पन्ने चार्थे प्रवृत्तिर्न स्यात्, तयोरसंभवात्, न च स्यात् कस्याश्चिदपि वाचो मिथ्या-

દોષો સંભવે છે.) અને જો, શબ્દનો તથાવાચકસ્વભાવ અને અર્થનો તથાવાચ્યસ્વભાવ સ્વીકારશો, તો તમે અમારા પંથમાં ભળી જશો. કેમકે અમારા સમીહિતની જ સિદ્ધિ કરશો. તે આ પ્રમાણે - જેમ વર્તમાનમાં સુમેરુઅર્થનો સુમેરુ શબ્દવાચ્યસ્વભાવ છે=પરિણામ છે. તેમ ભૂતકાળમાં પણ હતો. તે જ પ્રમાણે સુમેરુશબ્દનો જેમ વર્તમાનમાં સુમેરુઅર્થવાચક સ્વભાવ છે તેમ ભૂતકાળમાં પણ હતો. આમ, આ સમાન સ્વભાવ=પરિણામ પ્રવાહથી અનાદિકાળથી સિદ્ધ થાય છે. આમ, અર્થ અને શબ્દમાં પરસ્પર વાચ્યવાચકસ્વભાવ હોવાથી જ તે બે વચ્ચે તેવો સંબંધ સ્વીકાર્યો છે. તેથી ‘સુમેરુવગેરે અર્થ અને સુમેરુવગેરે શબ્દવચ્ચે અનાદિસિદ્ધ વાસ્તવ સંબંધ માનવામાં પ્રમાણ નથી’ તેમ ન કહેવું અને વર્તમાનકાલના સ્વભાવ અને સંબંધને કારણે અનાદિકાલથી તેમ જ છે એમ અંગીકાર કરવું, નહીંતર તો, અનાદિઅનન્ત સંસારમાં ક્યારેક અગ્નિ વિના પણ અન્યતઃ ધૂમાડાની હાજરી સંભવી શકતી હોવાથી ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચેના સંબંધમાં પણ સમાનતયા વ્યભિચાર આપી શકાશે અને આમ અનુમાનપ્રમાણને પણ અપ્રમાણ તરીકે જાહેર કરવું પડશે. માટે વર્તમાનમાં શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે રહેલા તેવા અવ્યભિચારી સંબંધને અનાદિસિદ્ધ વાસ્તવિક માનો અને તેના દ્વારા શબ્દપ્રમાણથી પણ નિશ્ચિત બોધ થાય છે તેમ સ્વીકારો. અસ્તુ... પ્રસંગથી સર્યું.

※ મુખાભાષાશબ્દની અર્થવિકલતા ※

(૭) બૌદ્ધ :- જો, આમ વાસ્તવસંબંધથી યુક્ત હોવાના કારણે શબ્દો તાત્ત્વિક અર્થના વાચક હોય, તો (૧) આ શબ્દો તમારા દર્શનથી ભિન્ન એવા બૌદ્ધાદિદર્શનોને માન્ય અર્થોમાં પ્રવૃત્ત થવા ન જોઈએ, કેમકે તમારે મન એ અર્થો તાત્ત્વિક નથી પણ મિથ્યા છે. કારણ કે પરદર્શનના તે અર્થો તમારા અર્થ સાથે વિરોધ ધરાવતા હોવાથી, તે અર્થો સંભવતા નથી. (એક શબ્દ બે ભિન્નદર્શનના બે વિરુદ્ધ અર્થનો વાચક હોય, અને બંને અર્થ તાત્ત્વિક હોય, તેમ તો સંભવે જ નહીં. અન્યથા પરદર્શનને મિથ્યાદર્શન કહી જ ન શકાય, અને બંને દર્શન અધુરા સિદ્ધ થાય અને જો એક અર્થ મિથ્યા હોય, તો પરદર્શનસંમત અર્થ જ મિથ્યા હોવો જોઈએ, અન્યથા સ્વદર્શન મિથ્યાદર્શન અને પરદર્શન સમ્યગ્દર્શન એવી વિપરીત માન્યતા ઉભી થાય.) વળી, (૨) ભૂતકાલીન અને અનાગત અર્થો અંગે શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થવી ન જોઈએ. કેમકે એ અર્થો નષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવાથી અસત્ છે. જ્યારે શબ્દથી અભિધેય અર્થ સત્ = તાત્ત્વિક જ ઈષ્ટ છે. તથા (૩) કોઈની પણ વાણી ક્યારેય મિથ્યારૂપ નહીં બને, કેમકે વાણીમાત્ર સદ્-

ર્થતા, સદ્ભૂતાર્થમન્તરેણ તસ્યાઃ પ્રવૃત્તેરેવાનુપપદ્યમાનત્વાદિતિ । અત્રોચ્યતે, દ્વિવિધા હિ શબ્દાઃ મૃષાભાષાવર્ગગોપાદાનાઃ સત્યભાષાવર્ગગોપાદાનાશ્ચ, તત્ર યે મૃષાવર્ગગોપાદાનાઃ સ્વસ્વનિમિત્ત-વૈચિત્ર્યવશાત્ પ્રધાનપરિણામરૂપં જગત્, ईश्वरेण कृतं जगत् इत्येवं नानारूपास्तेऽनर्थका एवाभ्युपगम्यन्ते, ते हि वन्ध्याऽबला इव तदर्थप्राप्त्यादिप्रसवविकलाः, केवलं तथाविधसंवेदन-भोगमात्रफला इति न तैर्व्यभिचारः, यथा प्रमाणादितरस्य स्वरूपविषयादिपर्यालोचनया स्व-तत्त्वावसायस्तथा सत्यभाषावર્गगોपાદાનેભ્યોઽપિ જીવાદિવસ્તુવાચકેભ્યઃ શબ્દેભ્યસ્તેષાં મૃષાભાષાવર્ગગોપાદાનાનાં શબ્દાનાં સ્વરૂપવિશેષાવસાયો ભવતિ, તથાહિ-દૃશ્યન્ત એવ કેચિદ્વિમલમતયઃ શ્રવણમાત્રાદપિ મિથ્યાર્થત્વાદિલક્ષણં યાથાત્મ્યમવધારયન્તઃ શબ્દાનામિતિ । (૮) અતીતાજાતયોશ્ચ વર્તમાનરૂપતયાભિધાયકઃ શબ્દોઽનર્થક એવેષ્યતે इति न किञ्चिन्नः क्षुण्णं,

ભૂતાર્થમાં જ પ્રવૃત્ત થતી હોવાથી મિથ્યા અર્થમાં તેની પ્રવૃત્તિ જ અસંગત છે.

જૈન :- આ ત્રણે આપત્તિઓનું સમાધાન અમારી પાસે મૌજુદ છે. (૧) શબ્દો બે પ્રકારના છે. (૧) મૃષાભાષાવર્ગગોપાદાન ઉપાદાનમાંથી બનેલા અને (૨) સત્યભાષાવર્ગગોપાદાનમાંથી સર્જાયેલા. તેમાં મૃષાભાષાવર્ગગોપાદાન ઉપાદાનવાળા શબ્દો પોતપોતાના નિમિત્તોની વિચિત્રતાના કારણે ‘પ્રધાન = પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ આ જગત છે’ (સાંખ્ય), ‘ઈશ્વરે સર્જેલું આ જગત છે’ (= વૈશેષિક વગેરે.) ઇત્યાદિ અનેક સ્વરૂપવાળા છે અને અનર્થક તરીકે જ અમારે સ્વીકૃત છે. આ શબ્દો વન્ધ્યાની જેમ પોતાના અર્થની પ્રાપ્તિઆદિરૂપ પ્રસવથી = ફળથી રહિત છે અને તેવા પ્રકારના સંવેદનરૂપ ભોગમાત્ર ફળવાળા છે. અર્થાત્ તે શબ્દોથી જ્ઞાન થાય છે, પણ બાહ્યાર્થ પ્રાપ્ત થવા અંગે અસમર્થ છે. આમ, આ શબ્દોનો અર્થ સાથે વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધ જ નથી. તેથી એ શબ્દોથી નિશ્ચિત અર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પણ, દોષ નથી. વ્યભિચાર નથી. કેમકે અમે વાચ્યવાચકભાવસંબંધથી યુક્ત શબ્દોને જ તાત્વિકઅર્થના અભિધાયક કહ્યા છે.

શંકા :- ‘આ શબ્દો મૃષાભાષાવર્ગગોપાદાન ઉપાદાનવાળા હોવાથી નિરર્થક છે.’ તેવો બોધ શી રીતે થાય ?

સમાધાન :- જેમ પ્રમાણથી જ અપ્રમાણના સ્વરૂપ, વિષય વગેરેની વિચારણા થાય છે અને તેના દ્વારા અપ્રમાણના સ્વરૂપનો બોધ થાય છે. (અપ્રમાણ જેમ વસ્તુના જ્ઞાનમાં સમર્થ નથી તેમ પોતાની અપ્રમાણતાના જ્ઞાનમાં પણ સમર્થ નથી. અપ્રમાણની અપ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ પ્રમાણ દ્વારા જ થાય છે.) તેમ, સત્યભાષાવર્ગગોપાદાન ઉપાદાનવાળા જીવ વગેરે વસ્તુવાચક શબ્દોથી જ મૃષાભાષાવર્ગગોપાદાન ઉપાદાનવાળા શબ્દોના સ્વરૂપવિશેષનો બોધ થાય છે. દેખાય છે કે, કેટલાક વિમલબુદ્ધિવાળાઓ સાંભળવામાત્રથી શબ્દોનું મિથ્યાર્થવાચકપણું ઇત્યાદિ યથાર્થસ્વરૂપ સમજી લે છે.

✽ અતીતાદિ અર્થક શબ્દોની પ્રમાણતા ✽

(૮) (૨) જે શબ્દો અતીત અને અનુત્પન્ન અર્થોને વર્તમાન અર્થ તરીકે નિર્દેશે છે, તે શબ્દો પણ મૃષાભાષાવર્ગગોપાદાન ઉપાદાનવાળા હોવાથી, અનર્થક છે અને ‘આ શબ્દોનો અર્થ સાથે વાચ્યવાચકભાવ

યદા તુ તે અપિ વસ્તૂનિ અતીતાજાતરૂપતયાઽભિધત્તે તદા તદ્વિષયઃ સાર્વજ્ઞજ્ઞાનમિવ સદ્ભૂતાર્થવિષયત્વાત્ પ્રામાણ્યમશ્નુત એવ, અન્યથા અતીતકલ્પાન્તરવર્તિતપાર્શ્વાદિસર્વજ્ઞદેશના ભવિષ્યચ્છદ્ધુચક્રવર્ત્યાદિદેશના ચ સર્વથા નોપપદ્યેત, તેષામભાવેન તદ્વિષયજ્ઞાનતન્નિબન્ધશબ્દ-પ્રવૃત્ત્યયોગાત્ । (૧) સ્યાદેતત્-અનલે અનલશબ્દસ્તદભિધાનસ્વભાવતયા યમભિધેયપરિ-ણામમાશ્રિત્ય પ્રવર્તતે સ જલે નાસ્તિ, જલાનલયોરભેદ પ્રસજ્ઞાત્, પ્રવર્તતે ચ સંકેતવશાત્ જલે-ઽપ્યનલશબ્દસ્તત્કથં શબ્દાર્થયોર્વાસ્તવઃ સંબન્ધ ઉદ્ઘુષ્યત ઇતિ, તદ્યુક્તં, શબ્દસ્યાનેકશક્તિ-સમન્વિતતયા ઉક્તદોષાનુપપત્તેઃ, તથાહિ - નાનલશબ્દસ્ય અનલવસ્તુગતાભિધેયપરિણામાપેક્ષી તદભિધાન એવૈકઃ સ્વભાવઃ, અપિ તુ સમયાધાનતત્સ્મરણાપેક્ષિતયા વિલમ્બિતાદિપ્રતીતિનિબન્ધનં,

સંબંધ ન હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી' તેમ માનવામાં અમને કોઈ વાંધો આવતો નથી. જ્યારે તે શબ્દો અતીતઅર્થને અતીતરૂપે અને અનાગત અર્થને અનાગતરૂપે નિરૂપે છે. ત્યારે તે શબ્દનો વિષય સર્વજ્ઞજ્ઞાનના વિષયની જેમ સદ્ભૂતાર્થવિષયરૂપ હોવાથી તે શબ્દો પ્રમાણભૂત બને છે. અન્યથા 'અતીત કલ્પાન્તરમાં પાર્શ્વનાથ સર્વજ્ઞ થઈ ગયા' તેવી દેશના કે 'અનાગતકાળમાં શંખચક્રવર્તી થશે' તેવી દેશના ઉપપન્ન જ નહીં થાય. કેમકે અતીત અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓ અસત્ હોવાથી તે બધાનાં જ્ઞાનમાં અને એ જ્ઞાનથી બોલાતા શબ્દોમાં પ્રવૃત્તિ જ સંભવે નહીં. જે બૌદ્ધને પણ ઈષ્ટ નથી. તેથી માનવું જ રહ્યું કે, અતીતાદિ અર્થો અતીતાદિરૂપે સત્ છે અને તે રૂપે જ્ઞાન અને શબ્દના તાત્વિક વિષય બની શકે છે.

('કોઈની વાણી ક્યારેય મિથ્યારૂપ નહીં બને' તેવી ત્રીજી આપત્તિ પણ સંભવતી નથી. કેમકે મૃષાભાષાવર્ગજ્ઞારૂપ ઉપાદાનવાળા શબ્દો દ્વારા મિથ્યાવાણી સંભવી શકે છે.)

※ શબ્દની અનેકાર્થતાની ઉપપત્તિ ※

(૮) બૌદ્ધ :- 'અનલ'શબ્દ અનલ (= અગ્નિ) અર્થઅભિધાન = વાયકસ્વભાવવાળો છે. તેથી આ શબ્દ અનલઅર્થમાં જે અભિધેય પરિણામને આશ્રયી પ્રવર્તે છે, તે અભિધેયપરિણામ 'જળ'અર્થમાં નથી. જો જળ-અનલ (= અગ્નિ)નો સમાન વાચ્ય પરિણામ માનો, તો જળ અને અનલને એક જ માનવાનો-અભિન્ન માનવાનો પ્રસંગ આવે, જે ઈષ્ટ નથી. તેથી 'અનલ' શબ્દનો પ્રયોગ જળઅર્થમાં થવો જોઈએ નહીં, પરંતુ દેખાય જ છે કે સંકેતના કારણે જળઅર્થમાં પણ અનલ શબ્દ વપરાય છે તેથી નક્કી થાય છે કે, શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ નથી.

જૈન :- તમારી વાત આવકાર્ય નથી. કેમકે શબ્દ અનેક શક્તિઓથી સભર હોવાથી તમે કહેલો દોષ પણ માંડી શકે તેમ નથી. તથાહિ-'અનલ'શબ્દનો અનલવસ્તુમાં રહેલા અભિધેય પરિણામની અપેક્ષાવાળો માત્ર અનલવાચક એક જ સ્વભાવ છે તેમ નથી. પરંતુ જળવસ્તુમાં રહેલ વાચ્યપરિણામની અપેક્ષાવાળો જળવાચકસ્વભાવ પણ છે જ. અલબત્ત, અનલશબ્દથી જળની પ્રતીતિ દીર્ઘસ્મૃતિ આદિના કારણે વિલમ્બિત થાય છે, પણ નથી જ થતી એવું દેખાતું નથી. ('અનલ'શબ્દના શ્રવણથી તે શબ્દનો અભ્યાસ આદિના કારણે અનલવસ્તુમાં રહેલા વાચ્યપરિણામની અપેક્ષાવાળો અનલવાચકસ્વભાવ

જલવસ્તુગતાભિધેયપરિણામાપેક્ષી તદભિધાનસ્વભાવોઽપિ, તથા તતસ્તસ્યાપિ પ્રતીતેઃ, અન્યથા તતસ્તથા તત્પ્રતીત્યભાવપ્રસંગાત્ । (૧૦) નનુ યદ્યેતે શબ્દાઃ તત્ત્વતો વસ્તુવિષયાસ્તત્કથં ચક્ષુરાદીન્દ્રિયસમુત્થબુદ્ધાવિવ શાબ્દે જ્ઞાને તસ્ય વસ્તુનો ન પ્રતિભાસઃ, ચક્ષુરાદીન્દ્રિયગમ્યમેવ હિ વસ્તુ નેતરત્, તસ્યૈવાર્થક્રિયાસમર્થત્વાત્, વસ્તુનશ્ચ તલ્લક્ષણત્વાત્, ન ચ તત્ શાબ્દે જ્ઞાને પ્રતિભાસતે, તસ્માદવસ્તુવિષયા એતે શબ્દાઃ । તથા ચાત્રા પ્રયોગઃ - યોઽર્થઃ શાબ્દે જ્ઞાને યેન શબ્દેન સહ સંસૃષ્ટો નાવભાસતે, ન સ તસ્ય શબ્દસ્ય વિષયઃ યથા ગોશબ્દસ્યાશ્વઃ । નાવભાસતે

શીઘ્ર સ્ફુરાયમાણ થાય છે. તેથી અનલવસ્તુનો બોધ શીઘ્ર થાય છે. જળ વગેરે વસ્તુગત વાચ્ય પરિણામની અપેક્ષાવાળા સ્વભાવનું સ્ફુરણ સ્મૃતિ આદિની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી તે અર્થનો બોધ વિલમ્બે થાય છે.) જો અનલશબ્દનો જળવાચકસ્વભાવ સર્વથા હોય જ નહીં, તો ‘અનલ શબ્દથી જળની પ્રતીતિના અભાવનો પ્રસંગ આવે.

※ શબ્દથી બુદ્ધિમાં અર્થાવભાસની ઉપપત્તિ ※

(૧૦) બૌદ્ધ :- જો શબ્દો તત્ત્વથી, વસ્તુવિષયક હોય, તો પછી કેમ આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયથી રૂપ આદિ જોયા બાદ ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિની જેમ તે વસ્તુનો પ્રતિભાસ શાબ્દજ્ઞાનમાં થતો નથી. આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી ભાસતી વસ્તુ જ સત્ છે. કેમકે તે વસ્તુ જ અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ છે અને ‘અર્થક્રિયાકારિતા’ જ વસ્તુનું લક્ષણ છે. આવી વસ્તુ શાબ્દજ્ઞાનમાં તો પ્રતિભાસતી જ નથી. માટે શબ્દો અવસ્તુવિષયક જ છે. અહીં અનુમાન પ્રયોગ :- જે શબ્દ સાથે સંલગ્ન થયેલો જે અર્થ શાબ્દજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસતો નથી, તે અર્થ તે શબ્દનો વિષય નથી. દા.ત. ગોશબ્દથી અશ્વઅર્થ શાબ્દજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસતો ન હોવાથી અશ્વઅર્થ ગોશબ્દનો વિષય નથી અને આ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે, ઘટ, પટ વગેરે ઇન્દ્રિયગમ્ય અર્થો શબ્દસંસૃષ્ટ (= શબ્દના સંસર્ગવાળા) થઈને શાબ્દજ્ઞાનમાં અવભાસ પામતા નથી. (ઘટ-પટાદિ ઇન્દ્રિયગમ્ય વસ્તુઓ ‘ઘટ’, ‘પટ’ આદિ શબ્દોચ્ચારમાત્રથી શાબ્દજ્ઞાનમાં ભાસતા નથી.) જે અર્થ જે શબ્દનો વિષય હોય છે, તે શબ્દથી સંસૃષ્ટ થયેલો તે જ અર્થ શાબ્દજ્ઞાનમાં ભાસે છે. જેમકે ‘ગો’શબ્દથી સંસૃષ્ટ થયેલો ‘ગોપિંડ’ અર્થ. વાચ્યતા માત્ર આટલી જ અપેક્ષા રાખે છે.

(તાત્પર્ય :- ‘ગો’શબ્દથી શાબ્દજ્ઞાનમાં માત્ર ‘ગોપિંડ’ એવો શબ્દાત્મક અર્થ જ પ્રતિભાસિત થાય છે, નહીં કે ગોવસ્તુ. આમ શાબ્દજ્ઞાનથી માત્ર શાબ્દિક જ બોધ થાય વસ્તુના પ્રતિભાસરૂપ નહીં. ચક્ષુવગેરે ઇન્દ્રિયના વિષયો શાબ્દજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસતા નથી. તેથી તેઓ શબ્દના તાત્ત્વિક વિષય નથી.)

જૈન :- તમારી આ વાત યુક્તિયુક્ત નથી. કેમકે શબ્દથી સંસૃષ્ટ ઇન્દ્રિયગમ્ય ઘટ, પટ વગેરે અર્થોનો શાબ્દજ્ઞાનમાં અવભાસ થતો નથી. એ વાત અસિદ્ધ છે. જુઓ કોઈ બીજાને કહે ‘કાળો, મોટો, અખંડ, લીસો, નવો ઘડો ઓરડામાંથી લાવ’ ત્યારે આ જ્ઞાનના આવરણના ક્ષયોપશમવાળો તે સાંભળનાર તે જ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષની જેમ શાબ્દ જ્ઞાનથી બોધ કરે છે. કેમકે તે ઓરડામાં પડેલા બીજા અનેક ઘડાઓની મધ્યમાં તે કહેવાયેલા ઘડાને જ લાવવા એ ઘડા પ્રત્યે વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ બીજા ઘડાઓને છોડી એ ઘડા પર જ નજર ઠરે છે અને એ જ ઘડાને ઉપાડે છે. આમ, શાબ્દજ્ઞાન દ્વારા પણ શબ્દોલ્લેખિત

ચેન્દ્રિયગમ્યોઽર્થઃ શાબ્દે જ્ઞાને શબ્દસંસૃષ્ટિરિતિ, યો હિ યસ્ય શબ્દસ્યાર્થઃ સ તેન શબ્દેન સંસૃષ્ટઃ શાબ્દે જ્ઞાનેઽવભાસતે, યથા ગોશબ્દેન ગોપિણ્ડઃ, એતાવન્માત્રનિબન્ધનત્વાદ્વાચ્યત્વસ્યેતિ, તદેતદ-યુક્તમ્, ઇન્દ્રિયાર્થસ્ય શાબ્દે જ્ઞાને શબ્દસંસૃષ્ટસ્યાનવભાસાસિદ્ધેઃ તથાહિ - કૃષ્ણં મહાન્તં ચ્વણં મસૃણમપૂર્વમપવરકાત્ ઘટમાનયેત્યુક્તઃ સન્ કશ્ચિત્ તજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમયુક્તસ્તમેવાર્થં તથા પ્રત્યક્ષમિવ શાબ્દેન જ્ઞાનેન પ્રતિપદ્યતે તદન્યાનેકઘટમધ્યે તદાનયનાય તં પ્રતિ ભેદેન પ્રવર્તનાત્, તથૈવ ચાપિ તત્પ્રાપ્તેરિતિ । (૧૧) અથોચ્ચેત - યદિ શાબ્દેઽપિ જ્ઞાને ઇન્દ્રિયાર્થઃ પ્રતિભાસ-માનોઽધ્યુપગમ્યતે, તર્હિ પ્રત્યક્ષસ્યેવ તસ્યાપિ સ્ફુટ એવ પ્રતિભાસો ભવેત્, ન ચ ભવતિ, તથાનુ-ભવાભાવાત્, તન્ન શાબ્દજ્ઞાનમિન્દ્રિયાર્થવિષયમિતિ, તદયુક્તં, સ્ફુટાસ્ફુટપ્રતિભાસયોર્વસ્તુ-ભેદકત્વાયોગાત્, તથાહિ - એકસ્મિન્નપિ નીલસ્વલક્ષણે દૂરાસન્નદેશવર્ત્તિપ્રતિપત્તજ્ઞાને સ્ફુટા-સ્ફુટપ્રતિભાસે ભવતઃ, ન ચ તદ્ભાવેઽપિ બાહ્યવસ્તુભેદઃ, તથેહાપ્યેકસ્મિન્ સ્વલક્ષણે ઇન્દ્રિયજ-શાબ્દજ્ઞાને સ્ફુટાસ્ફુટપ્રતિભાસે ભવિષ્યતઃ, ન ચ તદ્ગોચરવસ્તુભેદ ઇતિ । અથ મન્યેથાઃ -

વસ્તુનો અવભાસ થાય છે અને જ્ઞાનને અનુરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

બૌદ્ધ :- જો શાબ્દજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયગમ્ય વસ્તુનો પ્રતિભાસ થતો હોય, તો પ્રત્યક્ષની જેમ સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ જ થવો જોઈએ. પણ તેવો અનુભવ થતો નથી. તેથી શાબ્દજ્ઞાન ઇન્દ્રિયગમ્યવિષયવાળું નથી.

જૈન :- તમારી વાત સરાહનીય નથી. સ્ફુટાસ્ફુટ પ્રતિભાસ કંઈ વસ્તુભેદક નથી. જેનો સ્ફુટ પ્રતિભાસ થાય, તે જ વસ્તુ અને જેનો સ્ફુટ પ્રતિભાસ ન થાય, તે વસ્તુ નહીં. તે વાત બાલિશ છે. કેમકે નીલસ્વરૂપવાળી એકની એક વસ્તુ પણ દૂર અને નજીક રહેલા જોનારના ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં ક્રમશઃ અસ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ રૂપે ભાસે છે. શું તેટલામાત્રથી એ નીલ આદિ વસ્તુમાં ભેદ માનશો ? શું એમ કહેશો કે, ‘દૂર રહેલાના જ્ઞાનમાં ભાસતી વસ્તુ અસ્પષ્ટ છે, માટે તે નીલ આદિ રૂપવાળી વસ્તુ ઇન્દ્રિયગમ્યવિષય નથી. અને માટે દૂરની વ્યક્તિનું અસ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયાર્થવિષયક નથી. આમ કહી શકાય તેમ નથી કેમકે તેમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને અપ્રમાણ માનવાની વગેરે આપત્તિ છે. બસ, તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં કોઈક બાહ્ય વસ્તુ ઇન્દ્રિયજ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સ્ફુટ ભાસે, અને શાબ્દજ્ઞાનમાં અસ્ફુટ ભાસે, તેટલા માત્રથી કંઈ વસ્તુમાં ભેદ પડતો નથી. અર્થાત્ એકની એક વસ્તુ જ સ્પષ્ટાસ્પષ્ટઆભાસરૂપે પ્રત્યક્ષમાં અને શાબ્દજ્ઞાનમાં ભાસે છે. માટે શાબ્દજ્ઞાન પણ ઇન્દ્રિયાર્થવિષયક જ છે.

✽ શાબ્દજ્ઞાન વસ્તુના ભાવાભાવનું અનુવિધાયક-બૌદ્ધ ✽

(૧૧) **બૌદ્ધ :-** ‘ઘટ’વગેરે વસ્તુના અભાવમાં પણ, ‘ઘટ’ વગેરે શબ્દથી શાબ્દજ્ઞાનમાં ‘ઘટ’વગેરે વસ્તુનો પ્રતિભાસ થાય છે. તેથી ‘ઘટ’વગેરે પદાર્થની હાજરીમાં થતો શાબ્દબોધ વસ્તુના યથાસ્વરૂપને સ્પર્શ કરતો નથી. કેમકે વસ્તુના ભાવાભાવનું અનુવિધાયક નથી. શાબ્દજ્ઞાનમાં વસ્તુનો પ્રતિભાસ વસ્તુના ભાવ અને અભાવમાં સમાનરૂપે થતો હોવાથી આ પ્રતિભાસ પ્રતિભાસિત થતી વસ્તુના ભાવાભાવને અનુસરતો નથી. માટે આ પ્રતિભાસ વસ્તુનું ગ્રાહક નથી. વસ્તુના અભાવમાં વસ્તુનો

વસ્તુભાવેઽપિ શાબ્દજ્ઞાને પ્રતિભાસાવિશેષાત્ સત્યપિ વસ્તુનિ શાબ્દજ્ઞાનમુદયપદવીમાસાદયત્ ન તદ્વાથાત્મ્યસંસ્પર્શિ, તદ્વાવાભાવયોરનનુવિધાનાત્ । જ્ઞાનસ્ય હિ પ્રતિભાસો યસ્ય ભાવાભાવા-વનુવિધત્તે તસ્ય તદ્ગ્રાહકં, ન ચ શાબ્દજ્ઞાનપ્રતિભાસઃ પ્રતિભાસમાનવસ્તુભાવાભાવાવનુવિદ્યત્તે, તદ્ભાવેઽપિ તત્પ્રતિભાસાવિશેષાત્, તસ્માન્ન બાહ્યવસ્તુનો ગ્રાહકં શાબ્દં જ્ઞાનં, રસજ્ઞાનવત્, તથા ચાત્ર પ્રમાણમ્-યત્ જ્ઞાનં યદન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ ન ભવતિ, ન તત્તદ્વિષયં, યથા રૂપજ્ઞાનં રસવિષયં, ન ભવતિ ચેન્દ્રિયાર્થાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ શાબ્દજ્ઞાનમિતિ વ્યાપકાનુપલબ્ધિઃ । નિયતવસ્તુવિષયત્વં હિ જ્ઞાનસ્ય નિમિત્તવત્તયા વ્યાપ્તમ્, અન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાનાભાવે ચ નિમિત્તાભાવઃ સ્યાત્, તેન વિવક્ષિતવસ્તુવિષયત્વં નિમિત્તવદ્વિપક્ષાદ્ વ્યાપકાનુપલબ્ધ્યા વ્યાવર્તમાનં

પ્રતિભાસ થતો ન હોય, અને વસ્તુની હાજરીમાં વસ્તુનો પ્રતિભાસ થતો હોય, તો તે પ્રતિભાસ વસ્તુના ભાવાભાવનો અનુવિધાયક ગણાય. શાબ્દજ્ઞાનનો પ્રતિભાસ આ પ્રમાણે વસ્તુના ભાવાભાવનો અનુવિધાયક નથી. તેથી રસજ્ઞાનની જેમ શાબ્દજ્ઞાન બાહ્ય વસ્તુનું ગ્રાહક નથી. અનુમાનપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે - જે જ્ઞાન જેના અન્વય-વ્યતિરેકને અનુસરતું નથી, તે જ્ઞાન તે વસ્તુવિષયક ન હોય. જેમ કે રૂપજ્ઞાન રસવિષયક નથી. (રૂપવિષયક જ્ઞાનમાં રસની હાજરી કે ગેરહાજરીમાં રસવિષયનો પ્રતિભાસ થતો નથી. આમ, રૂપજ્ઞાન રસના અન્વયવ્યતિરેકને અનુસરતું નથી.) શાબ્દજ્ઞાન ઈન્દ્રિયાર્થના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરતું નથી. તેથી અહીં વ્યાપકાનુપલબ્ધિ છે. (જ્યાં અભાવાત્મક હેતુથી અભાવાત્મક સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય, ત્યાં હેતુભૂત અભાવ વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હોય છે. એક નિયમ છે કે 'વ્યાપકનો અભાવ વ્યાપ્યના અભાવનો વ્યાપ્ય હોય અને વ્યાપ્યના અભાવનો સાધક હોય. સામાન્યથી વ્યાપ્યથી વ્યાપકની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે, પરંતુ જ્યારે પક્ષમાં વ્યાપકનો અભાવ સિદ્ધ હોય, અને 'વ્યાપ્ય હાજર છે કે નહિ' તે અંગે નિર્ણય ન થયો હોય, ત્યાં વ્યાપકના અભાવ દ્વારા વ્યાપ્યના અભાવની સિદ્ધિ કરાય છે, પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં, વ્યાપ્ય અને વ્યાપક વચ્ચે અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ સિદ્ધ કરવો જોઈએ. પછી પક્ષમાં વ્યાપકના અભાવને દર્શાવી વ્યાપ્યના અભાવનું અનુમાન કરવું જોઈએ.) જ્ઞાનની નિયતવસ્તુવિષયતા નિમિત્તવત્તાથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જ્ઞાનમાં નિમિત્તવત્તાને અનુરૂપ જ નિયતવસ્તુવિષયતા હોય છે. (તાત્પર્ય :- જ્ઞાનનો વિષય નિમિત્તને આધીન હોવાથી નિમિત્તને આધારે જ જ્ઞાનનો વિષય નિયત થાય છે.) અને નિમિત્તનું કામ કરે છે 'અન્વયવ્યતિરેકનું અનુવિધાન'. જ્ઞાન જે વિષયના અન્વય-વ્યતિરેકને અનુસરવારૂપ નિમિત્તવાળું હોય તે જ વિષયવાળું હોય અને તેવા અન્વયવ્યતિરેકના અનુવિધાન વિનાનું હોય, તો જ્ઞાન નિમિત્તના અભાવવાળું થાય છે. તેથી વિવક્ષિતવસ્તુની વિષયતા નિમિત્તવદ્ના વિપક્ષમાંથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિથી વ્યાવૃત્ત થઈને તેના અન્વયવ્યતિરેકના અનુવિધાન દ્વારા વ્યાપ્ત થાય છે.

તાત્પર્ય :- 'વસ્તુના ભાવાભાવને અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા અનુસરવા'રૂપ નિમિત્તથી યુક્ત જ્ઞાનનો વિષય તે વસ્તુ બને. અને જે જ્ઞાન એવા નિમિત્તથી રહિતનું હોય છે ત્યાં નિમિત્તરૂપ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ હોય છે. તેથી તે જ્ઞાનમાં તે વસ્તુની વિષયતા પણ આવતી નથી. આમ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે. આમ,

તદન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાનેન વ્યાપ્યત્ત્વમિતિ પ્રતિબંધસિદ્ધિરિતિ । (૧૨) તદેતદસમીચીનં, પ્રત્યક્ષજ્ઞાનેઽપ્યેવમવિષયત્વપ્રસક્તેઃ તથાહિ-યથા જલવસ્તુનિ પુરતો વિદ્યમાને જલોલ્લેખિ પ્રત્યક્ષમુદયતે, તથા જલવસ્ત્વભાવેઽપિ મરીચિકાસ્વક્ષુણ્ણજલપ્રતિભાસં તદુદીયમાનમુપલબ્ધત્વમિતિ, તતો જલાભાવેઽપિ જલપ્રતિભાસાવિશેષાત્ સત્યપિ જલે જલપ્રતિભાસં પ્રાદુર્ભવન્ન તદ્વા-થાત્મ્યસંસ્પર્શિ, તદ્વાવાભાવયોરનનુકારાદિત્યાદિ સર્વં સમાનમેવ, અથ દેશકાલસ્વરૂપાદિ-પર્યાલોચનયા પ્રવૃત્તૌ તત્પ્રાપ્ત્યભાવેન મરીચિકાસુ જલોલ્લેખિનઃ પ્રત્યક્ષસ્ય ભ્રાન્તત્વમવસીયતે, ભ્રાન્તં ચાપ્રમાણં, પ્રમાણભૂતસ્ય ચ વસ્ત્વન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાવ્યભિચાર ઇષ્યતે, તતો ન કશ્ચિદ્દોષ ઇતિ, તદેતદન્યત્રાપિ સમાનં, તથાહિ- પ્રતિપાદ્યમર્થં યથાસ્વરૂપં યઃ પશ્યતિ યથાદર્શનં ચોપદિશતિ તેન તથાભૂતેનાઽઽપ્તેન પ્રણીયમાનાત્ શબ્દાદુપજાયમાનં જ્ઞાનં પ્રમાણત્વેનાસ્માભિરિષ્યતે, નેતરત્, ન ચ તસ્ય સ્વપ્રતિભાસમાનવસ્ત્વન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાવ્યભિચારસંભવો, યત્પુનરિ-

વસ્તુની વિષયતા નિમિત્તને વ્યાપીને રહેલી છે. શાબ્દજ્ઞાનમાં નિમિત્તવત્તારૂપ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ હોવાથી એ નિમિત્તને વ્યાપીને રહેલી ઇન્દ્રિયાર્થવિષયતા પણ અનુપલબ્ધ છે. આમ, શાબ્દજ્ઞાન ઇન્દ્રિયાર્થવિષયક નથી.

✽ પ્રત્યક્ષની પ્રતિબંધિથી શાબ્દજ્ઞાનની પ્રમાણતાની સિદ્ધિ-જૈન ✽

(૧૨) જૈન :- આ પ્રમાણે તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં પણ, ઇન્દ્રિયાર્થની અવિષયતાનો પ્રસંગ છે. તથાહિ જેમ પાણી નજર સામે હાજર હોય ત્યારે ‘પાણી’ એવા ઉલ્લેખવાળું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મૃગજળ વગેરે સ્થળે પાણીના અભાવમાં પણ સ્પષ્ટ પાણીનો પ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થતો દેખાય જ છે. આમ, પાણીની જેમ પાણીના અભાવમાં પણ સમાનતથા પાણીનો પ્રતિભાસ થાય છે. તેથી પાણીની હાજરીમાં થતો પાણીનો પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસ પણ યથાર્થ સ્વરૂપસ્પર્શી ન થાય. કેમકે પાણીના ભાવાભાવનો અનુવિધાયક નથી ઇત્યાદિ બધી વાત ઉપર મુજબ અહીં પણ સમાનતથા લાગુ પડે છે.

બૌદ્ધ :- દેશ, કાલ વગેરે સ્વરૂપનો વિચાર કરી જો પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ત્યાં પાણી ઉપલબ્ધ થતું નથી. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે મૃગજળમાં થતું પાણીનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણભૂત નથી, પરંતુ ભ્રાન્ત છે અને અમે ‘પ્રમાણભૂત જ્ઞાન વસ્તુના અન્વયવ્યતિરેકનું અનુવિધાન કરવામાં અવ્યભિચારી હોવું જોઈએ’ તેમ કહીએ છીએ. તેથી ભ્રાન્તપ્રત્યક્ષમાં તમે બતાવેલો અન્વયવ્યતિરેકનો અભાવ બાધક નથી.

જૈન :- ખૂબ સરસ ! બસ આજ ઉત્તર શાબ્દજ્ઞાન અંગે પણ સમજી લો. જુઓ-જે વ્યક્તિ પ્રતિપાદ્ય વસ્તુને યથાસ્વરૂપ જુએ છે અને દર્શનને અનુરૂપ જ પ્રરૂપે છે તે વ્યક્તિ જ આપ્તપુરુષ છે. આ આપ્તપુરુષે કહેલા શબ્દોથી થતું જ્ઞાન જ પ્રમાણભૂત છે એમ અમને સંમત છે. બીજા ત્રીજાના શબ્દોથી થતું જ્ઞાન નહીં અને આવા આપ્તપુરુષના વચનથી થયેલા શાબ્દબોધમાં પોતાનામાં પ્રતિભાસતી વસ્તુના અન્વયવ્યતિરેકના અનુવિધાનમાં વ્યભિચાર સંભવતો નથી.

તરત્ શાબ્દ જ્ઞાનં તત્ ભ્રાન્તત્વાદપ્રમાણમપ્રમાણત્વાચ્ચ વ્યભિચારાસ્પદમિતિ યત્કિન્નિદેતત્ । યદપિ ચાનન્તરમુપન્યસ્તં પ્રમાણં ન તદપિ હેતોરસિદ્ધત્વાત્સાધ્યસાધનાયાલમ્, અસિદ્ધતા ચ હેતોર્યથોક્તા-પ્તપુરુષપ્રણીતસ્ય શબ્દસ્ય વસ્તુવ્યતિરેકેણ પ્રવૃત્ત્યસંભવાત્ ઇતિ । (૧૩) યત્પુનરિદમુચ્યતે-શબ્દઃ શ્રૂયમાણો વક્તુરભિપ્રાયં વિકલ્પપ્રતિબિમ્બાત્મકં તત્કાર્યતયા ધૂમ ઇવ વહ્નિમનુમાપયતિ, તત્ર સ એવ વક્તા વિવક્ષિતાર્થાભિપ્રાયશબ્દયોરાશ્રયત્વાદ્ધર્મી અભિપ્રાયવિશેષઃ સાધ્યઃ, શબ્દઃ સાધનમિતિ, આહ ચ - “વક્તુરભિપ્રેતં તુ સૂચયેયુરિતિ સ એવ તથા પ્રતિપદ્યમાન આશ્રયો-ઽસ્તિવતિ” (પ્ર૦ વા૦ ૩/૨૧૨) તત્પાપાત્પાપીયઃ, તથાપ્રતીતેરભાવાત્, ન ચ્ચલુ કશ્ચિદિહ ધૂમાદિવ વહ્નિં તત્કાર્યતયા શબ્દાદભિપ્રાયમનુમિતી, અપિ તુ વાચકત્વેન બાહ્યમર્થં પ્રત્યેતિ, તથાપ્રવૃત્ત્યા-દિદર્શનાત્, તથાપ્યન્યથાઽભ્યુપગમેઽતિપ્રસંગ્ગો, વસ્તુવ્યવસ્થાઽનુપપત્તિપ્રસંગ્ગાત્, નાગ્નિધૂમં જનયતિ

તાત્પર્ય :- આપ્તપુરુષના વચનો યથાર્થવસ્તુવિષયક જ હોય છે. તેથી તે વચનોથી થતું જ્ઞાન પણ યથાર્થવસ્તુ વિષયક જ હોય છે અને આ શાબ્દબોધ વસ્તુના ભાવાભાવને યથાર્થ અનુસરે પણ છે. તેથી આપ્તપુરુષના વચનથી થયેલો શાબ્દબોધ પ્રમાણભૂત જ છે. તે સિવાયની જે તે વ્યક્તિના વચનથી થયેલું શાબ્દજ્ઞાન ભ્રાન્ત સંભવે છે. તેથી અપ્રમાણભૂત છે અને અપ્રમાણભૂત હોવાથી વ્યભિચારનું સ્થાન બને જ છે. વળી, શાબ્દની અપ્રમાણતા સિદ્ધ કરવા જે પ્રમાણ તમે બતાવ્યું તે પણ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, કેમકે તેનો હેતુ જ અસિદ્ધ છે. કેમકે યથોક્ત આપ્ત પુરુષથી પ્રણીત શબ્દોની પ્રવૃત્તિ વસ્તુ વિના થતી જ નથી. (‘શાબ્દજ્ઞાન ઈન્દ્રિયના અન્વયવ્યતિરેકને અનુવિધાયી નથી’ આ હેતુ પૂર્વપક્ષે દર્શાવ્યો તે અસિદ્ધ એટલા માટે છે કે, આપ્તપુરુષના શબ્દથી થયેલું શાબ્દજ્ઞાન ઈન્દ્રિયાર્થ અન્વયવ્યતિરેક અનુવિધાયી છે.)

✽ શબ્દથી વક્તાના અભિપ્રાયના અનુમાનની અસિદ્ધિ ✽

(૧૩) બૌદ્ધ :- વાસ્તવમાં શાબ્દજ્ઞાન અનુમાનરૂપ જ છે. જેમ ધૂમાડો અગ્નિનું કાર્ય છે તો દેખાતો ધૂમાડો પોતાના કારણભૂત અગ્નિનું અનુમાન કરાવે છે. તેમ શબ્દ એ વક્તાના અભિપ્રાયના કાર્યરૂપ છે અને અભિપ્રાય વિકલ્પપ્રતિબિમ્બ રૂપ છે. (બુદ્ધિમાં ભાસતા અર્થના આકારરૂપ છે.) તેથી સંભળાતો શબ્દ પોતાના કારણભૂત વક્તાના અભિપ્રાયનું જ અનુમાન કરાવે છે અને આ કલ્પના ઉચિત પણ છે. કેમકે અહીં સાધ્ય અને સાધન=હેતુ સમાનાધિકરણ ઉપલબ્ધ થાય છે. કેમકે તે જ વક્તા વિવક્ષિતવસ્તુના સ્વગતઅભિપ્રાય અને તદનુરૂપ શબ્દનો આશ્રયભૂત ધર્મી=પક્ષ છે. એ વક્તારૂપ ધર્મીમાં રહેલો અભિપ્રાયવિશેષ સાધ્ય છે અને શબ્દ સાધન છે. કહ્યું જ છે - ‘શબ્દો વક્તાના અભિપ્રેતને = અભિપ્રાયને સૂચવે છે. તેથી તે જ તે પ્રમાણે પ્રતિપન્ન કરતો વક્તા આશ્રય હો.’

જૈન :- તમારી આ વાત તો અત્યંત મિથ્યા છે. કેમકે તેવી પ્રતીતિ થતી જ નથી. બધા ધૂમાડાથી અગ્નિનું અનુમાન કરે છે, પણ એવી કોઈ વ્યક્તિ નથી કે જે શબ્દથી તેના કારણ તરીકે અભિપ્રાયનું અનુમાન કરતી હોય. પરંતુ દરેક વ્યક્તિ તે શબ્દને તે તે બાહ્યાર્થના વાચક તરીકે જ સમજી બાહ્યાર્થનો જ પ્રત્યય કરે છે. કેમકે તે જ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ વગેરે થતું દેખાય છે. (શબ્દના શ્રવણથી શ્રોતાને સૌ પ્રથમ

કિંતુ પિશાચાદિરત્યાદેરપિ કલ્પયિતું શક્યત્વાત્, અપિચ-અર્થક્રિયાર્થી પ્રેક્ષાવાન્ પ્રમાણમન્વેષતે, અન્યથા પ્રેક્ષાવત્તાક્ષિતિપ્રસજ્ઞાત્, ન ચાભિપ્રાયો વિવક્ષિતાર્થક્રિયાસમર્થઃ, કિંતુ બાહ્યમેવ વસ્તુ, તત્કિં તેનાનુમિતેનાપિ ?, ન ચ વાચ્યમભિપ્રાયં જ્ઞાત્વા બાહ્યે વસ્તુનિ પ્રવર્તિષ્યતે પ્રમાતા તતો ન કશ્ચિદ્દોષ ઇતિ, અન્યસ્મિન્ જ્ઞાતે અન્યત્ર પ્રવૃત્યયોગાત્, (૧૪) દૃશ્યવિકલ્પ્યાવર્થાવેકીકૃત્ય બાહ્યેઽર્થે પ્રવર્તતે તેનાયમદોષ ઇતિ ચેત્, ન તયોરેકીકરણસંભવાત્, અત્યન્તવૈલક્ષણ્યેન સાધર્મ્યા-યોગાત્, સાધર્મ્યં ચૈકીકરણનિમિત્તમ્, અન્યથાઽતિપ્રસજ્ઞાત્, અન્યચ્ચ ક એતાવેકીકરોતીતિ

તો તેના વાચ્યાર્થ-બાહ્યવસ્તુનું જ જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે વાચ્યાર્થ સાથે શબ્દનો મેળ ખાતો ન દેખાય. ત્યારે જ તે વક્તાના અભિપ્રાયને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે.) આમ, સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું હોવા છતાં, જો વક્તાના અભિપ્રાયના અનુમાનાદિરૂપ અન્યથા જ અભ્યુપગમ કરશો, તો પછી વસ્તુની વ્યવસ્થા જ અનુપપન્ન બનશે. કેમકે અગ્નિમાંથી ધૂમાડાની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ હોવા છતાં, ‘ધૂમાડાનો જનક અગ્નિ નથી, પણ પિશાચ વગેરે કોઈ અન્ય જ છે.’ ઇત્યાદિ કલ્પના પણ થઈ શકે. વળી, અર્થક્રિયાઈચ્છુક પ્રેક્ષાવાન પુરુષ હમેશાં પ્રમાણની જ અન્વેષણા કરે છે. જે વસ્તુ પ્રમાણસિદ્ધ અર્થક્રિયાસમર્થ હોય, તેમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે તે ડાહ્યો. જે વ્યક્તિ ‘આ અર્થક્રિયા સમર્થ છે કે નહીં’ તેવો વિચાર કર્યા વિના તે વસ્તુમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પ્રેક્ષાવાન રહેતો નથી અને વક્તાનો અભિપ્રાય કંઈ ‘ઘટાદિ’ વિવક્ષિત અર્થની ‘જળધારણ’આદિ ક્રિયા કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ ‘ઘટ’આદિ બાહ્ય વસ્તુ જ તે ક્રિયામાં સમર્થ છે. તેની વક્તાના અભિપ્રાયના અનુમાનથી પણ પ્રયોજન શું સર્થુ? અને તેવા નિષ્પ્રયોજન અર્થ માટે અનુમાન-પ્રમાણને પણ શા માટે શોધે છે? જે વસ્તુ કંઈ કરવા સમર્થ હોય, તે વસ્તુના યથાર્થ અર્થક્રિયાના જ્ઞાન માટે પ્રમાણનો વિચાર વ્યાજબી ગણાય.

બૌદ્ધ :- તમે સમજતા નથી. શબ્દથી વક્તાનો અભિપ્રાય જાણીને પ્રમાતા બાહ્યાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી અભિપ્રાય અર્થક્રિયા સમર્થ ન હોય તો પણ તેનું અનુમાન કરવામાં ‘પ્રેક્ષાવત્તામાં ક્ષતિ’ વગેરે દોષો નથી.

જૈન :- આ દલીલ પાણી વિનાની છે. કેમકે જ્ઞાન એક વિષયનું થાય અને પ્રવૃત્તિ અન્યત્ર થાય તેમ બની ન શકે. અહીં જ્ઞાન અભિપ્રાયનું કરવાનું કહો છો, અને પ્રવૃત્તિ બાહ્યાર્થમાં બતાવો છો, તે શી રીતે સંગત બને?

※ દશ્યાર્થ વિકલ્પ્યાર્થ એકીકરણ ચર્ચા ※

(૧૪) **બૌદ્ધ :-** આંખ સામે દેખાતો અર્થ, અને વિકલ્પ્યાર્થ = બુદ્ધિમાં વિકલ્પેલો અર્થ - આ બંનેનું એકીકરણ કરી - આ બંનેમાં સમાનતા ઉભી કરી પ્રમાતા બાહ્યાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરશે તેથી દોષ નથી.

જૈન :- આ તર્ક પણ કસ વિનાનો છે. બાહ્યાર્થ અને વિકલ્પ્યાર્થ વચ્ચે જમીન-આસમાનનું અંતર છે. બંને અત્યંત વિલક્ષણ છે (એક અર્થક્રિયા સમર્થ છે. બીજો નહીં. ઇત્યાદિ વિલક્ષણતા છે.) તેથી બંનેમાં સાધર્મ્ય નથી અને સાધર્મ્યના અભાવમાં એકીકરણ સંભવી ન શકે, કેમકે સાધર્મ્ય જ એકીકરણનું નિમિત્ત છે. જો તેવા સાધર્મ્ય વિના જ એકીકરણ થઈ શકતું હોય, તો આખા જગતનું એકીકરણ થવાની શક્યતા

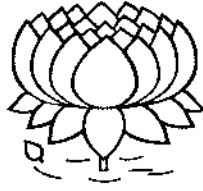
વાચ્યં ?, સ એવ વિકલ્પ इति चेत्, न, तत्र स्वलक्षणावभासानभ्युपगमात्, अन्यथा विकल्प-
त्वहानिप्रसङ्गात्, अनवभासितेन चैकीकरणानुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गात् । अथ विकल्पादन्य एव
कश्चिद् विकल्प्यमेवार्थं दृश्यमित्यध्यवस्यतीति प्रतिपद्येथाः, तदयुक्तं, स्वदर्शनपरित्याग-
प्रसङ्गादेवमभ्युपगमे सत्यात्माऽभ्युपगमप्रसङ्गात् । विकल्पकाले हि विकल्पादन्यो बोधस्वभावो
दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकुर्वन्नात्मैवोपपद्यते, तदानीमन्यस्य विकल्पस्याभावादनभ्युपगमाच्च ।
निर्विकल्पकदर्शनस्य चैकीकरणाध्यवसायासंभवात्, अन्यथा विकल्परूपताप्रसङ्गादित्यलं
दुर्मतिस्पन्दितेषु । तदेवं वाच्यवाचकभावसंबन्धेन यथास्थिताशेषज्ञेयप्रतिबद्धं जिनवचनमिति
स्थितम् । पुनरप्येतदेव विशेषयति - ‘नानानयौघगहनं’ । नानા-अनेकप्रकारा नयाः-नैगमादय-
स्तेषामोघः-सङ्घातस्तेन गहनं गुपिलम् । इत्थं जिनवचनं त्रिभुवनेऽपि प्रसिद्धं त्रिभुवनप्रसिद्धं

ઉભી થાય, જે અતિપ્રસંગરૂપ છે.

વળી, આ બંનેનું (બાહ્યાર્થ અને વૈકલ્પ્યાર્થનું) એકીકરણ કોણ કરે છે ? ‘જેમાં વિકલ્પ્યઅર્થ પ્રતિભાસે
છે, તે વિકલ્પ જ આ બંનેનું એકીકરણ કરે છે’ તેમ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે વિકલ્પમાં સ્વલક્ષણ=
બાહ્યાર્થનો પ્રતિભાસ સ્વીકાર્યો નથી. અન્યથા તેમાં વિકલ્પરૂપતાની હાનિનો પ્રસંગ છે. (આ અંગે
વિસ્તૃતચર્ચા ગા.૪૨૨ થી ૪૩૮ થી જાણી લેવી.) આમ, વિકલ્પમાં બાહ્યાર્થનો અવભાસ નથી. તેથી
વિકલ્પ તે દૃશ્ય બાહ્યાર્થ સાથે વિકલ્પ્ય અર્થનું એકીકરણ કરે તે સંગત નથી. અન્યથા અતિપ્રસંગ આવે.
હવે “જો વિકલ્પથી અન્ય જ કોઈ ‘વિકલ્પ્ય અર્થ દૃશ્ય છે.’ એવો અધ્યવસાય કરે છે.” એમ સ્વીકારશો
તો તે બરાબર નથી. કારણ કે તેમાં સ્વમતવિરોધ છે. કારણ કે આત્મતત્ત્વ સ્વીકારનો પ્રસંગ છે. તે આ
પ્રમાણે-વિવક્ષિતવિકલ્પથી અન્ય વિકલ્પ એકીકરણ કરે તે સંભવિત નથી, કારણ કે એક વિકલ્પકાળે
અન્ય વિકલ્પ હોય નહીં. તથા યોગ્ય પણ નથી, કારણ કે વિકલ્પમાં દૃશ્ય બાહ્યાર્થનો આભાસ નથી.
આ જ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ દર્શન પણ આ કાર્યમાં સમર્થ નથી, કારણ કે તેમાં એકીકરણ અધ્યવસાય
સંભવે નહીં. (વિકલ્પ્યઅર્થનો અવભાસ નથી ઇત્યાદિ કારણોથી અસંભવ છે.) અન્યથા (વિકલ્પ્યઅર્થનો
અવભાસ વગેરે હોય) તો તે નિર્વિકલ્પકરૂપ ન રહેતા વિકલ્પરૂપ બની જાય. આમ, દૃશ્યાર્થ અને
વિકલ્પ્યાર્થના એકીકરણના કર્તા તરીકે વિવક્ષિત વિકલ્પ, અન્યવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પક અસિદ્ધ છે
અને જે કર્તા હોય, તે બોધસ્વભાવવાળો હોવો જરૂરી છે. તેથી પરિશેષન્યાયથી અને એકીકરણની
અન્યથા અનુપપત્તિથી એકીકરણ કર્તા તરીકે બોધસ્વભાવવાળો આત્મા સિદ્ધ થાય છે. પણ આ તમારા
મતથી વિરુદ્ધ છે. તેથી દુર્બુદ્ધિવાળાઓના તરંગોની-ચર્ચાથી સર્ચું. આમ, જિનવચન વાચ્યવાચકભાવસંબંધ
દ્વારા સઘળાય જ્ઞેય પદાર્થો સાથે યથાસ્થિત પ્રતિબદ્ધ છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક અર્થ સાથે સંકળાયેલું છે એમ
નિર્ણય થાય છે. વળી, આ જિનવચનનું વિશેષણ બતાવે છે. ‘નાનાનયૌઘગહન’ - આ જિનવાણી
નૈગમ વગેરે અનેક નયના સમુદાયથી ગહન બનેલી છે. આવા વિશેષણોથી-ગુણોથી સભર જિનવચન

પ્રસિદ્ધિગ્રહણેન ચૈતદાહ ત્રિભુવનપ્રસિદ્ધ્યૈવાસ્ય જિનવચનસ્ય એવંવિધ-ગુણોપેતત્ત્વં સિદ્ધમિતિ
કિમન્યતત્સાધકપ્રમાણોપન્યાસેન ? નિષ્ફલત્વાદિતિ ॥ ૧૬॥

ત્રણલોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ‘પ્રસિદ્ધિ’ શબ્દથી ત્રણલોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી જ “જિનવચન આવા પ્રકારના
ગુણોથી યુક્ત છે” તેમ સિદ્ધ છે, તેથી તે સાધક બીજા પ્રમાણો બતાવવાથી શું ? અર્થાત્ બીજા પ્રમાણોનું
ઉપદર્શન પિષ્ટ-પિંજણરૂપ હોઈ નિષ્ફળ છે” એમ સૂચવવા માંગે છે. ॥ ૧૬ ॥

યદાર્જવાદુક્તમયુક્તમન્યૈસ્તદન્યથાકારમકારિ શિષ્યૈઃ ।
ન વિપ્લવોઽયં તવ શાસનેઽભૂદહો અધૃષ્યા તવ શાસનશ્રીઃ ॥
-અયોગવ્યવચ્છેદ્ધર્મશિક્ષા ।

એન્દ્રશ્રેણિનતાય, પ્રથમાનનયપ્રમાણરૂપાય ।
ભૂતાર્થભાસનાય, ત્રિજગદ્ગુરુશાસનાય નમઃ ॥૧॥
- માર્ગપરિશુદ્ધિઃ ।

વિશેષ જોંધ

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

सूर्यप्रकाश्यं क्व नु मण्डलं दिवः, खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यमी ।

क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाऽधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥

-श्रीजिनेश्वरसूरिकृता अष्टकटीका

परहिताधाननिबिडनिबुद्धिभगवान्

सुगृहीतनामधेयः श्रीहरिभद्रसूरिः ॥

- श्रीमुनिचन्द्रसूरिकृता उपदेशपदवृत्तिः

नित्यं श्रीहरिभद्रसूरिगुरवो जीयासुरत्यद्भूत-

ज्ञानश्रीसमलङ्कृताः सुविशदाचारप्रभाभासुराः ।

येषां वाक्प्रपया प्रसन्नतरया शीलाम्बुसंपूर्णया

भव्यस्येह न कस्य कस्य विदधे चेतोमलक्षालनम् ॥

-श्रीप्रभानन्दसूरिकृता जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीवृत्तिः

उडयम्मि मिहिरि भद्वं सुदिट्टिणो होइ मग्गदंसणओ ।

तह हरिभद्दायरियम्मि भद्दायरियम्मि उदयमिण् ॥

- श्रीजिनदत्तसूरिकृतगणधरसार्धशतकम्

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।

येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

- श्रीवादिदेवसूरिकृतस्याद्वादरत्नाकरः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं जडधीरेष स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥

- श्रीमलयगिरिसूरिकृता धर्मसङ्ग्रहणीवृत्तिः

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

मतिर्बौद्धाः ! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्यभवतां,
विचारश्चार्वाकाः ! प्रचरति कथं चारुचतुरः ।

कुतर्कस्तर्कज्ञाः ! किमपि स कथं तर्कयति वः,
सति स्याद्वादे श्रीप्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥

ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणात्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खर्दपिष्ठदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालबालाः ।

यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हरिभद्रं,
तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः ॥ २ ॥

यथास्थितार्हन्मतवस्तुवादिने निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

- श्रीयशोदेवमुनिकृता प्रशंसा

श्रीहरिभद्रसूरीन्द्रः वारीन्द्र इव विश्रुतः ।

परतीर्थ्यास्त्रासयित्वा मृगानिव गुरुर्जयी ॥

- कश्चित् पूर्वमहर्षिः

हरिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।

क्व चाहं शास्त्रलेशज्ञस्तादृक्तन्त्राऽविशारदः ॥ १ ॥

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्धविद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथि प्रवृत्तः ।

ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः सुखाय ॥ २ ॥

- श्रीयशोविजयोपध्यायकृता स्याद्वादकल्पलता

सिरिपायलित्तकङ्क-बप्पभट्टि-हरिभद्रसूरिपमुहाणं ।

किं भणिमो उणज्ज वि न गुणेहिं समो जगे सुकई ॥

- श्रीविजयसिंहसूरिकृता भुवनसुन्दरीकथा

भद्रं सिरिहरिभद्रस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।

वाणीविसड्डरसभावमंथरा नच्चए सुडरं ॥

- श्रीलक्ष्मिगणिकृतं सुपार्श्वनाथचरित्रम्

निव्वुडपहसासणयं जयइ सया सव्वभावदेसणयं ।
कुसमयनासणयं, जिणिंदवरवीरसासणयं ॥
नन्दीसूत्रम् ।

Anekant jaypataka

यदीयसम्यक्त्वबलात् प्रतीमो भवादृशानां परमस्वभावम् ।
कुवासनापाशविनाशनाय, नमोऽस्तु तस्मै तव शासनाय ॥
सिद्धसेनद्वात्रिंशिका ।